

म. प्र. म. ठाण

वेपय

सं. नं.

५२२०

क मंडळ-पुर स्कूल ग्रंथमाला क्र ५२

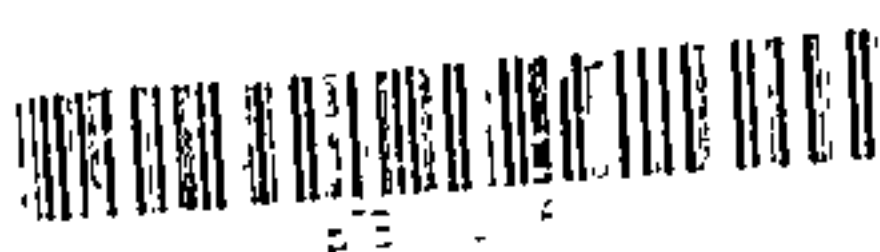
राजवाडे-लेखसंग्रह, भाग २ रा.

संकीर्ण निबंध.

लेखक-

के० विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे.

REFBK-0004609

विद्यमान ती पत्रे

पुणे, भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-पुरस्कृत ग्रंथमाला क्र. १३

राजवाडे-लेखसंग्रह, भाग २ रा.

संकीर्ण निबंध.

(कें. गु. इतिहासाचार्य राजवाडे यांचे दुर्मिळ मासिकांतील
ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक, मराठी व्याकरण-
विषयक, लेखांचा संग्रह, हप्ता १ ला.)

संग्राहक-

रा. रा. शंकर नारायण जोशी, चांडीकर,
इतिहाससंशोधक.

REFBK-0004609

शके १८५४

७८

किंमत २ रुपये.

मुद्रक व प्रकाशक—

रा. रा. शंकर नरहर जोशी,

‘ चित्रशाळा प्रेस ’

१०२६ सदाशिव पेठ, पुणे शहर, नं. २.

(सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन)

पुरस्कार.

शके १८४८ या वर्षी राजवाडे अस्तंगत झाले ! शके १८५० त चित्रशाळें राजवाडे यांच्या अभ्यसनीय लेखांचा पहिला खंड (ऐतिहासिक प्रस्तावना) भा. इ. सं. मंडळाच्या पुरस्कृतग्रंथमालेंतून प्रसिद्ध केला आणि शके १८५४ त राजवाडे यांच्या ऊर्वरित लेखांचा आणखी एक विभाग त्याच चित्रशाळेंकडून भा. इ. सं. मंडळाच्या पुरस्कृतग्रंथमालेंत क्रमांक १३ वा, प्रसिद्ध होत आहे. अद्यापिहि राजवाडे यांचे बरेच लेख शिल्लक आहेत. त्यांचे ११२ भाग पुढें प्रसिद्ध करण्याचा चित्रशाळेचा विचार आहे. म्हणजे या थोर लेखकाच्या स्मारकपैकीं एक महत्त्वाचा भाग जो त्यांचे दुर्मिळ लेख पुनर्मुद्रित करणें, तो चित्रशाळा त्यांचेवरील प्रेमानें पुरा करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करीत आहे ! आणि त्यायोगें सर्व महाराष्ट्रवाङ्मयेतिहासभक्तांचे धन्यवादास पात्र होत आहे.

राजवाडे यांनीं महाराष्ट्राची आणि तद्द्वारा अखिलभारताची जी अद्वितीय सेवा केलेली आहे तिची योग्यता जनतेस व विद्वानांस क्रमाक्रमानें अधिक स्पष्ट कळत जाईल असे दिसत आहे. परंतु राजवाडे यांचे लेखच सहजोपलब्ध नसतील तर ही त्यांची पारख त्वरित व अनायासें होणार नाही. अभ्यासकांचे आयास व वेळ वाचविण्याचें हें श्रेय सर्वस्वी चित्रशाळेस दिलें पाहिजे. तसेंच श्री. शं. ना. जोशी वार्डकर यांनीं हि फार सहाय्य केलें आहे.

राजवाडे यांच्या प्रस्तुत खंडांतिल कित्येक दुर्मिळ लेखांवरून राजवाडे हे केवळ ' इतिहासाभ्यासजड ' असे विक्षिप्त आचार्य होते हा अज्ञानी भ्रम स्वच्छ दूर होईल, आणि राजकारणादि गहन विषयांवरहि एका अत्यंत अभिनव, सूत्रमय, काचित् संवादमिश्र परंतु प्रासादिक शैलीनें दिव्य प्रतिपादन करणारे एक ' कांतदर्शी कवी ' म्हणून राजवाडे यांची ओळख वाचकांस होईल.

खंडांची रचना विषयवार करणें अनेक अडचणींमुळें प्रकाशकांस जमलें नाही. तसेंच माहितीच्या, शोधाच्या वगैरे दृष्टीनें लेखांवर टीपारूपानें जो संस्कार करावयास पाहिजे तोहि करण्याचा योग जुळला नाही. ही उणीव प्रकाशकांसहि तीव्रतेनें भासत आहे. परंतु असल्या ग्रंथास अद्यापि आश्रयाचें प्रमाण अल्पच मिळतें. त्यामुळें पुष्कळ इच्छा असूनहि कित्येक सुधारणा व सोई करण्याचें श्रेय घेतां येत नाही एवढें येथें लक्षांत ठेवण्याची विनंती आहे.

लेखांत अशुद्धे कोठकोठें राहिलीं आहेत. परंतु या प्रकरणीं अधिक काळजी पुढील भागांतून ठेवण्याविषयीं प्रकाशकांस आमची सविनय व कळकळीची प्रार्थना आहे.

ऐतिहासिक प्रस्तावनांचा पहिला खंड एम्. ए. परीक्षेस मुंबई विद्यापीठानें नेमला आहे; तसाच प्रस्तुत खंडहि अभ्यसनीय ग्रंथांत समाविष्ट करण्यांत येईल अशी आशा आहे. विशेषकरून ' तिज्ञत विचार ' वगैरे महत्त्वाचे व दुर्मिळ व्याकरणविषयक लेख या खंडांत संग्रहीत करण्यांत आले आहेत ते विद्यार्थ्यांस बहुमोल आहेत

हा ग्रंथ सर्व ग्रंथालये व विद्वान् संग्रहीं ठेवून चित्रशाळेस पुढील खंड हातीं घेण्यास उत्तेजित करतील अशी आशा आहे.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाचे सभासदास पाऊणपट किंमतीस दिला जाईल.

श्रावण शु० ३
शके १८५४ पुणे. }

दत्तो वामन पोतदार
चिटणीस, भा. इ. सं. मंडळ.

निवेदन

चार वर्षांपूर्वी म्हणजे शक १८५० (इ. १९२८) मध्ये इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या लेखसंग्रहाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला व आज हा दुसरा भाग प्रसिद्ध होत आहे. पहिल्या भागांत राजवाडेकृत मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १ ते २२ मधील त्यांच्या प्रस्तावना संग्रहित केल्या आहेत. आणि प्रस्तुतच्या ह्या दुसऱ्या भागांत निरनिराळ्या ७, ८ मासिकांतील राजवाडे यांचे निवडक निबंध दिले आहेत. हे निबंध ऐतिहासिक, भाषाविषयक, राजकीय, सामाजिक असे अनुक्रमे ८, ८, ७ व २ मिळून २५ आहेत. पंधरापेक्षां अधिक मासिकांत राजवाडे यांचे निबंध प्रसिद्ध झाले आहेत, असे आढळते. आज त्यांतील ३, ४ च मासिके चालू आहेत. बाकीची सर्व कालवश झाली असून त्यांपैकी काहीं आठवणीतूनहि गेली आहेत. इतक्या डोक्याच्या व कानाच्या आड गेलेल्या दुर्भिल मासिकांतील हे लेख आहेत. प्राचीप्रभा, राष्ट्रोदय, सरस्वतीमंदिर, ग्रंथमाला, विश्ववृत्त, इतिहाससंग्रह, विद्यासेवक—ही ती वंद मासिके—व चित्रमयजगत्—हे चालू आहे—अशा आठ मासिकांत हे लेख प्रथम प्रसिद्ध झाले. हे लेख प्रथम जेव्हां प्रसिद्ध झाले तेव्हांच त्यांपैकी काहीं स्वतंत्र पुस्तकरूपाने अथवा मासिकांतच पुनः एकदा प्रसिद्ध झाले आहेत. (पाणिनीकालनिर्णय हा सर्वोत्कृष्ट निबंध केसरी, भा. इ. सं. मं. स्वीय ग्रंथमाला क्र. १ व धर्म-संपादक भाऊशास्त्री लेले, वार्. ह्या तीन ठिकाणी तो क्रमाने प्रसिद्ध झाला आहे. इ. मंडळांत सदर ग्रंथ मिळत असल्यामुळे येथे तो घेतला नाही.) म्हणजे हे लेख इतके महत्त्वाचे शास्त्रीयविचारप्रवर्तक अतएव ग्रंथनिबद्ध होण्याजोगे आहेत. घेतलेल्या निबंधांपैकी कोणचा निबंध कोणच्या मासिकांतील केव्हांचा आहे हे अनुक्रमणिकेवरून व लेखाच्या प्रारंभी पादटीपेंत संदर्भलेख केला आहे त्यावरून घ्यानांत येईल.

ह्याशिवाय ५, ६ निरनिराळ्या मासिकांतील लेख, तसेच 'केसरी' मधील राजवाडे यांचे विस्तृत लेख असेच ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजेत. व येथेच सांगण्यास आनंद वाटतो की, थोडक्या कालांत त्याहि लेखांचा ग्रंथ वाचकांच्या हाती येईल.

राजवाडे ह्यांचा मुख्य विषय इतिहास हा होय. मराठी भाषा, मराठी समाज, ह्या विषयांसंबंधीचेहि त्यांचे लिहिणे इतिहासकाराच्या भूमिकेवरूनच आहे. म्हणजे मराठी भाषेचे मूल कोणचे, त्यांतील विभक्तिप्रत्यय त्यापूर्वीच्या कोणत्या भाषेतील प्रत्ययावरून बनलेले आहेत ह्या व अशाच दृष्टीने त्यांनी मराठी भाषेतील अनुनासिक, विरामचिन्हे, लेखनपद्धति इत्यादिवद्दल लिहिले आहे. संस्कृतभाषा, मराठीसमाज व त्यांतील एकादा पोटभेद, त्याची चालरीत ह्याहिसंबंधाने त्यांनी असेच उगमापासून आतापर्यंतच्या पायऱ्या व अवस्था दाखवीत दाखवीतच सर्व विवेचन केले आहे. सारांश, व्याकरणकार, समाजशास्त्रज्ञ, संशोधक, प्रतिभाशाली अभिमानी व शास्त्रीय लेखक इत्यादि विशेषणे जरी राजवाडे यांचेमुळे सार्थ होत असली तरी त्यांचे इतिहासाचार्य हेच एक अनन्य-

साधारण विरुद्ध होय. असें आहे तरी राजवाडे यांनी प्रसंगी चालू परिस्थितीविषयीहि म्हणजे सामाजिक व राजकीय विषयांतील चालू प्रश्नासंबंधानेंहि कांहीं लेखन केले आहे. व तसे त्यांचे सात लेख येथे अवतरित केले आहेत. हे लेख अशासाठी संग्रहित केले म्हणून सांगतां येण्याजोगें आहे की, राजकारणी म्हणून ज्या व्यक्ति आजकाल आपापल्या परीने कार्य करून राहिल्या आहेत त्यांच्या त्या राजकारणांतील धोरणासंबंधानें त्रयस्थ पण विचारवंत शास्त्रज्ञांचें काय मत आहे हें कळून यावें. राजवाडे ह्यांचा चालू राजकारणाशीं किंवा समाजकारणाशीं संबंध केवळ आचारापुरता म्हणजे त्रयस्थ ह्या नात्यानेच होता. तेव्हां अशा त्रयस्थांचें म्हणणें कित्येक वेळां अवश्य विचारांत घेण्याजोगें असतें. झाडावर आंवे काढण्यास चढलेल्याला त्याच्या आसपासचा आंवा खालीं म्हणजे दूर उभे राहणाऱ्याला जसा दाखवावा लागतो; जवळ असूनहि त्याला तो दिसत नाहीं, तसें निकटवर्तित्वामुळे व एकप्रकारच्या अभिनिवेशामुळे आपल्या वागण्याबोलण्यांत कोठें वैगुण्य राहात आहे हें दिसत नाहींसें होतें. अशा वेळां त्रयस्थांचें मत फार उपकारक होतें. राजवाडे यांनीं अंत्यजोद्धारासंबंधानें जे विचार प्रकट केले ते ह्या दृष्टीनें किती महत्त्वाचे व अचुक आहेत ते पहा. राजवाडे म्हणतात 'अंत्यजांचा जात्युत्कर्ष व्हावा असें कोणाचेंहि मागणें नाहीं. फक्त अस्पृश्यत्वापासून त्यांना मुक्त करावयाचें एवढेंच अंत्यजोद्धारांचें सध्यां मागणें आहे.' आणि ह्या मागणीच्या यशस्वितेकरतां लेखाच्या शेवटीं ते लिहितात. 'धर्माधिकार्यांना न विचारतां केवळ सुधारकांनीं हें काम हातीं घेतल्यास, सुधारकांच्या इतर कृत्यांप्रमाणें हेंहि कृत्य पराभव पावेल.'

राजवाडे यांचे स्वदेशी, राष्ट्रीयसभा, स्वराज्य ह्यासंबंधीचे लेखहि ह्याच दृष्टीनें म्हणजे कोणचाहि पक्षस्थपणा नसतांना लिहिलेले असल्यामुळे विचारणीय वाटणें साहाजिक आहे.

संस्थानराजकारण म्हणून एक अलीकडे नवीनच विषय वाटाघाटीत येत असतो. तो यथार्थच आहे. त्यांत अंतर्भूत होईल असा राजवाडे यांचा पंचवीस वर्षांपूर्वी लिहिलेला 'बडोदे येथील सुधारणा' हा सुविस्तृत लेख ह्या भागांत आला आहे. वैचारिक दृष्टीनें दूरचें पाहून जो शास्त्री कांहीं अचुक असे सोपपत्तिक तत्त्व प्रतिपादन करतो : तोच पंडित, मुत्सद्दी डोळस होय. राजवाडे ह्या निबंधांत आजच्या प्रो. अभ्यंकरांप्रमाणेंच विवेचन करतांना दिसतात.

ह्याप्रमाणें राजवाडे यांच्या सामाजिक वगैरे लेखांचें महत्त्व इतिहासकथनावरोवर चालू परिस्थितीत काय करावयास पाहिजे तें त्यांत सांगितलें असल्यामुळे राजकारणी पुढाऱ्यांसहि लक्षांत घेण्याजोगें आहे. त्यांच्या इतर म्हणजे छत्रपतीसंज्ञा, पाठारे प्रभू, गणपती देवतेचें प्राचीनत्व, इतिहासाचीं मूलतत्त्वे ह्या ऐतिहासिक; व तिड्तिविचार, नामविभक्ति इत्यादि व्याकरणविषयक लेखांसंबंधानें ते येथे कां संग्रहित केले हें सांगण्याचें कारणच नाहीं. तिड्तिविचार व नामविभक्ति ह्या निबंधांतील प्रतिपादनांत मतभेदाला बराच अवसर आहे. हे लेख अथवा व्युत्पत्तीविषयीचे राजवाड्यांचे लेख विचारशक्तीला आंदोलनें नव्हे धक्केच देणारे आहेत. कांहीं कांहीं ठिकाणी तर परस्परविरुद्धच राजवाडे यांनीं आपलें मत नमूद केले आहे असें आढळेल. उदाहरणार्थ, वखर शब्दाविषयीचें मत, (ऐ. प्रस्तावना पृ. २, ३४८-४९ व प्रस्तुत ग्रंथांतील पृ. १६६); छत्रपतीसंज्ञा (ऐ. प्रस्तावना पृ. २७४ व प्रस्तुत ग्रंथ पृ. २२२);

शकसंज्ञार्थ (ऐ. प्रस्तावना व राधामाधवाविलासचंपूप्रस्तावना पृ. १२१). हे मतभेद किंवा मताविरोध अथवा विचाराचे पर्याय यांविषयींची चर्चा येथे अभिप्रेत नाही. प्रस्तुत ग्रंथांतील पहिला लेख अपुरा आहे. पण त्याच्या पुरवणीदाखल महिकावतीच्या बखरीच्या प्रस्तावनेत पृ. ८९-९३ वरील विवेचन मानतां येईल. राजवाडे यांचे लिहिणे कांहीं ठिकाणीं अभिमानाचे झाले आहे व असे फारच थोडे आहे. एकंदरीत राजवाडे यांचे सर्व लेखन स्फुरद्रुण व पांडित्यपूर्ण असल्यामुळे अभ्यसनीय व संग्राह्य झाले आहे.

वर ज्या मासिकांतील राजवाडे यांचे लेख येथे संग्रहित केले असे म्हटले आहे, त्यांतील एकदोन वगळून बाकीच्या मासिकांतील सर्व निवडक निबंध ह्या भागांत आले असे सामान्यतः समजण्यास हरकत नाही. ग्रंथमालेंतील कादंबरी, समर्थ रामदास, इत्यादि निबंध व सरस्वतीमंदिरांतीलहि कांहीं निबंध स्वतंत्र पुस्तकरूपाने यापूर्वीच प्रसिद्ध व उपलब्ध असल्यामुळे ते येथे घेतले नाहीत.

पहिल्या भागाच्या प्रस्तावांत म्हटल्याप्रमाणे विषयवार व कालानुक्रमाने सर्व लेख घेण्याचे अनेक कारणांनीं जमले नाही. पुढील भागांविषयीं वर लिहिलेच आहे. शेवटीं चित्रशालेचे व्यवस्थापक श्री. शंकरराव जोशी यांच्या राजवाडे यांजवरील स्नेहाचे निदर्शक म्हणूनच हे काम होत आहे हे सांगून व श्री. न. र. फाटक यांचीहि लेख पुरविण्याचे कामी मदत झाली तिचा साभार उल्लेख करून हे निवेदन पुरे करतो.

आषाढ वा १०

शके १८५४

}

—संग्राहक.

विषयानुक्रमणिका

क्रमांक	लेखनाम	लेखस्थळ	पृष्ठ
१	भारतीय इतिहासाची मूलतत्वे.	विद्यासेवक	—९
२	तिड्ढत-विचार.	प्राची प्रभा	०—७०
३	एका आंग्लो इंडियनाचें अजब व्युत्पत्ति ज्ञान.	राष्ट्रोदय	-१—७४
४	राष्ट्रीय मराठी कोश	सरस्वतीमंदीर	२५—८४
५	महाराष्ट्रांतलि ग्रंथकारांचें बडोडें येथें भरलेलें संमेलन	राष्ट्रोदय	५—९६
६	स्वराज्य	विश्ववृत्त	७—१०६
७	स्वदेशी	”	■ ०७—१११
८	राष्ट्रीयसभा	सरस्वती मंदीर	३१२—११७
९	”	”	७१८—१२३
१०	वेदोक्त	विश्ववृत्त	३२४—१२९
११	अंत्यजोद्धार	राष्ट्रोदय	७३०—१४२
१२	कालगणन	ग्रंथमाला	७४३—१४६
१३	गणपती	सरस्वती मंदीर	७४७
१४	गजानन	”	७४८—१५४
१५	गोखल्यांची इंग्लंडांतलि कामगिरी	विश्ववृत्त	७५५—१६४
१६	मराठीतील शुद्धलेखनासंबंधी व विराम चिन्हां- संबंधी कांहीं सूचना	ग्रंथमाला	७६५—१८०
१७	मराठीतील अनुनासिकाची पूर्व परंपरा	”	”
१८	मराठीतील नामविभक्ति	सरस्वती मंदीर	७९२—२१२
१९	मालवण येथील तीन लेख	”	२१३—२१८
२०	द्वामोशायन	इतिहाससंग्रह	२१९
२१	‘ छत्रपती ’ विषयींचे एक शंकाकार	ग्रंथमाला	२२०—२२८
२२	कोंकण व नागलोक	इतिहाससंग्रह	२२९—२३५
२३	बडोद्यांतलि सुधारणा	विश्ववृत्त	२३६—२६९
२४	पाठारे उर्फ पाताणे	चित्रमयजत्	२७०—२७२
२५	सध्यांचें भारतीय राजकारण सूचि	”	२७३—२८१ २८२—२९१

इतिहासाचार्य राजवाडे लेखसंग्रह

भाग २

[१]

* भारतीय इतिहासाची मूलतत्त्वे *

(१) मथळ्यांत एकंदर तीन शब्द आहेत. पैकीं प्रत्येक शब्दाचे कालदृष्ट्या, स्थल-दृष्ट्या व विचारकदृष्ट्या अनेक अर्थ होतात आज ज्या भूमीला भारत म्हणतात तीहून संकुचित किंवा विस्तृत भूमीला पांचशें किंवा पांच हजार वर्षांपूर्वी भारत ही संज्ञा होती. आज जी इतिहासाची व्याख्या बहुमान्य आहे तीहून या शब्दाच्या निराळ्या व्याख्या महाभारतकाली व वेदकाली प्रचलित होत्या; आणि मूलतत्त्वे कशाला म्हणावे या बाबीसंबंधाने तर इतका मतभेद आहे कीं प्रत्येक विचारकाने, इतिहासाची मूलतत्त्वे आपण स्वतः कशाला म्हणतो तें शक्य तितक्या स्पष्ट शब्दांनी सांगावे एवढा एकटाच मार्ग निर्णायक दिसतो. करतां या तीन शब्दांचे कोणते अर्थ मला मान्य आहेत त्याचा खुलासा करतो.

(२) भारतीय या तद्धित शब्दाचे दोन अर्थ: (१) भरत भूमीसंबंधक व (२) भारतीय लोकसंबंधक. भरतखंड नांवाच्या भूमीचा इतिहास निराळा व भारतीय नांवाच्या लोकांचा इतिहास निराळा. भरतखंडाचा इतिहास म्हणजे या भूमीला भरतखंड हें नांव जेव्हां पडलें तेव्हांच्या नंतरचा इतिहास असा एक अर्थ होतो; व हें नांव या भूमीला पडण्यापूर्वीचा या भूमीचा इतिहास असा दुसरा अर्थ होतो. दुसऱ्या अर्थाच्या धार्याने इतिहास लिहिण्याचें मनांत आणलें तर भरत नांवाच्या राजावरून किंवा लोकां-वरून या भूमीला जें नांव होतें त्या नांवाने विवक्षित असलेल्या भूमीचा इतिहास काय होता तें पहावे लागतें, ही पहाणी आरंभितांना असाहि शोध लागण्याचा संभव आहे कीं या भूमीला मुळीं नांवच कोणी दिलें नव्हतें, असल्यास त्याचा सध्यां पत्ता लागत नाही. एका कालीं निनांवी असलेल्या या भूमीला लक्षणने भरतखंड हें अर्वाचीन नांव देऊन त्या नांवाखालीं तत्कालीन इतिहास द्यावा लागतो. हा प्रकार बहुतेक सर्व देशांच्या इतिहासाला लागू आहे. इंग्लंडचा इतिहास म्हणजे आंग्ल लोकांनीं ती भूमी जिंकल्या-पासूनचा इतिहास एवढाच अर्थ नसून तत्पूर्वीचाहि इतिहास त्या नांवाखालीं दडपून देण्याची वहिवाट आहे. फ्रान्स, इटली, रोम, ग्रीस, इजिप्त, असुर्या इत्यादिकांच्या इति-

* विद्यासेवक मासिक पुणे, वर्ष १ अंक ७ (१९२५ मार्च) मध्ये पृ. ९-१३ वर हा लेख आला आहे.

हासांचाहि हाच मासला उडालेला दृष्टीस पडतो. पुढें पडलेल्या नांवाखालीं निनांवां किंवा भिन्ननांवां देशांचा इतिहास सांगण्याचा हा प्रकार अगदीं अशास्त्रीय होय. नव-शिक्यांना तो घोटाळ्यांत पाडतो; एवढेंच नव्हे तर चांगल्या मुरलेल्या अभ्यासकांच्याहि विचारसरणींत दोष उत्पन्न करतो. सबब हा दुसरा अर्थ टाकून भरतखंडाचा इतिहास म्हणजे भरत राजानें किंवा लोकांनीं या भूमीला नांव दिल्यानंतरचा त्या खंडाचा इतिहास असा अर्थ समजावा.

(३) भरतखंडाचा इतिहास म्हणजे भरतखंड नांवाच्या भूमीचा इतिहास असा अर्थ होतो म्हणून वर सांगितलें. तो अर्थ व ते शब्द प्रस्तुत मी घेत नाहीं. प्रस्तुत लेखांत खंडाचा इतिहास किंवा भूमीचा इतिहास विचारांत घ्यावयाचा नाहीं; फक्त भारतवर्षातील भारतीय नांवाच्या लोकांचा इतिहास पहावयाचा आहे. महाराष्ट्राचा इतिहास, इंग्लंडचा इतिहास, फ्रान्सचा इतिहास म्हणजे त्या त्या देशाला मुख्यत्वेकरून ज्या लोकांवरून नांव पडलें त्या लोकांचा इतिहास असा लाक्षणिक अर्थ करतात. परंतु वाच्यार्थ त्या त्या भूमीचा किंवा देशाचा इतिहास असा होतो. भूमीचा म्हणजे लक्षणेनें त्या भूमींत राहणाऱ्या सर्व लोकांचा असा अर्थ व्हावा. परंतु असाहि आशय इतिहासकारांचा नसतो. इंग्लंडांत आंग्ल, स्कॉच, आयरिश इत्यादि भिन्न लोक रहात व रहातात. इंग्लंडचे जे लहान मोठे इतिहास आपण पाहतों त्यांत अँग्ल, वेल्श, स्कॉच व आयरिश ह्या सान्यांचा इतिहास दिलेला नसतो; तर प्रधानत्वे फक्त इंग्लिश लोकांचा इतिहास दिलेला असतो. त्यांतहि सान्या इंग्लिश लोकांचा इतिहास दिलेला नसतो; फक्त जेवढे इंग्लिश लोक राजकारणांत प्रमुखत्वानें भाग घेतात तेवढ्यांचाच इतिहास दिलेला असतो. हाच प्रकार महाराष्ट्रदेशाच्या इतिहासासंबंधानें झालेला आहे. महाराष्ट्रदेशाचे जे लहानमोठे इतिहास पांच चार झाले आहेत त्यांत महाराष्ट्रातील शेंकडों जातींच्या लोकांचा इतिहास सांपडावयाचा नाहीं. त्यांत राजकारणी ज्या ब्राह्मण व मन्हाठा जाती त्यांतील कांहीं प्रमुख व्यक्तींच्या राजकीय कृत्यांचा थोडा फार इतिहास दिलेला आढळतो. राजकीयव्यतिरिक्त इतर कृत्यांचा किंवा व्यक्तींचा किंवा जातींचा इतिहास महाराष्ट्राच्या देशी किंवा परदेशी इतिहासांत दिसावयाचा नाहीं. मुख्य भर राजकीय कृत्यांचें वर्णन करण्याकडे असतो. भारतवर्षाचे जे इतिहास देशी व परदेशी भाषांत आजपर्यंत झालेले आहेत त्यांतहि असाच एकदेशी प्रपंच केलेला दृष्टीस पडतो. पृथ्वीवरील कोणत्याहि देशाचे प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास घ्या, त्यांत राजकीय कृत्यांचाच तेवढी हकीकत प्रायः आढळते, असें विधान केलें असतां चालेल. ह्या विधानाला दोन नामांकित अपवाद आहेत. पहिला भारतवर्षातील महाभारताचा व दुसरा ग्रीसमधील हिरोडोटसकृत प्राचीन जगाच्या इतिहासाचा. पैकीं हिरोडोटसकृत इतिहास अर्वाचीन गॅझेटियरवजा आहे. आणि व्यासाचा इतिहास युद्धवर्णन, दंतकथा, आख्याने व अध्यात्म व धर्मशास्त्रे यांची खिचडी आहे. तात्पर्य, बाहेरील नांव एक व आंतील विषय दुसरेच असा गवत्यागोंधळ प्रायः सर्व अर्वाचीन व प्राचीन देशेतिहासांचा झालेला पहावयास मिळतो. इंग्लंडचा राजकीय इतिहास व महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास, असें अन्वर्थक नांव

दऊन त्याप्रमाणे फक्त राजकीय कृत्यांची व घडामोडींची हकीकत वर्णिली असती, तर त्या नांवाला दोष देतां आला नसता. परंतु इंग्लंडचा इतिहास, महाराष्ट्राचा इतिहास असे व्यापक नांव देऊन, एकदेशी राजकीय वृत्तान्त तेवढा देणे, म्हणजे वाचकांना बुचकळ्यांत पाडण्याचे कृत्य व तरुण लोकांना चकविण्याचा धंदा आहे. ह्या दृष्टीने पहातां भारतवर्षाचा म्हणजे भारतवर्षातील लोकांच्या राजकीय कृत्यांचा वृत्तान्त देण्याचा जर आशय असेल तर त्या वृत्तान्ताला “ भारतवर्षाचा राजकीय इतिहास ” हें नांव अन्वर्थक होईल.

(४) प्रस्तुत निबंधांत भारतीयांच्या फक्त राजकीय कृत्यांचाच तेवढा विचार करण्याचा मानस नाही. भारतीयांच्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आध्यात्मिक, वैय्यापारिक वगैरे एकोनएक हालचालींचा परामर्ष घ्यावयाचा आहे. करतां निबंधाचे नांव “ भारतीय इतिहासाची मूलतत्त्वे ” असे ठेविले आहे. भरतखंडाच्या इतिहासाची मूलतत्त्वे असे नांव मुद्दाम कां ठेवले नाही त्याची कारणे वर दिलीच आहेत. ह्या देशांत राहून किंवा येऊन देशाला भरतखंड हें नांव देऊन ज्या लोकांनी आपणांस भारतीय म्हणाविले त्यांच्या इतिहासाची मूलतत्त्वे देण्याचा येथे मुख्य विचार आहे.

(५) हा विचार करतांना ‘इतिहासाची मूलतत्त्वे’ या प्रयोगाची फोड केली पाहिजे. इतिहास या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. (१) गतकाली होऊन गेलेली जी कृत्ये त्यांना इतिहास हें नांव जसे लावतात तसेच गतकाली होऊन गेलेल्या कृत्यांच्या परंपरित वर्णनालाहि इतिहास हा शब्द लावतात. कृत्ये व त्याची वर्णने या दोहोंचा वाचक एकच शब्द आहे. पैकी कृत्यपरंपरावाचक जो इतिहास शब्द तो येथे इष्ट समजावा. इतिहासाची मूलतत्त्वे म्हणजे कृत्यपरंपरेची मूलकारणे. मूलकारणे दोन प्रकारची, बाह्य व आन्तर. मनुष्याच्या पिंडावर बाह्यसृष्टीचे आघात होतात. आघातांचे सातत्य होऊन मनोरचना बनते. सृष्टी ही मनोरचनेचे उर्फ स्वभावाचे बाह्य कारण होत्ये; आणि कृत्यरूपाने फलद्रूप होणारा स्वभाव कृत्यांचे अन्तर कारण ठरते. ही जी बाह्यांतरकारणपरंपरा तिचे दिग्दर्शन प्रस्तुत स्थली भारतीयांच्या संबधाने कर्तव्य आहे.

(६) भारतीय इतिहासाची मूलतत्त्वे उर्फ भारतीय लोकांच्या कृत्यांची बाह्यांतरकारणपरंपरा शोधावयाला निघण्यापूर्वी “ भारतीय लोक ” ह्या प्रयोगाचा कोणता अर्थ येथे घेतला आहे ते सांगावयाला लागते. भारतीय लोक या शब्दांचा अर्थ वेळोवेळी बदलत गेलेला आहे. ऋग्वैदिक ऋषि, त्रैवर्णिक लोक, चातुर्वर्णिक लोक, हिंदुस्थानातील अठरापगड जातीचे लोक असे निरनिराळे अर्थ भारतीय लोक या शब्दांचे वेळोवेळी होत आलेले आहेत. म्हणजे केवळ ब्राह्मण; ब्राह्मण व क्षत्रिय उर्फ ब्रह्मक्षत्र; ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इत्यादींचा समावेश भारतीय लोकांत वेळोवेळी केला गेलेला आहे. याचा अर्थ असा की, भारतीय लोकांत वेळोवेळी इतर अनेक लोकांची भेसळ होत गेलेली आहे. ही भेसळ युरोपीयनादि इतर लोकांतल्या इतकी भारतीयांत दाट झालेली नाही. कारण, भारतीयांत जातिसंस्थेचा उदय, बाह्य समाजाचे समावेशन

भारतीयांत जातिरूपानें होत असल्यामुळें रक्ताचें मिश्रण भारतीयांत युरोपीयनादि लोकांतल्या इतकें बेमालूम होत नाहीं. तथापि देवधर्म, आचार, इतिहासपरंपरा यांची पुटें समाविष्ट बाह्य जातींवर दाट होऊन, हे बाह्य समाज कमीअधिक प्रमाणानें भारतीय बनत आलेले आहेत. मूळ ब्रह्मक्षत्रादि भारतीय लोक व भारतीय बनलेले बाह्य समाज मिळून भारतीय लोकांचा जो संकलित समूह त्याच्या कृत्यांची बाह्यांतरकारणपरंपरा येथें शोधावयाची आहे. या शोधांत मुख्य राशि ऋग्वैदिक ब्रह्मक्षत्राची व्यावी लागते.

(७) भारतीय लोकांच्या कृत्यांच्या मुळाशी कोणता स्वभाव दडून बसला आहे? ह्या बाबीचा शोध करूं जातां, भरतखंडांतील सृष्टीचा मूळ भारतीय लोकांवर काय संस्कार झाला तें पहावें लागतें. ही पहाणी आरंभितांना, असा प्रश्न उद्भवतो कीं, मूळचे लोक ह्या देशांत स्वयंभू आहेत, कीं आंगंतुक आहेत ? स्वयंभू धरले, तर ह्या लोकांचा मूळचा ऋग्वैदिक धाडसी स्वभाव कालान्तरानें वेदान्ती व निरुद्योगी कसा बनत गेला, ही मीमांसा करावी लागते. आणि आंगंतुक; तर मूळचा ऋग्वैदिक किंवा प्राग्वैदिक धाडसी स्वभाव ह्या देशांत येऊन कसा मंदावत व ढिलावत गेला ह्या बाबीची उपपत्ति लागते; स्वयंभूत्वाचा अभ्युपगम काय किंवा आंगंतुकत्वाचा अभ्युपगम काय, दोन्ही अभ्युपगमांना साधकबाधक प्रमाणें बहुतेक सारखीच उपलब्ध आहेत. भारतीय लोक येथलेच मूळ रहिवासी असून, पुढें कालांतरानें ते अफगाणिस्तान, इराण, असूर्या, सूर्या, बाल्हीकदेश, कश्यपसमुद्र, उरलपर्वत व उत्तरध्रुव इत्यादि प्रदेशांत पसरत गेले व पुनः हटत हटत परत ह्या भूमीत आले असा एक पक्ष आहे. ह्या पक्षाचे अध्वर्यू पावगी आहेत. मूळ उत्तरध्रुवप्रदेशांत वसती करून, प्रलयामुळें सरकत सरकत उरलपर्वत, कश्यपसमुद्र, असूर्या, इराण, बाल्हीकदेश काराकोरमपर्वत, इत्यादि मार्गांनी आर्यलोक ह्या भूमीत पांच सहा हजार वर्षांच्या सुमारास आले असा दुसरा पक्ष आहे. ह्या पक्षाचे अध्वर्यू टिळक आहेत. टिळकांच्या विचारश्रेणीची सर्व उठावणी ऋग्वेदांत उल्लेखिलेल्या दीर्घ रात्रींवर आहे. दीर्घरात्रीचा चमत्कार जर ऋग्वेदांत उल्लेखिलेला आहे तर एके काळीं म्हणजे शेवटच्या हिमप्रलयकाळीं आर्यलोक उत्तरध्रुवाकडे रहात होते, असें टिळक म्हणतात. ह्या म्हणण्यावर आक्षेप असा घेतां येतो कीं, दीर्घरात्रीच्या चमत्काराचा सिद्धांत बांधण्यास तो पुरावा समर्पक होतो, असें म्हणतां येत नाहीं. दीर्घरात्रीचा अनु- ऋषा जाऊन तो चमत्कार त्यांच्या अनुभवास प्राचीन काळीं आला, तो अनुभव येण्यास आक्षेप घेतां येतो कीं, हिमप्रलयाच्या पूर्वी हिंदुस्थानची सृष्टरचना आर्यलोकांची वस्ती होण्याला लायक नव्हता. हिमप्रलयानंतर लायक झाली. करतां वीस पंचवीस हजार वर्षांपूर्वी भरतखंडांत आर्यांची वस्ती होणें शक्य नव्हतें. दोन्ही पक्षांच्या विचारसरणीची परीक्षा करतां असा निर्णय करावा लागतो कीं, ध्रुवप्रदेश किंवा हिंदुस्थान ह्यांपैकी कोणतेंही एक आर्यांचें मूलस्थान नव्हे. मूलस्थान अथवा खरें म्हटलें म्हणजे अत्यन्त

प्राचीन स्थान अमुकच असावे; असा सिद्धांत करण्यास व्हावी तितकीं सबळ प्रमाणें उपलब्ध नाहींत.

(८) भारतीय लोक भरतखंडांत स्वयंभू आहेत कीं आगंतुक आहेत ह्या विकल्पाचें निरसन पावर्गोच्या किंवा टिळकांच्या विचारसरणीनें यद्यपि होत नाहीं; तत्रापि त्या दोन्ही विचारसरणींनीं एवढी मात्र निष्पत्ति होते कीं, भारतीय आर्य मधूनमधून केव्हां तरी भरतभूमिवाह्य प्रदेशांत वस्ती करून रहात आलेले आहेत. मग ती वस्ती कोणत्या “मूलस्थानां” तून झाली असेल ती होवो. येणेंप्रमाणें मूलस्थानचा यद्यपि ठाम पत्ता नसला तथापि भारतीय आर्यांनीं वेळोवेळीं वस्ती केलेल्या ध्रुवप्रदेशासारख्या प्रदेशांचा पत्ता लागतो. ध्रुवप्रदेशाचा पत्ता टिळकांनीं लावलेला आहेच म्हणजे ध्रुवप्रदेशाकडे केव्हां तरी कांहीं काळ भारतीय आर्यांपैकीं कांहीं लोक गेले होते असा विकल्प किंवा संशय टिळकांनीं तयार करून ठेवलेला आहेच. ध्रुवप्रदेशांखेरीज आणखी कांहीं प्रदेशांत भारतीय आर्यांची भारतवर्षांत येण्यापूर्वी वस्ती होती. हें विधान सिद्ध करण्याला समर्थ अशीं प्रमाणें ऋग्वेदांत मला जीं आढळलीं त्यांपैकीं कांहींचा उल्लेख येथें करतो.

(९) इंद्र आणि वृत्र यांचीं नांवे ऋग्वेदाच्या प्राचीनतम ऋचांत येतात. इंद्र हा देव व वृत्र हा असुर अशी माहिती ऋग्वेद देतो. इंद्रानें वृत्राला मारलें, ठार केलें असेंहि ऋग्वेद म्हणतो. यास्क, सायण, टिळक इत्यादींच्या मते वृत्र म्हणजे एक दैत्य असून तो मेघांत शिरून पाऊसपाणी बंद करतो. तात्पर्य, वृत्र म्हणजे एक इंद्रविरोधी उर्फ देवविरोधी अति-भौतिक सत्व आहे, अशी सर्वत्र हिंदुस्थानांत व युरोपांत समजूत आहे. माझ्या मते वस्तुतः वृत्र हें एका प्राचीन देशाचें, तेथील राजाचें व तेथील लोकांचें नांव आहे. प्राचीन इतिहास वाचणाऱ्यांना माहित आहेच कीं, असुर्या देशाच्या उत्तरेस उरतु नांवाचा देश होता. असुर लोकांची शंकुलिपि वाचणारे उरतु म्हणून ज्या उच्चारानें रोमन लिपींत अवतरण करतात त्या उच्चारानें उच्चरण व अवतरण वैदिक ऋषी उच्या स्थानीं व आणि दुसरा र (आर्) त (टी) च्या पुढें घालून वृत्र असा करीत. उरतु उर्फ वृत्र देशाचा उल्लेख असुर लेखांत ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकाच्या सुमारास अगदीं अलीकडे येतो. परंतु हा देश ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकाहून फार प्राचीन काळापासून वसलेला असावा. वृत्र देशांत असुर किंवा दानव लोकांची वस्ती त्या प्राचीन काळां होती. कारण ऋग्वेदांत वृत्राला असुर म्हटलेलें आहे. वृत्र हा दनूचा पुत्र म्हणजे दानवहि आहे. असुरांचा व दानवांचा जो वृत्र देश, तेथील राजाला वृत्र ही संज्ञा असे; आणि तेथील लोकांनाहि वृत्र म्हणत. ऋग्वेदांत वृत्र देशांतील लोकांना अवधीरणार्थी वृत्राणि म्हणून नपुसकलिंगानें उल्लेखिलेले आहे. असुर व रक्षस् हेहि शब्द ऋग्वेदांत अवधीरणेनें असुराणि व रक्षांसि असे नपुसकलिंगी योजलेले आढळतात. तात्पर्य, वृत्र हा शब्द ऋग्वेदांत देश, तेथील राजा व अभिजन या अर्थी योजलेला आहे. वृत्र हा देवांचें पाणी बंद करी. सबब देवांचा राजा जो इंद्र तो वृत्राचे किल्ले व गड फोडी आणि पाणी मोकळें करी. असें दिसतें कीं, देव ज्या देशांत रहात असत, तेथील नद्यांना व कालव्यांना

वृत्राच्या किंवा वृत्रांच्या उरतु देशांतून पाणी मिळे. म्हणजे देवांच्या सखल देशापेक्षा वृत्रांचा उरतु देश उंचावर होता. अशा या सुपीक परंतु सखल देशांत वस्ती करून असतां देवांचा राजा जो इंद्र त्याचो वृत्रांचा राजा जो वृत्र त्याच्याशीं वारंवार घनघोर युद्धे होत. या युद्धांचीं वर्णनें ऋषींनीं ऋग्वेदांत पुरातन इतिहास म्हणून ऋचांनीं व पद्यांनीं वर्णिलेलीं आहेत. प्रायः बहुतेक उल्लेख भूतकालीन आहेत. त्यावरून म्हणतां येतें कीं, ऋग्वेदाचें संहिताकरण जेव्हां भारतवर्षांत झालें त्याच्या फार पूर्वी इंद्राचीं व वृत्रांचीं युद्धे उरतु उर्फ वृत्र देशाच्या लगत्यास म्हणजे असुर्या देशाच्या लगत्यास बहुशः युफ्राटिस व टायग्रीस नद्यांच्या दुआवांत देव वस्ती करून असतांना झालेलीं आहेत. माथितार्थ असा कीं, भारतवर्षांत येण्यापूर्वी ऋषींची वस्ती वृत्र देशाच्या शेजारीं कांहीं काल म्हणजे कांहीं शतके होती.

(१०) ऋग्वेदांत इंद्राच्या अनुषंगानें ऋभूंचा उल्लेख हमेश येतो. असुर, बाबिलो-नियन व इजिप्शियन लेखांत रेवू, लेबू ह्या प्राचीन लोकांचा तुरळक उल्लेख येतो. रेवू, लेबू ह्या प्राचीन लोकांचा देश प्राचीन इजिप्ताच्या पश्चिमेस असे. त्याला प्राचीन ग्रीक व रोमन लोक लिबिया म्हणत. रेवू लोक अत्यन्त शूर व धाडसी असत. ते हे रेवू, लेबू लोक म्हणजेच ऋग्वेदांतील ऋभु लोक होत. ऋभूंचा देश इजिप्ताच्या पश्चिमेस असे व इंद्राचा देश इजिप्ताच्या पूर्वेस उत्तरेकडे असे. प्रातिवेशिक न्यायानें इजिप्ताशीं इंद्राचें सहज-शत्रुत्व पडल्यामुळें इजिप्ताच्या पलीकडील जे लिबियांतील लोक त्यांच्याशीं इंद्रानें स्नेह केला. रेवू उर्फ ऋभु लोक उत्तम कारागिर असून साक्षात् त्वष्ट्याशीं स्पर्धा करणारे होते. अशा या सर्वतोपरी साहाय्यकांचा इंद्रानें संग्रह केला व कारागिरीखातर त्यांस देवत्व किंवा उपदेवत्वहि दिलें. इजिप्ताच्या पूर्वेस उत्तरेकडे इंद्राचा देश असावा म्हणून वर सांगितलें. तो देश बहुशः सुर्य असावा. सुर्या देशाला सध्यां सीरिया म्हणतात. पण प्राचीन कालीं सुर्याच् (वायूचा उच्चार उ असल्यामुळेंच) म्हणत. सुरांचा म्हणजे देवांचा जो देश तो सुर्यः देशः. सुर्यःचा अपभ्रंश सुर्या. तात्पर्य, भूमध्यसमुद्राच्या पूर्वेकडील प्रांतांत इंद्राचें, देवांचें व ऋषींचें फार प्राचीन कालीं एक राज्य होतें. अत्यंत प्राचीन कालानंतर मितानी देशांत दशरथ वगैरे आर्य दिसणाऱ्या लोकांचें किंवा साक्षात् आर्यांचें राज्य ख्रिस्तपूर्व चौदाव्या शतकाच्या सुमारास होतें, हें असुर लेखांवरून बहुतेक सिद्धप्रायच आहे. तत्पूर्वी फार प्राचीन कालीं सुर्य देशांत देवांचें राज्य उर्फ आर्यांचें राज्य होतें असें विधान करण्यास ऋभु शब्दाचें रेवू शब्दाशीं तादात्म्य कारणीभूत व्हावें. असें मला वाटतें.

(११) दशरथ वगैरे संस्कृत दिसणारीं नांवें धारण करणारे राजे मितानी देशांत ख्रिस्त-पूर्व चौदाव्या शतकाच्या सुमारास होऊन गेले. हे दशरथादि राजे भारतवर्षांतून अफगाणि-स्तान, इराण वगैरे मध्यंतरींचे देश ओलांडून आशियामायनरमधील मितानी देशांत गेले असले पाहिजेत किंवा तेथेंच पिढ्यानुपिढ्या राज्य करीत असले पाहिजेत. कोणताहि पक्ष स्वीकारला तथापि इतकें कबूल करावें लागतें कीं, आर्यनामें धारण करणारे राजे आशिया माय नरमधील एका संस्थानांत ख्रिस्तपूर्व चौदाव्या शतकाच्या सुमारास राज्य करीत होते;

व भारतीय आर्यांचा संबंध आशियामायनरशी चौदाव्या शतकाच्या सुमारास येत होता. हा संबंध चौदाव्या शतकांत एकदम नव्याने सुरू झाला असेच केवळ प्रतिपादन भागणार नाही. पूर्वापार कांही संबंध असला पाहिजे. इंद्राचा आशियामायनरशेजारील वृत्र देशाशी असलेला संबंध नवव्या कलमांत दाखविलाच आहे. चौदाव्या शतकाच्या पूर्वी आशिया-मायनरशी आर्यांचा संबंध जसा दाखवून देतां येतो तसाच संबंध चौदाव्या शतकानंतरहि दाखवून देतां येतो. कुरुस् (कुरुस् अथवा सायरस्) कंबुजीयः (कंबिसेस) ही राजनामे इराणच्या राजांची समजण्याची वाहिवाट आहे. परंतु शब्द भाषेत किंवा जुन्या फारसी भाषेत कुरुः व कंबुजीयः हे शब्द असणे अशक्य आहे. आणि हे संस्कृत शब्द तर असुर लेखांत अपभ्रष्ट न होतां जसेच्या तसे शुद्ध संस्कृत येतात. याचा अर्थ असा की, कुरु व कंबुजीय ही कंबुज ऊर्फ कंबोज देशांतील आर्य राजांचीं नांवे आहेत व या आर्य राज-वंशाने इराण देशावर राज्य करून असुर्यांतील असुर लोकांचा विध्वंस केला. या आर्य राजवंशाला आजपर्यंतचे इतिहासकार इराणी व फारसी काय म्हणून लेखतात ते समजणे कठिण आहे. तात्पर्य, भूमध्यसमुद्राच्या पूर्वेकडील लगतच्या देशांशीं ख्रिस्तपूर्व चौदाव्या शतकाच्या पूर्वी व नंतर संस्कृत भाषा बोलणाऱ्या आर्यांचा संबंध अव्यवहित चालू असलेला दिसतो.

(१२) इजिप्ताशी आर्यांचा संबंध असलेला एका चमत्कारिक तऱ्हेने निदर्शनास येतो. ऋग्वेदाच्या दशम मंडळाच्या एकशेएकविसाव्या सूक्तांत पाल्पद ' म्हणून कस्मै देवाय हविषा विधेम ' हे वाक्य आलेले सर्वप्रसिद्ध आहे. हे प्रश्नवाक्य असावे किंवा आहे असे आजपर्यंतच्या देशी व विदेशी प्राचीन व अर्वाचीन विद्वानांचे मत आहे. परंतु वस्तुतः हे विधिवाक्य आहे व याने, ' क नामक देवतेची हवींणी पूजा करूं या ' असा विध्यर्थ दर्शविला आहे. प्राचीन इजिप्तांत क नामक देवतेचे फार स्तोम होते. त्या देवतेचा उल्लेख मंत्रद्रष्ट्या ऋषीने या सूक्तांत केलेला आहे. क हा शब्द या सूक्तांत प्रश्नार्थक सर्वनाम नाही. तेव्हां या ' क ' ची चतुर्थी ' काय ' अशी व्हावी. असे दिसते की, क सर्वनामाच्या विभक्तिप्रत्ययाची छाप कवीच्या मनावर इतकी रुढ झालेली होती की, इजिप्शियन क शब्द त्याने वैदिक कः सर्वनामाप्रमाणे चालविला. शिवाय असाहि दुसरा पक्ष करतां येईल की, कवीच्या मनांत क हा द्व्यर्थक शब्द योजून (क सर्वनाम व क इजिप्शियन देवता) श्रोत्यांच्या मनांत चमत्कृति उत्पन्न करावयाची होती. कोणत्या देवाची पूजा करावी असाहि अर्थ व्हावा आणि क नामक इजिप्शियन देवतेची पूजा करावी असाहि अर्थ व्हावा. तात्पर्य, क या इजिप्शियन देवतेचा या सूक्तांत वैकल्पिक उल्लेख व्हावयाचा म्हणजे आर्यांना इजिप्ताचा परिचय थोडा तरी झाला असला पाहिजे. वस्तुतः प्राचीन काळी आर्यांचा इजिप्ताशी संबंध फार होता; हे ऋग्वेदाच्या दहाव्या कलमांत लिहितांना दाखविले आहेच.

(१३) वृत्र हा दनुचा पुत्र, देशाचे, राजाचे व लोकांचे नांव जर वृत्र आहे; तर दनु ही मानवी स्त्री समजणे रास्त होणार नाही. दनु म्हणजे रशियांतील डान्यू नदी. त्या

नदीच्या खोऱ्यांत वृत्रांची उर्तु उर्फ वृत्र देशांत येण्यापूर्वी वस्ती होती. सवव वृत्राला किंवा खरं म्हटलें म्हणजे वृत्रांना दनूचे पुत्र समजत. माता व पुत्र ह्या शब्दांची अशी योजना अन्यत्र केलेली आढळते; जसे गंगामाता, गंगापुत्र; दनूचे पुत्र उर्फ दनु. नदीच्या खोऱ्यांत राहणारे म्हणून वृत्रांची दानवांत गणना होई. असुर देशाच्या शेजारचे म्हणून असुरांत गणना होई व राक्षस देशान्तर्गत दनु नदी पडल्यामुळे राक्षसांत गणना होई. असुर, राक्षस व दानव हे परस्परसंबद्ध असे प्राचीन लोक होते व त्यांच्यामध्ये शेजाराला इंद्र ज्यांचा राजा ते देव ऋषि नांवाचे आर्य लोक राहात.

(१४) आर्य, भारतीय म्हणून ज्यांना पुढे संज्ञा प्राप्त झाली ते आर्य, प्राचीन काळी कोठे रहात ते दानव, राक्षस व असुर ह्यांच्या देशांच्या अनुषंगाने पहाण ओघास येते. प्रमाणे व इतिहास ह्यांत मूलोत्पत्तीच्या ज्या दंतकथा दिल्या आहेत, त्या दंतकथांत भारतीयांचा अत्यन्त प्राचीन इतिहास सांपडतो. दंतकथा अशी आहे की, कश्यपापासून देव, दानव, राक्षस वगैरेंची मूलोत्पत्ति झाली. येथे दनु शब्दाला जो न्याय लाविला तोच लावून कश्यप शब्दाचा अर्थ करणे उचित होय. कश्यप म्हणजे कोणी मानवी व्यक्ति समजणे युक्त नव्हे. कश्यप म्हणजे सध्यां ज्याला कास्पियन समुद्र म्हणतात तो समुद्र व समुद्राच्या लगतीचा असा प्रदेश. भारतीयांची पुराणे, देव, दानव, राक्षस, असुर इत्यादींची उत्पत्ति कश्यप समुद्राच्या भोंवतालील प्रांतांत झाली म्हणून दंतकथारूपाने सांगत आहेत. तात्पर्य, एक प्राचीन काल असा होता की ज्यावेळी देव, दानव, राक्षस इत्यादि नाना शाखांचे लोक कश्यपसमुद्राच्या भोंवतीं प्रलयादि भयंकर आपत्तीमुळे म्हणा किंवा अन्य अज्ञात कारणामुळे म्हणा मूळ प्राणरक्षणार्थ जमून पुढे कांहीं शतके वस्ती करून होते. भारतवर्षांत शिरण्यापूर्वी व कायमची वस्ती करून भारतीय आर्यांची वस्ती कश्यपसमुद्राच्या लगतच्या प्रांतांत होती, हा सिद्धांत कश्यपसमुद्राजवळ शेकडों वर्षे राहिल्यामुळे भारतीय आर्य हे कश्यपाचे पुत्र आहेत व ह्यांची मूलोत्पत्ति कश्यप प्रदेशांत झाली, अशी कालान्तराने कुळकथा प्रचलित झाली: व ती पुराणेतिहासकारांनी ग्रंथादौ सांगण्याची वाहिवाट ठेविली. ह्या दंतकथेकडे दुर्लक्ष करून एतद्देशीय व परदेशीय संशोधक सर्व पृथ्वीभर आर्यांचे मूलस्थान शोधित बसले; ह्यासारखे आश्चर्य शोधेतिहासांत दुसरे कोणतेच नसेल. धुंडता धुंडता आतां युरोपीय संशोधक कश्यपसमुद्र व उरलपर्वत ह्या पुराणसूचित प्रदेशाकडे वळत चाललेले दिसतात ही समाधानाची बाब होय.

(१५) कश्यपप्रदेशांतून सरकत सरकत वृत्र, सूर्य, असुर्य, रेवु उर्फ ऋभु, इजिप्त, शुष्ण (सूसन), इला (एलाम,) ह्या दिशेने; बाल्हिक, मेरू, काश्मीर ह्या दिशेने, व त्रिविष्टप, मानस ह्या दिशेने; अशा तीन चार दिशांनी आर्य सरतेशेवटीं सिंध, गंगा व यमुना यांच्या प्रदेशांत शिरून भारतनिवासी झाले. तेथून दक्षिणेस कुमारीसिंहलापर्यंत, पश्चिमेस बहुचिस्तानापासून मलयापर्यंत म्हणजे पश्चिमसमुद्रापर्यंत, आणि पूर्वेस अंग, बंग, ब्रह्म व बलीपर्यंत पसरले. पुढे पुढे सरकत असतां, पुढे म्हणजे पुरस्-पूर्वेस, पाठीमागील

धागे तुटत जाऊन पूर्वनिवासांची आठवण वुजत गेली. ती इतकी कों, वृत्र, कश्यप, दनु, शुष्ण, इला, सुर्य, असुर्य इत्यादि भूभाग पार्थिव म्हणजे पृथ्वीचे अंश आहेत हीहि स्मृति नष्ट झाली. पाणिनि, यास्क, कात्यायन, पतंजलि, व्यास व वाल्मिकी यांना वृत्र, शुष्ण, इला, सुर्य, असुर्य इत्यादि शब्द देशनामं आहेत ही जाणीव बिलकुल राहिली नाही. गंगायमुनांचे पाणी पिणाऱ्या यास्कपाणिनीच्यामध्ये व काश्यप प्रदेशांत रहाणाऱ्या देव व ऋषी यांच्यामध्ये किती सहस्र वर्षे लोटून गेली होती त्याची साक्ष ही भयंकर विस्मृति देते. कंबोजाष्टुक हे सूत्र रचतांना पाणिनीला, व कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यम् हे वार्तिक रचतांना कात्यायनाला वृत्र शब्द देशवाचक, लोकवाचक व तद्राजवाचक ऋग्वेदांत येतो, या बाबींचे, स्वप्नहि नव्हते. सायणाची तर गोष्ठ्य काढावयाला नको.

(१६) काश्यपयि आर्यांना भारतवर्षांत शिरण्याला कारण इतर समाजांच्या हालचालींना जे आजपर्यंत होत आले आहे तेच बहुशः असावे. वृत्र, दानव, रक्षस, असुर, इत्यादि लोकांशी झगडा करून भूमध्यसमुद्राच्या लगतच्या प्रांतांत आर्य किंचित् स्वास्थ्य जों भोगतात तों मध्यआशियातील उनाड लोकांच्या रव्यापुढे आर्यांना पळावे लागून ते आस्तेआस्ते दोनचार मार्गांनी भारतवर्षांत शिरले. मध्यआशियांत म्हणजे मंगोलियापासून उरल पर्वतापर्यंतच्या टापूच्या दक्षिणेस त्या पुरातन काली कोण उनाड लोक होते याचा अंदाज होण्यासारखा आहे. पुढे हजारों वर्षांनी जे पर्शु, हूण, शक, वगैरे लोक प्रसिद्धीस आले त्यांचेच पूर्वज आर्यांना पुढे ढकलणारे हे पुरातन उनाड लोक असावे. एतत्संबंधाने ऋग्वेदांतील सूनु शब्द लक्ष्य दिसतो. ऋग्वेदांत सूनु शब्द दोन अर्थानीं येतो. पुत्रार्थक सूनु शब्द आणि आयुधजीविजातिवाचक सूनु शब्द. या आयुधजीविवाचक सूनु शब्दाचा दुसरा उच्चार हूनु. हूनु म्हणजे हूण यास्कसायण इत्यादींना हा आयुधजीविजातिवाचक सूनु शब्द माहीत नाही.

(१७) येणेप्रमाणे कश्यपसमुद्र व भूमध्यसमुद्र यांच्या लगतच्या पूर्वेकडील प्रांतांत आर्यांची वस्ती कांहीं काळ होती. येथे असतांना शत्रूशी सतत युद्धे करण्यांत व्यापृत झाल्यामुळे त्यांचा स्वभाव घाडशी, शूर, अन्नार्थी, संपत्त्यर्थी, असा बनला. या स्वभावांत भारतवर्षांत आल्यानंतर कोणते फेरफार झाले त्याचा ऊहापोह जमल्यास पुढील * टिपणांत करूं.

* हा लेख पुढे कोठे पूर्ण झालेला दिसत नाही.

दामले यांचे शास्त्रीय मराठी व्याकरण.

(१) ह्या वर्षाचा नामांकित ग्रंथ म्हटला म्हणजे रा. रा. मोरो कृष्ण दामले यांचा 'शास्त्रीय मराठी व्याकरण' हा होय. पाणिनीय सूत्रासारखा हा सिद्धान्तग्रंथ नाही; किंवा पातञ्जलभाष्यासारखा निर्णयग्रंथ नाही. हा ग्रंथ केवळ उद्घाटन व ऊहापोह यांचा आहे. ह्याची पुढली पाह्यरी सिद्धान्तग्रंथ होय.

(२) मद्रासच्या Oriental Library त मराठीचे संस्कृतांत सूत्रबद्ध असे एक एक छोटेसे व्याकरण आहे. ते पेशवाईच्या अखेरसि लिहिले गेले. ते अद्याप छापले नाही. छापले तर पांच सहा अष्टपत्री पृष्ठे ब्हावी.

(३) ह्या सूत्रबद्ध व्याकरणाची वार्ता दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांना नव्हती. दादोबांचे व्याकरण बरेचसे इंग्रजी व्याकरणाच्या धर्तावर गेले आहे. वैदिक व्याकरण दादोबांना मुळांच येत नव्हते. संस्कृत व प्राकृत व्याकरणाचाहि गंध दादोबांना फारसा असलेला दिसत नाही. अशा स्थितीत दादोबांनी इतके चांगले व्याकरण लिहिले हे त्यांस भूषणावह आहे.

(४) कृष्णशास्त्री चिपळोणकर संस्कृतव्याकरणशास्त्रज्ञ होते. त्यांना प्राकृत भाषांचे व्याकरण विशेषसे सशास्त्र अवगत होतेसे दिसत नाही. त्यामुळे दादोबांच्या ग्रंथातील व्यंगे त्यांच्या लक्षांत चांगलीशी येण्याचा संभव नव्हता. तत्रापि संस्कृत व्याकरणाच्या जोरावर दादोबांचे थोडेफार दोष त्यांनी यथामति दाखविले आहेत, व ही त्यांची कामगिरी जमेस धरिली पाहिजे.

(५) कृष्णशास्त्री गोडबोले हे संस्कृतव्याकरणशास्त्रभिज्ञ असून, प्राकृत भाषांकडे त्यांचे लक्ष असे. शिवाय सिंदी चांगली व फारसी कामापुरती ते जाणत असत. ह्या सामुग्रीचा उपयोग त्यांनी आपल्या मराठीच्या व्याकरणांत थोडाबहुत केला आहे, परंतु, नांव घेण्यासारखा एकहि शोध त्यांच्या हातून झाला नाही.

(६) ह्या तीन वैय्याकरणांच्या नंतर रामचंद्र भिकाजी जोशी आले. संस्कृत, प्राकृत, किंवा फारसी; अगर इंग्रजी, बंगाली किंवा सिंदी ह्या भाषापैकी कोणत्याहि एकीचे किंवा अनेकांचे त्यांना शास्त्रशुद्ध ज्ञान नाही. भाषाशास्त्र किंवा प्रमाणशास्त्र यांचीहि ओळख सामान्य मनुष्याला व्यवहारापुरती जेवढी असावी तेवढ्यापेक्षा जास्ती यांना नाही. तत्रापि स्वभाषेचा अभिमान यांचे ठायी बाळपणापासून असल्याकारणाने व त्यागिरी निःगाचा

* फोंडा-गोवा येथे 'प्राची प्रभा' नावाचे मासिक निघत असे. त्यांत शके १८३४ साली हा लेख आला आहे. श्री. दामले यांच्या मराठी व्याकरण-ग्रंथावर टीका म्हणून पूर्वार्ध (तिङ्तविचार) आणि उत्तरार्ध (सुबन्तविचार) असे दोन लेख मराठी-भाषा-प्रभु राजवाडे यांनी लिहिले. हे दोन्ही लेख एकाच वर्षी प्रसिद्ध झाले. पैकी पूर्वार्ध हा येथे दिला आहे; आणि उत्तरार्ध भा. इ. सं. मं. ग्रंथमालेत (क.३) स्वतंत्र ग्रंथ-रूपाने प्रसिद्ध झाला आहे.

लहानसहान व्यवहार करण्याचा स्वभाव पडल्यामुळे, मराठीभाषेची यथाशक्ति सेवा करण्याचे स्तुत्य कृत्य ह्यांनी आरंभिले व ते मराठीभाषेच्या व्याकरणाची बालबोध मांडणी करण्याच्या रूपाने फलद्रूप केले. कोणत्याहि भाषाशास्त्रज्ञाच्या अभावी टापटिपीचा माणूस व्याकरणाची मांडणी कशी करील व ती करतांना कोठे गोत्यांत पडेल, हे जोशी यांच्या कृतीवरून चांगले कळते. खेर व नवलकर, ह्या नांवाच्या दुसऱ्या एक दोन अशाच इंग्रजी पंतो-जॉनी एक दोन शालोपयोगी व्याकरणे लिहिली आहेत. तींही जोशी यांच्या व्याकरणाच्याच कोटीत पडतात. अवलोकन, वर्गीकरण, परिभाषा, परिस्फोट, इत्यादि बाबीत ह्या दोघा तिघा लेखकांचा उल्लेख केला नाही तरी चालेल.

(७) जोशी यांच्या व्याकरणावर टीका करणारे जे गुंजीकर त्यांचाहि संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश वगैरे भाषांचा मोठा गाढ अभ्यास झाला होता; असे त्यांच्या लेखावरून दिसत नाही. एका आंधळ्याने दुसऱ्या आंधळ्याशी स्वऱ्या वाटेसंबंधाने तंडत बसण्यापैकीच गुंजीकरांची स्थिती होती. ह्याहि टीकाकाराच्या हातून मराठी व्याकरणांत कोणताहि म्हणण्यासारखा शोध होण्याचा संभव नव्हता.

(८) सारांश, भाषाशास्त्र माहित नाही, व्याकरणशास्त्र माहित नाही, वैदिक भाषा माहित नाही, पाणिनीय माहित नाही, प्राकृत भाषांशी गाढ परिचय नाही अशा स्थितीत मराठीचे व्याकरण रचिले जाण्याची जतिपत शक्यता होती तितपत ती ह्या सर्व लेखकांच्या लेखांतून गांचेर झाली आहे. सगळेच आंधळे पडल्याने, एक ज्या शब्दाला कर्ता म्हणतो, त्यालाच दुसरा कर्म म्हणतो, तिसरा क्रियापद म्हणतो व चवथा क्रियाविशेषण म्हणतो ! अशा मौजेच्या स्थितीत मराठीचे व्याकरण आजपर्यंत गुंगत आहे. चमत्कार आहे की, एकच मराठी शब्द चार वैय्याकरणमन्यांना चार प्रकारचा भासावा ! एक तर, हे वैय्याकरण तरी भंगट असले पाहिजेत, नाही तर, मराठी भाषा तरी मोठी लबाड असली पाहिजे.

(९) ती लबाड नाही, इतर भाषांप्रमाणे साळसूद आहे. हा सिद्धान्त प्रस्थापिण्याकरितां, दामले यांचे शास्त्रीय व्याकरण यंदांच्या साली अवतीर्ण झाले आहे. हिंदुस्थानांतिल विश्वविद्यालयानि विद्याधरांना सर्वसाधारणपणे जेवढे संस्कृताचे व्याकरण माहित असते तेवढ्याहून जास्त दामल्यांना माहित आहे असे त्यांच्या व्याकरणावरून दिसत नाही. वैदिक भाषा, प्राकृत भाषा, अपभ्रंश, जुने मराठी, वगैरेशीहि त्यांचा परिचय अत्यंत बेताचा आहे. फारशी त्यांना येतेसे दिसत नाही. तात्पर्य, शास्त्रदृष्ट्या संस्कृत किंवा प्राकृत किंवा वैदिक व्याकरणाचा त्यांचा अभ्यास इतर मराठी वैय्याकरणांच्या इतकाच बहुतेक आहे. अर्थात् जी प्रतिकूलता इतर वैय्याकरणमन्यांना मारक झाली तचि दामल्यांनाहि मारक झालेली आहे. मात्र एका उपकरणाच्या अनुकूलतेमुळे त्यांची बाजू बरीच सांवरलेली दिसते. ती बाजू म्हणजे युरोपियन न्यायशास्त्राचा बराच चांगला अभ्यास ही होय. ह्या उपकरणाने, ज्या विषयाचा आपण ऊहापोह करूं पाहातो त्याची मर्यादा काय व तो उकलण्याची पद्धति कोणती, यांचा उद्देश त्यांच्या हृदयांत किंचित्

ज्ञाला आहे. आणि हां कांहीं लहानसहान गोष्ट नाही. कोणत्याहि विषयाचा जो ऊहापोह करावयाचा त्या ऊहापोहाला कोणती पद्धती लागू पडते, हें चक्र ध्यानांत येणें हें शतकृत्यच आहे. हें पद्धतिनिर्णयाचें शतकृत्य केवळ बुद्धिमत्तेचेंच नव्हे, तर अंगीकृतकार्य-सिद्धीला विजयानें वश करण्याचें सूचक आहे.

(१०) (१) व्याकरण हें प्रायोगिक शास्त्र नाही; अवलोकनिक शास्त्र आहे; (२) वाक्य, शब्द व वर्ण हे व्याकरणाच्या अवलोकनाचे विषय होत; (३) संपूर्ण शब्दो-दधानें अवलोकन करून वर्णांचें, शब्दांचें व वाक्यांचें वर्गण करणें हें व्याकरणशास्त्राचें एक प्रयोजन होय; आणि (४) शब्दसिद्धि ज्या सामान्य नियमांनीं होत त्यांची अप-वादांसह परंपरा नमूद करणें हें ह्या शास्त्राचें दुसरें प्रयोजन होय. हे चार सिद्धान्त सर्व भाषांच्या व्याकरणाला सारखेच लागू असतात, व ते रा. दामले यांनीं आपल्या ग्रंथांत एकदोन ठिकाणीं नमूदहि केले आहेत. पैकीं, दुसऱ्या व तिसऱ्या सिद्धान्तांचा परामर्श त्यांनीं कितपत सशास्त्र रीतीनें घेतला आहे, तें मुख्यतः पहावयाचें आहे. कारण, वर्गण व नियमपरंपरासंकलन ह्यांनींच कोणत्याहि भाषेचें व्याकरणशास्त्र सिद्ध होतें.

(११) असें समजूं कीं, मराठी भाषेतील यच्च्यावत् वर्णांचें, शब्दांचें व वाक्यांचें दामले यांनीं स्थूल अवलोकन करून ठेविलें आहे. असेंहि समजूं कीं, ह्या अवलोकनाच्या कामांत त्यांना बरेंच यश आलें असून, ते आतां वर्गणाच्या ऊर्फ वर्गीकरणाच्या कामास लागले आहेत व वर्णांचें वर्गण संपून शब्दांचें वर्गण चालू आहे. प्रथम शब्दांचे व्ययी व अव्ययी असे दोन भेद पडले. नंतर, व्ययी शब्दांचे सुबन्त व तिडन्त अथवा नामविभक्तिक व धातुविभक्तिक असे दोन पोटभेद झाले. ह्या तीन भेदांत अखिल मराठी शब्द-जात विभागिलें जातें न जातें तों इतक्यांत वाटेंत एक भली थोंड येऊन पडली. कित्येक शब्द नाम आहेत कीं धातू आहेत, कीं अव्यय आहेत, कीं कृदन्त आहेत, ह्याची शंका उत्पन्न झाली. कित्येक धातुरूपे कर्तरि कीं कर्मणि कीं भावे याचा पत्ता लागेना. कित्येक नामरूपे प्रथमेचीं कीं द्वितीयेचीं कीं चतुर्थीचीं हेंच समजेनासें झालें. असा मोठा प्रळय उसळला. वैयाकरण वैयाकरणाशीं झगडों लागले. कर्तृवादी कर्मवाद्यांस मूर्खांत काढूं म्हणाले. द्वितीयावाल्यांनीं प्रथमावाद्यांच्या थोत्रांत लगावल्या. कार्दान्तिकांनीं आव्य-यिकांना परीक्षेंत हुकाविण्याचा क्रम आरंभिला. अशी सर्वत्र बेबंदशाही झाली. जो तो म्हणूं लागला कीं, महाराष्ट्र व मराठी भाषा बुडण्याची वेळ आली. कित्येक माहा-त्म्यांनीं ह्या लबाड भाषेला व खट्याळ देशाला कायमचा रामराम ठोकून, भोळ्या, साध्या साध्या, आंग्लभाषेचें द्रामुष्यायणत्व पत्करिलें. वैयाकरणांच्या ह्या गलबलीचा संताप येऊन, कित्येक सूज्ञांनीं संन्यास घेतले, कित्येकांनीं भक्तिमार्गाचे टाळ कुटून नादब्रह्मांत प्रवेश केला, आणि कित्येकांनीं योगभ्रम्यानें परमात्मस्वरूपांत विरून जाण्याचा उपक्रम केला. असें सर्वत्र औदासीन्य पसरलें आणि हा सर्व गोंधळ कशानें झाला तर शब्दांचें वर्गी-करण कोणत्या यंत्राच्या सहाय्यानें विनचुक करतां येईल हें वैयाकरणांना समजेना म्हणून.

(१२) वर्गीकरणाला सहाय्यक असें हें यंत्र कोणतें ? तर तें शब्दाचा इतिहास ऊर्फ

व्युत्पत्ति होय. ह्या इतिहासाचे साहाय्य घेतल्याशिवाय जो कोणी शब्दांचे वर्गण करण्यास जाईल तो पदोपदी विपन्न झाल्याशिवाय रहाणार नाही. कसे तें खालील दहा वीस मासल्यांवरून दिसून येईल.

(१)

मला जाववते.

ह्या वाक्यांतील मला व जाववते या दोन शब्दांचा परिस्फोट करावयाचा आहे म्हणजे शब्दांच्या कोणत्या वर्गांत हे दोन शब्द पडतात तें बारकाईने, पहावयाचे आहे. ह्या प्रयोगाला दादोवा भावकर्तारि, विपलूणकर भावी व दामले शक्यभावी म्हणतात. मला हें चतुर्थीचे एकवचन तिघांनाहि मान्य आहे व तिघींही चुकताहेत. कारण हें वाक्य असेंहि चालते —

मज, मजला, मस, } जाववते.
मसनी, माझ्यानें, माझेन, }

ह्या वाक्यांत मज ही कोणती विभक्ति आहे ? ह्याचा उलगडा माझ्या ज्ञानेश्वरीतील खालील वाक्यावरून होईल.

मज ईश्वराचेनि लोभें ॥ अ० १८-१५०७ ॥

येथें 'लोभें' ही एकवचनी तृतीया; ईश्वराचेनि हें लोभें याचे एकवचनी तृतीयान्त विशेषण आणि 'मज' हेंही एकवचनी तृतीयान्त विशेषण 'लोभें' या शब्दाचे. 'मजवद्दल' 'माझेन' हें रूप चालते. तात्पर्य, मज हें रूप एकवचनी तृतीयेचे आहे. त्याची पर्याय रूपें मजला, माझेन, माझ्यानें, मस, मसनी हीं होत.

तेव्हां

मज किंवा मला जाववते = माझ्यानें जाववते = मया गम्यते. मज हें तृतीयेचे रूप ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणांत मी दिलें आहे. तात्पर्य, मया ही तृतीया व गम्यते हें भावे आहे. ह्यावरून,

(२)

मला काम करवते = मया कर्म क्रियते.

कर्मणि प्रयोग. तृतीयान्त कर्ता, चतुर्थ्यन्त नव्हे. मज, मस, मजला, मला, माझेन, माझ्यानें, मसनी, हीं तृतीयेचीं रूपें आहेत, हें ध्यानांत ठेविलें म्हणजे पुष्कळ हिताचे आहे.

मला ग्रंथ लिहवतो = मया ग्रंथः लिख्यते.

मला पोथी वाचवते = मया पुस्तिका वाच्यते.

कर्मणिप्रयोग. तृतीयान्त कर्ता.

(३)

मला वाचवते = मया वाच्यते (भावे अकर्मक). पण, मला वाचवते = मला वाचणेस येते.

वाचणेस हा प्रयोग कोल्हापुरप्रांतांत शिष्ट व राजमान्य आहे. ह्या शब्दाची परंपरा काय ?

तर

(सं.) वाचनीय = (प्रा.) वाचणिज्ज

= (मराठी) वाचणच किंवा वाचणेस, ज चा च किंवा स होतो.

तेव्हां

मला वाचणेस येते = मया वाचनीयं शक्यते, पार्यते, ज्ञायते.

मला हा तृतीयान्त कर्ता. वाचणेस प्रथमान्त कर्म. येतें कर्मणि रूप. कर्मणिप्रयोग. वाचणेस याचा अपभ्रंश वाचण्यास.

मला वाचणेचे येतें = मया वाचनीयं पार्यते.

वाचणेसें असेंहि रूप असावें. परंतु वाचणेचें या रूपापुढें तें मार्गें पडलेसें दिसतें. शिवाय स चा च उच्चार केवळ नकळत होतो; जसें चमसः = चमचा.

मला वाचवते = मला वाचणें येतें = मया वाचनीयं शक्यते, ज्ञायते.

वाचन हा शब्द भिन्न आहे.

वाचणें, वाचणेस, वाचणेचें, हीं एकाच वाचनीय या शब्दापासून निघतात. मला वाचणेस येतें, ह्या वाक्यांतलि येतें हें रूप ज्ञा = जाणणें या धातूपासून निष्पन्न होतें.

ज्ञा = ज्ञा

ज्ञायते = जांअए' = जे = ये (शक्य)

(धातुसाधित.) येत (ता-तां-तें)

जसें; ज्ञाति वाति = याति (याति = जाती)

तात्पर्य, मला, वाचणेस, वाचणेचें, वाचणें येतें, हीं पांचां रूपे कशाचीं आहेत, हें वैय्याकरणांना माहात नाहीं. त्यामुळे त्यांचें वर्गण त्यांना करतां आलें नाहीं व परिस्फोट कल्पनेनें जो ज्यास बरा वाटला तो त्यानें केला. अर्थात् एकमत होणें अशक्य होतें. वाचणेस, वाचणेचें हीं दोन रूपे दामल्यांच्या अवलोकनांत नाहींत. म्हणजे आंशिक अवलोकनाचा दोष त्यांचे हातून घडला आहे.

मी करूं शकतो = अहं कर्तुं शक्नोमि (सकर्मक कर्तरि)

मी करूं जाणतो = अहं कर्तुं जानामि (सकर्मक कर्तरि)

कर्तुं, गंतुं, यातु हीं वैदिक उकारान्त धातुसाधित नामें आहेत. कर्तु याची द्वितीया कर्तु; चतुर्थी कर्तवे. पूर्ववैदिककालीं हा शब्द साती विभक्तींत चालत असावा. वेदकालीं फक्त दोन च विभक्त्या राहिल्या.

मी कर्म करूं शकतो = अहं कर्म कर्तुं शक्नोमि

तसें च

मी जाऊं शकतो = अहं यातुं शक्नोमि, अहं शक्नोमि यात्वे.

म्यां किंवा मीं जाऊं शकतो = मया यातुः शक्यते, मया शक्यते, यातवे

वस्तुतः मया यातुः शक्यते असे वाक्य हवे होते व असे पूर्ववैदिककालीं असावे. ते वेदांत व संस्कृतांत राहिले नाही. परंतु वेदकालीन प्रांतिक भाषांत राहिले होते असे दिसते. उदाहरणार्थ, खाऊ, गाऊ हे मराठी शब्द घ्या. हे खातु व गातु या वैदिक शब्दांचे अपभ्रंश आहेत, हे निर्विवाद आहे. हे शब्द कृदन्त नामे आहेत.

तेव्हां,

मी, म्यां, माझ्याने जाऊं शकते हे वाक्य म्यां जाऊं शकते असे लिहिले पाहिजे. परंतु मराठीत अनुनासिक विकल्पाने ठेवता येतो, हा सिद्धांत असल्यामुळे जाऊ असे हि रूप चालेल. तेव्हां

म्यां जाऊ, खाऊ शकते=मया यातुः खातुः शक्यते (कर्मणि प्रयोग)

भाकर खाऊं मागतो, दूध पिऊं म्हणतो, खाऊ खाऊ सुटली, खाऊं पाहतो, खाऊ पाहिजे, जाऊं जाऊं करतो, ह्या वाक्यांत खाऊं, पिऊं, जाऊं ही कृदन्त नामे आहेत.

तसेंच,

तूं मला दूध पिऊं अथवा पिओं दे=त्वं मे देहि दुग्धं पातवे

त्वां मला दूध पिओं दिलें=त्वया मे दत्तं दुग्धं पातवे

त्वां मला पुस्तक वाचूं अथवा वाचों दिलें=त्वया मे दत्तं पुस्तकं पठितवे

त्वां तृतीयान्त कर्ता; मला चतुर्था; पुस्तक प्रथमान्त कर्म; वाचूं किंवा वाचों चतुर्था; कर्मणि प्रयोग.

जोशीबाबा वाचों ह्याला कर्म व कर्ता म्हणतात ! **दामले** वाचों दिलें एवढे संयुक्त क्रियापद करतात. वस्तुतः वाचों (वाचूं) ही चतुर्था आहे. अनुनासिक मराठीत विकल्पाने द्यावा न द्यावा.

त्वां मला जाऊं अथवा जावों दिलें=त्वया मे अनुज्ञातं गंतवे.

ज्ञाचे दोन अपभ्रंश दा किंवा जा.

त्वां तृतीयान्त कर्ता; मे चतुर्थ्यन्त; जावों चतुर्था; भावे प्रयोग. **जोशीबाबा** जावों हें दिलें याचें कर्ता व कर्म एकदम समजतात !!!

तसेंच,

(१) त्यानें मला बोलूं दिलें=तेन मे अनुज्ञातं वक्तवे (भावे)

(२) मीं दूध न्हावों घेतलें=मया दुग्धं गृहीतं स्नातवे (कर्मणि)

(३) त्यानें मला दूध न्हावों घातलें=तेन मे दुग्धं अनुग्राहितं स्नातवे (कर्मणि प्रयोजक)

(४) त्यानें मला न्हावों घातलें=तेन मे अनुग्राहितं स्नातवे (प्रयोजक भावे)

(५) तो जावों लागला= स लग्नवान् गंतवे (कर्तरि)

(६) जाऊं अथवा जावों ये=आगाहि गंतवे.

(७) पिऊं ये=आगाहि पातवे, एहि पातवे.

तात्पर्य,

ह्या ऊं-किंवा ओं-कृदन्तांत मराठीने वैदिकभाषेची लकव उचलली आहे. संस्कृताची किंवा प्राकृतार्था नाही. कर्तुं, स्नातु, गंतु, पातु, खादितु, गातु हीं वैदिक उकारान्त कृदन्तें आहेत. तुंबदल तव योजतात; एवढेंच पाणिनि सांगतो. तु ची द्वितीया तुं व चतुर्थी तवे हें सांगत नाही. पाणिनि शब्देतिहासकार नाही; शब्द-न्याकर्ता आहे.

(८) मी करो किंवा करुं शकतो=अहं शक्नामि कर्तवे (अकर्मक कर्तारि)

(९) मी जाऊं शकतो=अहं शक्नोमि यातवे (अकर्मक कर्तारि)

(१०) मी लिहूं जाणतो=अहं लेखितुं जानामि (सकर्मक कर्तारि)

लिहूं द्वितीयान्त कर्म

(११) माय गाऊं म्हणते=माता गातुं मन्यते (सकर्मक कर्तारि)

(१२) मी जाऊं म्हणतो=अहं यातुं मन्ये (,, ,,)

(१३) मी जाऊं पाहतो=अहं गंतुं प्रार्थये (,, ,,)

(१४) मी खाऊं पाहतो=अहं खादितुं प्रार्थये (सकर्मक कर्तारि)

(१५) मज खाऊ पाहिजे=मया खातुः प्रार्थ्यते (कर्मणि)

(१६) मला भात खाऊ पाहिजे=मया भक्तः प्रार्थ्यते खादितवे

गाऊ, खाऊ हीं कृदन्तनामें वैदिकभाषोत्पन्न आहेत. म्हणतो हें रूप मन् ह्या संस्कृतधातूपासून निघालें आहे; मण् पासून नाही. जाऊं शकतो, लिहूं जाणतो, गाऊं म्हणते, जाऊं पाहतो; खाऊ पाहिजे, त्यांना दामले संयुक्तक्रियापदें म्हणतात ! पिऊं ये, जाऊं ये, जाऊं या, वगैरेहि दामल्यांच्या मते संयुक्तक्रियापदेंच ! त्यांना हीं रूपें काय आहेत व त्यांची परंपरा कशी आहे, हें बिलकूल कळलें नाही. त्यामुळें त्यांचा यथायोग्य परिस्फोट व वर्गीकरण त्यांस करतां आलें नाही. इतर वैय्याकरण तर बोलून चालून अजच.

(५)

हें पत्र रामचंद्रास दांजे = इदं पत्रं रामचंद्राय दद्याः किंवा दीयेत

हें पत्र रामचंद्रास प्रविष्ट कीजे=इदं पत्रं रामचंद्राय प्रविष्टं कुर्याः किंवा क्रियेत.

दामले म्हणतात दांजे, कीजे हीं पुराणकर्मणि रूपें आहेत. त्यांच्या समजुतीप्रमाणें,

इदं पत्रं रामचंद्राय दीयते = हें पत्र रामचंद्राय दिलें जातें.

असें होईल. तें अर्थात् अशास्त्र होय. तस्मात् दांजे व कीजे हीं विध्यर्थक रूपें आहेत, हें निर्विवाद आहे. मराठीत विधिलिङ् आहे, हें एकाहि मराठी वैय्याकरणाला माहीत नाही. भाड्या व्याकरणांत विध्यर्थी रूपें कशीं होतात तें सांगितलें आहे. दामल्यांच्या व्याकरणांत कर्मणि किंवा कर्तारि विध्यर्थीचें नांव नाही.

त्यानें जाइजे=तेन गम्येत (भावे विध्यर्थ)

जाइजेजा असैं महाराष्ट्रीत भावे विध्यर्थी रूप होतें.

मज पाहिजे = मया पार्थ्येत (भावे विध्यर्थ)

मज गेलें पाहिजे = मया गतं पार्थ्येत (कर्मणि विध्यर्थ)

मला किंवा मज त्यानें गेलें (हें) पाहिजे = मया तस्य गतं पार्थ्येत (कर्मणि विध्यर्थ)

(नुसतें) त्यानें गेलें पाहिजे

किंवा = तेन गतं प्रार्थ्यते

त्याला गेलें पाहिजे

स.गंतुं अथवा गतं अर्हति ह्या कर्तरि प्रयोगाचें तेन गतं अर्हते (त्यानें गेलें पाहिजे) हें कर्मणि रूप आहे. त्याला किंवा त्यानें तृतीयान्त कर्ता; गेलें प्रथमान्त कर्म; कर्मणि प्रयोग. **दामले** या प्रयोगाला भावे म्हणतात तें अर्थात् अज्ञानसूलक आहे.

तो गेला पाहिजे = स गतः दृश्येत

मी तो गेला पाहीन = अहं तं गतं पश्येयम्

दुसऱ्या वाक्याचें पहिलें वाक्य कर्मणि रूप आहे. तो गेला पाहिजे हा कर्तरि प्रयोग समजतात तें चूक आहे. ह्या वाक्यांत मला, तुला त्याला, कोणाला हा तृतीयान्त कर्ता. तो गेला हें प्रथमान्त कर्म; पाहिजे कर्मणि विध्यर्थक रूप; कर्मणि प्रयोग.

ते गेले पाहिजेत (मला) = मया ते गता दृश्येरन्

ती गेली पाहिजे (मला) = मया सा गता दृश्येत

इ. इ. इ.

तुला पुस्तक दिलें पाहिजे, हें **दामल्यांचें** ७४ वें उदाहरण आहे (दामले-व्याकरण-पृष्ठ ९८७). ह्या वाक्याचे दोन अर्थ होतात. (पहिला अर्थ,) तूं कोणाला दुसऱ्याला पुस्तक दिलें पाहिजेस. (दुसरा अर्थ) दुसऱ्या कोणी तुला पुस्तक दिलें पाहिजे. पैकीं **दामल्यांच्या** मनांत कोणता अर्थ आहे. तें येथें स्पष्ट नाहीं. तेव्हां दोन्ही तऱ्हांनीं ह्या वाक्यांचा परिस्फोट करतो.

(तस्मै) त्वया पुस्तकं दत्तं दृश्येत = त्वां पुस्तक दिलें पाहिजे (त्याला)

(तेन) तुभ्यं पुस्तकं दत्तं दृश्येत = तुला पुस्तक दिलें पाहिजे (त्यानें)

पुस्तक दिल्याची क्रिया संपली नाहीं, संपावयाची आहे, सबब हा विध्यर्थ आहे. तुला किंवा त्यानें हा तृतीयान्त अध्याहृत किंवा प्रकट कर्ता; त्याला किंवा तुला चतुर्थ्यन्त नाम; पुस्तक हें प्रथमान्त कर्म; दत्तं हें पुस्तकाचें विशेषण, दृश्येत हें कर्मणि विध्यर्थक धातुरूप; कर्मणि प्रयोग.

त्वं स्वागतं अर्हसि (कर्तरि)

त्वया स्वागतं अर्हते किंवा प्रार्थ्यते = तुला स्वागत पाहिजे (कर्मणि विध्यर्थः)

तुला पुस्तक पाहिजे = त्वया पुस्तकं अर्हते

तसेंच

त्वं स्वागतं अर्हेः (कर्तरि विध्यर्थ)

त्वया स्वागतं अर्ह्यते	} = तुला स्वागत पाहिजे [कर्मणि विध्यर्थ]
” प्रार्ह्यते	

तात्पर्य, पाहिजे हें रूप वर्तमानकालिक ही आहे व विध्यर्थक ही आहे.

मीं तुला पुस्तक दिलें आहे = मया तुभ्यं पुस्तकं दत्तं अस्ति.

येथें दत्तं हें अथवा दिलें हें पुस्तकाचें विशेषण आहे. तसेंच, तुला पुस्तक दिलें पाहिजे, ह्या वाक्यांत दिलें हें पुस्तकाचें विशेषण आहे. ह्या विशेषणाच्या बाबींत जोशीबोवा बराबर आहेत. दामले संयोगप्रिय आहेत. जोशीबोवा वियोगप्रिय आहेत. दोघेहि शब्देतिहासप्रिय किंवा व्युत्पत्तिप्रिय झाले म्हणजे संयोगवियोगातीत होऊन सत्यस्वरूपांत लीन होतात.

पाहिजे ह्या पदाचे अर्थ पुष्कळ आहेत. निश्चयार्थी पाहिजे निराळा व आकांक्षार्थी पाहिजे निराळा; वगैरे.

तूं महत्कृत्य केले आहेस, तुला स्वागत अवश्य पाहिजे = त्वं महत्कृत्यं कृतवान् असि, त्वया स्वागतं अवश्यं अर्ह्यते. एकंदरीत, तुला स्वागत पाहिजे = तात्पर्य, त्वया स्वागतं प्रार्थ्यते

अभिप्रायाप्रमाणें अर्थ करावयाचा आहे.

(६)

तुझ्याकरितां किंवा तुला दूध पाहावें = तवार्थं दुग्धं प्रार्थितव्यं.

तुझ्याकरितां किंवा तुला दूध पाहिजे = त्वदर्थं दुग्धं प्रार्थ्यते किंवा अर्ह्यते किंवा दृश्यते.

तुला दूध पाहिजे आहे = ते दुग्धं प्रार्थ्यं अस्ति किंवा प्रार्ह्यं अस्ति

प्रार्थ्यं = पाहिज्ज = पाहिज (जा, जी, जें)

प्रार्ह्यं = पाहिज्ज = पाहिज (जा, जी, जें)

येथें पाहिजे हें दूध याचें विशेषण आहे.

तुला दूध पाहिजे किंवा पाहिजे किंवा पाह्यचें आहे काय? = अपि ते दुग्धं प्रार्थ्यं अस्ति किं ?

प्रार्थ्यं = पाहिज्ज = पाहिज अथवा पाहिच (चा, ची, चें)

ज्ज चा अपभ्रंश मराठीत ज किंवा च होतो.

तुला ह्यास पाहिजी किंवा पाहिची किंवा पाह्यची आहे? = अपि ते महिषी प्रार्थ्या अस्ति किं ?

तुला रुपया पाहिजा, पाहिचा, पाह्यचा आहे ? अपि ते रूपकः प्रार्थ्योऽस्ति ?

वर्तमानकालीं म्हणजे सध्यां मराठीत पाहिजे हें एक च रूप तिन्ही लिंगां शिष्ट मानिलें जातें. पाह्यच हें रूप मात्र तिन्ही लिंगां पाह्यचा, पाह्यची, पाह्यचें असें पृथक्

होते, पाहिजे व पाह्यचें हों रूपें एकच आहेत, व एका च मूळ संस्कृत रूपांवरून निष्पन्न झाली आहेत, हें वैयाकरणांच्या गांवीं हि नाही. त्यामुळे इतर अनेक प्रयोगांचें त्यांना पृथक्करण किंवा परिस्फोट करितां आला नाही. उदाहरणार्थ,

(१) तुला दूध प्यायचे आहे ? = अपि ते दुग्धं.पेयं अस्ति ?

पेय=पेज्ज=पेच्च=पेयच प्यायच (चा-ची-चें),

(२) तुला जायचें आहे ? = अपि ते.येयं अस्ति ?

येय=येज्ज=येच्च=येयच=यायच (चा-ची-चें)

तो जायचा आहे = स येयोऽस्ति

ती जायची आहे = सा येयाऽस्ति

(३) तुला न्हायचें आहे = ते स्नेयं अस्ति

स्नेय=न्हेज्ज=न्हेच्च=न्हायच (चा-ची-चें)

(४) त्याला देऊळ करायचें आहे = तस्य देवकुलं कार्यं अस्ति

कार्य=करेज्ज=करेच्च=करायच (चा-ची-चें)

(५) त्याला देवाळ करवायच आहे = तस्य देवालयं काराप्यं अस्ति.

काराप्य=करावेज्ज=करावेच्च=करावायच = करवायच [चा-ची-चें.]

तात्पर्य, प्यायच, यायच, न्हायच, करायच, करवायच हीं शुद्ध रूपें आहेत व तीं संस्कृत यत्, क्यप् वगैरे प्रत्ययांपासून निघालीं आहेत. आ, ई, एं प्रत्यय लागून तिन्ही लिंगें होतात

त्याला घोडी विकायची आहे = तस्य घोटिका विक्रेया अस्ति

विक्रेय=विक्रेज्ज=विक्रेच्च=विकायच [चा-ची-चें]

तुला जायचें आहे काय ? = अपि ते येयं अस्ति ?

तुला मुंबईस जायचें आहे = ते मुंबापुरीं प्रति येयं अस्ति

तिला आठ माहिने जायचे आहेत = तस्याः अष्ट मासाः येयाः संति

तो घोडा वसायचा आहे = स घोटकः.उपवेश्यः अस्ति

मला त्या घोड्यावर वसायचें आहे = मया तस्मिन्.घोटके उपवेश्यं अस्ति

मला पुस्तक आहे = मे पुस्तकं अस्ति (अकर्मक कर्तरि)

तसें च, मला जायचें आहे [अकर्मक कर्तरि]

दामले (व्याकरण पृष्ठ ९८४) विचारतात कां, जावयाचें हें प्रथमान्त नाम कसें व यांतील चें हा प्रत्यय नपुंसक कां ? हे प्रश्न आतां बहुशः विचारण्याचें पडणार नाही.

स्तानीयं चूर्णं (भट्टोजी दीक्षित) = न्हायच उटणें

दानीयो विप्रः [,, ,,] = [दक्षिणा] दायचा ब्राह्मण

गेयं साम [,, ,,] = गायचें साम

[साम्नो] गेयः ब्राह्मणः [,, ,,] = [साम] गायचा ब्राह्मण

जेवायचा पाहुणा = जेम्यः प्राघूर्णिकः

पढायची पोथी = पाठ्या पुस्तिका

पढवायचा शिष्य = पाठ्यः शिष्यः

सांघायची कथा = संख्येया कथा

[७]

त्याला बोलावयास पाहिजे, हें **दामल्यांचें** ७५ वें वाक्य आहे. व तें फार संदिग्ध आहे. [१] त्याला कोणी तरी बोलले पाहिजे, असा एक अर्थ होईल. [२] किंवा त्याला बटवट करावयास पाहिजे, असा दुसरा अर्थ होईल. [३] किंवा त्यानें बोलावयास पाहिजे, असा तिसरा अर्थ होईल. पैकीं वैयाकरणांच्या मनांत कोणता अर्थ आहे, तें समजण्यास मार्ग नाही. तेव्हां तिन्ही अर्थानां परिस्फोट करणे जरूर आहे.

तूं त्याला बोलायास पाहतोस = त्वं तं वक्तव्यं प्रार्थयसे (कर्तरि)

त्वां त्याला बोलायास पाहिजे = त्वया तस्मै वक्तव्यं प्रार्थ्यते [कर्मणि]

बल्लितव्यं = बोल्लिअविज्ज = बोलावेस्स = बोलाएस्स

बोलायास, बोलायास प्रथमेचें एकवचन

त्यानें बोलायास पाहिजे = तेन वक्तव्यं प्रार्थ्यते, -प्रार्थ्यते (कर्मणि)

परंतु

तो बोलावयास आला = स वक्तव्यार्थं आगतः

येथें बोलावें या कृदन्त नामाची बोलावयास ही चतुर्थी आहे.

त्याला बोलावयास, -ला-तें आलें पाहिजे = तेन वक्तव्यार्थं आगतं अर्ह्यते किंवा प्रार्थ्यते [कर्मणि]

त्याला बोलावयास पाहिजे = तेन वक्तव्याय प्रार्थ्यते (भावे)

बल्लितव्यं = बोलाव [वा, वी, वें.]

[चतुर्थी] बोलावयास

दामले संयुक्त क्रियापदावर काम भागवितात.

त्याला बोलावयास येतें = तेन वक्तव्यं ज्ञायते, शक्यते, पार्यते.

त्याला बोलावयास आलें = तेन वक्तव्यं ज्ञातं

त्याला बोलावयास पाहिजे = तेन वक्तव्यं प्रार्थ्यते, प्रार्थ्यते, दृश्यते.

सकर्मक क्रियापद असतां, बल्लितव्य ह्याचा अपभ्रंश बोलावयास हें नाम असतें.

अकर्मक क्रियापद असतां, बल्लितव्य ह्याचा अपभ्रंश जो बोलावें त्याची चतुर्थी असते.

तो जावयास निघाला = स गंतव्याय निर्गतः

तो पहावयास बसतो = स दृष्टव्याय उपविशति

तो खावयास पाहातो = स खादितव्याय प्रार्थयति, पश्यति [अकर्मक-कर्तरि]

त्यानें खावयास पाहिजे = तेन खादितव्याय प्रार्थ्यते [भावे]

त्यानें अथवा त्याला खावयास-ला-तें पाहिजे = तेन खादितव्याय प्रार्थ्यते, दृश्यते.

त्याला खावयास पाहिजे आहे = तेन खादितव्याय प्रार्थ्यं अस्ति

यातव्य पासून जावें; त्याची चतुर्थी

जावेयासि [ज्ञानेश्वर], जावयास (वर्तमानमराठी).

तो शिकावयातें इंग्लंडास जाणार = स शिक्षितव्यार्थे आंग्लस्थानं गंता.

रामभाऊ जोशी खावयास, एकवचनी प्रथमा, कर्ता; दामले, खावयास काय आहे तें मुळीच सांगत नाहीत. खावयास पाहिजे हें संयुक्त क्रियापद करून समाधान मानतात.

(८)

कर्तव्य=करआविज्ज= } करावयास
करावेज = करावेस= } करावेच

कर्तव्य=करिअव्व= कराव

एणेप्रमाणें कर्तव्य ह्याचे दोन अपभ्रंश मराठीत होतात.

मास्तरानें मला जावयास सांगितलें=गुरुणा मे गंतव्यं आदिष्टं

मास्तरानें मला वाचावयास सांगितलें=गुरुणा मे वाचयितव्यं आदिष्टं

(१) मास्तरानें मला पुस्तकें वाचावयास सांगितलें = गुरुणा मे पुस्तकानि उद्दिश्य वाचयितव्यं आदिष्टं

(२) मास्तरानें मला वाचावयास पुस्तकें सांगितलीं = गुरुणा मे वाचयितव्यार्थे पुस्तकानि आदिष्टानि

[१] मास्तरानें तृतीयान्त कर्ता; वाचावयास प्रथमान्त धातुरूपेश; कर्मणि प्रयोग;

[२] मास्तरानें तृतीयान्त कर्ता; पुस्तकें. प्रथमान्त धातुरूपेश; कर्मणि प्रयोग; वाचावयास चतुर्थी

दुसऱ्या वाक्यांतील वाचावयास ही चतुर्थी वाचाव या कृदन्त नामाची आहे. पहिल्या उदाहरणांत वाचावयास ही प्रथमा वाचितव्य ह्या संस्कृत शब्दापासून आलेली आहे. ह्या [प्रथमान्त] वाचावयास शब्दाची

वाचावयास [प्रथमा]

वाचावयास [द्वितीया]

वाचावयासनी

वाचावयासला (चतुर्थी)

वाचावयासि (सप्तमी)

वाचावयाच (चा ची चें)

(वाचावयासच = वाचावयाच)

अशीं रूपें होतात.

वाचाव ह्या शब्दाचें पुल्लिंग वाचावा; हा शब्द आकारान्त पुल्लिंगी शब्दांप्रमाणें चालतो.

वाचाव त्या शब्दाचें स्त्रीलिंग वाचावी, हा शब्द ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतो.

वाचाव ह्याचें नपुंसकलिंग वाचावें. हा शब्द ऍकारान्त नपुंसक शब्दांप्रमाणें चालतो.

(पुल्लिंग) ग्रंथ वाचावा; ग्रंथ वाचावे

(स्त्री.) पोथी वाचावी; पोथिया वाचाविया

(नपुं.) पुस्तक वाचावें; पुस्तकें वाचावीं

(चान्त-प्रयोग)

ग्रंथ वाचावेयाचा; ग्रंथ वाचावेयाचे

पोथी वाचावियाची; पोथिया वाचावियाचिया

पुस्तक वाचावेयाचें; पुस्तकें वाचावेयाचीं

(९.)

(१) नेणतां आम्हीं काइ करावें

=अजानद्धिः अस्माभिः किं कर्तव्यं (ज्ञानेश्वरी-३-६)

नेणत ह्याचें पुल्लिंग नेणता; नेणता याचें तृतीयेचें अनेकवचन नेणतां (ज्ञानेश्वरी व्याकरण पहा)

(२) करते समयीं = करतेयां किंवा करतिये समयीं

(ज्ञानेश्वर)

क्रियमाणे समये

करते हें, करत ह्या धातुसाधिताचें सप्तमीचें एक वचन

(३) तो उद्योग न करता हिंडतो

=स उद्योगं अकुर्वन हिंडते

करता, प्रथमेचें एकवचन, पुल्लिंग. अनुनासिक आगन्तुक व वैकल्पिक.

(४) शत्रू असतां, प्रवेश झाला

शत्रौ सति, प्रवेशः भूतः

शत्रू, उकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचें सप्तमीचें एकवचन (ज्ञानेश्वरी-व्याकरण)

असतां, आकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचें सप्तमीचें एकवचन (ज्ञा. व्या.)

सति सप्तमी

(५) राम जात असतां, रावण जटायूला भेटला.

= रामे याति, रावणः जटायुं अभ्याटत्.

= रामीं जात असतां किंवा जातां (ज्ञानेश्वरी-मराठी)

(६) जेवत असता त्याचा प्राण गेला

= जेवत असतेया तेयाचा प्राण गेला (ज्ञानेश्वरी मराठी)

=जेमतः तस्य प्राणः निर्गतः

जेवत असतां, हा जेवत असतेया ह्या ज्ञानेश्वरकालीन प्रयोगाचा अपभ्रंश.

(७) त्यानें भाषण संपावित्ता च, सभा उठली

=तेन भाषणं समापितेन भूतेन एव, सभा उदतिष्ठत्.

=तेण भाषण संपावितेन, सभा उठली (ज्ञानेश्वरी मराठी)

सतां तृतीया

(८) सूर्य उगवतां क्षणीं=सूर्ये उगवतिये क्षणीं (ज्ञानेश्वरी मराठी)

सूर्ये ह्या ज्ञानेश्वरकालीन तृतीयेचा अपभ्रंश सूर्य.

उगवतिये सप्तमी.

(९) मीं सांगत असतां, तो गेला = मयि वदति, स गतः

मीं, सप्तमी एकवचन (ज्ञानेश्वरी व्याकरण पहा)

असतां, सप्तमी एकवचन.

(१०) विचार करतां आम्हांला असें दिसते = विचारं कुर्वद्भिः अस्माभिः

ईदृशं दृश्यते

विचार कर्म, करतां याचें

करतां, धातुसाधित तृतीयेचें अनेकवचन

= विचारं कुर्वद्भ्यो अस्मभ्यः ईदृशं दृश्यते=विचार करतेया आम्हां असें दिसते

करतेयां ह्या (ज्ञानेश्वरकालीन) अनेकवचनी चतुर्थीचें वर्तमान मराठींत करतां

असें रूप झालें आहे.

एवं अन्यत्रापि ऊह्यं ।

(१०)

(१) तो काम करिताना थकला = स कर्म कुर्वाणः स्थगितः

तो मरताना म्हणाला = स म्रियमाणः भणितवान्

चालताना तो परतला = चरमाणः स प्रत्यागात्

मी त्याला बोलताना पाहतो = अहं तं वल्हमानं पश्यामि

अथवा

तो काम करता थकला = स कर्म कुर्वन् स्थगितः

तो मरता म्हणाला = स म्रियन् भणितवान्

तो चालता परतला = स चलन् प्रत्यायातः

मी त्याला बोलतां पाहतो = अहं तं वल्हंतं पश्यामि

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे (३-२-१२४) ह्या पाणिनीय सूत्रानें

शतृ व शानच् प्रत्यय लटाला लागतात. पैकीं आन प्रत्यय पुढें असतां, आने मुक्

(७-२-८२) ह्या सूत्रानें अंगाला मुमागम होतो. पच+आन=पच+म्+आन=पचमान.

हा मुमागम संस्कृतांत होतो. मराठींत तुमागम होतो, मुमागम होत नाहीं.

पच+आन=पच+त+आन=पचतान.

तमेंच,

चल+आन=चल+त् +आन = चलतान

कर+आन=कर+त् +आन = करतान

मराठीत लटाची ही दोन्ही प्रकारची कृदन्ते होतात. शतृकृदन्ते करत, मरत, इ. इ. व शानच् कृदन्ते करतान, मरतान, इ. इ. .

(२) मरतान तो म्हणाला (न चा अ पूर्ण उच्चारतात)

ती मरतानी म्हणाली (स्त्रीलिंग)

ते मरताने ओकले (नपुंसक)

असे हि प्रयोग ऐकू येतात. परंतु शिष्ट मराठीत सध्यां मरताना हे एकच रूप लिहितांना योजतात; व मरतान हे रूप बोलतांना हमेषा उच्चारतात. तात्पर्य, मरतान बोलतान, हीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधिते आहेत व तीं चालू क्रिया दाखवितात. दामले मरताना, बोलताना, यांना क्रियाविशेषणे समजतात, ते अर्थात् अज्ञानो-ज्ज्वंभित आहे.

(३) मी त्याला असे बोलताना ऐकिला=अहं तं ईदृशं भाषमाणं श्रुत्वान् (कर्तारि).

असें हे बोलतांना चे कर्म; बोलतांना हे त्याला चे विशेषण;

(४) मी त्याला असे बोलताना ऐकिले = मया तस्मै ईदृशं भाषमाणाय श्रुतं (कर्माणे).

(५) मी त्यास बोलतां ऐकितो = अहं तं वदंतं शृणोमि.

बोलता, हे बोलत ह्या शतृकृदन्ताचे पुल्लिंगी द्वितीयेचे एकवचन. वाक्य सर्वतो-प्रकारे शुद्ध आहे व शिष्टप्रघातांत ऐकू येते.

(६) मी घोड्यास मारताना रामास पाहिला = घोटकं ताड्यमानं अहं रामं दृष्टवान् (कर्तारि)

मी रामास घोड्यास मारताना पाहिला = अहं घोटकं ताड्यमानं रामं दृष्टवान् (कर्तारि)

कोण कोणाचे विशेषण आहे ते स्पष्ट आहे.

(११)

(१) जेविल्यास त्याला दही वाढ

= जेमिष्यते तस्मै दधि उपपादय

जेमिष्यत् । जेमिष्यतीति = जेमिष्यन् ।

जेमिष्यत् = जेवेहिअ

जेवेइ + ल = जेवैल (ला-ली-ले)

जेवैल (ज्ञानेश्वरकालीन)

जेवाल (ला-ली-ले) (वर्तमान मराठी)

ही भविष्यकालीन रूपे ज्ञानेश्वरीत येतात.

जेविला याची चतुर्थी जेविल्यास, त्याला ह्याचे विशेषण.

जेविल्यास याचा अपभ्रंश जेवल्यास.

दामले या रूपाला भूतकृदन्त समजतात तें अर्थात् अयोग्य आहे.

जेविल्यास त्याला दहो वाढ म्हणजे भविष्यकालीं जेवणकरणान्या त्यास दहो वाढ.

(२) त्यानें लिहिल्यानें तुझे अक्षर कसें वळेल = तेन लिखिष्यत्, ते अक्षरं कथं

वलयेत

लिखिष्यत् = लिहोहिअ = लिहेइ=ल+लिहैल (ला-ली-ले).

स्वार्थी ल प्रत्यय लागतो (ज्ञानेश्वरी व्याकरण पहा)

लिहैल चा अपभ्रंश लिहोल (ला-ली-ले).

सती तृतीया

(३) मला तीर्थयात्रा केल्याला दहा वर्षे झालीं = तीर्थयात्रां कृतस्य मे दश-

वर्षाणि गतानि

भूतकृदन्त

तीर्थयात्रा कर्म, केल्याला चें; केल्याला हें विशेषण; मला चें.

(१२)

त्याचें निजून, बसून, लिहून झालें

तस्य निद्राणं, उपवेशनं, लेखनं समपद्यत

अशिष्ट लोक लिहन, बसन, निजण, जळन, न्हाअण, करन असे उच्चार मध्य-
व्यंजनांतील अ ओहून करतात. त्याचे शिष्ट अपभ्रंश लिहून, बसून, निजून इ. इ. इ.

त्याचें पत्र-लिहन झालें = तस्य पत्रलेखनं संवृत्तं

त्याचीं पत्रें लिहून झालीं = तस्य पत्राणि लिखित्वा

= समाप्तानि

तो पत्रें लिहून आहे = पत्राणि लिखित्वा अस्ति

ती न्हाऊन आहे = सा स्नात्वा अस्ति

त्याचें लिहन होत आहे = तस्य लेखनं भवत् अस्ति

तो निजून म्हणतो = स निद्राय ष्ठति

त्याचें लिहिणेचें झालें = तस्य लेखनीयं समाप्तं

त्याचें लिहायचें झालें = तस्य लेख्यं समाप्तं

तात्पर्य, लिहून हा शब्द लिहन याचा शिष्ट अपभ्रंश ऊर्फ स्पष्ट उच्चार आहे.

अशा अपभ्रष्ट सुधारणा शिष्ट लोक करतात.

(१३)

काम समजतेः = कर्म संबुध्यते

संबुध् = सम्मुज्झ् = समज

काम करतां समजते = कर्म क्रियमाणं संबुध्यते

मला काम करतां येतें = मया कर्म क्रियमाणं

ज्ञायते, ईयते

मला कामे करतान् येतात=मया कर्माणि क्रियमाणानि ज्ञायन्ते
 मला पोथी वाचतां येते=मया पुस्तिका वाच्यमाणा ज्ञायते
 मला पोथ्या वाचतान् येतात=मया पुस्तिकाः वाच्यमाणाः ज्ञायन्ते
 म्हातारीला उडतां येते=महत्तर्या उड्डीयमानं ज्ञायते, शक्यते, ईयते,
 म्हातारीला उडतां नये=महत्तर्या उड्डीयमानं न ज्ञायते
 हें काम करतां नये= एतत् कर्म क्रियमाणं न ज्ञायतां
 हें काम करतां उपयोगी नाहीं=

एतत् कर्म क्रियमाणं उपयुक्तं न भवति

मला जातां किंवा जातान् येते=मया गम्यमानं ज्ञायते

येथे जातां, करतां, उडतां, वाचतां हीं कर्माणि लटाच्या शानच् प्रत्ययान्त गम्यमान, क्रियमाण, उड्यमान, वाच्यमाण ह्या रूपांचीं अपभ्रष्ट रूपे आहेत. सुमागमाच्या ठिकाणी सुमागम होतो.

क्रिय+आन=क्रिय+म् +आन=क्रियमाण

करिज+आन=करिज+त्+आन=करिजतान

=करितान्=करितां=करतां

करतां व करतान, अशीं दोन्हीं रूपे उच्चारांत येतात.

मी त्याला मारला जाताना पाहिला=अहं तं मार्यमाणं दृष्टवान् अस्मि

अथवा

अहं तं मृतं जायमानं दृष्टवान् अस्मि

(१४)

विवाह केलेला मुलगा = कृताविवाहः बटुः

उपनयन झालेला मुलगा = समाप्तोपनयनः बटुः

शरण आलेला शत्रु = शरणागतः शत्रुः

बायको सोडलेला नवरा = त्यक्तभार्यः पतिः

त्यक्तभार्यः ह्या समस्त शब्दांतील त्यक्त याचें पृथक् व्याकरण ऊर्फ व्यास कसा करावा ? तो समासांतर्गत आहे. तसेंच विवाह केलेला, उपनयन झालेला, दारू प्यायलेला, हे समास आहेत. दोन उपनयने झालेला, बायका सोडलेला, अशा समासांत वचन-निर्देश होतो, हा विशेष मराठी समासांत आहे.

(१५)

संयुक्त-क्रियापद हीं बाब मराठी वैयाकरणांनीं कोठून आणिली ? इंग्रजीतून आणिली हें उघड आहे. He is going या वाक्यांत is going हें संयुक्त क्रियापद आहे असें इंग्रज वैयाकरण म्हणतात. आणि तें अत्यन्त अशास्त्र आहे. स गच्छन् अस्ति ह्या वाक्यांत गच्छन् अस्ति ह्याला संस्कृत वैयाकरण संयुक्त-क्रियापद म्हणत नाहीत. संस्कृत वैयाकरणांत संयुक्त-क्रियापद हा शब्द च नाही. मग मराठी वैयाकरणांनीं तरी तो कां

व्यावा? तो जात आहे. ती जाती आहे, ते जाते आहेत, ह्या वाक्यांतील, जात, जाती, जाते, जात्या, जाती, ह्या धातुरूपांची जर लिंगवचने स्पष्ट व्याकरतां येतात, तर जाते आहेत, जाती आहे, जात आहे, ह्यांना संयुक्त क्रियापद म्हणणे अत्यन्त अशास्त्र नव्हे काय? व्याकरण म्हणजे बोलून चालून फोड. या फोडीचे शास्त्र, फोड होणे शक्य नाही तेथपर्यंत न्यावयाचे असते. जेथे अन्वय लागत नाही, जेथे लिंगवचनविभक्ति कळत नाही, तेथे व्याकरणशास्त्र इतर शास्त्रांप्रमाणे थांबते. ज्यापलीकडे लिंगवचनविभक्ति कळत नाही त्या रूपाला सर्वद रूप समजण्याची पद्धति आहे. गच्छामि, अगच्छत्, अगमत्, हीं असल्या सीमान्तरूपे होत. गच्छ, अ, अ, मि ह्या चार रशींना स्वतंत्र असा कांहीं एक अर्थ नाही. निदान पूर्वभाषांच्या अज्ञानास्तव ह्या रशींचा कांहीं एक स्वतंत्र अर्थ होत नाही. म्हणून गच्छामि वगैरे रूपांना स्वतंत्र धातुरूपे समजतात. कित्येक संस्कृत धातुरूपांत एका छकलाची विभक्ति लागते, परंतु दुसऱ्याची लागत नाही. उदाहरणार्थ लृट् घ्या; गमिष्यति, करिष्यति ह्या रूपांत गम् आणि इष्यति अशीं दोन स्वतंत्र रूपे कल्पण्याचा मोह होण्याचा संकल्प संभव आहे. परंतु यास्यति, दास्यति ह्या रूपांतील स्याति कांहीं इष् धातूचे स्वतंत्र रूप नव्हे. तेव्हां, येथे इष् धातूची स्वतंत्र रूपे नाहींत हे स्पष्ट आहे. क्रियाविभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी स्य हा आगम होतो, असेच शेवटीं म्हणावे लागते; व गमिष्यति हे स्वतंत्र आणखी न फुटणारे रूप आहे, असे कबूल करणे भाग पडते. दुसरे उदाहरण लृट् च घ्या. गंतास्मि हा संधि गंता + अस्मि ह्या दोन स्वतंत्रार्थक रूपांचा, आहे असे वाटण्याचा संभव आहे. परंतु, हा संभव गंतास्मः या रूपाचा विचार करतां उडून जातो. वयं गंतास्मः ह्यांतील गंता + स्मः अशीं पदे पाडणे अशास्त्र होईल. कारण गंता हे एकवचन आहे व वयं हे अनेकवचन आहे. गंतारः स्मः असे रूप असते तर ह्या क्रियापदाला संयुक्त क्रियापद म्हणतां आले असते. वयं ह्या अनेकवचनाला गंता हे एकवचनी रूप अन्वित झालेले आहे व त्याचे समर्थन कोणत्या हि समर्पक रीतीने करतां येत नाही. सबब, लृट् हा स्वतंत्र साधा प्रकार मानणे पाणिनीला आवश्यक झाले. ह्या दोहोंहूनहि परोक्षे लिट्चा प्रकार जास्त भ्रामक आहे. कथयां चकार, रमयां आस, चिंतयां बभूव, हीं संयुक्त क्रियापदांची उदाहरणे भासण्याचा संभव आहे. चकार ह्याला स्वतंत्र अर्थ आहे. परंतु, कथयां ह्या पदाचा अर्थ काय? कथया ह्या शब्दाची द्वितीया कथयां म्हणावी, तर बभूव ह्या अकर्मक क्रियापदाशीं ते जोडले जाते. कथयां बभूव येथे कथयां हे बभूव यांचे कर्म होणे शक्य नाही. तेव्हां कथयां ही द्वितीया नाही. सबब पाणिनीने कथय्+आम+चकार आस, बभूव अशी फोड केली. आम हा प्रत्यय आगमांत काढला. त्याशिवाय दुसरी सोय नव्हती. चकार हे सकर्मक म्हणावे तर चिंतयां चकार याचा अकर्मक उपयोग होतो. आस हे अकर्मक म्हणावे तर कथयामास ह्याचा सकर्मक उपयोग होतो. अशा नाना प्रकारच्या अडचणी उद्भवतात व त्यांची समर्पक संगती पाणिनीला लावतां येईना. तेव्हां त्याने हा लिट्चा एक स्वतंत्रच प्रकार कल्पिला. लिट्ची हीं रूपे वेदभाषेत आहेत.

धातूला अय् + आम् = अयाम् हा प्रत्यय लागतो. हा प्रकार लिट्मध्ये च तेवढा होतो, असे नाही. वेदभाषेत कांहीं धातूंना लुङ् मध्ये हा अयाम् प्रत्यय लागतो, जसे

उत्सादयां+अकः, प्रजनयां+अकः

चिक्रयां+अकः, रमयां+अकः

रमयां+अकरत् = रमयामकः = अरीरमत

चार धातूंचो हीं चार रूपे पाणिनीने (३-१-४२) नमूद केलीं आहेत. परंतु कथयां, रमयां ह्यांचा अर्थ काय, हे कांहीं त्याला माहित नाही.

ह्या चार रूपांवरून काय सिद्ध होते ? तर, वेदभाषेच्याहि पूर्वी लिटांत व लुङांत अयाम् हा प्रत्यय धातूंना लागत असे, हे सिद्ध होते. इतकेंच नव्हे, तर आशीलिङाचेंहि त्यानें एक छांदस् रूप दिलें आहे.

(वैदिक) पावयांक्रियात् = पाव्यात् (लोकभाषायां)

म्हणजे अयाम् हा प्रत्यय वेदभाषेच्या पूर्वील भाषेत फार प्रचारांत होता असें झालें. पैकीं वेदकालीं लुङाचो चार व लिङाचें एक रूप राहिलें होतें. त्यावरून सामान्य नियम बांधतां येण्यासारखा नव्हता. सबब, हीं पांचो रूपे पाणिनीने निपातलीं आहेत. म्हणजे जशांचो तशां नमूद केलीं आहेत. परंतु विदांचकार, दयामास वगैरे कांहीं रूपांत अयाम् प्रत्यय न लागतां केवळ आम् प्रत्यय लागतो, असें पाणिनीला आढळलें म्हणून णिचांतल्याप्रमाणें (अपवाद खेरीज करून) सर्व धातूंना अय प्रत्यय लागून अंग तयार होतें व नंतर आम् आगम होतो, असा नियम त्यानें केला. * हे आम् काय आहे व त्याची शक्ति काय, हे पाणिनि सांगत नाही व हे सांगण्याचें त्याचें कामहि नव्हतें. तो वेदभाषेचें व प्रचलित संस्कृत लोकभाषेचें व्याकरण रचित होता; लोकभाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण रचित नव्हता. आम् ह्या आगमाचा पत्ता निरुक्तकार जो यास्क त्यानेंही लावलेला नाही. बाकी पत्ता लावण्याचें त्याचें काम होतें. हा पत्ता वर्तमान-कालीन जे आपण त्यांना लावतां येतो कीं काय तें आतां पाहूं. आम् हा माझ्या मते वेदपूर्वकालीन भाषेतलि षष्ठीचा प्रत्यय आहे. कथयांचकार म्हणजे कथण्याचें करतां झाला. स तस्मै एतद् वृत्तं कथयांचकार म्हणजे तो त्याला हे वृत्त कथण्याचें करता झाला.

कथय हे कृदन्त नाम व त्याची षष्ठी कथयाम्. कथयां हे रूप योजिलें तर वरील वाक्याचा अर्थ, तो त्याला हे वृत्त कथण्याचा होता झाला. कथयांबभूव हे रूप योजिलें तर, अर्थ, तो त्याला हे वृत्त कथण्याचा अथवा कथता झाला. सारांश, कथयामास यांतील आम्× षष्ठीचा दर्शक आहे, ह्यांत संशय नाही. परंतु हा प्रपंच पाणिनि करित नाही.

* विद् ह्या धातूला, तर आम् सर्व लकारांत लागतो विदांकरोति, विदामकरोत्, विदांकरिष्यति, इ. इ. इ.

× तें विदां अक्रन् = त्यांनीं जाणण्याचें केलें. व इंद्रः पावयां क्रियात् = तुम्हांला इंद्र राक्षण्याचें करो. यूयं विदांकुर्यात् = तुम्हीं जाणण्याचे करा जा.

कथय हें धातुसाधित नाम पाणिनीच्या काली व वेदकालीहि स्वतंत्रपणें योजण्याचा प्रचार लुप्त झाला होता. तेव्हां, कथ् या धातूला अयामास हा प्रत्यय लागून लिट् होतो, हें सांगण्याखेरीज, कथयामास हें स्वतंत्र रूप मानिल्याखेरीज युक्तयन्तर पाणिनीला राहिलें नाहीं. तात्पर्य, प्रयोगांचें पृथक्करण करून फोड करतां करतां लिंगवचनविभक्त्यादि-विकार जेथें दिसतनासे किंवा समजतनासे होतात; तेथें व्याकरणकारानें थांबून उपलब्ध सीमान्त अवशिष्ट रूप मान्य करणें सशास्त्र आहे. मात्र, पृथक्करणाच्या कामांत त्यानें हयगय करतां किंवा निरुक्ताचें अज्ञान दाखवितां कामा नये. आपण थांबलों त्यापलीकडे गतिप्रवेश नाहीं, हें त्यानें इतर शोधकांच्या प्रत्ययास आणून दिलें पाहिजे, संयुक्त क्रियापदें मानण्यास तसा कांहीं प्रयत्न दामले यांनीं केला काय? करावयाचें आहे, दिलें पाहिजे, न्हाऊं घातलें, करतां येतें, वगैरे प्रयोगांत संयुक्त क्रियापदत्वाची अनन्यशरणता दामले दाखवूं शकतात काय? बोलावयास पाहिजे, जाऊं दिलें, जायचा होता, थावें लागलें, उडतां नये, वगैरे दामल्यांच्या संयुक्त क्रियापदांची फोड वर करून दाखविली आहे. बोलावायास गेले, जाऊं, जायचा, थावें, उडतां, वगैरे शब्द लिंगवचन विभक्त्यादींनीं विकृत होतात, हें स्पष्ट आहे. तेव्हां, त्यांना संयुक्तक्रियापदत्वाची पदवी कशी शोभेल? मराठी किंवा संस्कृत व्याकरणांत संयुक्तक्रियापद अशी कांहीं वस्तुच नाहीं. क्रियापदें म्हणून ज्यांना म्हणतात तीं सारीं निर्भळ सार्थीच आहेत. येतें, पाहिजे, करावचें, उडतां, वगैरे शब्दांचीं स्वरूपें दामल्यांस मुदलांतच कळलेलीं नाहींत. त्यामुळें त्यांचें वर्गीकरण ऊर्फ परिस्फोट त्यांना नीट करतां आला नाहीं. सबब, संयुक्तक्रियापदांचा त्यांनीं आश्रय केलेला आहे. तो अशास्त्रतेस्तव सर्वथा लाज्य होय.

व्याकरण रचावयाचें म्हणजे भाषेंतील एकोनएक शब्दांचें व त्यांच्या रूपांचें अवलोकन पाहिजे. नंतर वर्गणास प्रारंभ करावयाचा. वर्गण नीट होण्यास व प्रत्येक रूप जेथल्या तेथें वसवितां येण्यास व्याचिकीर्षूला शब्दांची व रूपांची वंशपरंपरा व रूपांची वंशपरंपरा व गणगोत हीं कळलीं पाहिजेत. म्हणजे, व्याचिकीर्षु शब्देतिहासज्ञ नैरुक्त हवा. दामले नैरुक्तहि नाहींत व इतिहासज्ञहि नाहींत आणि रूपांचें व शब्दांचें त्यांचे अवलोकन हे व्यापक नाहीं. त्यामुळें त्यांची कृदन्तप्रक्रिया व तत्प्रयोगप्रक्रिया येथूनतेथून प्रामादिक झाली आहे. याचा अर्थ असा कीं, त्यांच्या व्याकरणाचा भाग तिसरा, प्रकरण पहिलें; पृष्ठें ६६३-८६८ सबंद प्रामादिक ठरतो. हीं दोनशें पृष्ठें व्यर्थ जाण्याचें कारण एकः—वैदिक, संस्कृत, प्राकृत व जुनें मराठी यांचें व्याकरणशास्त्र त्यांना अवगत नाहीं. त्यांच्या पूर्वीच्या वैयाकरणांना तें अवगत नव्हतेंच. त्यांचीं व्याकरणें तर दामल्यांच्याहूनहि दुष्ट आहेत. दामल्यांच्या दोन्ही खंडांत प्रयोग, संयुक्त क्रियापदें व कृदन्तें यांच्या फक्त व्यवस्थेसंबंधानें वादविवाद केलेला आहे; यांच्या सिद्धीचे सामान्य व विशेष नियम कसोशीनें सांगितले नाहींत. म्हणजे तिङ्प्रतिचा जो मुख्य विषय तो बहुतेक अजीबात टाळला आहे; आणि जो कांहीं थोडासा सांगितला तो सशास्त्र सांगितला नाहीं. ह्याचें उदाहरण एक घेतों. तें लाख्याताचें.

(१) ला + आख्यात = लाख्यात असा संधी दामले करतात. म्हणजे दामल्यांच्या मते निष्ठाप्रत्यय ला आहे. परंतु तशी गोष्ट नाही. प्रत्यय ल आहे. व तो स्वार्थी आहे. ह्या ल ची फोड ज्ञानेश्वरी व्याकरणांत व मराठीतील ल प्रत्यय (ग्रंथमाला) ह्या निबंधांत मी विस्ताराने केली आहे ती पहावी दामले ला-कृदन्त असा शब्द योजतात, तो ल-कृदन्त असा पाहिजे.

(२) लाख्यात- प्रत्यय दोन प्रकारचे आहेत; कर्तरि व कर्मणि. दामल्यांना ही बाब माहीत नाही. ते एका प्रकाराचेच तेवढे प्रत्यय देतात; दुसऱ्या प्रकाराचे देत नाहीत- दुसरा प्रकार असा.

माणूस गावी गेलेला. तुम्हीं येऊन काय उपद्रोग आहे ?

मी दूध प्यालेला. मला भाकर नको.

अहल्याबाई शास्त्र पढलेली. तिला हा गोष्टी सांगतो.

मी दूध प्यालेला, आम्ही दूध प्यालेले

तू दूध प्यालेला, तुम्ही दूध प्यालेले

तो दूध प्यालेला, ते दूध प्यालेले

अहं दुग्धं पीतवान् = मी दूध प्यालेला

वयं दुग्धं पीतवन्तः = आम्ही दूध प्यालेले इ. इ. इ.

अहं दुग्धं पीतवती = मी दूध प्यालेली इ. इ. इ.

तत् दुग्धं पीतवत् = ते दूध प्यालेले इ. इ. इ.

मी ते क्षेत्र पाहिलेलां = अहं तत् क्षेत्रं दृष्टवान्
पाहिलेली = दृष्टवती

मी त्या मुलाला पाहिलेलां = अहं तं बटुं दृष्टवान्

मी त्या मुलीला पाहिलेलां = अहं तां बटिकां दृष्टवान्

मी त्या मुलीला पाहिलेली = अहं तां बटिकां दृष्टवती

ही कर्तरि लाख्याताची उदाहरणे आहेत. तेव्हां त्यांचे प्रत्यय व्याकरणशास्त्रांत आवश्यक आले पाहिजेत.

	१	२	३
१—	लां	लीं	लें
२—	ले	ल्या	लीं

असे ह्या लेलाख्याताचे प्रत्यय होतात.

(३) अकारान्त सकर्मक धातूतील हालि परे अंत्यस्य अस्य इ. (हल्यस्येः) असा नियम दामले देतात. ह्याला अपवाद उमजगण. ह्या गणांत पढ, बोल, विसर, स्मर, तर, भज, हर वगैरे धातू आहेत. ह्यांची पढिले, बोलिला, स्मरिला, हरिला, भजिले, तरिला, विसरिला अशीं रूपे होतात. म्हणजे अस्य इ भवति. अर्थात् अवलोकन कोतें किंवा अपवाद खोटा.

(४) लाख्याताच्या प्रत्ययापूर्वी अंत्य ई चा या होता असा नियम दामले देतात व त्यांत भी-मित्ये असे उदाहरण नमूद करतात. येथे ई ची इ होते. .

(५) घे चे घेतल, धू चे धूतल अशीं रूपे होतात. ल प्रत्यय लागण्यापूर्वी ह्या धातूंना त-आगम होतो, असा नियम दिला पाहिजे.

(६) खण-खंटल, ह्यण-ह्यंटल, हण-हंटल, ह्या धातूंत अंत्य अ चा लोप, ट आगम व ण चा अनुस्वार होतो, असे तीन नियम दिले पाहिजेत.

(८) कर-केल, मर-मेल, या धातूंत रलोप, उपान्त्य अचा ए असे दोन नियम दिले पाहिजेत.

(८) निजेला, निजला; भिजेला, भिजला; शिजेले, शिजले; वगैरे अनेक रूपांना अनेक नियम पाहिजेत.

असे दोन चारशे नियम ह्या एकट्या लाख्याताचे करावे लागतील व पाणिनि असता तर त्याने शास्त्रसिद्धीकरतां ते केले असते. एकंदर दहापांच नियम म्हणून वाक्ये दामल्यांनीं दिली आहेत व त्यांत बहुशः रूपांचा निपात केलेला आहे. जेथे कांहीं सामान्य नियम बसत नाहीं. तेथे निपात करण्याचा संस्कृत वैयाकरणांचा प्रघात आहे. बहुतेक नियमांना कांहीं हा शब्द जोडलेला दामल्यांच्या ग्रंथांत हमेशा आढळतो. नियम म्हणजे निश्चित वस्तुसंबंधाने निश्चित विधान करणे. दामल्यांचे बहुतेक सर्व नियम कांहीं अनिश्चित वस्तुसंबंधाने आहेत. ह्यांना नियम हा शब्द कोणत्या न्यायशास्त्राच्या कोणत्या परिभाषाप्रकरणांत सांगितला आहे ? तात्पर्य, व्याकरणशास्त्र ह्या थोर पदवीला सर्वथा नालायक असा ग्रंथ आमचे विद्वान मित्र रा. दामले यांनी लिहिला आहे, पाणिनी-सारख्या वैयाकरणसूर्य ह्या भाग्यशाली देशांत आज तीन हजार वर्षे उगवला असतां संस्कृतोद्भव भाषांच्या व्याकरणाची अशी दुर्दशा असावी ही शोचनीय गोष्ट होय. लाख्याताचे नियम येणेप्रमाणे बसवितां येतील:—

- (१) मराठीतील सर्व धातूंची याद करणे.
- (२) त्यांचे गण पाडणे.
- (३) ल मुळींच न लागणारे धातू.
- (४) ल लागतांना अन्त्याला विकार न होणारे धातू सर्व
- (५) ल लागतांना इ घेणारे धातू सर्व
- (६) ल लागतांना इ विकल्पाने घेणारे धातू सर्व
- (७) ल लागतांना आ घेणारे धातू सर्व
- (८) ल लागतांना आ विकल्पाने घेणारे धातू सर्व
- (९) ल लागतांना इन्न, इन्ह घेणारे धातू
- (१०) ल लागतांना स्वरूपान्तर करणारे धातू
- (११) ल लागतांना स्वरांचे लोप
- (१२) ल लागतांना व्यंजनाचे लोप

(१३) कर्तरि ल

(१४) कर्मणि ल

(१५) कर्तरि लेल

(१६) कांहीं धातूंना असा मोघम शब्द विलकूल टाळावा—खालील धातूंना असे शब्द योजावे.

हे नियम बसवावयाचे म्हणजे सर्व धातूंच्या लाख्याती रूपांची एक संपूर्ण याद केली पाहिजे. ही याद पांचपन्नास शिष्टाशिष्ट लोकांचे उच्चार ऐकून करावी—केवळ स्वतःच्याच उच्चारावर विसंबू नये. तसेच प्रांतिक भाषांत ह्या लाख्याताचीं रूपे कशी आहेत तें पहावें.

(१७) खानदेशांत लचा न उच्चार करतात, दिला—दिना—केला—केना.

(१८) ज्ञानेश्वरी मराठींत लाख्याताचीं रूपे व प्रयोग कसे केले आहेत तें पहावें व त्याचे नियम बसवावे. त्याशिवाय वर्तमान मराठीभाषेच्या व्याकरणाचे शास्त्र सिद्ध होणार नाही. पाणिनीच्या पुढे जुनी वैदिक भाषा होती म्हणून लौकिक संस्कृताचे व्याकरणशास्त्र त्याला रचितां आले.

(१९) धातूचे सामान्य प्रत्यय तिन्ही पुरुषीं, तिन्ही लिंगीं व दोन्ही वचनीं थावे.

(२०) त्या प्रत्ययांना प्रत्येक आख्याती कोणते आदेश होतात ते सांगावे.

(१६)

तिङ्ताचा विचार दामले यांनी कित्या अपूर्ण केला आहे त्याचे दुसरे एक उदाहरण देतो. तें अनद्यतनभविष्यति लुट् चें.

पुनः शिवाजी जन्मता तर सुकाल होता = यदि पुनः शिवः अवतरिता तन्हि सुकालः भविता

तो येता तर मी जातो = यदि स आगता तन्हि अहं यातास्मि

पांऊस पडता तर तांदूळ पिकता = यदि देवो वर्षिता तन्हि तंदुलः पक्ता

पाणी लाभते तर बरें होतें=पानीयं लब्धा तन्हि वरं भविता

नवरा असता तर पोरें होतो=पति जिविता तन्हि अपत्यानि भवितारः

संस्कृतांत तिन्ही लिंगी तृ हा पुल्लिंगी चालतो व मध्यम व उत्तम पुरुषीं द्विवचन व अनेकवचन घेत नाही. त्यामुळे पाणिनीला हा स्वतंत्र लकार कल्पावा लागला. मराठी तिन्ही पुरुषीं, दोन्ही वचनीं व तिन्ही लिंगी तृप्रत्ययोत्पन्न त विकार पावतो.

पुल्लिंग

जर तो येता = यदि स आगता

जर ते येते = यति ते आगंतारः

जर तूं येतास = यदि त्वं आगतासि

जर तुम्हीं येतेत = यदि यूयं आगंतारः स्थ

जर मी येतो = यदि अहं आगता अस्मि

जर आम्हीं येतो = यदि वयं आगंतारः स्मः

स्त्रीलिंग

जर ती येती = यदि सा आगंत्री
 जर त्या येत्या = यदि ताः आगंत्र्यः
 जर तूं येतीस = यदि त्वं आगंत्री अपि
 जर तुम्हां येत्यात = यदि यूयं आगंत्र्यः स्थ
 जर मी येत्ये, येते = यदि अहं आगंत्री अस्मि
 जर आम्ही येत्यो- तों = यदि वयं आगंत्र्यः स्मः

नपुंसकलिंग

जर तें येतें = यदि तद् आगंतृ
 जर तीं येतीं = यदि तानि आगंतृणि
 जर तूं येतेंस = यदि त्वं आगंतृ असि
 जर तुम्हां येततिं = यदि यूयं आगंतृणि स्थ
 जर मीं येतें = यदि अहं आगंतृ अस्मि
 जर आम्हीं येतों = यदि वयं आगंतृणि स्मः

दामल्यांचें प्रथम ताख्यात व्ययी कृदन्तापासून निघालेलें आहे. परंतु, हें द्वितीय ताख्यात संस्कृत अनयतन-भविष्यति लुट् पासून निघालें आहे. अर्थासंबंधानें जो स्वभाव संस्कृत लुट् चा, तोच स्वभाव दामल्यांच्या ह्या द्वितीय ताख्याताचा आहे. इतकेंच कीं, संस्कृतांत पुंश्रिग तिन्ही लिंगीं योजतात; मराठी तिन्ही लिंगीं रूपें निराळीं आहेत.

१७

दामल्यांची आख्यातविचारदुष्टता तिसऱ्या एका उदाहरणानें स्पष्ट करतो.

तो जेविला तर मी जेवीन किंवा जेवेन = यदि स जेमिष्यन् भवति तर्हि अहं अजे-

मिष्यम्

पाऊस पडला तर अन्न मिळेल = यदि मेघोदकं पतिष्यत् भवति तर्हि अन्नं अलप्स्यत
 तूं आलीस तर लग्न होईल = यदि त्वं आगमिष्यन्ती भवसि तर्हि विवाहः समपत्स्यत
 जर माकड मेलें तर ते प्राण घेतील = यदि मर्कटकं मरिष्यत् भवति तर्हि ते

प्राणान् अग्रहीष्यन्

जेविला, पडला, आलीस, मेलें हीं ज्ञानेश्वरकालीन जेवैल, पडैल, आल, मेल ह्या भविष्य कृदन्ताचे अपभ्रंश आहेत. त्यांना तिन्ही लिंगीं तिन्ही पुरुषीं व दोन्ही वचनीं द्वितीय ताख्यातांतल्याप्रमाणें प्रत्यय लागतात. संस्कृतांतून हीं रूपें जुन्या मराठींत कशीं आलीं तें ११ व्या अंकांत दाखविलें आहे. दामले यांना भूतकृदन्तें समजतात, (दामले-व्याकरण, पृष्ठ ६८९) तें अशात्र आहे. भूतकृदन्तांना भविष्यत् अर्थ कसा येईल? भूत-काळाचे सन्निहित भविष्य, निःशंक भविष्य, असिद्ध संकेत, असे अर्थ कसे होतील? मुळांतच हीं रूपें भविष्य कृदन्ताचीं आहेत. अपभ्रंशामुळें तीं भूतकृदन्ताप्रमाणें हुबेहुब दिसतात. इतकेंच व्युत्पत्तिपरंपरेवरून त्यांना ओळखावयाचें आहे व त्यांची मिसल लावावयाची आहे.

वरील उदाहरणांतील जेवेन, मिळेल, होईल व मेलें, हीं रूपें हेतुहेतुमद्भावे लट्ची आहेत. त्यांचा प्रपंच *ज्ञानेश्वरी व्याकरणांत केला आहे.

१८

दुष्टतेनें चवथें उदाहरण. अस ह्या मराठी धातूचें भूतकालार्थीरूप मराठी भाषेंत मिळत नाहीं, असें दामले सांगतात (दामले-व्याकरण पृष्ठ ६९९). परंतु तशी गोष्ट नाहीं. अस ह्या धातूचीं मराठींत भूतकालार्थी रूपें होतात; आणि तीं दोन तऱ्हांनीं होतात. एक, सार्धी रूपें होतात; व दुसरें, निष्ठारूपें होतात. सार्धी रूपें संस्कृत अनद्यत-नभूते लट् पासून अडागमाचा लोप होऊन होतात—तो होण्याचा प्रकार ज्ञानेश्वरी-व्याकरणांत इत्थंभूत दिला आहे.

मीं असे-अहं आसम्
तूं असस- त्वं आसीः
इ. इ. इ.

ह्याला दामले ई आख्यात म्हणतात व त्याचा अर्थ रीतिभूत म्हणून. सांगतात. ई आख्यात मुळांत जुना वर्तमानकाळ होय असेंही दामले सांगतात (दामले व्याकरण पृष्ठे ६९१-६९२). तात्पर्य, लट्ची व लट्ची दामल्यांनीं खिचडी केली आहे. त्यामुळे अस ला किंवा दुसऱ्या कोणत्या हि धातूला संस्कृत लट् पासून झालेलीं भूतकालार्थी रूपें नाहींत अशी दामल्यांची समजूत झाली. परंतु, ती समजूत खोटी आहे.

आतां अस धातूचीं भूतकालार्थी निष्ठारूपें कशीं होतात तें सांगतों. ज्याला दामले लाख्यात म्हणतात तें अस धातूचें येणेप्रमाणें निष्पन्न होतें. मूळ संस्कृतांत किंवा वेद-भाषेंत अस धातूचें निष्ठारूप आढळत नाहीं. परंतु वेदभाषेच्या पूर्वाच्या भाषेंत तें होतें हें खालील खुलाशावरून दिसून येतें. इतर धातूंतल्या प्रमाणें, अस ह्याला निष्ठाप्रत्यय जो त तो लागला, तर रूप अस्त असें सिद्ध होतें. अस् धातूला आद्य अचा लोप करण्याची खोड आहे. त्या लकवेस अनुसरून स्त असें रूप निष्पन्न होतें. प्राकृतांत, पुढें, एणेंप्रमाणें अपभ्रंश होतात,

स्त = सत = जअ

मराठींत निष्ठारूपांना स्वार्थिक ल आगम होतो. सबब, जअ + ल = जाल = झाल.

तिन्हीं लिंगीं प्रत्यय लागून जाला, जाली, जालें दोन्ही वचनीं प्रत्यय लागून जाले. जालिया किंवा जाल्या, जालीं.

हरिश्चंद्र नामें राजा जाला, या वाक्यांत अस धातूचें निष्ठाभूतकालार्थी रूप आहे. परंतु, तिला पुत्र जाला, या वाक्यांत जन् धातूपन्न जात पासून जात = जाअ + ल = जाल (ला-ली-लें)

अशा परंपरेनें उत्पन्न झालेलें जाला रूप आहे. *इतिहाससंशोधकमंडळांच्या गेल्या वर्षाच्या अहवालांत मीं ही व्युत्पत्ति दिली आहे.

* ज्ञानेश्वरी व्याकरण पृ, ८५.

× भा. इ. सं. मं. अहवाल पृ. ९३.

अस धातूच्या ह्या जाल रूपावरून काय निष्पन्न होतें ? इतक्या बाबी निष्पन्न होतात (१) वेदभाषेपूर्वी भारतीय आर्यलोकांची भाषा होती. (२) तींतील कांहीं रूपे वेदभाषेत लुप्त झालीं. (३) परंतु वेदभाषासमकालीन अशा प्रांतिक भाषेत किंवा भाषांत तीं राहिलीं. (४) त्यांच्यापासून जे अपभ्रंश झाले त्यांच्या द्वारां जाल हा शब्द मराठीत आला. (५) मराठी भाषा महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यापासून निघाली आहे हें खरें; परंतु कांहीं मराठी शब्द महाराष्ट्रीतून किंवा अपभ्रंशातून आलेले नाहींत. तेव्हां (६) महाराष्ट्री वगैरे जे चार किंवा चोर्वास अपभ्रंश आपल्याला माहीत आहेत त्यांहून निराळाच आणखी एक अपभ्रंश होता. आणि तद्वारां जाल हा शब्द मराठीत उतरला आहे.

निष्ठा-कृदन्ताप्रमाणेच, अस धातूचीं भविष्यकालार्थी कृदन्ते हि होतात. तीं अशीं भारतवर्षांत स्वराज्य असलें तर चातुर्वर्ण्यधर्म टिकेल = यदि भारते स्वराज्यं प्रचलिष्यत् भवति तर्हि चातुर्वर्ण्यधर्मः अटीकृष्यत्

वेदभाषेच्या पूर्वीच्या भाषेत असिष्यत्, सिष्यत् अशीं रूपे असावीं. त्यांचा अपभ्रंश जुन्या मराठीत भविष्यकालार्थी असैल (ला-ली-लें) असा झाला आहे. सोडवण्याला मराठी व्याकरणांतील व एकंदर भाषाशास्त्रांतील हें अत्यन्त त्रिकट परंतु तितकेंच महत्त्वाचें व मनोरंजक उदाहरण आहे. असैल ह्याचा नव्या मराठीत अपभ्रंश असल (ला-ली-लें) दामले याला भूतकाल (लाख्यात) म्हणतात (दामले-व्याकरण पृष्ठ ४३८) !!!

अस धातूला रीतिवर्तमान आहे, साधा नाही, असे दामले म्हणतात. परंतु तें टिकण्यासारखें नाही. हें पुस्तक माझे असे; हीं मुलें माझीं असत; घरांत आम्ही असों; येथें तुम्ही असा किंवा नसा, मला काय करायचें आहे; वगैरे वाक्यांत चांगला साधा वर्तमान आहे. वर्तमानां स द्वित्त उच्चारतात.

(१९)

(१)

व्याकरणविचारदुष्टतेचें पांचवें उदाहरण-संस्कृत भूधातून्पन्न हो धातूचीं भूतकालार्थी रूपे कोणतीं तें दामल्यांना ओळखतां आलें नाहीं. संस्कृत अनद्यतन-भूते लङ् पासून अडा-गमाचा लोप होऊन, मराठीत भूतकालार्थी मी होए, होई = अहं अभवम् आम्ही होओं, होऊं = वयं अभवाम

तू होस = त्वं अभवः

तुम्ही होआं, व्हां = यूयं अभवत

तो होई = सः अभवत्

ते होत = ते अभवन्

अशीं रूपे होतात. हीं लङ् चीं रूपे लट्च्या रूपांहून भिन्न आहेत.

लट्चीं रूपे ज्ञानेश्वरकालीन

मी होए = अहं भवामि

आम्ही होओ = वयं भवामः

तूं होसि = त्वं भवासि

तुम्ही होआ = युयं भवथ

तो होए = स भवति

ते होंति = ते भवन्ति

लट्चीं रूपें वर्तमानकालीन

मी होय, आम्ही हो

तूं होस, तुम्ही हो

तो होय, ते होंत

आम्ही शहाणे हों, तुजें काय जाते?

चला चालते व्हा, तुम्ही शहाणे हा.

असे प्रयोग मराठीत होतात. उत्तम पुरुषां अनेक वचनां हों व मध्यमपुरुषां अनेकवचनां हा, हीं दोन रूपें दामल्यांच्या अवलोकनांत नाहींत. बाकी, त्यांचा प्रयोग हरहमेश होतो. परंतु, प्रस्तुतविवेचनाचा हा कांहीं मुद्दा नाहीं. लट्च्या रूपांहून लट्चीं रूपें वर्तमान मराठीत अंशतः स्वरूपानें व सर्वस्वां अर्थानें भिन्न आहेत. हें येथें दाखवावयाचें आहे.

गेल्या वर्षी लळितांत मी मारुती होई, तुम्ही राम व्हा व तो लक्ष्मण होई, ह्या वाक्यांत सर्व रूपें भूतकालाचीं म्हणजे लट्चीं आहेत.

मी कोण म्हणून पुसाल तर मी मारुती होय, तुम्ही राम हा व तो लक्ष्मण होय; ह्या वाक्यांत सर्व धातुरूपें वर्तमानकालाचीं म्हणजे लट्चीं आहेत. तेन्हां, ह्या दोहोंची खिचडी करून व एकच ई आख्यात मानून कसे चालेल? दोन आख्यातें मानिलीं पाहिजेत. त्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. एक लट् म्हणजे वर्तमान व दुसरें लट् म्हणजे अनद्यतनभूत. तात्पर्य, हो ह्या धातूचीं भूतकालार्थी तिन्ही लिंगां समान अशीं रूपें आहेत व त्यांना हो धातूचीं लट्चीं उर्फ अनद्यतनभूताचीं रूपें म्हणतात हें सिद्ध.

(२)

आतां, हो धातूचीं भूतकालार्थी दामल्यांच्या लाख्यातीं निष्ठारूपें होतात कीं काय तें पाहूं. मराठी स्वार्थक ल आगम लागतांना संस्कृत निष्ठारूपांचा त कित्येक मराठी धातूंत रहातो व कित्येक मराठी धातूंत रहात नाहीं.

वृत्त = वर्त+ल = वर्तल

संख्यापित = सांघित+ल = सांघितल

मांगित = माँगित+ल = माँगितल

भाणित = म्हाणित+ल = म्हाणितल, म्हंटल (त = ट)

ह्या ठिकाणीं त रहातो. त चा महाराष्ट्रीत अ होऊन वर्तमान मराठीत येतांना त्याचा लोप होत नाहीं.

जात = जाअ+ल = जाल

आयात = आआअ+ल = आल

निर्गत = निग्गअ+ल = निगाल, निघाल

स्नात=न्हाअ+ल = न्हाल किंवा न्हायल (अ चा य होऊन)

येथे वर्तमान मराठीत त चा लोप होतो. सांगण्याचा मुद्दा काय की कित्येक धातूंत संस्कृत त रहातो व तो राहून स्वार्थक ल आगम होतो. ल लागल्याने अर्थात किंवा वागणुकीत कांहीं फरक हांत नाही. न लागला तरी चालण्यासारखे आहे; आणि असे जर आहे, तर स्वार्थक ल जेथे लागला नाही असे मराठीत एक तरी धातुरूप नसावे काय ? मराठीत स्वार्थक ल जेथे लागला नाही असे निष्ठारूप नाही व म्हणूनच दामल्यांनी लाख्यात हा शब्द निर्माण केला. परंतु, दामल्यांच्या ह्या दिसण्याला सार्वत्रिक नियमाला एक अपवाद आहे. तो भू-हो ह्या धातूचाच. ह्या धातूला स्वार्थक ल आगम ज्ञानेश्वरी मराठीत विकल्पाने लागतो व वर्तमान मराठीत मुळीच लागत नाही. परंतु दोन्ही मराठी भाषांत संस्कृत त कायम राहतो.

भूत = हूत = होत (ता-ती-ते) किंवा

भूत = भूत+ल = भूतल (ला-ली-ले)

पैकी माझ्या ज्ञानेश्वरीत भूतल हें रूप एकदांच आलेले आहे. होत (ता-ती-ते) हें रूप शतशः येते.

एक राजा होता = एकः राजा भूतः

एक राणी होती = एका राज्ञी भूता

एक फूल होतें = एकं पुष्पं भूतं

झाडाला अनेक फळे होती = वृक्षे बहूनि फलानि भूतानि इ. इ. इ.

तात्पर्य, होत (ता-ती-ते) हें हो ह्या धातूचे भूतकालार्थी निष्ठारूप होय. दामले म्हणतात, होता यास भूतकाळाचे रूप म्हणतां येत नाही ” (व्याकरण, पृष्ठ ६९७ पंक्ति १६)तें अर्थात् अशाच होय.

हो धातूची अनद्यतन-भविष्यति लृट्चीं रूपे येणेंप्रमाणें होतात.

जर मी होतो = यदि अहं भविता

जर ती होती = यदि सा भवित्री अस्ति इ. इ. इ.

जर वसंत येता तर सुकाल होता = यदि वसंतः आगता तन्दि सुकालः भविता.

ह्या रूपांची साधनिका १६ व्या अंकांत दिली आहे ती पहावी.

तात्पर्य होत (ता-ती-ते) हें हो धातूचे तृप्रत्ययोत्पन्न भविष्यत्कालार्थी रूप आहे.

(४)

भवत् ह्या वर्तमानकृदन्तापासून मराठीत होत (ता-ती-ते) हें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित होतें व त्यावरून दामल्यांचे प्रथम ताख्यात साधते.

(५)

अभूत् ह्या लुङ्पासून होत्या असें रूप मागधत होते म्हणून पिशेल म्हणतो. होत्या. पासून होता.

यणप्रमाणें हो याचे चार अर्थ मराठीत आहेत. त्यांचा इतर वैयाकरणांप्रमाणें दामल्यांनाहि गोंधळ उडवून दिला आहे. ह्याचें सर्व बीज व्युत्पत्तिचें अज्ञान हें होय.

(२०)

धातुप्रक्रियेसंबंधानें दामल्यांच्या व्याकरणांतिल कांहीं थोडेसे दोष येथपर्यंत दाखविले. त्यावरून दिसून येईल कीं, एका हि आख्यातासंबंधाचें किंवा कृदन्तासंबंधाचें दामल्यांच्यानें सशास्त्र पृथक्करण किंवा वर्गण झालें नाहीं. कां झालें नाहीं. त्याचें कारण एकदोनेदां नमूद केलेच आहे. दामल्यांच्या जवळ शब्दपृथक्करणाचें यंत्र नाहीं. त्यामुळे जुन्या तार्किकांची द्रव्यपृथक्करणासंबंधानें जी दुर्दशा दृष्टीस पडते किंवा जुन्या वेदान्त्यांची अंतर्वाह्य इंद्रियांच्या पृथक्करणासंबंधानें जी दुर्बलता अवलोकनांत येते तीच दुरवस्था मूर्तिमंत शब्दपृथक्करणासंबंधानें दामल्यांच्या ठायीं दृष्टीस पडते. माती, पाणी, उजेड, वारा हीं नऊ मूलद्रव्ये आहेत, असें कोणी जुनाट तार्किक सांगतो. त्याला उखडून पाडून कोणी नैय्यायिक चोवीस द्रव्ये आहेत म्हणून ठांसून म्हणतो. वर्तमानकालीन पाश्चात्य रसायनादिशास्त्रदृष्टीनें पहातां हे दोघेहि जुनाट पुरुष महामूर्ख नव्हत तरी बालिश आहेत, हें आपण जाणतो. तद्वत्च दादोबापासून दामल्यांपर्यंतच्या मराठी वैयाकरणांची अवस्था आहे. जायचें हा शब्द एक वैयाकरण षष्ठी म्हणतो; दुसरा प्रथमा म्हणतो; तिसरा संयुक्त क्रियापदाचा अवयव म्हणतो; चवथा विशेषण म्हणतो; आणि पांचवा अव्यय म्हणायला लाजतो. असा प्रकार कां होतो, तर शब्दपृथक्करण करण्याला जें यंत्र लागतें तें ह्या लोकांजवळ नाहीं. हे लोक कांहीं बुद्धीनें मठ नव्हत. हे लोक यंत्राभावीं पगूं आहेत. ह्यांना वर्तमानमराठीच्या पूर्वीच्या भाषांचें सशास्त्र ज्ञान नाहीं. त्यामुळे शब्दांचें गणगोत ह्यांना कळत नाहीं. आणि गणगोत म्हणजे व्युत्पत्ति म्हणजे वंशपरंपरा म्हणजे इतिहास न कळल्यामुळे असंस्कृत मनास वाटेल तें व अशास्त्र युक्तीस पटेल तें पृथक्करण करणें कपाळीं येतें. ह्याचे मामले गेल्या वीस अंकांत मीं हवे तितके दिले आहेत. भूतकाळाला भविष्यकाळ, वर्तमानकाळाला कृदन्त, कृदन्ताला कांहीं तरी म्हणून, हे वैयाकरण एकमेकांशीं तंडतात. समाधान व निकाल एकाच्याहि म्हणण्यानें होण्यासारखें नव्हतें. कारण व्याकरणशास्त्राला परम आवश्यक जें बहुमोल यंत्र त्याचा ह्या सर्वांच्या ठायीं बहुतेक पूर्ण अभाव होता. या यंत्राच्या अभावीं जे कांहीं काम होण्यासारखें होतें तें दामल्यांनीं वरेंच केले आहे. उदाहरणार्थ ताख्यात ध्या. ताख्यात म्हणजे संस्कृत कोणता लकार आहे अथवा कोणत्या लकारापासून उत्पन्न झालें आहे हें त्यांना माहीत नाहीं; परंतु तें भविष्यकालयोक्तक आहे, हें ते जाणतात. हें जाणणें म्हणजे कांहीं मोठें शतकृत्य आहे असें नव्हे.

परंतु इतकें हि दामल्यांच्या पूर्वीच्या कित्येक वैयाकरणांना माहीत नव्हतेंसं दिसतें. तसेंच लाख्याताला दोन अर्थ आहेत एक भूत व दुसरा भविष्य, हें दामले वाक्यतुलनेनें आणतात परंतु हीं दोन भिन्न आख्यांतें आहेत, हे त्यांना माहीत नाहीं. कारण व्युत्पत्तिज्ञान नाहीं. अस ह्या क्रियापदाचा निष्ठाभूत काय किंवा भविष्यकृदन्त काय हें जाणणें दामल्यांच्या शक्तीच्या बाहेरचें होतें. तेव्हां त्याबद्दल त्यांना दोष देण्यांत अर्थ नाहीं. होचा निष्ठाभूत काय, भविष्य काय, लिङ काय, ह्याचें अज्ञान दामल्यांच्या ठाई क्षम्य आहे. कारण व्युत्पत्ति म्हणजे एका भाषेंतील शब्दापासून दुसऱ्या भाषेंतील शब्द कसे निष्पन्न होतात ह्या बाबींत आपण विद्यमान मराठीचे वैयाकरण या नात्यानें शिरणार नाहीं. अशी त्यांची प्रतिज्ञाच आहे. एवढें खरें कीं, वर्तमान मराठी भाषेचें व्याकरण रचतांना, त्यांत शब्दांचा व प्रत्ययांचा व रूपांचा इतिहास देणें अप्रस्तुत आहे; परंतु वैयाकरणानें तो जाणणें अत्यन्त आवश्यक आहे. तो जाणला नाहीं, त्याचें सूक्ष्म ज्ञान नसलें, तर शब्दांचें पृथक्करण व वर्गीकरण यथाशास्त्र होण्यास जें एक मोठें शास्त्र वैयाकरणांच्या हातीं असावें तें नसल्यासारखें होईल व इतरथा वैयाकरण कितीहि बुद्धिमान् असो, त्याचा बालिशपणा तज्ञांच्या खाडकन नजरेस येईल. आतां, कर्मधर्मसंयोगानें किंवा देशाच्या दैवदुर्दिपाकानें अडाणी वैयाकरण व्याकरण लिहिण्याला व देशांत त्या कालीं चिकित्सक तज्ञ नसण्याला जर गांठ पडली, तर मोठें अनहित होतें. तेंकोणतें तर व्याकरणाशास्त्राची प्रगति खुंटते. दादोबापासून दामल्यांपर्यंत गेल्या पाऊणशें वर्षांत, असा कांहीं प्रकार झाला कीं काय हें निर्भाडपणें सांगण्याचें काम एखाद्या भविष्यत् तज्ञावरच सोंपविणें बरें.

(२१)

एथपर्यंत व्युत्पत्तिच्या अज्ञानावर माझा कटाक्ष होता. आतां व्युत्पत्तिज्ञान सोडून देऊन तारतम्यशक्तीकडे वळूं. रूपांची. व्युत्पत्ति माहित नसो. परंतु, रूपानें भिन्न दिसणाऱ्या एकाच शब्दाच्या भिन्न रूपांची पकड व निवड अव्युत्पन्न परंतु तारतम्यज्ञ वैयाकरणांला करतां आली पाहिजे. गबाळपणानें त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होतां कामा नये. असलें दुर्लक्ष दामल्यांच्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं झालें आहे. पैकीं मासल्याकरतां एक ठिकाण दाखवितों.

अस धातूचीं जुन्या वर्तमान कालीं किंवा ईआख्यातीं अशीं रूपें होतात:--

(दामले-पृष्ठ ४३९)

मी अस	आम्ही असूं-सों
तूं असस	तुम्हीं असां-सा
तो असे	ते असत

अस धातूचें आह हें रूप दामल्यांना मान्य आहे. त्याची ईआख्यातीं रूपें अशीं होतात:--

मी आहे	आम्ही आहों
--------	------------

तूं आहेस   तुम्हीं आहां-हा
तो आहे   ते आहेत

ह्या दोन जोड्यांना तारतम्य लावूं. आह जर असचें रूपांतर आहे, तर असच्या सर्व रूपांप्रमाणें आह च्यां सर्व रूपां साहजिकच असलीं पाहिजेत. परंतु, तीं तशीं नाहींत. तूं असस व तूं आहेस; आणि ते असत व ते आहेत; ह्या दोन्ही जोड्यांत रूपांत अंतर आहे. असस प्रमाणें आहस व्हावें व असत प्रमाणें आहत व्हावें. परंतु, तें तसें कांहीं होत नाहीं. जर होत नाहीं, तर कां होत नाहीं तें सांगितलें पाहिजे. कां होत नाहीं हें जरी सशास्त्र सांगण्याचें वर्तमान-मराठीच्या वैयाकरणाचें काम नसलें, तरी निदान एवढें तरी त्यानें केलें पाहिजे कीं, रूपांत भेद आहे अशी टीप त्यानें दिली पाहिजे. नुसतें आह+स=आहेस असें कांहीं तरी लिहितां कामा नये. आह+स ह्याची वेरीज आहस होईल. आहेस वशी होईल होते व एमध्यें येतो, हें कांहीं कारण देणें नव्हे, हें केवळ वस्तुकथन आहे. किंवा पर्यायवचन आहे. कारण माहीत असलें तर तें द्यावें, नसलें तर माहीत नाहीं म्हणून स्पष्ट लिहावें. असो. असचें असस होतें व आहचें आहेस होतें आणि विशिष्ट कारण तर एकाराचें देतां येत नाहीं. तेव्हां अनुमान काय काढावयाचें? अनुमान असें एक करावयाचें कीं, अस व आह हे एक धातू नाहींत; दोन असावे. किंवा असेस व असेत अशी अस धातूचीं रूपां असलीं पाहिजेत व त्यांचीं प्रतिरूपां आहेस व आहेत हीं असावीं. ह्या दोन अनुमानांपैकीं दुसरें अनुमान खरें असेल तर, असेस व असे त हीं दोन रूपां दामल्यांनीं दिलीं पाहिजे होतीं. तीं दामल्यांनीं अनवधानास्तव किंवा अनवलोकनास्तव दिलेलीं नाहींत. तत्रापि पुनः एक प्रश्न उभा रहातोच. असेस व असेत ह्यांच्यांतील ए तरी कोठून व कसा आला? परंतु, ज्ञानेश्वरीत आहेसि हें रूप आहे. असेसि किंवा असेति हीं रूपां नाहींत. असेस किंवा असेत, हीं रूपांच नाहींत अशी परंपरा दिसते. तेव्हां, अस पारून निघालेल्या आह धातूचीं आहेस किंवा आहेत हीं रूपां येतील कोठून? पण आहेसि हें रूप ज्ञानेश्वरीत आहे. तस्मात् एथें कांहीं तरी गूढ आहे. हें गूढ सोडविलें असतां, कांहीं तरी महत्त्वाची बाब निष्पन्न होणार आहे. वगैरे प्रश्न, विप्रश्न, प्रतिप्रश्न, संप्रश्न, दामल्यांनीं काढावयास हवे होते. असो. एकंदरीत पूर्ववैयाकरणांशीं युद्ध करण्यांत दामल्यांची सर्वत्र सरशी दिसते व ती अर्थात् दिसणारच. जोशी, खेर, नवलकर हे शास्त्राय युद्ध करण्याला योग्य असे प्रतिस्पर्धीच नव्हत. राहिले दादोबा, चिपळूणकर व गोडबोले. पैकीं शास्त्रदृष्ट्या दादोबा, भाषाशास्त्रानभिज्ञच होते व संस्कृतव्याकरणाशिवाय चिपळूणकरांचें प्राकृत-भाषाज्ञान विशेष नव्हतें. गोडबोल्यांचीहि तीच अवस्था होती. तेव्हां ह्या तिघांशीं वाद घालण्यांत वर्तमान-मराठी भाषेच्या व्याकरणाचा ऊहापोह करण्याच्याला जय हा सर्वत्र टेवल्यासारखाच होता. तत्रापि सिद्धान्तप्रस्थापनेकरितां लेखापेचाहि प्रतिपक्ष बहुमान करून किंवा हृदयानेहि आखाड्यांत ओढून आणावा लागतो. तशा-तलाच प्रकार रा. दामले यांनीं आपल्या ग्रंथांत केलेला दिसतो.

(२२)

दामल्यांच्या अनुरोधानें क्रियापदें व कृदन्तें यांच्यासंबंधीं लिहितां बराच विस्तार झाला. तत्रापि आणीक कांहीं बाबींचा उल्लेख करून हा कृदन्ताविचार शेवटास नेऊं.

(१)

मागें ७ व्या अंकांत जायास, करायास, बोलायास वगैरे प्रथमा यातव्य, कर्तव्य, बलिहतव्य, वगैरे तव्यप्रत्ययान्त कृदन्तापासून व्युत्पादिल्या होत्या. प्रायः अथवा नियमानें तव्य याचा अपभ्रंश महाराष्ट्रांत अव्य असा होतो. हासतव्य = हसिअव्य; दातव्य = दाअव्य तेव्हां जायास, करायास, द्यायास, हसायास, हीं रूपें हसिअव्य, दाअव्य, वगैरेपासून कशी निघतात, अशी शंका उद्भवण्याचा संभव आहे. शंका रास्त आहे. परंतु, तिचें निरसन होण्यासारखें आहे. तें असें—ऋग्वेदांत तव्य प्रत्ययाबद्दल एय्य प्रत्यय आलेला आहे. स्तु धातूचें स्तोतव्य या अर्थाचें स्तुषेय्य असें रूप (ऋग्वेदसंहिता १०-१२०-६ या ऋचेंत आलें आहे. स्तुषेय्यं पुरुवर्षसं ऋभ्वम्. स्तुष्य्य म्हणजे स्तोतव्य असें सायण सांगतो. ह्या एय्य प्रत्ययापासून एज्ज = एच

अशा परंपरेनें

हसेय्य = हसेज्ज = हसइज्ज = हसइस = हसायास

हें रूप निष्पन्न होतें. हें एय्यान्त रूप ऋग्वेदांतहि फार विरल आहे. ह्याचा अर्थ इतकाच कीं हें रूप वेदपूर्वकालीं प्रचलित असून, वेदकालीं विरल होत चाललें होतें. परंतु, वेदकालीन प्रांतिक भाषांत किंवा प्राकृत भाषांत प्रचारांत होतें. ह्या वेदकालीन प्राकृत भाषांतून, तें मराठींत आलेलें आहे.

तत्रापि, ही व्युत्पत्ति मान्य नसल्यास, अन्य तऱ्हेनेंहि हीं रूपें व्युत्पादितां येतातः—

पेय = पेज्ज = पेस्स = पेयास = प्यायास

येय्य = येज्ज = येस्स = येयास = यायास

कार्य = करेज्ज = करैस्स = करायास

ग्राह्य = गेज्ज = गेस्स = घेयास = ध्यायास

ज्ज चा च किंवा स होतो.

तो प्यायास पहातो = स पेयं प्रार्थयति

त्यानें प्यायास पाहिजे = तेन पेयं प्रार्थ्यते किंवा प्रार्थ्येत.

तो जायास पहातो = स येयं प्रार्थयति

त्यानें जायास पाहिजे = तेन येयं प्रार्थ्यते, प्राह्यते, प्रार्थ्येत,

त्याला जायास पाहिजे = तस्मै येयं प्रार्थ्यते

त्याला द्रव्य द्यायास पाहिजे = तस्मै द्रव्यं देयं प्रार्थ्यते

मास्तरानें मला वाचायास सांगितलें = गुरुणा मे वाच्यं आदिष्टं

मास्तरानें मला पुस्तकें वाचायास सांगितलें = गुरुणा मे पुस्तकानि उद्दिश्य वाच्यं.

आदिष्टं

मास्तरानें मला वाचायास पुस्तकें सांगितलीं = गुरुणा मे वाच्यार्थे पुस्तकानि
आदिष्टानि.

पुस्तकें-वाचावयास हा समास आहे.
तां खायास मागतो = स खाद्यं मागति

परंतु

तो खायास जातो = स खाद्यार्थं गच्छति.

(२)

कर्तव्य = काअव्

न कर्तव्य = नकाअव् = नकाव् = नकाउ = नको, नकु, नग.

भात नको = भक्तः न कर्तव्यः

मी नको = अहं न कर्तव्यः

जायास नको = येयं न कर्तव्यं

त्याला जायास नको = तस्मै येयं न कर्तव्यं

त्यान जायास नको = तेन येयं न कर्तव्यं

तूं नकोस = त्वं न कर्तव्यः असि

ते नकोत = ते न कर्तव्याः संति

(एवचन) (नाम) खाऊ नको = खादितुः न कर्तव्यः

मी जाऊं नको ? = अपि अहं गंतुं न करवाणि

तूं जाऊं नकोम = त्वं गंतुं (द्वितीया) न कुरुष्व

जाऊ नको तर काय पाहिजे ? = गंतुः (गमनं) न कर्तव्यः तन्हि किं पार्थ्यं ?

हें सांगणें नको च = इदं संख्यानं न कर्तव्यं न्न

म्या किंवा मी जावयास नको = मया येयं न कर्तव्यं

मला जावयास नको = मे येयं न कर्तव्यं

ज्या पाहिजे त्या रस्त्यानें जा = येन केन दृश्येन पथा याहि

पाहिजे तृतीया

ज्या नको त्या रस्त्यानें जा = येन केन अ (न) काम्येन पथा याहि

नको तृतीया

येथें कम् धातूपासून (नकाम्य) नको निघालेंल आहे.

म्हणजे वराल सर्व स्थानीं गोडवोल्यांनीं सुचविलेला कम् धातू चालेल.

न कामयितव्य = न कावइअव् = नकाव् = नकाउ = नको.

पाहिजेल त्या रस्त्यानें जा = द्रक्षता पथेन गच्छ. पाहिजेल त्या (कर्मणि भविष्य

कृदन्त)

(३)

मी हवा = अहं भाव्यः

मी पाहिजा (जे) = अहं प्रार्थ्यः

मी जावयास हवा = अहं येयः भाव्यः

मी जावयास पाहिजा (जे) = अहं येयः प्रार्थ्यः, दृश्यः

ती जावयास पाहिजी (जे) = सा येया दृश्या

(पुं.) मी जावयास नको = अहं येयः न काम्याः (न काम्ययितव्यः)

बायको जावयास नको = भार्या येया नकाम्या एते जावयास हे विशेषण आहे.

मला पाठ येतो = मे पाठः ज्ञायते

मला पाठ नये = मे पाठः न ज्ञायते

मला वाचावयास नये = मे वाच्यं न ज्ञायते

मला वाचतां नये = मे वाच्यमाणं न ज्ञायते

मला वाचावे नये = मे वाचयितव्यं न ज्ञायते

गोविदाने

किंवा

गोविदाला

जातां नये = गोविदेन गम्यमानं न ज्ञायते, पार्यते, ईर्यते

(४)

गेल हे निष्ठारूप कोणत्या धातूचे ? जा या धातूचे ? नाही. कारण, जा हा धातू या (गमने) ह्या धातूचा अपभ्रंश आहे.

(निष्ठा) यात = जात + ल (स्वार्थक) = जाअल = जाल (ला-ली-लें)

या धातूतून जा या धातूचे निष्ठारूप जाल होईल; गेल होणार नाही. मग गेल हे निष्ठारूप कोणत्या धातूचे ? गा (जाणे) या अर्थाचा वैदिक धातू आहे. तो जुहोत्यादिवर्गातील धातू प्रमाणे चालतो. जिगाति म्हणजे जिगा असे अंग आहे.

जिगा = जिआ = ज्या = जा

असा जा (जाणे) हा धातू निष्पन्न झाला आहे. गा चा निष्ठा गात.

गात + ल = गाअल = गेल.

तात्पर्य, गा = जिगा = जा या धातूचे निष्ठा रूप गेल हे आहे. (जाणणे, दवडणे) गम या मराठी धातूचे निष्ठारूप गमल असे आहे. गा हा वैदिक धातू गम (जाणे) चा च पर्याय आहे.

(५)

येतो-येतात या रूपांत धातू कोण ? ये. आया ह्या संकृत धातूपासून ये हा मराठी धातू झाला आहे. तो दा दे धातू प्रमाणे चालतो.

मी येईं, आम्ही येऊं, इ. इ.

याचे निष्ठारूप असे—

आयात + ल = आआअ + ल = आल (ला-ली-लें) इ, आइ या संकृत धातूचा यथे कांहीं एक संबंध नाही.

(६)

खाद पासून खादिद

खादित + ल = खादिअल = खादियल, खादल, खालल, किंवा खाल अशीं तीन रूपे होतात.

(७)

ग्राह = घाल

ग्राहित = घालइअ + ल = घालियल = घालिल = घालल

(८)

हन्-घात

घातित + ल = घातियल = घातिल = घातल

घालिल व घातल हीं होन्हीं रूपे निरनिराळीं आहेत.

मी आंगरखा घालला. = मया अंगरक्षा ग्राहिता (अडकवला)

मी पाणी घातलें = मया पानीयं घातितं (टाकलें)

घालल याचा उच्चार घातल असा करितात.

(९)

बापानें त्यास ग्रंथ दिला = वपूत्रा तस्मै ग्रंथः दत्तः (कर्मणि)

बापानें त्यास ग्रंथ दिला आहे, दिलाहे, दिलाये

= वपूत्रा तस्मै ग्रंथः दत्तः अस्ति

बापानें त्यास मी (स्त्री) दिली

= वपूत्रा तस्मै अहं (स्त्री) दत्ता (कर्मणि पहिला प्रकार.

बापानें त्यास मी (स्त्री) दिली आहे, दिलीएं, दिल्यें, दिलें = वपूत्रा तस्मै अहं (स्त्री)
दत्ता अस्मि (कर्मणि दुसरा प्रकार)

प्रेमे रक्षितिल सदा ह्यणुनि दिलें मी जयांसि मत्तातें (मोरोपंत व दामलेव्याकरण.
पृष्ठ ७७४)

= अहं (स्त्री) मत्तातेन येभ्यः दत्ता अस्मि

तात्पर्य, दोन प्रकारचे कर्मणि मराठीत आहेत. दामल्यानीं दोन्हींचा एकच कर्मणि मानिला आहे; दोन्हींच्या रूपांचा घोटाळा केला आहे, प्रत्येकाचीं कांहीं रूपे दिलीं आहेत व कांहीं दिलीं नाहींत

कर्मणि स्त्रीलिंग पहिला प्रकार.

मी दिली, आम्हीं दिल्या

तुं दिली, तुम्हीं दिल्या

तीं दिली, त्या दिल्या

कर्मणि स्त्रीलिंग दुसरा प्रकार.

मी दिल्यें, दिलें. आम्हीं दिल्यो, दिलो

तुं दिलीस, तुम्ही दिल्याहा
ती दिलीय, दिलीहे, त्या दिल्यात, दिल्याती
इंद्रियांचां दीनें । आम्हीं केलों नारायणें (तुकाराम दामले व्याकरण, पृष्ठ ७७४)
कर्मणि पुल्लिङ्ग पहिला प्रकार.

मी केला, आम्हां केले

तुं केला, तुम्ही केले

तो केला, ते केले

कर्मणि पुल्लिङ्ग दुसरा प्रकार.

मी केलां, आम्हां केलों

तुं केलासि-स, तुम्ही केलाहा, केला, केलां

तो केलाहे, केलाये, केलाय, ते केलेनि-त

तुकारामाच्या वरील अंभंगांत दुसरा प्रकार आहे.

जाउनि तो सूत म्हणे कृष्णे दूतांत तूं स्वयें धर्में ॥

हारविलांम सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्में ॥

धर्में तूं हारविलांस = धर्मेण त्वं हारिता असि

धर्मानें तूं हारविलां = धर्मेण त्वं हारिता

त्यांतें प्रद्युम्न ह्मणे मायेसि तुम्ही दिलां उपायनसे ॥

तुम्ही दिलाहा, तुम्ही दिलां = यूयं दत्ताः स्थ

तुम्ही दिले = यूयं दत्ताः

त्यानें पैसा दिला व त्यानें पैसा दिलाय, दिलाहे, दिलाये हे दोन प्रयोग निराळे आहेत. दोन्ही प्रयोग प्रचारांत फार आहेत.

(१०)

चोर धरला जातो = चौरः धृतः जायमानः अस्ति (कर्तरि)

चोर धरला जाय = चौरः धृतः जायते (कर्तरि)

चोर धरला झाला = चौरः धृतः जातः (कर्मणि)

शिपायानें चोर धरला = पदातिना चौरः धृतः (कर्मणि)

शिपायाच्या द्वारा चोर धरला जातो = पदातिद्वारा चौरः धृतः जायते (कर्तरि)

काम संपलें जातें = कर्म संग्रहं जायते (कर्तरि)

कृष्ण देवकीच्या पोटीं जाईल = कृष्णः देवक्याः कुक्षौ जनिष्यते (कर्तरि)

जन् याचें कर्तरि जाय होतें व कर्मणि हि जाय होतें.

जन् याचा अथ होणें.

तेव्हां, चोर धरला जातो, या वाक्यांत चोर कर्ता, धरला चोर याचें विशेषण. जातो अकर्मक. अकर्मक कर्तरि प्रयोग.

दामले, धरला जातो हा कर्मणि प्रयोग समजतात व तो संस्कृत कर्मणि अंगांतील

य पासून निघाला आहे असें प्रतिपादतात. जर त्य पासून जातो झालें आहे, व जर धरला जातो हें स्वतः कर्मणि आहे, तर त्या स्वतः कर्मणचिं आणि धरला गेला हें कर्मणि कसें संभवेल. तात्पर्य, दामत्यांचीहि व्युत्पत्ति सादृश्यानुमानावर राचिलेली आहे व ती दुष्ट आहे.

मी दिलेल्या वरील वाक्यांत (झाला खेरीज करून) सर्वत्र जन् हा कर्तारि आहे. कारण त्याचें कर्मणि झाला हें रूप तिसऱ्या वाक्यांत सिद्ध व्हावयाचें आहे.

मेला झाला तो (बायकांच्या बालण्यांत) = स मृतः जातः

या वाक्यांत जन् पासून झालेले निष्ठारूप जें जाला तें येतें. मेल्याहून मेला झाला, ह्या हि वाक्यांत हें रूप येतें. परंतु प्रस्तुत कालीं गेला हें रूप योजितात. जा होणें प्रमाणेंच गा होणें हा धातू आहे. ह्या गा पासून निघालेले गेला हें रूप सध्यां प्रचारांत फार आलें आहे व त्याच्यापुढें झाला हें रूप अशा ठिकाणीं क्वचित् आढळतें. गा-उत्पन्न जा (जाणें) या धातूंचेहि निष्ठारूप गेला होतें, तेव्हां ह्या जन्-उत्पन्न जा धातूंचेहि निष्ठा-रूप गेला असें सादृश्यानें लोक करतात.

हा प्रयोग मोरोपंताहून फार जुना आहे.

ज्ञानेश्वरींतहि हा प्रयोग येतो.

(११)

(१) तो उदाहरण समजतो = स उदाहरणं संबुध्यते (कर्तारि)

त्याला उदाहरण समजते = तेन उदाहरण संबुध्यते (कर्मणि)

तो ग्रंथ समजतो = स ग्रंथं संबुध्यते (कर्तारि)

त्याला ग्रंथ समजतो = तेन ग्रंथः संबुध्यते (कर्मणि)

बुध हा तुदाश्विर्गातील धातू आहे व त्याचे कर्तारि व कर्मणि अंग सारखें होतें. त्या दोर्हांचीं प्राकृत रूपेहि अर्थात् सारखींच होतात. दामले त्याला ग्रंथ समजतो, हा अकर्मक कर्तारि प्रयोग समजतात तें रास्त नाहीं. हा कर्मणि प्रयोग आहे.

संबुध्यते (कर्तारि व कर्मणि) = संमुञ्जाए = संमुझे = समजे.

(२) तो साधी = सः सिध्यति (अकर्मक)

हित साधे = हितं सिध्यते (कर्मणि)

येथें वरच्यासारखींच दोन्हीं रूपे सारखीं आहेत व त्यांचे अपभ्रंश सारखे दिसतात.. त्याला हित साधते, हा प्रयोग अकर्मक नाहीं, कर्मणि आहे.

(३) तो दार उघडी = सः द्वारं उदूघटते (कर्तारि)

(त्यानें) दार उघडे = (तेन) द्वारं उदूघट्यते कर्मणि व भावे)

(४) तो घर मोडी = सः गृहं मोटयति (कर्तारि)

(त्यानें) घर मोडे = (तेन) गृहं मोटयते (कर्मणि भावे)

(५) त्याला मळमळ करत्ये-ते = तंम्लानिः क्रिणाति

मळमळ करत्ये, हा प्रयोग अकर्मक कर्तरि आहे
परंतु वर-वरणें धातू नाहीं. कृ मारणे असा क्रयादि गणांतील धातू आहे. त्यापासून
हा दुसरा कर, मारणें, पीडा करणें हा निघाला आहे.

मला कळ करत्ये = मा शूल कृणाति-इ. इ.

(६) मी वाळतो = अहं म्लायामि (अकर्मक कर्तरि)

मला मळमळते = मया म्लायते (कर्मणि)

मळमळते = म्लायते अधुना (भावे)

म्ला=माल=वांळ (क्षीणहो)

(७) तो शोभतो = सः शोभते (कर्तरि)

त्याला शोभते = (तस्मै किंवा तेन) शुभ्यते (कर्मणि भावे)

(८) तो भासतो = सः भासते (कर्तरि)

त्याला भासते = (तस्मै किंवा तेन) भास्यते (कर्मणि, भावे)

(९) मी तें स्मरितो = अहं तत् स्मरामि (सकर्मक कर्तरि)

मला तें स्मरते, = मया तत् स्मर्यते (कर्मणि)

मला तें स्मरते. हा प्रयोग दामले अकर्मक कर्तरि समजतात-पण तसा
प्रकार नाहीं.

(१०) मी दिवस लोटितो = अहं दिवसान् लोटे

मला दिवस लोटतो = मया दिवसः लुट्यते

(११) सुतार लाकूड कांपितो किंवा कांततो

= सूत्रकारः लगुडं कृन्तति

सुतारानें लाकूड काततें किंवा कापते

= सूत्रधारेण लगुडः कृत्यते (कर्मणि)

(१२] मी साखर मानितो = अहं शर्करां (बहु) मन्ये (कर्तरि)

मला साखर मानते = मया शर्करा (बहु) मन्यते (कर्मणि)

संस्कृतांत कर्तरि व कर्मणि रूपें सारखां.

तात्पर्य, कर्मणि व भावे रूपांना वैयाकरण अकर्मक कर्तरि रूपें समजतात व उभय-
विध म्हणून ह्या धातूंची गणना करतात ! संस्कृतांत सारखां किंवा बहुतेक सारखां रूपें
कर्तरि व कर्मणि आहेत. त्यांचीं मराठीं रूपें एकाच स्वरूपाचीं कर्तरि व कर्मणि होतात.
पैकीं कर्मणिरूपांना हे लोक अकर्मक म्हणतात—

(१३) मी दिसतो = अहं दृश्ये (कर्मणि)

मला दिसते = मे दृश्यते (भावे व कर्मणि)

मी पहातो = अहं पश्यामि (कर्तरि)

ह्या भावे व कर्मणि प्रयोगांना: दामले अकर्मक कर्तरि म्हणतात व नवीन वैया-
करण सकर्मक कर्तरि समजतात, दामले विचारतात कीं दिमणें या क्रियापदाचे सकर्मक

कर्तरि प्रयोग होत नाहींत. होत असतील तर दाखवा? दिसणें याचें सकर्मक कर्तरि प्रयोग होताहेत कशाला? मुळां दिस असा स्वतंत्र धातू मराठींत कर्तरि चालतच नाहीं. संस्कृताचें मराठीं हुबेहूब अनुकरण करतें. दृश् हा धातू सार्वधातुक प्रत्ययामागें पश असें रूप धारण करतो, व आर्धधातुकां मागें दश हेंच रूप ठेवितो. तोंच मायना मराठीं गिरविते. दृश्-दिस् हा धातू कर्तरि प्रत्ययांमागें पाह हें रूप धारण करतो व कर्मणि प्रत्ययामागें दिस् हेंच रूप ठेवतो. कर्तरि प्रत्यय सार्वधातुक आहेत व कर्मणि प्रत्यय आर्धधातुकांत पाणिनीनें गणल आहेत. संस्कृत व्याकरणाकडे मुळांच न पाहतां, हे आंधळे वैयाकरण व्यर्थ तंडत बसले आहेत !

(१२)

मराठींत खरेंखुरे उभयविध म्हणजे अकर्मक कर्तरि व सकर्मक कर्तरि धातू आहेत. असें चालणें.

तो चालतो = सः चरति (अकर्मक)

तो मार्ग चालतो = सः मार्गं चरति (सकर्मक)

परंतु

तें त्याला चालतें = तत् तस्मै चर्यते (कर्मणि व भावे)

तो मार्ग त्याला चालतो = सः मार्गः तस्मै चर्यते

ते त्याला चालतें, हा प्रयोग अकर्मक कर्तरि म्हणून भागणार नाहीं. हा प्रयोग कर्मणि आहे.

(१३)

मी दिवस करमतो = अहं दिवसं क्रमे, क्रामे, क्राम्ये (सकर्मक कर्तरि)

मला दिवस करमतो = मया दिवसः क्रम्यते (कर्मणि)

मला करमतें = मे क्रम्यते (भावे)

म्या दिवस क्रमिजे = मया दिवसः क्रम्यते (कर्मणि, ज्ञानेश्वर)

आंग शिजतें = अंगं स्वेदते (अकर्मक कर्तरि)

आज शिजतें आहे = अद्य स्विद्यते (भावे)

तो दगड झेपतो = सः दृषदं क्षिप्यति (सकर्मक कर्तरि)

दगड झेपतो = दृषद् क्षिप्यते (कर्मणि)

विष त्याला झोवतें = विषं तं क्षोभते (सकर्मक कर्तरि.)

विषानें तो झोवतो = विषेण सः क्षुभ्यते (कर्मणि)

तां खिजे = सः खिद्यते (अकर्मक कर्तरि)

त्याला खिजनें = तेन खिद्यते (भावे)

तो पाणी घोळतो = सः पानीयं घूर्णयति (सकर्मक कर्तरि)

पाणी घोळते = पानीयं घूर्णते किंवा घूर्ण्यते

तो सुजतो = सः क्षुंते

(काम) त्याचें सुजतें = किं तस्य क्षुद्यते (कर्मणि)

सोनार सोनें तावतो = सुवर्णकारः सुवर्णं तपाति

सोनें तावतें = सुवर्णं तप्यते (कर्मणि)

सोनार सोनें उतवतो = सुवर्णकारः सुवर्णं उत्तपाति

सोनें उतवतें = सुवर्णं उत्तप्यते (कर्मणि)

पाणीं उततें = पानीयं उत्तप्यते (कर्मणि)

वगैरे उदाहरणांवरून काय सिद्ध होतें; कीं आजपर्यंतचे मराठी वैयाकरण ज्या कित्येक धातूंना अकर्मक म्हणत आले आहेत ते स्वरूपतः कर्मणि आहेत. क्रम्यते ह्या कर्मणि व भावे संस्कृत रूपाचीं मराठी कर्मणि व भावे रूपां कोणतीं ? करमतें, करमतो, हीं ह्या रूपांत शक्य कर्मणांचा 'व' राहात नाही; व जानेश्वरी कर्मणांचा 'ज' हीं नाही. हा कर्मणि भावे प्रकार दामल्यांच्या ध्यानांत आला नाही. नाही तर ह्या कर्मणांचा त्यानीं स्वतंत्र प्रकार गणला असता. करमतें, झोंबतें, भरतें, धरतें, वगैरे रूपांना ते अकर्मक कर्तारि समजतात व कोठे कोठे असेहि उद्गार काढतात, कीं, ह्या अकर्मक धातूंना कर्मणि अर्थ आहे. परंतु, ह्या रूपांना केवळ कर्मणि अर्थाचीं झांक मारते, एवढेंच म्हणून काम भागावयाचें नाही. तर ही साक्षात् कर्मणि व भावे रूपां आहेत, असें स्वच्छ विधान करणें आवश्यक दिसतें. ह्या कर्मणि व भावे रूपांना जर अकर्मक कर्तारि रूपां समजलें तर परिस्फोटांत व वर्गाकरणांत मोठा घोंटाळा उत्पन्न होईल. जसें,

मला गमे; मला गमतें = मे गम्यते (भावे) (समजे)

येथें भावे प्रयोग वस्तुतः आहे. ह्याला जर अकर्मक कर्तारि प्रयोग म्हटलें, तर ह्याचा भावे प्रयोग काय ? ह्याचा भाषेत आणीक भावे प्रयोग शक्यहि नाही व उपलब्धहि नाही. कारण उघड आहे. मुळांतच हा भावेप्रयोग आहे. वरें, ह्याचा अकर्मक कर्तारि कोणता ? मी गमे हा ? नाही. मला गमतें म्हणजे मला जाणवतें, समजतें. मी गमे व मी गमतो म्हणजे मी जाणवतो. त्याला मी गमे किंवा गमतों = तस्मै अहं गम्ये (ईश्वरः इति)

तेव्हां मला गमे-गमतें ह्या प्रयोगाला अकर्मक कर्तारि नाही.

आतां मी गमतो (वेळ घालवितों) असाहि एक प्रयोग आहे. हा अकर्मक कर्तारि. ह्यांतिल गम हा धातू संस्कृत गम (जाणे) ह्या धातूपासून निघाला आहे.

अहं गम्बामि = मी गमे - गमतों,

तेव्हां, ह्या अकर्मक कर्तारि गम धातूपासून भावे गम धातु निराळा निवडिला पाहिजे.

मी गमतों (वेळ खर्चितों) (अकर्मक कर्तारि)

मला गमवतें (भावे) (वेळ खर्च करवतो)

(१) मला गमतें, (२) मला करमतें, (३) मला बनतें, (४) मला साधतें, (५) मला वाटतें, (६) मला बधतें, (७) मला तावतें, (८) मला भावतें (९) मला सांश्रावतें, (१०) मला फावतें, (११) मला पचतें. (१२)

मला समजतें, (१३) मला दिसतें. (१४) मला स्मरतें, (१५) मला मानतें; (१६) मला झेंपतें, (१७) मला चालतें, (१८) मला येतें, (१९) मला कळतें, (२०) मला भोंवतें, (२१) मला मळमळतें, (२२) मला ठरतें, (२३) मला आठवते, (२४) मला दबतें, (२५) मला फुटतें, (२६) मला खातें, (२७) मला होते, वगैरे शेंकडों रूपें कर्मणि व भावे आहेत. कित्येक अकर्मक कर्तरी पासून व कित्येक सकर्मक कर्तरी-पासून निघाली आहेत. तेव्हां तीं तशीं निघतात हें वैयाकरणांनीं व्याकरणांत सांगितलें पाहिजे.

मराठींत कर्मणि दोन प्रकारचा आहे.

(१) साध्यते = साधिजे

(२) साध्यते = साधे

भावेहि दोन प्रकारचा आहे.

(१) साध्यते = साधवे

(२) साध्यते = साधे

म्या होईजे = मया भूयते (कर्मणि)

मला होए होतें = मे भूयते (भावे)

(१४)

(१) झाड वाढे = वृक्षः वर्धते (आत्मनेपद)

तो झाड वाढवी = सः वृक्षं वर्धयति (परस्मैपद)

वृध्—वर्धते

(२) कांसार कांकण वाढवी = कांस्यकारः कंकणं वर्धयति (पर.)

कांकण वाढे = कंकणं वर्धते (आत्म.) (कर्मणि)

वर्ध् कांपणं

(३) तो झाड धरी = स वृक्षं धरति [पर.]

झाड धरे = वृक्षः ध्रियते [आत्म.] (कर्तरी किंवा कर्मणि)

[४] तो बावडी भरी = सः वापिकां भरति [पर.]

बावडी भरे = वापिका ध्रियते [आत्म.] [कर्मणि]

[५] तो काम करी = सः कर्म करोति [पर.]

पाऊस उपकरे [ज्ञानेश्वर] = प्रावृट् उपकुरुते [आ.]

(६) तो धोतर नेशी = सः धोत्रं निवासयति [पर.]

तो धोतर नेसे = सः धोत्रं निवस्ते

[७] तो व्रत आचरी किंवा आचरे = सः व्रतं आचरति, आचरते.

[पर.-आत्म.]

[८] तो कर्मकथा आठवी = सः कर्मकथां आस्तौति [पर.]

२ तिङ्प्रतिविचारः.

कर्मकथा आठवे = कर्मकथा आस्तुते [आ] व [कर्मणि व भावे]
(कर्मणि व भावे)

तो कर्मकथा आठवे = सः कर्मकथां आस्तुते [आ]

[९] उतरी, उतरे = उत्तरति—उत्तरते [पर-आत्म]

[१०] मी भात जेवी = अहं भक्तं जेमामि. [कर्तरि परस्मै.]

मला भात जेवे, जेववे = भक्तः जेम्यते [कर्मणि आत्म] [भावे]

[११] मी भाकरी चावी = अहं भक्ष्यकारकृतं अन्नं चर्वामि [पर.]

मला भाकरी चावे व चाववे = मया भक्ष्यकारकृतं अन्नं चर्व्यते [आत्म.]

[१२] तो राज्य जिंकी = सः राज्यं जिगीषति [पर.]

त्याला राज्य जिंके, जिंकेवे = तेन राज्यं जिगीष्यते [आत्म.] [कर्मणि व भावे]

ह्या उदाहरणांतलि आठवे, जेवे, चावे व जिंके हीं कर्मणि व भावे रूपें आहेत; आणि कर्मणि व भावे प्रयोग असतांना च तेवढा यांचा योग्य उपयोग होतो.

बारा हि जोड उदाहरणांवरून हा सामान्य सिद्धान्त निघतो कीं, मूळ संस्कृत परस्मै रूपापासून जे मराठी धातुरूप निष्पन्न होतें तें, प्रथम व तृतीय पुरुषी लट् मध्ये ई आगम घेतें, आणि मूळ संस्कृत कर्तरि किंवा कर्मणि आत्मने रूपापासून जें मराठी धातुरूप निघते तें, प्रथम व तृतीय पुरुषी लट् मध्ये ए आगम घेतें. ति = इ; ते = ए; हा ई व ए ह्या आगमांचा इतिहास आहे.

संस्कृताच्या बहुतेक सर्व लकवा मराठी उचलते. मायलेकरांचाच संबंध आहे तेव्हां अन्यथा कसे घडेल ?

(१५)

- (१) सुतार वासे कांपीत आहे = सूत्रहारः वंशान् कृतन् आस्ते
वांसे कापत आहेत = वंशाः कृत्यमानाः संति
- (२) तो पुस्तक वाचीत आहे = सः पुस्तकं वाचयन् आस्ते
पुस्तक सध्यां वाचत आहे = पुस्तकं सद्यः वाच्यमानं अस्ति
- (३) तो भात चावीत आहे = सः भक्तं चर्वयन् आस्ते
भात चावत नाही = भक्तः चर्व्यमाणः नास्ति
- (४) सोनार सोने तावीत आहे = सुवर्णकारः सुवर्णं तपन् आस्ते
सोने तावत आहे = सुवर्णं तप्यमानं अस्ति
- (५) मी काम करीत आहे = अहं कर्म कुर्वन् अस्मि
काम करत आहे = कर्म क्रियमाणं अस्ति
- (६) तो झाड वाढवीत आहे = सः वृक्षं वर्धयन् आस्ते
झाड वाढत आहे = वृक्षः वर्धमानः अस्ति
- (७) नांदती बायको = नंदमाना गृहिणी
- (८) तो कापत आला = सः कंपमानः आयातः

(९) तो पोर्था पढत आहे = सः पुस्तिकां पठानः आस्ते
पोर्था पढत आहे = पुस्तिका पठ्यमाना अस्ति

(१०) तो वल्ले फाडीतं आहे = सः वल्लाणि पाठयन् आस्ते
वल्ले फाडत आहेत = वल्लाणि पाठ्यमानानि संति

ह्यावरून दिसते की प्रायः सकर्मक धातूंत कर्तरि ईतं प्रत्यय लागतो व सर्वत्र कर्मणि अत प्रत्यय लागतो. (सं) अत् = (म.) ईत
(सं) मान, आन = (म.) अत.

(१६)

प्रयोजक

कर्मणि व भावे

[१]

करोति = करतो

कारयति = करवितो

कापयति = करवितो

कार्यते = करवते

काराप्यते = करववते

क्रियते = करते

(२) अन्नं सिद्धति = अन्न शिजते

अन्नं सिध्यते = शिजते (कर्मणि)

अहं अन्नं साधयामि = शिजवतो (प्रयोजक)

मया अन्नं साध्यते = म्या
मला } अन्न शिजवते

(प्रयोजक कर्मणि)

(३) मां जातो = अहं यामि (साधा कर्तरि)

मला, म्या जाते = मया यायते [साधा भावे]

तो मला जाववितो = स मां यापयति (प्रयोजक) कर्तरि

(तृतीया) मला जाववते = मया याप्यते (प्रयोजक कर्मणि)

(द्वितीया) मला जाववते = मे याप्यते (प्रयोजक भावे)

(४) अहं भवामि = मां होय

मया भूयते = म्यां होए

स मां भावयति = तो मला होववितो

मया भान्यते = मला किंवा म्या होववते

(५) साधयति (चुरादि) = साधतो

साधापयति (णिच्) = साधवितो

साध्यते (साधा कर्मणि) = साधते

साधाप्यते (णिच् कर्मणि) = साधवते

कवते, साधवते, जाववते, हों रूपें भावे व कर्मणि आहेत हें दामल्यांनीं केवळ तर्कशक्तीच्या जोरावर ओळखलें, ह्याचें मोठें कौतुक वाटतें. परंतु व्युत्पत्त्यज्ञानास्तक हों रूपें प्रयोजक कर्मणि आहेत, हें त्यांना ओळखतां आलें नाहीं.

तो काम साधतो = सः कर्म साधयति

अंधळ्यानें काम साधते = अंधेन कर्म साध्यते (कर्मणि साधा)

तो मला काम साधवितो = सः मां कर्म साधापयति

मला काम साधवते = मया कर्म साधाप्यते (प्रयोजक कर्मणि व भावे)

(६) यज्ञदत्तः गच्छति = यज्ञदत्त जातो.

देवदत्तः यज्ञदत्तं गमयति = देवदत्त यज्ञदत्तास जाववितो

विष्णुमित्रः देवदत्तेन यज्ञदत्तं गमयति

= विष्णुमित्र देवदत्ताकडून यज्ञदत्ताला जावविवतो

जावविवतो = गमापयति

संस्कृतांत दुहेरी णिच् नाहीं; मराठींत आहे. परंतु शाकटायनाची कारापयति, गमापयति, वगैरे आप् लागून होणारीं रूपें वस्तुतः दुहेरी णिच् चां च आहेत व त्यावरून मराठींतलि दुहेरी प्रयोजक साधलेला आहे—मराठीनें स्वतंत्र वनाविलेला नाहीं.

(१७)

(१) घोडा खळत आहे = घोटकः खलन् आस्ते (अकर्मक)

(२) तो देखत नाहींसा होतो = सः दृश्यमानः अदर्शनं याति (कर्मणि)

(३) तो त्याला डोचत आहे = सः तस्मै द्रुह्यन् आस्ते

(४) आंबा त्याला रुचत आहे = आम्रः तस्मै रोचमानः अस्ति

(५) ओरडत गेला = सः आरुदन् गतः

(६) पाप लागत आहे = पापं लगत् अस्ति

ह्या उदाहरणांवरून दिसतें कीं, अकर्मक धातूंचें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित अत-प्रत्ययान्त होतें. पंधराव्या अंकांतलि कर्मणि रूपें हि अत प्रत्यय लागून होतात. म्हणजे कर्मणि व अकर्मक रूपें अत प्रत्यय लागून होतात, हा नियम.

संस्कृत शब्दांतलि जोडाक्षराचें शेवटलें अक्षर य असेल तर तो य मराठींत आ होतो; हें १५ व्या अंकावरून उघड आहे. आतां, पंधराव्या अंकांत यान्त्य जोडाक्षरांचीं सर्व च उदाहरणें कर्मणि रूपांतलि आहेत; हें खरें. तत्रापि, वरील नियम सकर्मक कर्तारि रूपांतल्या जोडाक्षरांतलि य ला हि लागू आहे. उदाहरणें:—

(१) तो गोष्ट उमजत आहे = सः गोष्टीं उद्बुध्यमान अस्ति (तुदादि आत्मने.)
कर्तारि सकर्मक

(२) तो गोष्ट समजत आहे. = सः गोष्टीं संबुध्यमानः अस्ति (तुदादि आत्मने-
कर्तारि) सकर्मक

(३) तो झोंवत आहे = सः क्षुभ्यन् अस्ति (अकर्मक)

(४) तोः आपल्याला श्रेष्ठ म्हणत आहे = सः आत्मानं
श्रेष्ठं मन्यमानः आस्ते (सकर्मक)

येथें मन् पासून ह्यण झालें आहे.

(५) तो तें पाहात आहे = सः तत् पश्यन् आस्ते (सकर्मक)

संस्कृत शकारान्त सकर्मक धातू मराठींत येत असतां त्यांच्या श चा साह-
इयानें इय असा उच्चार होऊन, त्यांना हि धातुसाधित बनवतांना अत प्रत्यय होतो.

(६) तो संस्कृत शिकत आहे = सः संस्कृतं शिक्षमाणः आस्ते

(७) कुत्रा पाय डसत आहे = कुकुरः पादं दशन् आस्ते

कुत्रा पायाला डसत आहे; येथें डसत हें अकर्मक असल्यामुळे, प्रश्नच
उरत नाही.

संस्कृत आत्मनेपदी सकर्मक धातूपासून निघालेल्या मराठी धातूंना वर्तमानार्थक
धातुसाधितें साधतांना अत प्रत्यय होतो. कर्मणि मान प्रत्ययाचें हें अनुकरण आहे.

बल्हमान = बोलत

भजमान = भजत

बदमान = बदत

हदमान = हगत

स्मरमान = स्मरत

विस्मरमान = विसरत

प्राप्यमान = पावत (कर्मणि)

इ. इ. इ. इ.

तो व्याकरण म्हणत आहे = सः व्याकरणं मन्वानः आस्ते

तो वेद म्हणत आहे = सः वेदं मन्वानः आस्ते

तो वेद म्हणत आहे = सः वेदं भणानः आस्ते

तो वेदान्त बोलत आहे = सः वेदान्तं ब्रुवाणः आस्ते

ताच्छील्यार्थी चानशू प्रत्यय संस्कृतांत सर्व धातूंना लागतो.

(१८)

कर्ता माणूस = कृता मनुष्यः

कर्ता बायको = कर्त्री गृहिणी

कर्ते माकड = कर्तृ मर्कटं

मारता = मारयिता

बोलता = वक्ता

हीं तृच् प्रत्ययान्त नामें आहेत व तीं समानाधिकरणीं किंवा स्वतंत्र योजतात.

हीं कर्ता किंवा कर्म घेत नाहीत.

परंतु

शतृ किंवा शानच् किंवा चानश् ह्या प्रत्ययांनी घटित जीं धातुसाधितें - तीं कर्ता व कर्म घेतात. हा फरक लक्षांत न घेतल्यामुळे, मी काम करते .समयीं व मी जेवितेवेळीं या शब्दसमुच्चयाचा परिस्फोट करतांना दामले बेसुमार विपत्तींत पडले आहेत (दामले-व्याकरण पृष्ठे ८२५-८२९). पहिल्या समुच्चयांत, करतें या कृदन्ताला मी हा कर्ता व काम हें कर्म आहे. दुसऱ्या समुच्चयांत जेविते या कृदन्ताला मी हा कर्ता आहे आतां कर्ता माणूस, ह्या [समुच्चयांतील कर्ता ह्या तृजन्ताला कांहीं कर्ता-कर्म लावतां येतें कीं नाहीं तें पाहणें मोठें मौजेचें आहे. म्या काम करतें समयीं, ह्या शब्दसमुच्चयाचा कांहीं अर्थच संभवत नाहीं. असा मुळीं प्रयोगच होणें असंभाव्य व अशक्य आहे. कारण, हीं तृजन्तें कर्ताकर्म बिलकुल घेऊं शकत नाहींत. तेव्हां, निष्पत्ति काय होते ? निष्पत्ति अशी होते कीं, मी काम करतेसमयीं, ह्या शब्दसमुच्चयांतील करते हा शब्द तृजन्त नाहीं. तर मग तो काय आहे ? तो शत्रन्त किंवा शानजन्त आहे.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, मराठींत कर्ता, कर्ती व कर्ते, आणि करता करती व करतें अशी दोन प्रकारचीं कृदन्तें आहेत. पैकीं पहिलें तृजन्त आहे; व दुसरें शतृशानजन्त आहे. दोन्ही प्रकारचीं रूपें सारखींच भासतात. परंतु एक कर्ताकर्म वाटल्यास घेतें, दुसरें घेत नाहीं. आतां, मी काम करतेसमयीं, याचा परिस्फोट करूं. स्पष्टेकरितां सुलभ वाक्यसमुच्चयापासून प्रारंभ करणें जरूर आहे.

मी काम करीत (आहे) = अहं कर्म कुर्वाणः (अस्मि)

म्या, मी काम करत (आहे) = मया कर्म क्रियमाणं (अस्ति) (कर्मणि)

हा शब्दसमुच्चय वेळ या शब्दाचें विषेशण करावयाचा आहे. म्हणजे मी काम करत हा एक शब्द समजून तो वेळ याचें विशेषण मानावयाचा आहे. ज्ञानेश्वरकालीं हें वाक्य असें होतें:- मिया काम करतिये वेळीं

ह्याचा परिस्फोट असा:-

मिया काम करत इये वेळीं

करतिये वेळीं बदल करतेया वेळीं असा हि प्रयोग होई.

मिया काम करत + इये वेळीं = मिया काम करतिये वेळीं

ह्या ज्ञानेश्वरी प्रयोगाचीं सध्यां तीन रूपें झालीं आहेत:-

(१) म्या काम करत्ये वेळीं

(२) म्या काम करते वेळीं

(३) म्या काम करतां वेळीं

दादोबांची फोड बरोबर आहे.

करित्ये वेळीं (सकर्मक)

करिते वेळीं (अकर्मक)

(२) मी जेवित आहे = अहं जेमन् अस्मि

(२) मी जेवीते समयीं = मी जेवीत इये समयीं

(:३) मी गेल्या वेळीं = मी गेला एथां वेळीं, गेल्यां किंवा गेल्ये किंवा गेले

(१९)

(मी, तूं, तो) जात (आहे, आहेस, आहे) (आम्ही, तुम्ही, ते) जात
(आहों, आहां, आहेत)

ह्या वाक्यांत जात ह्या शत्रन्ताला विकार नाही. सबब, दामले त्याला अव्यय उर्फ क्रिया-विशेषण समजतात.

तो फार खातो,

ह्या वाक्यांत फार हें खातो याचें क्रियाविशेषण आहे; कारण, खाणें या अर्थाचा तें अतिशय दाखवितें.

तसें, जात हें जर क्रियाविशेषण असेल, तर तें कोणत्या क्रियापदाच्या कोणत्या अर्थाचा कोणता विकार दाखवितें ? आहे हा शब्द दामले सहायधातूंत गणतात व तो केवळ कालवाचक आहे असें सयुक्तिकरणें सांगतात. त्याला ते केवळ संयोजक असें हि म्हणतात; इतकेच नव्हे तर अर्थहीनहि म्हणतात; तेव्हां, जात हें जर क्रियाविशेषण असेल, तर तें ज्या क्रियापदाला अर्थ नाही, त्या क्रियापदाच्या अर्थांत विकार कसा करील? (दामले-व्याकरण, पृष्ठ ७०४।७०५) तेव्हां, जात हें आहे, ह्या अर्थहीन धातूचें क्रिया-विशेषण संभवत नाही. आणि संभवेत तरी कसें? तें मुळीं क्रियाविशेषणच नाही. तें शत्रन्त नाम-विशेषण आहे.

मी जात आहे=अहं गच्छन् आस्मि

गच्छन् हें अहं याचें विशेषण आहे. तसेंच, जात हें मी याचें विशेषण आहे. अव्यय या पाणिनीय संज्ञेनें दामल्यांचा घोंटाळा झालेला आहे. ज्याला कांहीं विकार होत नाहीत ते अव्यय, हें पाणिनीचें मत संस्कृत व्याकरणांत योग्य आहे. परंतु मराठी व्याकरणांत युक्त नाही. मराठींत कित्येक विशेषणांना कोणत्याच लिंगी किंवा वचनी कोणता हि विकार होत नाही. जसें

मी, तूं, तो, त्या, तें	मूर्ख	आहे, आहेस, आहो
आम्ही, तुम्ही ते, त्या, तीं		
पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी	वाइट	आहां
व		
नपुंसकलिंगी	ष्ट	आहेत इ. इ. इ.
	सुदर	
	विद्वान	

तसेंच मूर्खादि अव्यय विशेषणांच्या गणांत जात येत करीत, वगैरे शत्रुशानजन्त विशेषणें पडतात.

वरील वादावरून दिसून येईल कीं, मराठी व्याकरणांत अव्यय या संज्ञेचें पाणिनीय लक्षण बदलून घेतलें पाहिजे.

मूर्खादिगणांतील विशेषणं वर्जून बाकी जे अविकृत शब्द ते अन्यत्र, असें मराठी व्याकरणांत अन्य यानें लक्षण करावें

(२०)

हीं शतृशानजन्त विशेषणें मराठींत तीन प्रकारचीं आहेत.

[१]

मी, तूं, तो] जात [आहे, आहेस, आहेत.

हा एक प्रकार, यांत विशेषण तिन्ही लिंगां व दोन वचनां अविकृत रहाते. दुसरा प्रकार.

[२]

पुल्लिंग

मी, तूं, तो] जाता [आहे, आहेस, आहे

आम्ही, तुम्ही, ते] जाते [आहों, आहा आहेत

स्त्रीलिंग

मी इ. इ.] जाती [आहें इ. इ.

आम्हीं, त्या इ.] जात्या [आहों इ. इ.

नपुंसक

मी इ.] जातें [आहे इ.

आम्ही इ.] जातों [आहो इ.

[३]

मी तूं, तो, ती तें,

आम्ही, तुम्ही, ते त्या ती

जाताना
जातान्
जातां

{ आहे, आहेस, आहेत
इ. इ. इ.

हा तिसरा प्रकार पहिल्या प्रकाराप्रमाणेंच तिन्ही लिंगां, व दोन्ही वचनां अविकृत रहातो. हा तिसरा प्रकार, पूर्ववैयाकरणानीं ओळखिला नाहीं.

हा तिसरा प्रकार ताच्छील्यार्थक आहे. ताच्छील्यार्थक चानश् संस्कृतांत सर्व धातूंना परस्मै व आत्मने-लागतो. मराठींत हि सर्व धातूंना लागतो.

तो जेवतान, जेवताना, जेवतां तेथें आहे

गोपाळ मरतान, मरताना, मरतां म्हणाला

विष्णू आरडतान, आरडताना, आरडतां आढळला

जातानीं जातानें, वगैरे प्रयोग कोठे कोठें ऐकूं येतात. परंतु, जेवतान, जेवताना,

जेवतां, हीं तीन रूपें फार.

तो चालत खातो

तो चालता खातो

तो चालतान खातो

तो चालतांना खातो

तो चालतां खातो

हीं पांचों रूपें एका च स्वरूपाची आहेत. फक्त अर्थात किंचित् फरक आहे. चालताना, चालताना, चालतां हीं ताच्छील्य दाखवितात. चालत तें इतकें दाखवीत नाहीं.

काम करतां, घर होतें = कर्मणि क्रियमाणे, गृहं भवत् आस्ति

काम होतां, वेळ जाते = कर्मणि भूयमाने, वेला यान्ती आस्ति

येथें करतें, होतें, या कर्मणि शानजान्तांचीं सप्तम्यन्त रूपें आहेत.

त्या आसतां, तुम्हीं कां घाबरतां=तासु सतीषु, यूयं किमर्थं गर्भगलिताः भवत

चालताना पाय दुखतात = चरणौ किंवा चरमाणौ पादौ दुख्यतः

गाता गळा आणि लिहिता हातवळा = गायन कंठः लिखन हस्तः

रडताना आसवें गळतात = रट्यमाने अश्रूणि गळते

करताना समजतें = क्रियमाणं संबुध्यते

चालतां व चालताना हीं विशेषणें नामाच्या पुढें येतात व मार्गें हि येतात.

रडताना, करताना ह्या चानशान्तांतील शेवटला न, हा संस्कृत षष्ठीच्या नाम प्रत्ययापासून निघाला आहे असें दामले लिहितात !

(दामले-व्याकरण पृष्ठ ५२८)

पहिल्या प्रकारचीं शत्रन्त धातुसाधितें अविकृत राहतात. त्यांचीं उदाहरणें:-

(१) तो हंसत काम करतो = सः हसन् कर्म करोति

त्यानें हांसत काम करावें = तेन हसता कर्म कर्तव्यं (कर्मणि)

हांसत काम करावें = हसता कर्म कर्तव्यं (कर्मणि)

हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामी = हसता कर्म कर्तव्यं रडता परिणामे तदेव भोक्तव्यं

या अविकारीं हसत व रडत रूपांस दामले क्रियाविशेषणें समजतात

(दामले व्याकरण पृष्ठ ५२६)

(२) माझ्या डोळ्यां देखत तें घडलें = मम नेत्रयोः पश्यतोः तत् अघटत

येथें डोळ्यां हीं सप्तमी व देखत हीं सप्तमी आहे. देखत हें शत्रन्त अविकारी आहे. त्याला दामले क्रियाविशेषण म्हणतात,

(३) त्याला नकळत तो निसटून गेला = तं अकलयन् सः निसृत्य गतः

एथें नकळत हें विशेषण आहे.

(४) तो चुकत माकत म्हणतो = सः चुक्यमाणः मक्कमाणः पृढति एथें हि चुकत माकत विशेषणें आहेत.

(५) असें म्हणता, तो रागावला = एवं भप्यमाने, स्रः रागायितः अभवत्

(२३)

सहायधातू हें काय खटलें आहे ? दामल्यांच्या संयुक्तधातूंचेच हे मांडलिक आहेत.

संयुक्तधातू च मुळीं शास्त्रब्राह्म व युक्तिवाह्य आहेत. तेव्हां, तेंदंगभूत जे सहायधातू ते हि अशास्त्र व अयुक्त ठरावे, ह्यांत नवल नाही. जावयाचें आहे, जावें लागतें, जाणें आहे जावयाचा आहे, जावयास पहातो, वगैरे शब्दसमुच्चयांतील जावयाचें, जावयास, जावें, जाणेंस, जाणेंचें, जाणेंयाचें, जाण्याचें वगैरे रूपांची खरी वस्तुस्थिति जोंपर्यंत पूर्ववैयाकरणांना कळली नव्हती तोंपर्यंत जावयाचा आहे, जावें लागतें, जावयास पहातो, मिळवावयाचें होतें, वगैरे समुच्चयांना संयुक्तधातू म्हटल्यावांचून त्यांना अन्यतरणोपाय नव्हता. परंतु, आतां, येथपर्यंत केलेल्या पृथक्करणानंतर धातुरूपांचा संयोग करण्याची आवश्यकता अपरिहार्यपणें भासण्याची कांहीं एक आवश्यकता उरली नाही. तत्रापि जास्त खुलाशाकरितां कांहीं प्रयोग वैयाकरणांच्या पुढें मांडण्याचें साहस करतो.

(१) मला जायचें च = मया येयं, मे येयं एव (कर्मणि)

चुला जायचें ना ? = अपि ते गंतव्यं नाम? (कर्मणि)

मला कर्ता, जायचे कर्मणि किंवा भावे क्रियापद

जसे 'व' आख्यात मराठीत स्वतंत्र मानावें लागतें, तसेच हे कर्मणि 'च' आख्यात स्वतंत्र मानावयाचें आहे.

(२) मला जायचें आहे = मे गंतव्यं अस्ति, विद्यते, भवति (अकर्मक कर्तरि)

जायचें प्रथमा एकवचन धातुरूपनियामक आहे. अकर्मक क्रियापद

(३) तो आज जायचा = सः अद्य येयः (कर्तरि, तो कर्ता व नियामक, जायचा कर्तरि क्रियापद.

तो आज जायचा आहे = सःअद्य येयः अस्ति (अकर्मक कर्तरि)

तो कर्ता नियामक, जायचा विशेषण तो चें, आहे अकर्मक क्रियापद.

हे कर्तरि च आख्यात आहे.

(४) मला करणेस येतें = मे मया करणीयं ज्ञायते

मला कर्ता, करणेस धातुरूपेश, येतें कर्मणि

तो करणेस सांगतो = सः करणीयं संख्याति

तो कर्ता, करणेस कर्म, सांगतो सकर्मक,

सकर्मक कर्तरि प्रयोग

(५) मला करणेंचें येते (कर्मणि प्रयोग)

तो करणेंचें सांगतो (सकर्मक कर्तरि)

(६) मला जायास येतें [कर्मणि प्रयोग]

तो जायास सांगतो (सकर्मक कर्तरि)

(७) मला जावयास येतें (भावे किंवा कर्मणि)

तो जावयास सांगतो (अकर्मक कर्तरि किंवा सकर्मककर्तरी) जावे या नामाची ज्ञानेश्वरी चतुर्थी जावेयासि. याचा वर्तमान मराठीत अपभ्रंश जावयास किंवा जावयास कम.

(८) मला जावयासला, जावयाला, जावयासनीं, जायासनीं, जावयातें, जायातें,

येतें (भावे). जायास या नामाला चतुर्थीचा लावनी प्रत्यय लागून जायासला, जायाला, वगैरे होतें.

(९) तो जावयासनी वगैरे सांगतो (अकर्मक कर्तरि)

मला जाणें येतें (कर्माणि)

तो जाणें सांगतो (सकर्मक कर्तरि)

(१०) मला जाण्यास येतें (भावे किंवा कर्माणि)

तो जाण्यास सांगतो (अकर्मक कर्तरि किंवा सकर्मक कर्तरि)

(२४)

लागणें

(१) गोपी कृष्णाला लागू होते = गोपी कृष्णाय श्लाघते
येथें श्लाघ वातू आहे.

श्लाघ = लाघ = लाग

(२) मला पात्रभर दूध लागतें = मे पात्रमात्रं दुग्धं लाख्यते, लाखते वा. लाखा
अलमर्थे

(३) हें प्रमाण येथें लागतें = इदं प्रमाणं अत्र लाघते. लाघ सामर्थ्ये

(४) साखर गोड लागत्ये. = शर्करा मधुरा लाक्यते. लक्—लाक्यति लाक्यते.
लक चव घेणें

(५) भाकरी घशाला लागते = भक्षकरकृतं अन्नं गले राखति.

राख शोषणें, कोरडें पडणें

(६) त्याला डझा लागला = तेन द्रव्यभांडं अलाभ्यत लागय[णिच लग] मिळविणें.

(७) त्याला पिशाच्च लागतें = तस्मै पिशाचं लगति किंवा तस्मै पिशाचं श्लाघते.

लग चिकरणें अकर्मक

(८) तो दूध पिऊं लागतो = सः दुग्धं पातुं लगति

(९) मी त्याचें रीण लागतों = अहं तस्य ऋणं लागयामी

(१०) मला त्याचें रीण लागतें = मे तस्य ऋणं लाभ्यते

(११) मला जावें लागतें = मह्यं गंतव्यं लभ्यते किंवा लगते

(१२) मला द्यावें लागतें = मह्यं दातव्यं लभ्यते किंवा लगते

(१३) बाजीरावाला द्यावें लागतें = बाजीरावाय किंवा बाजीरावेण दातव्यं लभ्यते

(१४) बाजीरावाला द्यावें लागलें = बाजीरावाय किंवा बाजीरावेण दातव्यं लग्नः

किंवा लगितं

(१५) बाजीरावाला नगर द्यावें लागलें.

= बाजीरावाय किंवा बाजीरावेण नगरं दातव्यं लगितं

(१६) बाजीरावाला नगर लागलें = बाजीरावाय नगरं लगितं

१५ व्या उदाहरणांत बाजीराव चतुर्थ्यन्त किंवा तृतीयान्त कर्ता, नगर धातुरूपेशः कर्म, दातव्यं नगर द्यावें विशेषण समानाधिकरणा, लगितं क्रियापद.

काय लागलें ? नगर लागलें

कसें लागलें ? द्यावें लागलें ?

कोणाला लागलें ? बाजीरावाला लागलें

बाजीरावाला नगर विकावें लागलें.

नगर कसें लागलें ? विकावें लागलें.

विकावें हें नगराचें विशेषण आहे. कर्मणि प्रयोग.

येथें अकर्मक कर्तरि प्रयोग हि मानतां येतो. कारण लागलें हें रूप कर्तरि आहे. व कर्मणि हि आहे.

बाजीरावाला नगर द्यावें लागतें = बाजीरावाय नगरं दातव्यं लगते (अकर्मक कर्तरि-

बाजीरावाला नगर द्यावें लागतें = बाजीरावेण नगरं दातव्यं लगते (कर्मणि)

जोशीबोवा ह्या प्रयोगाला अकर्मक कर्तरि म्हणतात. दामले कर्मणि म्हणतात.

क्रियापदाकडे ज्या दृष्टीने पहावें त्या दृष्टीचा प्रयोग होतो. दोन निरनिराळ्या दृष्टींनी दोघे पहावे हे बराबर आहेत.

येथें अकर्मक कर्तरि प्रयोग धरला म्हणजे नगर हा कर्ता समजावा लागतो व बाजीरावास ह्या पदाला गौण मानून त्याच्याकडे पहाण्याचें सोडून द्यावें लागतें. कर्मणि प्रयोग धरला, म्हणजे बाजीरावास हा कर्ता, नगर धातुरूपेश कर्म. ज्या अर्थी बाजीरावास हें पद येथें प्रकट आहे, त्या अर्थी कर्मणि प्रयोग मानणें साधुतर आहे.

(२५)

बिकट परिस्फोटाचे नमुने

दामले

(१)

कांहीं केल्या, त्याची सुटका होणार नाही = केनापि कृतेन तस्य सुटिका न हि भविता

कांहीं उपाय केल्यानें, = केनापि उपायेन कृतेन

कांहीं (तृतीया, ज्ञानेश्वरी व्याकरण)

केल्या (एकारान्त शब्दाची तृतीया)

दामले कांहीं हें केल्या चें कर्म समजतात, तें अयुक्त कां तर,

कांहीं केलें तरी = किमपि कृतं तान्हे

येथें कांहीं हें कांहीं केलें याचें कर्म नाही, धातुरूपेश आहे.

दामले केल्यानें यास क्रियाविशेषण म्हणतात, पण केल्या हें केलें या शब्दाची तृतीया आहे. सता तृतीया.

(२)

तूं असा कसा फसला गेलास = त्वं ईदृशः कीदृशः षाशितः जातः असि पश् (चुरादि to letter) (सं. पश् = फस् (प्राकृत)

पश् हें सकर्मक आहे.

जात हैं निष्ठारूप संस्कृतांत वाटेल त्या दुसऱ्या निष्ठारूपापुढें येतें. तोच कित्ता मराठी गिराबिने. सः तं पाशयति = तो त्याला फसवतो, फसवी

तेन सः पाशयते = त्यानें तो फसतो, फसे

मूळ धातु फसवतो असा आहे. त्याचें कर्मणि फसतो, फसे. दामले फसे हें रूप अकर्मक समजतात, त्यामुळे त्यांची दिशाभूल झाली आहे. फसव हा मूळ धातू त्याचें कर्मणि फस, व प्रयोजक फसव.

(३)

त्यानें ही गोष्ट करावयाची नव्हती = तेन इयं गोष्टिः कर्तव्या न भूता

त्यानें हा कर्ता, गोष्ट हें कर्म धातुरूपेश, करावयाची विशेषण गोष्ट याचें, नव्हती क्रियापद भूतकाल.

कर्मणि प्रयोग

दामले याला प्रधानकर्तृक कर्मणि प्रयोग म्हणतात व करावयाची नव्हती एवढें एक संयुक्त क्रियापद करतात. तें निष्कारण आहे.

(४)

तो जायचा (दामले-व्याकरण, पृष्ठ ९७६)

दामले म्हणतात:-या वाक्यांत "आहे" हें क्रियापद अध्याहत मानावें. कोणी "जायचा" यासच क्रियापद म्हणतात. ते क्रियापदाची व्याख्याच लक्ष्यांत घेत नाहींत. क्रियापद म्हणजे कोणत्याहि धातूचें आख्यातप्रत्यय लागून झालेले रूप होय.

ह्यावर प्रतिषेध-दामल्यांनी आपल्या ग्रंथांत जे आख्यातप्रत्यय दिले आहेत ते अपुढें आहेत. कारण, त्याचें अवलोकन कोतें आहे. जितपत वाख्याताचे प्रत्यय त्यांच्या नजरेस आले तितपत च आख्याताचे ऊर्फ ह्या वाख्याताचे प्रत्यय त्यांच्या नजरेस पडले नाहींत. कारण चान्त क्रियापदांची व्युत्पत्ति त्यांना माहीत नाहीं. करावे (कर्तव्य) ह्या धातुरूपाप्रमाणेंच जायचें (येय) हें धातुरूप आहे. वाख्यातें येणेंप्रमाणें चालतात:-

अकर्मक जा धातू

पुल्लिंग

मी जायचा	आम्ही जायचे
तूं जायचास	तुम्ही जायचांत
तो जायचा	ते जायचेत

स्त्रीलिंग

मी जायची	आम्ही जायच्या
तूं जायचासि	तुम्ही जायच्यात
ती जायची	त्या जायच्यात

नपुंसकलिङ्ग

मी जायचें	आम्ही जायचीं
तूं जायचेंस	तुम्ही जायचींत
तें जायचें	तीं जायचींत

तेव्हां, हे चाख्यात वैयाकरणांनीं मराठी व्याकरणांत दुरुस्ती करून घातलें पाहिजे
तो जायचा

तो हा कर्ता, जायचा हें क्रियापद अकर्मक कर्तरि प्रयोग
तो जायचा आहे

तो हा कर्ता, जायचा हें तूचें विशेषण, आहे. क्रियापद. अकर्मक कर्तरि प्रयोग
(५)

खरें म्हटलें म्हणजे अशी गोष्ट होऊं नये = सत्यं भाणितं मन्ये ईदृशा गोष्टीः
मा भूत्

खरें धातुरूपेश, म्हटलें कर्मणि
कर्मणि प्रयोग

म्हणजे निपात. मन्ये हा शब्द संस्कृतांत निपात आहे. त्याचें मराठी म्हणजे
दामल्यांना ह्या वाक्यांत कर्ताच सापडेना.

(६)

मला मळमळतें = मे मम्लाय्यते (क्रियासमाभिहारे यङ् भावे)

मम्लाय्यते = मळमळतें

मी मळमळतो = अहं मम्लायामि (यङ् कर्तरि)

मम्लै = मळमळणें

मळमळणें हा अकर्तृक धातू नाही.

(७)

तुला पोळो हवी = ते पोलिका भाव्या

तुला पोळी नको = ते पोलिका न काम्या

(८)

तूं वाचीत वैस

वाचीत विशेषण तूचें, दामले याला क्रियाविशेषण म्हणतात.

(२६)

१) आज तुम्ही जाणे = अद्य यूयं गमनीयाः अद्य, युष्माभिः गमनीयं
तुम्ही कर्ता, जाणे क्रियापद कर्तरि किंवा कर्मणि

तुम्ही प्रथमा धरिली तर कर्तरि, तृतीया धरली तर कर्मणि

(२) आज तो जाणे = अद्य सः गमनीयः कर्तरि

आज त्यानें जाणें = अद्य तेन गमनीयं कर्मणि

(३) आज तुम्हीं काम करणें = अद्य युष्माभिः कर्म करणीयं कर्मणि

आज तुम्हीं कामें करणें = अद्य युष्माभिः कर्मणि करणीयानि कर्मणि

करणीय = करणीअ = करणें

करणीयानि = करणी आई = करणाई = करणें म्हणजे एकवचनी व अनेकवचनी करणें असें एकच रूप मराठीत होतें.

(४) आधीं बायका जेवणें = आदौ वत्प्रिका जेमनीयाः

आधीं बायको जेवणें = आदौ वत्प्रिका जेमनीया

जेमनीयाः जेमनीया = जेवणीआ = जेवणेआ = जेवणें

दोन्ही वचनीं एकच रूप होते.

हाच प्रकार पुल्लिंगीं होतो.

यानीयाः, यानीयः = जाणिआ = जाणेआ = जाणें म्हणजे तिन्हीं लिंगीं व दोन्ही वचनीं णकारान्तच रूप राहते.

(५) तुम्हीं त्याला नवलकथा सांगणें = युष्माभिः तस्मै नवलकथाः संख्यापनीयाः

तुम्हीं तृतीयान्त कर्ता, त्याला चतुर्थ्यन्त कर्म कथा कर्म, धातुरूपेश, सांगणें अनेक-
वचनीं कर्मणि क्रियापद, कर्मणि प्रयोग.

(६) मला त्याला हीं पुस्तकें देणें पडतात = मया तस्मै एनानि पुस्तकानि
दानयानि पद्यन्ते

मला तृतीयान्त किंवा चतुर्थ्यन्त कर्ता, तस्मै चतुर्थ्यन्त कर्म,

पुस्तकें धातुरूपेश, हीं व देणें अनेकवचनीं विशेषणें पुस्तकें या शब्दाचीं,
पडतात कर्मणि अनेकवचनी क्रियापद.

कर्मणि प्रयोग

पद (तुदादि) येथें कर्मणि आहे.

देणें हें अनेकवचन आहे. तेव्हां देणें पडतात हें संयुक्त क्रियापद मानण्याचें कारण उरत नाही.

(७) मला हीं पुस्तकें वाचणें आहेत = मया किंवा मे एनानि पुस्तकानि वाच-
नीयानि संति. वाचणें अनेकवचनीं विशेषण पुस्तकें याचें. अकर्मक कर्तरि

(८) त्वां मला चार रूपये देणें = त्वया मे चत्वारः रूप्यका दानयाः कर्मणि
तूं मला चार रूपये देणें = अहं त्वया चतुरः रूप्यकान् दानीयाः कर्तरि

देणें हा शब्द क्रियापद हि आहे व विशेषण हि आहे. वाख्यात व चाख्यात ह्य
दोन आख्याताप्रमाणें च हें णे आख्यात आहे. ह्या णेआख्याताची गणना दामत्वांनीं
आख्यातांत केली नाही. तीं करणें जरूर आहे.

कर्तरि

मी देणें	आम्ही देणें
तूं देणें	तुम्हीं देणें
तो देणें	ते देणें

कर्मणि

म्यां देणें	आम्हीं देणें
तूं देणें	तुम्हीं देणें
त्यानें देणें	त्यानीं देणें

हें आख्यात अविकृत राहते.

अनीयर्-प्रत्ययजन्य जीं णकारान्त आख्यातें, विशेषणें व नामें मराठींत होतात त्यांना कर्ता, कर्म हीं असतात.

दानीय ह्या संस्कृत शब्दाचे दाणिज्ज, देणस, देणेचें, देण्यास, देण्याचें, असे जसे अपभ्रंश मराठींत होतात, तसाच दानीय, दाणीय, देणें अशा परंपरेनें शौरसेनींतून मराठींत अपभ्रंश होतो. येथें व इतर कित्येक स्थलीं मराठीला शौरसेनीचा स्पर्श झालेला दृष्टीस पडतो.

(२५)

(१) लहानपणीं बाप-मरणें दुदैव आहे = शैशवे पितृमरणं दुदैवं.
बाप-मरणें हा समास आहे.

त्याचा बाप-मरणें = तदीय पितृमरणं, तत्पितृमरणं.

मराठींत बाप-मरणें, आई-मरणें, ह्या समासांतील प्रथम शब्दाच्या लिंगवचना-प्रमाणें पाठीमागील चान्त सर्वनामाचें लिंगवचन फिरतें. त्याची आई-मरणें, त्याचे भाऊ-मरणें, त्याच्या बहिणीमरणें, समासांतील प्रथमशब्दाचीं लिंगवचनें हि प्रकट असतात, संस्कृतांतल्याप्रमाणें वचनलोप होत नाहीं.

(२) तो-येणें चांगलें = तदायानं चंगं.

तो-येणें हा समास आहे. अन्यथा उपपत्ति होणार नाहीं. कारण,

तो (पुल्लिंग) येणें (पुल्लिंग) या पुल्लिंगी शब्दांचा चांगलें ह्या नपुंसकलिंगी विशेषणाशीं अन्वय होत नाहीं.

तो येणें हे शब्द जर असमस्त धरले, तर तो येणें चांगलें = सः आयानीयः चंगं असा प्रयोग होत नाहीं. सबब समस्त धरून तो-येणें हा समास धरणें युक्त आहे.

त्यानें येणें चांगलें = तेन आयानीयं चंगं

हा प्रयोग सुष्ट आहे.

(३) तो उठण्याशीं तुला काय करावयाचें आहे = किं ते तदुत्थानेन.

येथें तो-उठणें समास आहे.

दामले म्हणतातः—प्रथमान्त कर्ता असतां हि अकर्मक धातूंपासून साधलेल्या या

नामांस सर्व विभक्ति व शब्दयोगी अव्ययें लागतात. नामाला कर्ता कोठें कोणी पाहिला आहे ?

(४) तो-जाण्यापासून तुझे कांहीं नुकसान नाही = तद्यानात् ते किमपि अहितं नास्ति.

(तो-जाण्यापासून) तो-जाणें हा समास आहे.

(५) तो-जाण्याला कांहीं हरकत नाही = तद्यानाय कोऽपि प्रतिबंधः नास्ति समास आहे.

परंतु त्याला जाण्याला हरकत नाही = तस्मै यानीयाय प्रतिबंधः नास्ति समास नाही.

दामले (व्याकरण-पृष्ठ ८१६) म्हणतात:--धातुसाधित नाम चतुर्थ्यन्त असतां ह्यांतील धातूचा कर्ता विकल्पेकरून चतुर्थ्यन्त वि.वा प्रथमान्त असतो !!! नामाच्या आंतील धातूला कर्ता असतो, ही कोण विलक्षण व्याकृति !

(६) पुढें निघून जाणें तुम्हांस शोभत नाही = पुरतः निःसृत्य यानं वः न शोभते.

दामले म्हणतात (पृष्ठ ८१७) :--जाणें याचा कर्ता येथें अध्याहत आहे. पण, कर्त्याची जरूर नाही.

लहान मुलांस शिक्षा-करणें चांगलें नाही = अर्भकेभ्यःशिक्षाकरणं चंगं न येथें समास आहे. कर्त्याची जरूर नाही.

अकर्मक कर्तारि प्रयोग.

(२६)

(१) तो गेल्याचें कळलें = तद्गतियं कलितं

गतं = गअ + ल = गेलं

ईय = इज्ज = इच

गेलें + इच = गेल्याच (चा-ची-चें)

तो-गेलें हा समास आहे. पुल्लिंग तो-गेलें, स्त्रीलिंग ती-गेलें, नपुंसकलिंग तें-गेलें. तो-गेलें या समासाला याच प्रत्यय लागून ज्ञानेश्वरकालीं गेल्याचं (चा-ची-चें) असें तद्धित होई. त्याचा प्रस्तुत मराठीत अपभ्रंश गेल्याच (चा-ची-चें).

ती-गेल्याचें समजलें = तद्गतियं संबुद्धं.

येथें तो-गेल्याचें व ती-गेल्याचें कर्ता; कळलें, समजलें, क्रियापद; भावे प्रयोग.

ते-गेल्याचें कळलें = तद्गतियं कलितं

त्या-गेल्याचें कळलें = तद्गतियं कलितं

राम-गेल्याचें कळलें = रामगतियं कलितं

पाखरें-गेल्याचें कळलें = पक्षिगतियं कलितं

मराठीत ह्या समासांत वचन व लिंग यांचा निर्देश होतो; संस्कृतांत होत नाही. हा विशेष व्याकरणकारांनी नमूद केला पाहिजे.

(२) जेवळें पाहिजे = जेमिंतं प्रार्थ्यते

कधी तरी मेलें पाहिजे = एकदां मृतं पार्थ्यते

दामले म्हणतात:—लकृदन्त (लकृदन्त असें पाहिजे) स्वतंत्रपणें प्रथमा विभक्तींत येत नाही (व्याकरण पृष्ठ ८४१).

परंतु, तें लक्षावाधि स्थळीं योजण्यांत येतें हें उघड आहे.

(३) तो-जेवल्यानें तुझे पोट कसें भरेल = तज्जेमितेन तव पोटा कीदृशीं भरिष्यते; (समास). त्यानें जेवल्याने इ. इ. = तेन जेमितेन इ. इ.

व्यास

तो-जेवळें या समस्त शब्दाची तृतीया तो जेवल्यानें. तो जेवला (स जेमिंतः) या व्यस्त शब्दांची तृतीया त्यानें जेवल्यानें

(४) त्यानें घर-बांधल्याला = (तेन तस्य) ग्रहबंधाय

घरबांधलें हा समास आहे. बंध = बांध.

बांध + ल (स्वार्थक) = बांधल, बांधलें. घर + बांधलें = घरबांधलें. घर-बांधलें याची तृतीया घरबांधल्याला. येथें भूत वद्ध पासून निघालेला बांधल या निष्ठारूपाचा संबंध नाही. मराठीत संस्कृतांतल्याप्रमाणें मार्गे. षष्ठ्यन्त नाम किंवा सर्वनाम येत नाही; तृतीयांत किंवा चतुर्थ्यन्त येतें, हा मराठीत विशेष आहे.

(५) तो-गेल्यापासून = तद्गतं पश्चात्

म्हातारी-मेल्याचें = महत्तरी-मृतस्य, महत्तरीमृतीयं

तो-आल्यांत = तदायाते

तो-गेलें, म्हातारी-मेलें, तो-आलें, हे सर्व समास आहेत. ह्या समासांची ओळख पूर्ववैयाकरणांना नाही.

(६) तो-जेवल्यास, त्याला दही वाढ = तज्जेमिताय तस्मै दधि उपपादय

तो-जेवळें हा समास आहे.

तो-जेवळें म्हणजे त्याचें जेवळें. तो-जेवल्यास (चतुर्थी) म्हणजे त्याच्या जेवल्यास अनुलक्षून.

वरील सर्व उदाहरणांत लेकरान्त नामें आहेत. जशीं णकारान्त नामें तशीं च लेकरान्त नामें. णकारान्त सामान्यक्रियाद्योतक आहेत. लेकरान्त भूतक्रियेचीं म्हणजे समाप्तक्रियेचीं द्योतक आहेत.

(७) मी-आल्यानें = मदागतेन (समास)

म्यां आल्यानें = मया आगतेन (व्यास)

(८) शालेंतून रामा-आल्यानंतर, विष्णु किरावयास जातो = शालागृहात् रामा-गतात् ऊर्ध्वं, विष्णुः स्फोरयितुं गच्छति.

(९) ती-आल्याने काम भागेल = तदागतेन, कर्म संपत्स्यते.

ती-आले ह्या समस्तपदाची तृतीया ती-आल्याने.

(१०) तिने आल्याने, इ. इ. = तया आगतेन (आगतया नव्हे)

येथे आले या नामाची तृतीया आहे. तिने या तृतीयेचा अर्थ षष्ठीच्या अर्थासारखा आहे. तिने आल्याने म्हणजे तिच्या आल्याने. त्यांनी आल्याने = तैः ताभिः (तेषां तासां) आगतेन.

येथे दामले विचारतात (पृष्ठ ८४४) :—नदी शब्दाची तृतीया नदीने. त्याच-प्रमाणे आली शब्दाची तृतीया आलीने व्हावी. परंतु, ती आल्याने, किंवा तिने आल्याने, ह्या राशातील आली शब्द तसा चालत नाही.

उत्तरः—नदीने या रूपाप्रमाणे आलीने असे रूप होते आहे कशाला ? मुळां येथे आली हा शब्द च नाही, आले हा एकारान्त शब्द आहे. कारण समास आहे. हा समास आहे, हे अनेकवचनी रूप केल्याने चांगले ध्यानांत येते. त्या आल्याने, त्यांनी आल्याने, ह्या अनेकवचनी प्रयोगांत नदीचे तृतीयेचे अनेकवचन जे नदींनी त्याप्रमाणे आल्यांनी असे रूप होत नाही, आल्याने असे एकवचनांचे रूप रहाते. तेव्हा आल्याने हे रूप आले (आयातं) ह्या एकवचनी नामाचे तृतीयेच्या एकवचनाचे रूप आहे, हे स्पष्ट आहे. आणि, ते-आल्याने, त्या-आल्याने, ती-आल्याने हे समास आहेत हे त्याहून स्पष्ट आहे. हे समास आहेत हे न कळल्यामुळे, लाकृदन्ते तिन्ही लिंगां पुल्लिंगाप्रमाणे चालतात, असा सामान्य सिद्धान्त दामले यांनी काढिला आहे (पृष्ठ ८४५). तो भ्रामक आहे, हे सांगणे नकोच.

(११) तो-आल्यास, तूं जा = तदागतेन साकं, त्वं याहि

तो-आले हा समास आहे.

स हा प्रत्यय येथे साकं पासून निघाला आहे.

(१२) पत्र-आल्यास मला खपणार नाही =
 पत्र-आलेस मला खपणार नाही = } पत्रागतीयं मे न क्षंस्यते
 पत्र-आल्याचे मला खपणार नाही = }

(१३) त्याने तुला पत्र-पाठविल्यास मला खपणार नाही = तेन तुभ्यं पत्रप्रस्था-
 पितियं मे न क्षंस्यते

येथे पत्र-आल्यास, पत्र-आलेस, पत्र-आल्याचे, पत्र-पाठविल्यास ह्या प्रथम आहेत व समास आहेत. इय = इज्ज = एस्स = एस, यास याचे जशी येय पासून यायास, यायचे, हीं दोन रूपे होतात तशी आगतीय यापासून आल्यास, आलेस, आल्याचे किंवा आलेचे अशीं चार रूपे होतात. आल्यास हे प्रथमान्त हि नाम आहे व चतुर्थ्यन्त हि नाम आहे. उगम निरनिराळे.

पत्रे-आल्यास, पत्रे-आल्याचे, स्त्री-आल्यास, स्त्रिया-आल्यास, स्त्रिया-आल्याचे, पुरुष-

आल्याचें असें अनेकवचनी हि समास होतात. संस्कृतांतल्याहून मराठींत हा विशेष जास्त आहे.

ती-आल्यानें, त्या-आल्यानें वगैरे प्रयोगाची शब्देतिहासदृष्टीनें परंपरा एणेंप्रमाणें आहे (दामले-व्याकरण, पृष्ठ ८४७). हा विषय वस्तुतः समासप्रक्रियेंत यावयाचा. परंतु कृदन्तांच्या अनुरोधानें थें थें त्याचा प्रपंच करावा लागला.

(२६)

रांगोळ्या घालतात = रांगवल्या घाल्यन्ते किंवा घ्नन्ति

पाट मांडतात = पट्टिकाः मंड्यन्ते किंवा मंडन्ते

लग्नें वाजतात = लग्नानि वाद्यन्ते किंवा वाद्यन्ते

वांगड्या फुटतात = कंकणानि स्फुट्यन्ते किंवा स्फुटन्ति

तांदूळ पचतात = तंडुलाः पच्यन्ते किंवा पचन्ते

पितर पचतात = पितरः पच्यन्ते किंवा पचन्ते

तांदूळ शिजतात = तंडुलाः सिध्यन्ते किंवा सिद्धन्ते

ळढाया होतात = युद्धानि भूयन्ते किंवा भवंति

काटक्या भिजतात = काष्ठानि भिद्यन्ते किंवा भिदन्ति

सांडस छिनते = साध्वसिः छिद्यते किंवा छिनन्ति

थें थें सिद्धान्तकौमुदीतील कर्मकर्तृप्रक्रिया पहावी.

यदा सौकर्यातिशयं द्यौतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराप्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते.

(२७)

हें काम त्वां किंवा तूं करावें होतें, असा प्रयोग कोंकणांत व ऐतिहासिक पत्रांत- विशेषतः पेशव्यांच्या—आढळतो. करावें आहे, करावें होतें. करावें असेल, अशा प्रयोगांत करावें हें नाम किंवा विशेषण असतें.

(२८)

येथपर्यंत क्रियापदकृदन्तां संबंधानें जें कांहीं थोडेंबहुत माझ्या अल्पमतीला सुचवा- वेंसें योग्य दिसलें तें सुचविलें. आतां शेवटीं एक सूचना करून हें प्रकरण संपवितो. दाम- ल्यांच्या व्याकरणांत एक मोठें व्यंग राहिलेलें आहे. शालोपयोगी व द्रव्यार्थक व्याकरणांत हा दोष राहिला असतां, त्याकडे लक्ष देण्याचीहि आवश्यकता नसते. परंतु उद्धाटक व ऊहापोहक बुद्धीनें लिहिलेल्या शास्त्रीय ग्रंथांत, असला दोष अक्षम्य होय. तो दोष कोणता ? तर दामल्यांच्या व्याकरणांत मराठी भाषेचा धातुपाठ नाही. प्रायः भाषेत असा शब्द नाही कीं जो सीमान्त अशा कोणत्या तरी धातूला नेऊन भिडवितां येत नाही. यास्काचें निरुक्त तर या एका प्राणभूत कारणाकरितां निर्माण झालें. पाणिनीनें धातुपाठ एवढ्याच करितां रचिला. कित्येक सौत्र धातू तर रोजच्या बोलण्याच्या किंवा लिहि- ण्याच्या किंवा ग्रंथाच्या भाषेत कधीच उपयोगांत येत नसून, तेहि या भाषापृथक्कारांना

नमूद करून ठेवणें हिताचें वाटलें. त्यामुळें भाषाशास्त्रास केवढा थोरला फायदा झालेला आहे ! ह्या सौत्रधातूंचा उपयोग इतर सजातीय प्राचीन व अर्वाचीन भाषांच्या पृथक्करणाला अत्यन्त होत असून, मानवी इतिहासावरहि त्यांचा प्रकाश पडतो. सारांश, भाषेच्या सीमान्त धातूंचें संशोधन व संकलन अत्यन्त उपयोगाचें आहे. माझा असा अंदाज आहे कीं, संशोधन व पृथक्करण करून, मराठीभाषेचा *धातुपाठ रचिला असतां; पूर्ववैदिक व वैदिक भाषेवर पराकाष्ठेचा प्रकाश पडेल. मराठी भाषा कांहीं शब्द, प्रत्यय व निपात अपभ्रंशांतून घेते; कांहीं महाराष्ट्रींतून घेते; कांहीं शौरसेनींतून घेते; कांहीं संस्कृतांतून घेते; कांहीं वैदिक भाषेतून घेते; व कांहीं तर पूर्ववैदिक भाषेतून हि घेते. इतकेंच नव्हे, तर वेदकालीन प्रांतिक किंवा प्राकृत भाषांतून हि कांहीं शब्द, प्रत्यय व निपात मराठीभाषेत उतरले आहेत. तेव्हां मराठीतील धातुपाठ मिद्ध होणें अत्यन्त अगत्याचें आहे. तो सिद्ध झाला असतां, महाराष्ट्री, संस्कृत, वैदिक, पूर्ववैदिक, ग्रीक, ल्याटिन, लिथूएनियन, वगैरे भाषांतील धातुपाठाशीं त्याची तुलना करण्याचें एक अजस्र साधन तयार होईल व तद्योगेंकरून मराठ्यांच्या पूर्वपरंपरेवर प्रकाश पडेल.

---

* असा धातुपाठ करण्याचें इतिहासवेत्ते व मराठीभाषाप्रभु राजवाडे यांनीं योजून त्याचें बरेचमें काम केलेंहि आहे; पण तो ग्रंथ पूर्ण करण्याच्या पूर्वीच राजवाडे यांचें देहावसान झालें. व महाराष्ट्र ह्या ग्रंथास त्यांच्या ग्रंथास मुकला ! !

एका आंग्लोइंडियनाचें अजब व्युत्पत्तिज्ञान.*

इसवी सन १८९४।९५ सालीं The Ruling Races of Prehistoric Times नांवाचा एक ग्रंथ J. F. Hewitt, late Commissioner at Chota Nagpur, ह्या गृहस्थानें प्रसिद्ध केला. इतिहासपूर्वकालीन प्रमुख मानववंशांचा परस्पर संबंध व वंशैक्य स्थापित करण्याचा ग्रंथकर्त्याचा हेतू आहे. द्राविड, मुंड, आर्य, राक्षस, असुर, यवन, चीन, अकेडियन, अमेरिकन, युरोपियन वगैरे शाखांचा परस्परसंबंध किति निकट होता, तें दाखविण्याचा दीर्घोद्योग या ग्रंथांत केला आहे. ग्रंथ लहानसहान नाहीं. दोन खंडें मिळून एक हजार अष्टपत्री पृष्ठांचा आहे. प्रमेयाच्या सिध्यर्थ दोन साधनांचा मुख्यत्वे उपयोग केलेला आहे. एक चालीरीतींचा व दुसरा भाषासाम्याचा. पहिल्याच्या संबधानें येथें इतकेंच सांगावयाचें कीं, कुत्र्याचे पाय मांजराला लावण्याचें साहस ग्रंथकारानें पदोपदीं केलेलें आहे. ह्या साहसाचा स्फोट करण्याचा प्रस्तुत विचार नाहीं. येथें फक्त भाषासाम्याचें जें दुसरें साधन ग्रंथकारानें योजिलें आहे, त्यांतील कांहीं चमत्कारांचें अवलोकन करण्याचा मनोदय आहे. परीक्षण करण्याच्या भरसि पडत नाहीं. कारण यद्यपि ग्रंथ दिसण्याला लठ्ठ व भारदस्त दिसतो व विषयहि जात्याच महत्त्वाचा आहे; तत्रापि, ग्रंथकर्त्याच्या शाल्मशून्यतेमुळें प्रतिपादन येथूनतेथून अपसाम्यानें व अपव्याकरणानें दूषित झालेले आहे. ग्रंथकर्त्याच्या ठाई एक गुण मात्र आहे. तो हा कीं, त्याचें वाचन दिसावयाला अतिविस्तृत आहे. ग्रंथकर्त्यानें ऋक्संहिता वाचली आहे, ब्राह्मण पालथे घातले आहेत, पुराणें धुंडाळलीं आहेत, जेंदावेस्ता चाळला आहे, ग्रीक, हिब्रू, मिसरी, आसुरी, चिनी, अकेडियन, मोगल वगैरे लोकांच्या भाषा व दंतकथा आलोडल्या आहेत; इतकेंच नव्हे तर मुंड, द्राविड, कोळ वगैरे लोकांच्या भाषांची व्याकरणेंहि हाताळलीं आहेत. असा विस्तृतवाचनाचा त्यानें एकच कळोळ केला आहे. त्यामुळें, आमच्यासारखा साधाभोळा वाचक आश्चर्यचकित होऊन वाटतें कीं, एवढें प्रचंड ज्याचें वाचन, त्याचा ग्रंथ केवळ्या थोरल्या योग्यतेचा असेल ! परंतु, आश्चर्य एका बाजूला झुगारून देऊन, ग्रंथकाराच्या लिहिण्याशीं जो जो जास्त सलगी करावी, तो तो असें वाहं लागतें कीं, एका भंपक व थापेबाज गृहस्थार्शी गांठ पडली आहे. मग आश्चर्याच्या ऐवजीं आचंबाची विकृति मनाला होते. आणि शेवटीं ग्रंथकाराबद्दल तुच्छ बुद्धि जागृत होऊन, पुस्तक भिरकावून घावेसें वाटतें.

ह्या लेखकाला मुख्य खोड काय आहे म्हणाल, तर व्याकरण व इतिहास ह्यांची पर्वा तो बिलकूल करीत नाहीं. कोठला तरी एक शब्द घेतो आणि त्याचीं हवीं तीं पदें पाडतो आणि

* हा लेख राष्ट्रोदय मासिकांत (इ. १९०९ नोवें.) पृ. १५-२८ वर आला आहे.

त्या पदांसारखा उच्चार इतर भाषांतील शब्दांतील ज्या कोणत्या पदांचा असेल त्या दोन्ही पदांचा अर्थ सारखा समजतो. हा पूर्वाविधि झाला म्हणजे समानपदार्थकत्वावरून त्या त्या भाषा बोलणारे लोक एकमेकांशी कोणत्यातरी संबधानें संबद्ध होते, असें प्रतिपादन करतो. हा वादरायणसंबंध त्याच्या मनाप्रमाणें सिद्ध झाला, कीं त्यावर मग प्राचीन इतिहासाची इमारत चढवितो. उदाहरणार्थ, सौराष्ट्र हा शब्द लेखकाला गावला असें समजा. तर त्यावर तो अशी इमारत रचतो:-

Sau-rashtra, the Kingdom of the Sus, Saus or Shus, the descendants of Su-bhadra, the blessed Su or Shu; who was the mother bird Khu, the mother of the Kushik race (P. 27, preface, vol. I).

सुराष्ट्र शब्दापासून सौराष्ट्र हें विशेषण झालेलें आहे. सु म्हणजे चांगलें. त्याच्या अन्त्यस्वराची वृद्धि होऊन सौ बनलें; ह्या सौला स्वतंत्र असा अर्थ कांहीं एक नाही, वगैरे गोष्टी सर्वांना माहीत आहेत. परंतु, छोट्यानागपुरकर कमिशनराला ह्या साध्या गोष्टी कुचकामाच्या वाटतात. तो म्हणतो सु म्हणून एक लोक होते. कोठले म्हणून विचारल्यास त्या जवळ उत्तर आहे. सु हे लोक सुभद्र ह्या स्त्रीचें वंशज. सुभद्र म्हणजे काय, असा प्रश्न कराल, तर त्यालाहि कमिशनरार्चें उत्तर आहे. सुभद्र म्हणजे the blessed. सु. सु म्हणजे कोण ? तर खु पाखरुं. खु पाखरुं कोठलें ? तर मिसर देशांतलें. The syllable Khu is represented in Egyptian hieroglyphics by an Ibis, the sacred bird. ह्या पांडित्याचा इत्यर्थ काय तर मिसरी लोक व सौराष्ट्रांतील लोक यांचे मूळ इतिहासपूर्वकालीं एक होतें.

राम हा शब्द रम् धातूत्पन्न झाला आहे, हें प्रसिद्ध आहे. परंतु मि. हुइट यांची व्युत्पत्ति न्यारीच आहे. राम म्हणजे The mother of Ra Ra रा म्हणजे काय ? तर Ra रा म्हणजे The Sun:God. राम हा शब्द पुढिंगी आहे, असें पाणिनि समजतो. आमचे हे छोटे वैय्याकरण हा शब्द स्त्रीवाचक आहे असें म्हणतात. कां तर राम या शब्दांतील म चा अर्थ Mother माता आहे असे ते समजतात. mother माता कोणाची ? तर पाठीमागल्या राची. रा म्हणजे Sun-God ही तर सिद्ध गोष्ट आहे ! (. preface, p. 28, vol. I).

राच्या आईचा जसा शोध लागला, तसाच त्याच्या बापाचाहि शोध ह्या विद्वान् कमिशनराला लागला आहे. आपल्या इकडील पुराणांत किंवा इतिहासांत आधीं राचाच पत्ता नाही. तेव्हां त्याच्या बापाचा पत्ता त्यांतून लागेल ही मुळीं आशाच नको. राचा बाप कोण, तें एकट्या मि. हुइटलाच माहीत. तो म्हणतो, राचा बाप राहु, The creator of Ra.

रा ची आई कळली व बापहि कळला; पण वाचकांना रा ची पोरें कोण तें हटकून सांगतां येणार नाही. वाचकांच्या तीं ओळखीचीं आहेत. परंतु तीं अमक्याचींच

पोरें, हें त्यांना माहीत असण्याचा संभव नाहीं. ह्या कार्मां हुइटची मदत अज्ञ व सूज्ञ वाचकांनी घेतली पाहिजे. राज हा शब्द वाचकांच्या परिचयाचा आहे व तल्लक्षित शेंकडों व्याक्ति शहाण्या वाचकांनी हिंदुस्थानांत पाहिल्या आहेत. त्याच रा चीं पोरें होत ! Raja म्हणजे Born of Ra हिंदुस्थानांत कित्येक संस्थानिकांना राज हा शब्द लावतात. तेच रा चीं प्रजा उर्फ पोरें होत, असा वाचकांचा समज सहजासहजा होईल. परंतु, असा समज करून घेण्यांत वाचक मोठी चूक करताल. शास्त्रानभिज्ञ वाचक अशा चुक्या हमेष करतात. उच्चारसाम्यावरून भिन्नार्थक शब्द अजाण वाचक समानार्थक समजतात. हुइट यांच्या ग्रंथांत राज शब्द गोंड लोकांचा वाचक आहे, संस्थानिकांचा वाचक नाहीं. राज शब्द संस्थानिकांचा वाचक आहे, असा आग्रहच जर वाचक धरून बसतील तर हिंदुस्थानांतील सर्व संस्थानिक राजे व महाराजे गोंड ठरविण्यांचें महापातक त्यांच्या हातून होईल.

रा चीं आई, बाप, व पोरें कोण, ह्याचा खुलासा येथपर्यंत झाला. आतां ह्याचा पुढला शोध फारच अपूर्व आहे. ह्या शोधानें सूर्यवंश व सोमवंश ह्यांचा संबंध काय होता, तें कळतें. श्रीकृष्णपरमात्म्याची राधा म्हणून बायको होती. ती रामाची छाया होय, असें मि. हुइट म्हणतात. Radha म्हणजे the giver (धा) of Ra, the counterpart of Rama, the mother of Ra and wife of Krishna. धा म्हणजे giver व म म्हणजे mother हे शोध व्युत्पत्तिशास्त्रांत अति अपूर्व आहेत, यांत बिलकूल संशय नाहीं. शोध असावा तर असा असावा ! Rama; the son of Dasa-ratha is called Rama; of the mother of Ra, and he was born at Brinda-bun in Mathura as Radha, meaning the giver (धा) of Ra (p. 390 .)

वृन्दावनांत रासक्रीडा करितात. तो रास म्हणजे dance in honour of the Sungod Ra !

राम, राहु, राज, राधा, रास वगैरे संस्कृत शब्दांत हा रा जसाःसांपडतो तसाच तो Ramanu ह्या असुर शब्दांत सांपडतो. The Arabs were the sons of Ram, the Abram of the Jews. (This word is to be found in the Roman tribal word) Ramnes, बायबलांतील Raamah, Rimmon आणि Ram ह्या शब्दांतही Ra आहे. सारांश, असुर, यहूदी, रोमन, आर्य, गोंड व इराणी, अशा सर्व समाजांत हा-a म्हणजे Sun-god आहे. तस्मात्, ह्या सर्वांचें मूळ एक असावें, असा छोटा नागपुरी सिद्धान्त आहे. तो अवलोकन करून सामान्य वाचकांना कौतुक व आल्हाद वाटेल. कांहीं असामान्य लोकांना मात्र ह्या अवलोकनानें आपला प्रत्यक्ष बाप मेल्याचें दुःख होईल, ते आम्हाला शिव्याश्राप देतील; व आमचें निसंतान व तळपट होवो, म्हणून बोटे मोडतील.

असो; बायबलांतील जी Sara तिचा नवरा जो Abram त्याच्या नांवांतलि

जे Ram हें पद, तदनुषंगानें रा ह्या देवतांची वाचकांना सुदैवानें जानपछान झाली. आतां खुद्द Sara च्या अनुषंगानें काय काय अजब माहिती होण्यासारखी आहे तें सर्व सांगूं लागलों तर एक भारत होईल. Sar नांवाची एक देवता मि. हुइट यांनीं कल्पिली आहे. तिचा पुत्र हर उर्फ हरि. हरि या शब्दाची व्युत्पत्ति आपल्या इकडील वैयाकरणांना जी माहित आहे तिच्याहून ही हुइटी व्युत्पत्ति सरस आहे हें कोणाही असामान्य माणसाला कबूल होईल. ह्या Sir पासूनच पराशर, the overhanging. (परा) cloud (Shara), हा शब्द झाला. ह्या Sar पासूनच श्राद्ध व शरत् हे शब्द निघाले. सरमा (tho mother of Sar) व सरण्यु हे शब्द ह्या Sar चीच लेकरें होत. सरस्वती व शर्याति हें शब्दही ह्या देवतेनेच उपजविले. Armenian Shari, Akkadian Istar, Sumerian Sar-Sar, Greek Sarpedon, हीं सर्व Sar चीच रूपें आहेत. सबब, हे सर्व लोक एकाच मूळ जातीचे आहेत, इति सिद्धं.

Ra आणि Sar या दोन देवतांच्या अनुषंगानें मि. हुइट यांनीं. इतर अनेक शब्द व्युत्पादिले अथवा व्यापादिले आहेत. पैकीं पांच चार हौशी वाचकांच्या कर्मणुकीकरितां देतो.

(१) The name गंधारी means she who wets (धारी) the sacred enclosure (gan) !

(२) गंधर्व are sons of the land (gan) of the pole (ध्रुव) Gandhara's land !

(३) गंगा is the mother-river of the gan of the Hindus !

शेंकडों शब्दांचें व्यापादन मि. हुइट यांनीं अशा नामी तऱ्हेनें केलें आहे. त्यांतून नुकतेंच संस्कृत शिकावयाला लागलेल्या अर्भकांच्या मनोरंजनार्थ एक शब्द दाखल करितों. विरूपाक्ष हा सामासिक शब्द कोणत्या दोन साध्या शब्दांपासून झाला आहे, तें आमचे लहानगे मित्र जाणतात. मि० हुइट ह्या शब्दाचीं पदे अशीं फोडतातः—

विरू+पाक्ष=विरूपाक्ष (p. 38) विरूपाक्ष म्हणजे (हुइटच्या मते) the race who worshipped the God विरू, Phru, Bhru !!!

Phru=Piru=Vru.

Hence,

Virusena (वारिसेन) the father of Nala= the hero of the army of Viru worshippers.

असे कमीतकमी एक हजार चमत्कार ह्या अद्वितीय ग्रंथांतून काढता येतील. येथें मी फक्त पांच दहा काढले आहेत. ज्यास्ती काढण्या इतका दम प्रस्तुत लेखकाला नाही. एक तर, मुखत्वानें भरलेल्या ह्या ग्रंथाचा लेखकाला किळस आलेला म्हणून; व दुसरें, युरोपियन मूर्खांचेही परम भक्तीनें समर्थन करणारे आपल्यामध्ये शतमुख आहेत म्हणून.

राष्ट्रीय मराठी कोश

१. शालिवाहनाच्या चाराव्या शतकापासून एकोणिसाव्या शतकापर्यंत मराठी भाषेत पांचपंचवीस कोश झालेले आहेत. त्यांतून उपलब्ध असा अत्यंत जुना कोश म्हटला म्हणजे महानुभाव ग्रंथकारांनी रचिलेला मध्यकालीन मराठी शब्दांचा कोश होय. हा कोश अद्याप छापलेला नाही; परंतु पहाण्यांत आलेला आहे. ह्यांत जुन्या मध्यकालीन मराठी शब्दांना सुबोध प्रतिशब्द किंवा शब्दसमूह दिले आहेत. कोश पद्य नसून गद्य आहे. महानुभावांच्या कोशाहून किंचित् अलीकडचा असा एक मराठी कोश मला मिळाला आहे. ह्यांत ज्ञानेश्वरीतील दुर्बोध म्हणजे मध्यकालीन शब्दांचे अकारविल्ह्याने अर्वाचीन मराठी प्रतिशब्द दिले आहेत. हा कोश सुमारे तीनशे वर्षांचा जुना असून, हा दोन चार स्थळी ह्याहून प्राचीन मराठी कोशांचा हवाला देतो. प्राचीन मराठी कोशांचा हा उल्लेख खरा असावा, असे समजण्यास एक प्रमाण आहे. रा. रा. नंदर्गाकरांनी प्रसिद्ध केलेल्या रघुवंशाच्या प्रस्तावनेत व टीपांत रघुवंशावरील हेमाद्रिच्या टीकेतले उल्लेख नमूद केले आहेत. त्या उल्लेखांत कित्येक संस्कृत शब्दांना हेमाद्रीने तत्कालीन मराठी शब्द दिलेले आढळतात. कठीण संस्कृत शब्दांना सार्वलौकिक मराठी शब्द देण्याचा प्रयत्न शक १११० तल्या हेमाद्रीसारख्या जाड्या पंडिताने करणे म्हणजे द्वैभाषिक कोश रचण्याची प्रस्तावनाच करणे आहे. जेव्हां कोणी ग्रंथकार संस्कृत शब्दांना मराठी प्रतिशब्द देतो, तेव्हां संस्कृत भाषेपेक्षां मराठी भाषा जाणणाऱ्या लोकांच्या सोयीकडे त्यांचे विशेष लक्ष असते हे सांगायला नकोच. तसेच ह्या बाबीवरून असेही कांहींसे म्हणावे लागते की, त्या काली मराठी भाषा अनेक प्रकारच्या व्यवहारांत प्रौढत्वाप्रत पोचलेली होती. हेमाडपंती नीति, हेमाडपंती वरावर्दी गणित, हेमाडपंती लेखनपद्धति, हेमाडपंती मेस्तके, वगैरे व्यवहारोपयोगी ग्रंथ हेमाद्रीने मराठीत केले, ह्या बाबिकडे लक्ष दिले असतां, शक १११० त मराठी भाषा प्रौढत्वाप्रत पोहोचली होती, ह्या विधानाला दुजोरा मिळतो. हेमाडपंताच्या नंतर पंधरा वीस वर्षांत, ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, सोपानगीता, निवृत्तिगीता चांगदेवाचे अभंग, वगैरे ग्रंथ निर्माण झाले, ह्या तिसऱ्या बाबीने तर वरील विधान सिद्धान्तवत् भासते. मराठी भाषेची अशी प्रौढ स्थिति ज्या काली होती त्या काली तीत कोशरचना व्हावी हे साहजिक आहे. ह्याच मराठी कोशरचनेला अनुलक्षून माझ्याजवळील ज्ञानेश्वरीचा कोश “ प्राचीन कोशां ” चा उल्लेख करतो, असे दिसते.

* हा लेख सरस्वतीमंदिर (श० १८२७ श्रावण) पृ. १-१४ वर स्वतंत्रच आला आहे.

२. शके १२३९ पर्यंत महाराष्ट्रांत यादवांचें राज्य होतें, तोंपर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्रांत शुद्ध मराठी व संस्कृत-मराठी असे दोन प्रकारचे कोश झाले असावे, असे अनुमान होतें. पैकीं शुद्ध मराठी कोश नाथपंतीयांनीं, महानुभावांनीं किंवा हेमाडपंताच्या आज्ञानुवर्ति ब्राह्मणांनीं केले असावे असा तर्क आहे. ही मराठी कोशरचना संस्कृत कोशरचनेच्या धर्तीवर झाली असली पाहिजे. हेमाद्राच्या पूर्वी संस्कृतांत व प्राकृतांत कोश झाले होते, हें प्रसिद्धच आहे.

३. शक १२३९ पासून तीनशें वर्षे पुढें म्हणजे सरासरी शक १५३९ पर्यंत महाराष्ट्रांत मुसलमानांचा अंमल होता. त्या अवधींत फारशी-मराठी कोश मराठींत निर्माण होऊं लागले. परकी अंमल सुरू झाला म्हणजे राजाला व राजपुरुषांना प्रजेची भाषा आणि प्रजेला राजाची भाषा शिकणे अत्यवश्यक होतें. मुसलमानांना प्रजेशी सामान्य दळणवळण ठेवावयाचें होतें, आणि त्यांच्या जुन्या वसुलाच्या व हिशेवाच्या पद्धती समजून घ्यावयाच्या होत्या; सबब यादवांच्या राज्यांत प्रचलणाऱ्या हेमाद्राच्या हिशेवाच्या व जमाबंदीच्या पद्धती व परिभाषा फारशींत उतरणें त्यांना जरूर झालें. मुसलमानांच्या काळांतिल हेमाडपंताच्या जमाखर्चाच्या पद्धती मराठींत लिहिलेल्या मजजवळ आहेत. त्या हेमाडपंताच्या मूळ मराठी पद्धतीचीं फारशी भाषांतरेंच आहेत. मात्र फारशी शब्द मराठींत लिहिलेले आहेत व त्यांना मराठी विभक्तिप्रत्यय लावलेले आहेत. बाकी आंतील बहुतेक सर्व मजकूर हेमाडपंताचा आहे. ह्या पद्धती एका प्रकारचे फारशी-मराठी कोशच होत. ह्यांखेरीज हिंदुमुसलमानांचें सामान्य व्यवहारांत दळणवळण सुकर होण्याकरितां व्यवहारांतील शब्दांचेही कोश त्या वेळीं तयार झालेले मजजवळ अर्धेमुर्धे आहेत. एक श्लोकबद्ध व एक नुसती याद आहे. ह्या यादींत मराठी शब्द व त्याच अर्थाचे फारशी शब्द दिलेले आहेत. हाटवाजार, हुडाबुरुज, पोथीकिताब, चजिवस्त वगैरे शब्द उदाहरणार्थ देतो. सरकारी कामकाज व सामान्य दळणवळण या व्यतिरिक्त दुसऱ्या एका प्रांतांत कोशाची रचना त्या काळीं झाली. आपल्या इकडील वेदांताचीं मते मुसलमान लोकांतील सूफी नांवाच्या पंथानें घेतली व वेदांताच्या परिभाषेचें भाषांतर फारशी अरबींत झालें. वेदांताच्या परिभाषेंतील संस्कृत शब्दांना फारशी किंवा अरबी शब्द ज्यांत दिले आहेत, अशी एक यादी मजजवळ आहे.

४. शक १५३९ च्या सुमारास महाराष्ट्रांत मराठ्यांचें स्वराज्य शहाजी राजे भोंसले यांच्या प्रयत्नानें सुरू होण्याचा समय आला; व शिवाजीच्या हस्ते तो प्रयत्न पूर्णपणें सफल झाला. मुसलमानांनी अंमलांत राजव्यवहारांत फारशी व आरबी शब्द फार शिरले, ते काढून टाकून संस्कृत म्हणजे अर्थात् मराठी शब्द व्यवहारांत पुनः स्थापन करावे लागले. शिवाजीच्या आज्ञेवरून रघुनाथपंडितानें केलेल्या राजव्यवहारकोशांत केवळ संस्कृत शब्दांची पुनःप्रतिष्ठा करण्याचा हेतु नव्हता; तर जे संस्कृत शब्द मुसलमानांच्या अंमलापूर्वी मराठींत रूढ झाले होते व ज्यांना सर्वस्वी मराठीच समजणें रास्त होतें, तें, शब्द पुनः स्थापित करण्याकरितां त्या कोशाची

रचना झाली. ह्या कोशांत फारशी शब्दांना संस्कृत विभक्तिप्रत्यय लावलेले आहेत; परंतु असंस्कृतज्ञ अशा कारकुनांनाही तो सहज कळण्यासारखा आहे. व त्यांच्याच उपयोगाकरितां तो वस्तुतः रचिलेला होता. ह्याच वेळीं जमाखर्चाच्या फारशी यादीतील यावनी शब्दांना मराठी पेहराव देण्याचा यत्न झालेला, मजजवळील एका श्लोकवद्ध यादीवरून दिसून येतो. मराठ्यांच्या अमदानीत अमरकोशाचें मराठी भाषांतर झालेलें मजजवळ आहे. ज्ञानेश्वरीतील कठिण शब्दांच्याहि कांहीं यादी या वेळीं निर्माण झाल्या. मोरोपंतांसारख्या कवीं जवळ यमकांच्या यादी असत. तसेंच पेशव्यांच्या व इतर सरदारांच्या दप्तरखान्यांत फारशी, इंग्रजी, कानडी, तामील, वगैरे भाषांतील शब्दांचे कोश असत. कारण त्या भाषांतून परदेशी वकिलांशी पत्रादि व्यवहार करावा लागे. युरोपियन लोकांच्या लष्करी शब्दांचीही परिभाषा गोविंदराव काळ्यांच्या एका यादीत दिलेली उपलब्ध आहे.

५. अशा नानाप्रकारच्या यादी मराठ्यांच्या रियासतींत चालू होत्या. पोर्तुगीज फ्रेंच व इंग्रज ह्यांच्याही दप्तरखान्यांत मराठी शब्दांच्या यादी होत्या असें वाटते. गोवा, पांडिशेरी मद्रास, कलकत्ता व मुंबई येथील सेक्रेट्रियटांतील जुन्या दप्तारांत ह्या यादी अजून असतील. शक १७३९त महाराष्ट्रांत इंग्रजी अंमल सुरू झाला. त्याच्या पूर्वी इ. स. १८१० त श्रीरामपूर येथे क्यारेने मराठी शब्दांची एक यादी ऊर्फ कोश छापला. मुंबईस १८२४ त कनेडीने एक मराठी कोश प्रसिद्ध केला. नंतर १८२९ त जगन्नाथशास्त्री क्रमवंताने एक मराठी कोश मराठी प्रतिशब्द देऊन संपादिला. १८३१ त मोलस्वर्थाचा मराठी इंग्रजी कोश प्रकाशला. १८४७ त क्यांडी व मोलस्वर्थ यांचा इंग्रजी-मराठी कोश बाहेर पडला. रघुनाथ भास्कर गोडबोल्याने "हंसकोश" १८६३ त व "मराठी भाषेचा सुवह कोश" १८७० त छापिला. १८७८ जनार्दन हरि आठल्ये याने "विद्यामाला" नामक विश्वकोशाची सुमारे २०० पृष्ठे छापून तो आरंभीच सोडून दिला. वडोदे येथील रावजी विन केशवराव सांवारे यानेही "विद्याकल्पतरू" नांवाच्या अशाच एका विश्वकोशाला हात घातला होता. पुण्यास पटवर्धन नामक एका गृहस्थाने एक वनस्पतिकोश पंधरा वीस वर्षांपूर्वी चालविला होता. डॉ. सखाराम अर्जुन यानेही एक वनस्पतिकोश छापिला आहे. स्थलनामांचाही एक कोश मराठीत झाला आहे. रघुनाथशास्त्री गोडबोल्याने भारतवर्षीय प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन कोश प्रसिद्ध केले आहेत. १८९१ त बापट व पंडित यांनी "शुद्ध मराठी कोश" तयार केला. कोकणी भाषेचेही दोन तीन कोश झालेले आहेत. खेरीज तळेकर, बाबा पदमनजी, वगैरेचे शालोपयोगी द्वैभाषिक कोश शालोपजीवी प्रजेला महशूर आहेतच. प्रस्तुतकालीं मुंबईचे प्रो. रानडे

६ "ख्रिस्ताच्या विसाव्या शतकातील इंग्रजी-मराठी कोश" खंडशः प्रसिद्ध करित आहेत. व्यापारी कोश, विग्रहकोश, संख्याकोश, धातुकोश, ज्ञानेश्वरीकोश वगैरे सटरफटर कोशही दहा पांच झालेले दृष्टीस पडतात.

७ येणेंप्रमाणें, गेल्या सातशें वर्षांत मराठी भाषेचे किंवा मराठी भाषेशी संबंध

असलेले असे तास चाळीस कोश व याद्या तयार झालेल्या आपल्यापुढे आहेत. पैकीं, “राष्ट्रीय मराठी कोश” या संज्ञेस सर्वथा पात्र असा ग्रंथ कोणता तें पाहून, तसा ग्रंथ कोणताच नसल्यास, तो कसा निर्माण करतां येईल, याचा खुलासा करणें मनोरंजक आहे.

८. कोश व यादी यांचा जो वर तपशील दिला आहे त्यांत दोन प्रकार आहेत; एक द्वैभाषिक कोशांचा व दुसरा एकभाषिक कोशांचा. मराठी शब्दांना इंग्रजी किंवा फारसी प्रतिशब्द देणारे कोश आणि इंग्रजी किंवा संस्कृत किंवा फारसी शब्दांना मराठी प्रतिशब्द देणारे कोश द्वैभाषिक कोश होत. असल्या द्वैभाषिक कोशांचा उपयोग परकी अंमलाखालीं परकी लोकांना विशेषेकरून किंवा सर्वस्वी होत असतो. क्यारेनें व मोल-स्वर्थानें जे मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी कोश रचिले, त्यांचा मुख्य हेतु इंग्लिश राष्ट्रचें हित हा होता. मराठीत जें जें कांहीं लिहिलें किंवा बोललें जाईल तें तें इंग्लिश लोकांना कळावें, अशी आवश्यकता १८१० च्या किंवा १८३१ च्या सुमारास फार भासत असे. एतद्देशीय लोकांतलि अति थोड्यांना इंग्रजी भाषा येत असल्यामुळें प्रायः एकोनएक इंग्रजी कामगारांना प्रजेशीं दळणवळण ठेवण्यास व त्यांचें हृद्गत समजून घेण्यास मराठी भाषेचा कामापुरता चांगला अभ्यास करावा लागे आणि त्या अभ्यासांत ह्या कोशांचा घडोघडी उपयोग होई. कप्तान क्यांडी व लेफ्टनंट मोलस्वर्थ यांनी जी मराठी-इंग्रजी कोशरचना केली ती अशी स्वजनहितैकदृष्टीनें केली. तींत एतद्देशीय लोकांच्या राष्ट्रीय हिताची दृष्टि विलकुल नव्हती व तशी असणेंही स्वाभाविक नव्हतें. त्या काली महाराष्ट्रांत हजारांतून एकाद्या अर्ध्या माणमाला इंग्रजीचा गंध असेल नसेल, अशा स्थिति होती. तेव्हां इंग्रजीत लिहिलेल्या मराठी कोशांची योजना त्यांच्याकरितां नव्हती, हें उघड आहे. एतद्देशीय विद्यार्थ्यांना आपल्या कृतीचा वराच उपयोग करून घेतां येईल, अशा औपचारिक भाषेचा ध्वनि ह्या कोशांच्या प्रस्तावनांतून निघण्यासारखा आहे; परंतु ह्या दूरध्वनीवर फारशी भिस्त ठेवण्यांत अर्थ नाही. मुंबईसारख्या मोठमोठ्या शहरांत असणाऱ्या सेवार्थी होतकरू विद्यार्थ्यांना उद्देशून “एतद्देशीय” हा शब्द अशा स्थलीं योजण्याचा त्या काली प्रघात होता. सारांश, हे द्वैभाषिक कोश मुख्यतः परकी लोकांकरितां परकी भाषेत लिहिले असल्यामुळें, त्यांना राष्ट्रीय म्हणतां येत नाही. अर्थात् ते प्रस्तुतच्या विवेचनाचे विषयहीं होऊं शकत नाहींत. हाच कायदा एतद्देशीयांनाही केलेल्या द्वैभाषिक कोशांना लागू करणें न्याय्य आहे.

९. परकीय अंमलाखालीं परकीय भाषेत एतद्देशीयांनीं किंवा परकीयांनीं रचलेल्या द्वैभाषिक कोशांना राष्ट्रीय मराठी कोश तर म्हणतां येत नाहींच, परंतु क्यारे, क्यांडी व मोलस्वर्थ यांच्या कोशांना संपूर्ण कोश ही देखील उच्च पदवी द्यावी किंवा नाही, ह्या बाबीबद्दल संशय पडतो. कोणत्याही भाषेचा संपूर्ण कोश म्हटला म्हणजे त्यांत त्या भाषेतील जुने व वर्तमान, लुप्त व प्रचलित, ग्राम्य व सभ्य, राष्ट्रीय व प्रांतिक, असे एकोन एक सर्व शब्द आले पाहिजेत. वेद, व्याकरण, न्याय, मीमांसा, वेदान्त, वैद्यक, रसायन, भूगोल, भूस्तर, खगोल, गणित, जल, वायु, विद्युत्, उष्णता, वगैरे अखिल शाखांतलि

जुन्या व नव्या पारिभाषिक शब्दांचा स्थूल संग्रह त्यांत होणे आवश्यक आहे. परभाषांतून आलेले नवीन शब्द व एतद्देशीयांना निर्मिलेले नवीन शब्द यांचा समावेश त्यांत झाला पाहिजे. तात्पर्य, तोंडांतून उच्चारल्या जाणाऱ्या ज्या ज्या म्हणून रूढ शब्दांच्या अर्थाची स्वभाषेत प्रतीति होते त्या त्या शब्दाला अवश्यमेव स्थूल मिलालें पाहिजे. एवंगुणावीशिष्ट जो कोश तो संपूर्ण या विशेषणानें अलंकृत होण्यालाः सर्वथा युक्त होय. ह्या दृष्टीने पाहिले म्हणजे क्यारे, क्यांडी व मोलस्वर्थ यांचे कोश बहुत तऱ्हांनी अपूर्ण आहेत असें म्हणणें अपरिहार्य होतें. जुने मराठी ताम्रपट व शिलालेख, जुनी मराठी काव्ये व नाटके, जुन्या वखरी व पोवाडे, जुन्या म्हणी व जुनी गाणी, ह्यांतिल हजारों-हजार जुने शब्द ह्या कोशांत नाहींत. न्याय, वेदान्त, गणित, वैद्यक वगैरे शास्त्रांतिल परिभाषा-जो सदासर्वदां शास्त्री लोकांच्या जिह्वाग्रों असें-तिचा, संपूर्ण तर राहण्याच परंतु चालीपुरता देखील समावेश ह्या कोशांत नाहीं. अशा नाना नकारामुळें नम्र जें शब्द-संग्रह त्यांना कोश ही उच्च पदवी कशी द्यावी ? मोरोपंत हा मराठी सारस्वतांतील मोठा मान्य भाषाप्रभु आहे. त्याच्या काव्यांत जेवढे म्हणून संस्कृत शब्द आलेले आहेत, तेवढे सर्व मराठींत तत्सम म्हणून समजणें भाग पडतें; व त्यांचा सर्वांचा समावेश कोणत्याही संपूर्ण म्हण-विणाऱ्या मराठी कोशांत होणें भूषणावह आहे. आतां, मोलस्वर्थाच्या कोशांत मोरोपंताच्या ग्रंथांतिल संस्कृत शब्द तर काय, पण शेकडों मराठी शब्दही सांपडत नाहींत. तेव्हां कोशाला त्याच्या संपूर्ण हें विशेषण कोणत्या सबबीवर द्यावयाचें ? कोंकणी, वऱ्हाडी, कोल्हापुरी, गंगेरी, डोंगरी, दर्यायी, कोळवणी, वगैरे जे मराठीचे प्रांतिक भेद आहेत त्यांतिल शब्दां चाही संग्रह ह्या कोशांत नाहीं. सारांश, संपूर्णतेच्या दृष्टीने हे कोश अत्यंत व्यग आहेत, असें विधान करावयाला बिलकूल दिक्कत वाटत नाहीं. ते परकीय भाषेत परकीयाकरितां व मनानें परकीय बनलेल्या व बनणाऱ्या सेवार्थ्याकरितां लिहिलेले असल्यामुळें त्यांस राष्ट्रीय तर मुळांचि म्हणतां येत नाहीं, हें वर सांगितलेंच आहे.

१०. महाराष्ट्रांतिल द्वैभाषिक कोशांची ही अशी योग्यता आहे. आतां, शक ११५० पासून आतांपर्यंत जे वसि पंचवीस एकभाषिक शब्दसंग्रह मराठींत झालेले आहेत, त्यांपैकी बहुतेक सर्व, यादी किंवा सूचि म्हणून ज्यांना म्हणतात, त्या मासल्याचे आहेत. कोश ह्या प्रौढ नांवाला हक सांगण्याचा त्यांपैकी एकालाच कायतो थोडासा अधिकार पोहोचतो. जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत यानें १८२९ त जो मराठी कोश मराठी प्रतिशब्द देऊन छापिला त्यांतिल शब्दसंग्रह, यादी किंवा सूचि यांच्यांतल्यापेक्षा जास्त असून मोलस्वर्थाच्या कोशांतल्याहून बराच कमी आहे. मोलस्वर्थाच्या कोशांत जे दोष आहेत म्हणून वर सांगितलें ते सर्व दोष ह्या कोशांत सांपडतात. संस्कृतादि भाषांचें अज्ञान, पाणिन्यादि वैयाकरणांशीं अपरिचय, ज्ञानेश्वर्यादि जुन्या मराठी ग्रंथांची अनोळख, वगैरे सबबींखालीं लपण्याची मोलस्वर्थाप्रमाणें क्रमवंताची बिलकूल सोय नव्हती. असें असून, त्यानें ज्या अर्थी उपरिनिर्दिष्ट दोषांना छोट दिल्या नाहीं, त्याअर्थी खऱ्या कोशकाराच्या कर्तव्याची त्याला असावी तशी ओळख नव्हती,

असा अभिप्राय व्यक्त करणे भाग पडते. क्रमवृत्तांच्या पूर्वी पांच दहा शब्दसंग्रह झालेले होते. तेव्हां कोश करण्याचे अश्रुतपूर्व काम त्यानेच प्रथम अंगावर घेतले, अशी सबब त्याच्यावतीने आणतां येण्याजोगी खचित नाही. मुंबईतील कित्येक बहुश्रुत इंग्रजांशीं क्रमवृत्तांचे बरेच संघट्टन असल्याकारणाने, इंग्रजां, ल्याटिन, ग्रीक वगैरे कोश पहाण्याची सोय त्याला होती; व तारतम्याने युरोपियन ग्रंथकारांच्यापेक्षां आपला ग्रंथ श्रेष्ठ कसा होईल, निदान त्यांनीं जे दोष केले असतील ते आपल्याला टाळतां कसे येतील, ह्या गोष्टींचा तरी त्याने विचार करावयाला हवा होता. असो; क्रमवृत्तांचा कोश अति विस्तृत व दुर्बल, ह्या बुद्धीने रघुनाथशास्त्री गोडवालाने जो संक्षिप्त व सुबल कोश केला तो विशेषतः मराठी शालांतील विद्यार्थ्यांच्या उपयोगार्थ केला. सबब त्याच्यासंबंधाने विशेष कांहीं सांगायचे नाही. गोडबोल्यांच्या हंसकोशांत ज्ञानेश्वरा वगैरे जुन्या मराठी ग्रंथांतील कांहीं जुने दुर्बोध शब्द दिले आहेत; मिळण्यासारखे सर्व जुने दुर्बोध शब्द दिलेले नाहीत. इतर कोशांविषयी महत्त्वाचे असे कांहींच नमूद करण्यासारखे नाही. प्रत्येक पुस्तकाचा कोणाला कांहींना कांहीं तरी उपयोग होतो, ह्या सबलतांच्या नजरेने पहातां, आजपर्यंत झालेल्या मराठी यादी, सूची व कोश यांचा भावी कोशकाराला कांहीं उपयोग होईल, असे समाधान करून घेतां येण्याजोगे आहे. मात्र असल्या निर्जीव समाधानापासून व अवास्तव प्रशंसेपासून महाराष्ट्रभाषेच्या स्थैर्याला, प्रगतीला व गौरवाला फारसे सहाय्य होईल असे वाटत नाही.

११. मिळून लिहिण्याचे एकंदर तात्पर्य काय कीं, सर्वांगांनीं संपूर्ण असा राष्ट्रीय मराठी कोश अजून महाराष्ट्रांत निर्माण झाला नाही; व्हावयाचा आहे.

१२. संस्कृत व प्राकृत भाषांत असलेले जे पांचपन्नास जुने कोश आज उपलब्ध आहेत, त्यांपैकीं संपूर्ण राष्ट्रीय कोशाच्या पदवीला पोहोचलेला एकही कोश नाही. आर्ष व अनार्ष एकोनएक शब्द एकाच कोशांत संगृहीत केलेले संस्कृतांत नाहीत. प्राकृत कोशांचा असाच प्रकार आहे. वैदिक शब्दांचे जे निघंटु आहेत त्यांत वेदांतील कठिण शब्दांचाच तेवढा संग्रह केलेला आढळतो; एकोनएक शब्दांचा संग्रह आढळत नाही. अनुपलब्ध संस्कृत कोश नांवांने माहित असलेले बरेच आहेत. त्यांतील एकाद्यांत एकोनएक आर्ष व अनार्ष संस्कृत शब्दांचा संग्रह असण्याचा संभव आहे. परंतु, असा कोश जोंपर्यंत सांपडला नाही, तोंपर्यंत विद्यमान संस्कृतकोशांच्या अपूर्णतेबद्दल वर जें विधान केले आहे, तेंच प्रमाण धरून चालले पाहिजे.

(१३) संस्कृत व प्राकृत कोशांत शब्द व त्यांचे संक्षिप्त अर्थ मात्र दिलेले असतात. शब्दाची सिद्धि कशी झाली, तो प्रथम कोणी केव्हां योजला किंवा बनवला, त्याचा अर्थ पुढे कसकसा बदलत गेला, त्याचे विरुद्धार्थक शब्द कोणते, त्याचे लाक्षणिक अर्थ कोणते, त्याचे इतर शब्दांशीं समास कसे होतात, त्याचा उच्चार कसा करतात, त्याला सोदून असा इतर सर्वांगीय भाषांत शब्द कोणता, वगैरे बाबी अलीकडील युरोपियन राष्ट्रीय कोशकार मोठ्या महत्त्वाच्या मानतात. तसेच, प्रकृतीपासून झालेलीं नामें, विशेषणें,

क्रियापदें व अव्ययें समग्र देण्याची चाल युरोपियन कोशकारांत आहे. हा प्रकार संस्कृत व प्राकृत कोशकारांमध्ये विलकूल नाही. शब्द, प्रतिशब्द व अर्थ, पुनरुक्ति होऊं न देतां, अत्यंत संक्षेपानें देऊन थोडक्यांत काम करण्याची शैली संस्कृत व प्राकृत कोशकारांची अप्रतिम आहे. शास्त्रीय दृष्टीनें पहातां भाषेतील एकोनएक जुन्या व नव्या शब्दांचा एके ठिकाणी संग्रह करून, त्यांचे विशद, संक्षिप्त व समर्पक अर्थ देण्याचें काम कोशाचें आहे. ह्यापलिकडे, शब्दांच्या प्रपंचाशी कोशाचा संबंध नाही. व्युत्पत्ति, सिद्धि, समास, संधि, सुप्तिङ्तप्रक्रिया वगैरे प्रकरणांचें विवेचन करण्याचा अधिकार व्याकरणाचा आहे. असें संस्कृत कोशकारांचें मत दिसतें व तें सशास्त्र आहे. व्युत्पत्ति वगैरे अप्रस्तुत प्रकरणांचें निष्कारण प्रदर्शन करण्यांतच कोशाचें सर्वस्व आहे. असें युरोपियन कोशकारांचें मत दिसतें, तें अशास्त्र आहे, हें संस्कृत व्याकरणाशी थोडाबहुतही ज्याचा परिचय झाला, त्याला सहज कळून येईल. रानांतून आगिलेल्या औषधीचा काढा करण्याचें काम चालूं असतां, त्या औषधीच्या उत्पत्तीचें, वृद्धीचें, संकराचें व रंगाचें बारीक वर्णन एकाद्या काबुबाईपुढें करणारे वैद्यराज जितपत अप्रयोजक, तितकेच हे युरोपियन कोशकार होत. शब्दांची व्युत्पत्ति, रचना, समास, रूपे वगैरे बाबींचा विचार करण्याचें काम व्याकरणाचें आहे. त्यांत कोशकारांनी हात घालण्याचें प्रयोजन नाही. असें असून, युरोपियन कोशकार व्याकरणाच्या प्रांतांत अतिक्रमण करतात. त्याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, पाणिनीनें जसें संस्कृत शब्दसृष्टीचें सांगोपांग पृथक्करण केले आहे, तसें युरोपियन भाषांचें कोणी केले नाही. त्यामुळे युरोपियन व्याकरणकार व कोशकार एकमेकांना धक्के देतांना दृष्टीस पडतात. त्यांच्यांत व्याकरण व कोश ह्यांचा सशास्त्र विभाग अद्याप झाला नाही. त्याप्रमाणेंच छंदःशास्त्र व अलंकारशास्त्र ह्यांचा समावेश युरोपियन लोकांच्या व्याकरणांत होतो, व कोशांतही होतो. परंतु ही चारी शास्त्रे भिन्न आहेत, असें फार प्राचीन काळापासून भारतवर्षांत ठरलेले आहे. वृत्तांची माहिती छंदःशास्त्रांत, लाक्षणिक अर्थांची माहिती अलंकारशास्त्रांत, शब्दांचें पृथक्करण, व्युत्पत्ति व चरित्र व्याकरणशास्त्रांत आणि त्यांचा संग्रह कोशांत घावयाचा, असा विभाग मान्य झाला असल्यामुळे, छंद, अलंकार, व्याकरण व कोश यांचा चिवडा हिंदुस्थानांत कधीही पसंत होणार नाही. कित्येक नामांकित इंग्लिश कोशांत थोर पुरुषांची संक्षिप्त चरित्रे किंचित् माहिती, बायबल वगैरे पुराणांतील उल्लेख अशी अवांतर खिचडीसुद्धा खपली जाते. सारांश अशास्त्र व अव्यवस्थित सर्वसंग्रह हें नांव बहुतेक युरोपियन भाषाकोशांना यथास्थित शोभतें.

१४ राष्ट्रीय व संपूर्ण मराठी कोश रचणाऱ्यांनी हा अव्यवस्थितपणा टाळला पाहिजे. युरोपियन लोक राजकीयदृष्ट्या प्रस्तुतकालीं मोठे म्हणून समजले जातात; परंतु कोशकरणांत किंवा व्याकरणरचनेंतही ते सर्वस्वी मान्य आहेत, असें समजणें कोतेपणाचें लक्षण आहे. उच्चार-प्रकरणांत तर युरोपियन कोशकारांसारखे पंगु कोणीच नाहीत. Tzar वगैरे शब्दांतील दंत्य झ वगैरेचा उच्चार वेडीवाकडीं अक्षरें देऊन निरनिराळे कोशकार निरनिराळ्या तऱ्हांनीं दाखविण्याचा जो अकटोविकट प्रयत्न करतात तो पाहून

निव्वळ काँव येते. असल्या किंवेला पात्र करून घ्यावयाचें नसेल तर दंत्य च, छ, ज, व अनुनासिक ह्यांच्या खुणा मराठी कोशकारांनी नवीन बनविल्या पाहिजेत.

१५ सारांश, संपूर्ण व राष्ट्रीय मराठी कोश रचणारानें खालील गोष्टी विचारांत घेण्यासारख्या आहेत.

(१) भाषेत रूढ झालेल्या नव्या व जुन्या, लुप्त व प्रचलित, ग्राम्य व सभ्य, राष्ट्रीय व प्रांतिक, एकोनएक शब्दांचे संक्षिप्त, समर्पक व अव्याप्त्यतिवाप्त्यसंभवादिदोष-रहित अर्थ दिले पाहिजेत.

(२) देवनागरी अक्षरांचे उच्चार मराठींत भिन्न होत असल्यामुळे, मराठी शब्दांतलि अक्षरांचे उच्चार योग्य संकेत ठरवून द्यावे. उदाहरणार्थः—करकर, जातात, घर, पखालची, दारें, झाक, जात, वगैरे शब्दांत कित्येक स्थलीं अ चा उच्चार होत नाही. हा अनुच्चारित अ व्युत्पत्तिदृष्ट्या लिहिणें सशास्त्र, परंतु उच्चारणें रूढ नाही. सबब, हा अ अनुच्चारित आहे, हें दाखविण्याला कांहीं संकेत असावा. इतरत्रही अनुनासिक वगैरे-संबंधानें असेच संकेत पाहिजेत.

(३) रूढ होऊन वसल्यामुळे, जे सामासिक शब्द एकशब्दासारखे भासतात. त्यांखेरीज इतर असंख्य सामासिक शब्द देऊं नयेत.

(४) कोणता शब्द कोणत्या भाषेतून आला ते संकेतानें दाखवावें. हें काम कोशकाराला सुलभ व्हावयाला मराठीची समग्र व्युत्पत्ति अगोदर तयार झाली पाहिजे.

(५) संहित शब्द देऊं नये. तें व्याकरणाचें काम आहे.

(६) नामरूपे व धातुरूपे देऊं नयेत; तें व्याकरणाचें काम आहे. संस्कृत नामांची व धातूंची नाना प्रकारची अपवादक रूपे आहेत. तीं व्याकरणांत देतात, कोशांत देत नाहीत. तोच नियम मराठीला (व युरोपियन भाषांना) लावावा.

(७) ग्रंथनामें, थोर पुरुषांचीं नामें, प्रसिद्ध स्थलांचीं नामें, पौराणिक पुरुषांचीं व स्थलांचीं नामें, वनस्पतींचीं, धातूंचीं, द्रव्यांचीं, माशांचीं, दगडांचीं वगैरे पारिभाषिक नांवां, भाषाकोशांत देऊं नये. व्यावहारिक नांवां तेवढीं द्यावीं. ग्रंथकोश, महन्नाममाला, स्थलकोश, पुराणकोश, वनस्पतिकोश, रसायनकोश, प्राणिकोश, मच्छकोश, पक्षिकोश, दशत्कोश, वगैरे नाना प्रकारचे त्या त्या विषयांचे कोश स्वतंत्र असतात. भाषाकोशांत. इतर शास्त्रांतल्या व विषयांतल्या विशेषनामांचा संग्रह अप्रस्तुत व अनवस्थ होय.

(८) छंदःशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, उच्चारशास्त्र, कोशांत देण्याची जरूर नाही.

(९) वाच्यार्थाव्यतिरिक्त लक्ष्यार्थ व व्यंज्यार्थ कोशांत देऊं नयेत. कारण, कोणत्याही शब्दाचे लक्ष्यार्थ व व्यंज्यार्थ व्यक्तिपरत्वे, कालपरत्वे व देशपरत्वे असंख्य होतात.

(१०) जे लक्ष्यार्थक शब्द वाच्यार्थक शब्दांच्या स्थितीला आले, ते अवश्य द्यावे. उदाहरणार्थः कादंबरी ह्या शब्दाचा वाच्यार्थ मय आहे; लक्ष्यार्थ नवलकथा असा रूढ झाला आहे; सबब तो देणें भाग आहे. तसेंच लक्ष्यार्थक शब्दसमूह वस्तुतः एकच वाच्यार्थक शब्द होय.

(११) शब्दांचा उपयोग दाखविण्याकरितां ग्रंथांतलि वाक्यांचा उद्धार कोशांत

करूं नये. हें काम कोशाचें नाहीं; साहित्यशास्त्राचें आहे, गौडी, मागर्वा वगैरे रीती दाखवितांना किंवा शब्दांचे लक्ष्यादि अर्थ दाखवितांना, किंवा पदांचे गुणदोष दाखवितांना, हें काम अलंकारशास्त्रांत होत असतें. संस्कृत कोशांत कोशकार ग्रंथोद्धाराचें काम करीत नाहीं; कोशाचा टीकाकार करतो. टीकाकार व्युत्पत्ति, स्थिति, उपयोग, प्रतिशब्द, वगैरे सर्व प्रपंच करतो. हें टीकाकाराचें काम युरोपियन कोशकार टिपेंत न करतां शब्दाच्या पुढें बारीक ठशांत कंसांत व उपकंसांत करतात, व वचनोद्धाराचें काम शब्दाच्या अर्थापुढें करतात. सारांश, युरोपियन कोशकार आपल्याच कोशाला टिपा देण्याचें काम आपणच करतात; कोश व टिपा ह्यांत भेद करीत नाहींत. संस्कृत ग्रंथकार टिपा देण्याचें काम कोशांत करीत नाहींत; ह्याचीं चार कारणे आहेत:—(१) व्याकरण, छंद, अलंकार, कोश ह्यांचे प्रांत भिन्न आहेत, असें ते समजतात; (२) सूत्र-पद्धति त्यांच्या हाडीमाशीं खिळली आहे, त्यामुळे वायफळ व विस्तृत लिहिण्याला अवकाश नसतो; (३) बहुतेक सर्व कोश वृत्तरूप आहेत; (४) कोश विद्यार्थाकडून तोंडपाठ करून घ्यावयाचे असतात.

(१२) राष्ट्रीय कोश अगडबंब असलाच पाहिजे अशी युरोपियन कल्पना आहे. वेव्स्टरच्या इंग्रजी कोशाला अमरकोशाची बरोबरी करतां येईल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. सशास्त्र, स्वल्पाक्षर, असंदिग्ध व संपूर्ण असा राष्ट्रीय कोश असूं शकेल. विस्ताराचें व पांडित्याचें काम टीकाकारांनीं वाटेल तितकें करावें.

(१३) भाषेत जो शब्द नाहीं, तो कोशकारानें नवीन बनवून घालूं नये. नवीन शब्द बनवणें हें काम राष्ट्रीय कोशकाराचें किंबहुना कोणत्याच कोशकाराचें नाहीं. उदाहरणार्थ, ' इरलें ' हा मराठी शब्द घ्या. ह्या मराठी शब्दाला इंग्रजी प्रतिशब्द नाहीं म्हणून दुःख करीत वसणान्या एकाद्या द्वैभाषिक कोशकारानें एकादा वेडावांकडा इंग्रजी शब्द बनविला, तर त्याची सर्वत्र टर उडेल व बनावट शब्द सहसा कोणी मान्य करणार नाहीं. कोणत्याही भाषेत कोणतेही शास्त्र निर्माण होणाऱ्या पूर्वी शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याचा कृत्रिम प्रयत्न करणाऱ्या अद्वितीय कोशकाराचीही हीच दशा होण्याचा संभव आहे. कां कीं, नवीन शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द निर्माण करण्याचा अधिकार त्या त्या शास्त्रांत नवीन शोध करणाऱ्या व स्वभाषेत लिहिणाऱ्या आणि विचार करणाऱ्या विद्वच्छिरोमण्यांचा आहे; इतरांचा नाहीं. विशेष प्रसंगीं सामान्य माणसेंही व्यवहारोपयोगी एकाद दुसरा शब्द काचित् निर्माण करूं शकतात.

(१४) भाषेत जो शब्द आहे तो कोशकारानें वगळूं नये. वगळल्यास त्याचें अज्ञान व हलगर्जीपणा दिसून येतो, व उपयुक्त शब्दाची हेळसांड केल्याप्रमाणें होतें.

(१५) सभ्य शब्दाचा ग्राम्य उच्चार, निराळा शब्द म्हणून मानूं नये. परंतु ग्राम्य शब्द रूढ झाल्यास, निराळा स्वतंत्र शब्द मानावा. उदाहरणार्थ:—ज्ञानोबा, ग्यानबा. दुसरें नांव रूढ आहे, व पहिल्याहून भिन्न आहे, सबब निराळा शब्द आहे.

(१६) परधर्मीयांनीं, परदेशस्थानीं व पतितांनीं स्वभाषेंतील किंवा परभाषेंतील भ्रष्ट केलेले शब्द कोणत्याही राष्ट्रीय कोशांत घेण्यास योग्य नाहींत.

१६ ह्या स्थूल सूचनांव्यतिरिक्त आणखीही सूक्ष्म सूचना शेंकडों करतां. येतील. सूक्ष्म सूचनांचा उपयोग कोशाची साक्षात् रचना होत असतांना विशेष होण्यासारखा असतो.

१७ अमुक माणूस राष्ट्रांतलें व अमुक माणूस राष्ट्राबाहेरचें हें कळण्यास राष्ट्रांतील माणसांची नोंद करावी लागते, त्याप्रमाणेंच, अमुक शब्द भाषेतला व अमुक शब्द भाषेबाहेरला, हें समजण्यास भाषाकोशांची जरूर असते. कोणत्या शब्दाचा कोणता अर्थ रूढ आहे, हें निश्चयानें कळण्याचें शिष्ट व मान्य प्रमाण भाषाकोश होय.

१८ रघुनाथशास्त्री गोडबोले यानें रचिलेले ऐतिहासिक कोश, खरें पाहिलें तर, अकाराविल्ल्यानें लाविलेलीं लहान मोठीं चरित्रें आहेत. तीच कथा विद्यामाला वगैरे कोशांची आहे. असल्या पुस्तकांना कोश ही संज्ञा केवळ त्यांच्या अकारादि विल्ल्यांवरून देतात. प्रस्तुत स्थलीं नुसत्या भाषाकोशांचाच विचार केला असल्यामुळें, इतर कोशांचा यथें समावेश होऊं शकत नाहीं.

महाराष्ट्रांतील ग्रंथकारांचे बडोदें येथें भरलेलें संमेलन

१ *महाराष्ट्रांतील ग्रंथकारांचें यंदाचें संमेलन बडोदें येथें मोठ्या दरवारी थाटानें साजरे झालें. त्यांत विशेष गोष्ट ही कीं, जीं फलनिष्पत्ति गेल्या चार बैठकींत झाली नाहीं ती ह्या बैठकींत झाली. संमेलनाला दोन अडीच हजारांची रक्कम मिळाली ही रक्कम म्हणजे फार जवरी झाली असें नाहीं. परंतु दरवर्षी पाऊणशें शंभर टिकल्या जमवितां जमवितां जेथें मारामार पडत असे, त्या मानानें यंदाचें साल चिटणिसांना बऱ्यांतलें गेलें यांत संशय नाहीं. बाकी जो प्रकार झाला तो यथातथाच झाला. म्हणजे चिटणिसांचा अहवाल, स्वागतकारांचें भाषण, अध्यक्षानें व्याख्यान, वगैरे सर्व विधी रूढीप्रमाणें जे झाले ते इतर वर्षांच्याप्रमाणेंच झाले. विशेष विचार करून व्यापक तऱ्हेनें किंवा सानुभूतीनें कोणी कांहीं बोललें नाहीं. उदाहरणार्थ, चिटणीसांचा अहवाल घ्या. गेल्या वर्षी महाराष्ट्रांतील ग्रंथकारांवर, वर्तमानपत्रकारांवर व वक्त्यांवर जीं नाहक संकटें कोसळलीं त्यांचा उल्लेख चिटणीसांच्या अहवालांत यावयाला हवा होता. रा. टिळक, रा. परांजपे, रा. कोल्हटकर, रा. विजापूरकर, रा. जोशी, रा. मुंडले, वगैरे लेखकांच्या दुःखांचे वाटेकरी इतर ग्रंथकार नाहींत काय ? नाहींत असें म्हणण्याचें धाडस माझ्यानें करवत नाहीं. सर्वांना या थोर व्यक्तींच्या संबंधानें आदर वाटतो, यांत तिळमात्र संशय नाहीं. असें असून, ह्या ग्रंथकारांवरिल संकटांचा उल्लेख करावयाला, निदान त्यांच्या गैरहजीरीमुळे भासत असलेल्या उणिवीबद्दल सात्विक खेद तरी दर्शवावयाला, नको होता काय ? परंतु, चिटणीसांच्या अहवालांत त्यांच्या संबंधानें एक चकार शब्दही नाहीं. ग्रंथकारांच्या समेत नाहक संकटांत पडलेल्या ग्रंथकारबंधूबद्दल सानुभूतीचा एक शब्दही निघूं नये, ही मोठी नामोशाची गोष्ट झाली. जें संमेलन तदंगभूत व्यक्तींच्या सुखदुःखाचे वाटेकरी होत नाहीं, तें संमेलन कसचें ? हिंदुस्थानांत नाहीं काय तर समदुःखसुखत्व नाहीं, असा दोष विचारी पुरुष आपल्या ह्या देशाला देत असतात. तो दोष निद्रिस्त असा जो सामान्य जनसमाज त्यालाच तेवढा लागू पडतो असें नाहीं; तर विचाराचे मूर्तिमंत अवतार जे ग्रंथकार त्यांच्यांतही तो पूर्णपणें आढळतो ! राष्ट्राचे नेते, राष्ट्राचे गुरुमहाराज यांची जेथें ही असली दशा, तेथें विचाऱ्या लक्षावधि शिष्यांची गत काय विचारावी !

२. असो. संकटग्रस्त ग्रंथकारबंधूशीं समदुःख करण्याचें खेदमय कर्तव्य चिटणीस विसरले असें समजूं. ग्रंथकारबंधूंच्या सुखाचे तरी वाटेकरी. चिटणिसांना व्हावयाला हवें होतें. ग्रंथकारांपैकीं एखाद्या कोणी एखादा उत्कृष्ट ग्रंथ रचिला किंवा एखादा अलौकिक शोध केला, तर त्याची संभावना, त्याची प्रशंसा, त्याची वाहवा करण्याची चाल ग्रंथ-

* हा लेख ' राष्ट्रोदय ' मासिकांत (नोवें. १९०९) पृ. ४२-५२ वर आला आहे.

काराच्या संमेलनांतून असते. किंबहुना, ग्रंथकार. दरवर्षी जे एके ठिकाणी जमतात त्यांचे हे एक मुख्य कर्तव्य आहे. ग्रंथकारांची ग्रंथकारांनी वाहवा केल्यांत मोठे भूषण आहे. एखाद्या वाईट चोपल्याचीही सामान्य लोकांत कधी कधी वाहवा होते व एखादा प्रतिभासंपन्न ग्रंथ त्यांच्या अवहेलनेचा किंवा अवलक्षतेचा विषय होतो. तशी गोष्ट पंडितांची नसते व नसावी. परंतु, खेदाची गोष्ट की बडोद्यास जमलेल्या पंडितांना गेल्या वर्षीत झालेल्या उत्तम ग्रंथांची व शोधांची ओळखच पटली नाही. पृथ्वीवरील कोणत्याही प्रगत देशांत ज्याची गणना पहिल्या दुसऱ्या प्रतीच्या उत्कृष्ट ग्रंथांत होईल असा एक ग्रंथ आपल्या महाराष्ट्रांत गेल्या वर्षी निर्माण झाला. तो ग्रंथ रा. पांगारकरकृत मोरोपंताचे चरित्र हा होय. कित्येक वर्षे शोध व अभ्यास करून, ग्रंथकर्त्याने हे चरित्र रचले आहे. त्यांत दोषस्थले फार थोडी असून, गुणस्थले अनेक आहेत. अशा ग्रंथाची व त्याच्या कर्त्याची चिटणिसांनी योग्य शब्दांनी संभावना करणे जरूर होते. फार काय ग्रंथकारांच्या संमेलनाचा असा नियम असावा की, कोणत्याही शाखांत किंवा कलेत जो कोणी अपूर्व कृति निर्माण करील त्याला त्या वर्षी संमेलनाचा सभापती नेमावे. ह्या न्यायाने पहातां यंदाच्या वर्षी रा. पांगारकर हे संमेलनाचे अध्यक्ष व्हावयाला हवे होते. परंतु, अध्यक्ष होणे एकीकडेच राहिले; त्यांच्या ग्रंथाचे नांवही संमेलनाच्या संबंध बैठकींत निघाले नाही. याला म्हणावे गुणग्राहितां व समसुखिता ! बरे, हे दुःखविभागाचे व गुणग्रहणाचे काम चिटणिसांना नव्याने कोठून शिकावयाचे किंवा शोधून काढावयाचे होते, अशांतली वाव नाही. राष्ट्रीय सभेत दरवर्षी हे दोन्ही परिपाठ आज पंचवीस वर्षे चालू आहेत. राष्ट्रकामकर्त्यांच्या संक्रांता सानुभूतिपूर्वक उल्लेख व राष्ट्रीय काम करणाऱ्यांचे व्यक्तिशः अभिनंदन करण्याचा त्या सभेचा अस्खलित परिपाठ सर्वांना महशूर आहे. इतकेच नव्हे, तर राष्ट्रकामकर्त्यांपैकी जे कोणी मृत झाले असतील त्यांच्यासंबंधाने शोकप्रदर्शन करण्याचाही त्या सभेचा रिवाज आहे.

३. स्वागतकारांचेही भाषण विशेष स्मरणीय झाले, असे म्हणवत नाही. परंतु त्याबद्दल त्यांना दोष देण्यांत हशील नाही. कारण, ते विद्वानही नाहीत, व ग्रंथकारही नाहीत, सामान्य सुशिक्षित गृहस्थ आहेत. त्यांची माहिती कादंबरी व कविता यांच्या पलीकडे नसल्यामुळे, इतर विषयांचा परामर्ष घेण्यास त्यांना अवकाश मिळाला नाही. तो अवकाश विद्वान् अध्याक्षांच्या व्याख्यानांत मिळावयाचा. परंतु, त्यांतही कवितेखेरीज वाङ्मयाचा इतर कोणत्याही शाखेचा विशेष ऊहापोह झालेला दिसत नाही. कोण्या अप्रसिद्ध गृहस्थाने वर्तमान मराठी कवींवर कांही टाका कोठेशी केली होती. तीही जगप्रसिद्ध अशी नव्हती. तिच्यासंबंधाने अध्यक्ष कांही बोलले. त्यांतही म्हणण्यासारखे विशेष कांही एक नव्हते. काव्य, कादंबरी, इतिहास, चरित्र, शास्त्र, कला, वगैरेची हालहवाल गतवर्षीत कशी काय होती, पुढे पाऊल पडले किंवा मार्ग गेले, आपण स्वतः काय काम केले, आपण कांही केले नाही तरी इतरांनी काय करावे, कोणी कांही काम करीत असला तर त्याची किंमत काय, वगैरे अनेक मुद्दे दरवर्षीस विवेचनार्थ सिद्ध असतात, परंतु अध्याक्षांना त्यांपैकी

एकही दिसला नाहीं. प्रो. रानडे हे एक प्रचंड कोश तयार करीत आहेत. त्या कामी त्यांच्या अडचणी काय आहेत, प्रगती काय आहे, अपेक्षा काय आहे, वगैरे गोष्टींचाही पत्ता अध्यक्षांच्या भाषणांत कोठें नव्हता. वस्तुतः पहातां, हा प्रश्न संमेलनाच्या कार्यक्रमांत होता, तेव्हां त्याची चर्चा व्हावयाला हवी होती. परंतु साऱ्या संमेलनांत प्रो. रानडे व त्यांचा कोश यांचें नांवही नव्हतें. सारांश, चिटणीस, स्वागतकार व अध्यक्ष यांना महाराष्ट्र देशांतील सरस्वतीच्या राज्यांत ज्या कांहीं चिमुकल्या चळवळी चालल्या आहेत त्यांची ओळखही नव्हती असें दिसलें. एखाद्या उपन्यास लघुसमारंभाला जसे भाडोत्री वन्हाड, भाडोत्री नवरा व भाडोत्री नवरी धरून आणावी व त्यांचा लघुविधी एखाद्या गायत्रीशत्रु भिक्षुकानें तुळशीच्या लग्नांतील अंतर्पाटाचे मराठी श्लोक म्हणून उरकावा, त्यांतलाच मासला येथें उडाला. प्रेमाचा उमाळा असणारा किंवा त्यांतील मरुया जाणणारा सरस्वतीच्या राज्यांतील मांडलिक येथें कोणीच बोलला नाहीं.

४. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनासंबंधानेंही हाच फारस उडाला. ह्या प्रकरणावर विद्वान् डाक्टर भांडारकर कांहीं बोलले. व त्यांना ह्या विषयाची जितकी माहिती असावी असा अंदाज होता तितकी होती असें दृष्टोत्पत्तीस आलें. डॉक्टरांनीं प्रथमार्ंभी असा एक सिद्धांत सांगितला कीं, इतिहाससंशोधन सत्यान्वेषणबुद्धीनें करावें, ह्या सिद्धांतावर असा प्रश्न आहे कीं, कोणी असत्यान्वेषणबुद्धीनें संशोधन करीत असतो कीं काय ? रा. नासुदेवशास्त्री खरे, रा. पारसनीस, रा. देव, रा. चांशेरकर, रा. विनायकराव भावे, रा. गद्रे, रा. आठल्ये, रा. मावजी, रा. खंडेराव मेहेंदळे, वगैरे गृहस्थ काव्येतिहासताम्रपटादि संशोधन करीत असतात. यांपैकी कोणी असत्यान्वेषणबुद्धीनें काम करतो, असें माझ्या तरी आढळांत नाहीं. रा. गुप्ते यांनीं परवां टाइम्स व ज्ञानप्रकाश ह्या पत्रांत किंचित् धरसोडीचा प्रकार केला व त्या कामीं रा. गद्रे, व मि. कर्करिया यांनीं त्यांची चांगली कानउघाडणी केली. ह्यापलीकडील धरसोड कोठेंही फारशी दिसून आली नाहीं. ह्या प्रकरणीं एका ठिकाणीं मात्र मला अज्ञानबुद्धि दिसून आली. तें ठिकाण पुण्यांतील ज्ञानप्रकाश हें होय. ह्या पत्रांत तीन महिन्यांपूर्वी रा. गद्रे यांनीं रा. गुप्ते व रा. पारसनीस यांच्या चुक्या दाखविण्याचा नित्यक्रम ठेविला. रा. गुप्ते यांनीं विविध-ज्ञानविस्तारांत, इतिहाससंप्रहांत व टाइम्सपत्रांतील लेखांत इतक्या चुक्या केलेल्या होत्या कीं, रा. गद्रे यांनीं लिहिलेला प्रत्येक शब्द खरा होता. असें असून रा. गद्रे यांच्यावर असभ्यपणाचा व दुष्टपणाचा आरोप ठेवून ज्ञानप्रकाशनें रा. गद्रे यांनाच उपदेश करण्याचा घाट घातला. हा सर्व प्रकार मी निमूटपणें पहात होतो व जगांत सत्याचा उपमर्द शहाणे लोकही अज्ञानानें किंवा गैरसमजुतीनें कसा करतात, त्याचें आश्चर्य करीत होतो. ह्याच वृत्ताला उल्लेखून जर डाक्टरसाहेब बोलत असतील, तर माझे कांहीं म्हणणें नाहीं. डाक्टर भांडारकर यांनीं इतिहाससाधनांच्यासंबंधानें रा. वाड व रा. मावजी यांचा उल्लेख केला, तो सर्वथैव रास्त होता. कारण, रा. वाड यांनीं तयार केलेली लिखितें रा. मावजी व रा. पारसनीस यांच्या हातांत कशीं गेलीं व काय काय भानगडी

झाल्या त्यांची हकीकत डाक्टरांना माहीत असण्याचा जितका संभव आहे, तितका इतरांना नाही. तेव्हां रा. मावजी यांचे अभिनंदन डाक्टरांनी केले तें यथायोग्यच झाले. खरे पाहिले तर, एक गोष्ट अभिनंदनांत कमी पडली. ती ही की रा. पारसनीस यांचेही अभिनंदन डाक्टरांनी करावयाला हवे होते. कारण, रा. वाडानीं तयार केलेली लिखिते वाचणार व छापणार रा. पारसनीसच आहेत. या प्रकरणांत जास्ती शिरण्या इतकी माहिती मला नाही. तेव्हां दुसऱ्या एका विधानाकडे वळतो. काव्यातिहासलेख पुण्यांतील आनंदाश्रमांत ठेवावे, अशी सल्ला विद्वान् डाक्टरांनी दिली. ही सल्ला साऱ्याच संशोधकांना दिली, असे धरून मी चालतो. ही सल्ला दिसावयाला साधी, गोड व मोहक दिसते; परंतु किंचित् विचार करून पहातां, अत्यंत अव्यवहार्य आहे. कशी म्हणाल तर, संशोधक जीं साधनें जमावितात ती केवळ कौतुकानें सांठविण्याकरितां किंवा इतर लोकांच्या ठायीं आश्चर्य उत्पन्न करण्याकरितां किंवा स्वतःला महत्त्व आणण्याकरितां जमवित नाहींत. जमविण्याचा हेतू एक आणि एकच असतो. तो कोणता, तर त्यांचा स्वतः उपयोग व अभ्यास व साधल्यास प्रकाश करण्याचा. कोणीही मनुष्य एखाद्या विषयाचा संशोधक बनतो, तो त्या विषयांत त्याला कांहीं गम्य असतें म्हणून बनतो. आवडत्या विषयांची साधनें गोळा करण्याची जी तो खटपट करतो त्याचा हेतू इष्ट विषयाचें ज्ञान आपणा स्वतःस व प्रकाशनद्वारां इतरांस व्हावें हा असतो. आनंदाश्रमासारख्या इमारतींत ठेवण्याकरितां तो शोध करित नाहीं. तें काम महिना पांच चारशें रुपये खर्चिले असतां आनंदाश्रमाकरितां कोणी भाडोत्री करील. फिरते शास्त्री ठेवून जमविलेल्या पोथ्या ज्या डेकन कालेजांत सांठविलेल्या आहेत त्या अशाच पद्धतीनें जमविलेल्या आहेत. फिरत्या शास्त्रांना त्या पोथ्यांतील गम्य कितपत असतें हें डाक्टर नामी जाणतात. पांचपन्नास खड्या पगाराची जितकी मातबरी त्यांना वाटते तितकी जमविलेल्या पोथ्यांची वाटत नाही. शिवाय असल्या भाडोत्री लोकांकडून जें काम होतें तें यथातथाच होतें. हे लोक सांगितलेल्या ठिकाणीं शिकारपत्रें घेऊन जातात तेथील ग्रंथ तपासून येतात. अडीअडचणातून दुर्मिळ कागदपत्रें किंवा पोथ्यापुस्तके किंवा ताम्रशिलापट शिताफीनें शोधून काढण्याचें कसब त्यांच्या अंगां नसतें. कारण, सशास्त्र शोधकदृष्टीचा विकास त्यांच्या ठायीं झालेला नसतो. एखादी पोथी ते विकत घेतील; परंतु पोथीवरील वेष्टन ते टाकून देतील. कित्येक वेळा असा प्रसंग येतो कीं पोथीपेक्षां वेष्टनाचचि किंमत शतपट असते. नुकतीं पर्वा मला एक अशीच सवेष्टन पोथी सांपडली. तिच्या कागदीं वेष्टनावर एक अत्यंत महत्त्वाचा असा ऐतिहासिक लेख होता. सारांश काय कीं, ज्ञात्या शोधकांनीं जमविलेल्या कागदपत्रांची किंमत भाडोत्री संग्राहकांनीं जमविलेल्या सामग्रीहून फार निराळ्या तऱ्हेची असते. हें म्हणजे डाक्टरांना सांगावयाला पाहिजे असें नाही. तेव्हां परम कष्टानें जमविलेले लेख आनंदाश्रमांत ठेवण्याची सल्ला संशोधकांना कितपत रुचेल तें सांगावयाला नको. शिवाय संशोधकांनीं जमविलेले लेख संशोधकांना स्वतः पहावयाचे असतात. ते जर जमविलेले लेख आनंदाश्रमांत डाक्टरांच्या फुकट सल्ल्याप्रमाणें ठेवूं लागले,

तर संशोधकांना आनंदाश्रमांतच अखंड वास्तव्य करावें लागेल. समजा कीं एखादा संशोधक धुळ्यास, नागपुरांत किंवा कारवारास रहात असला तर त्याला ही डाक्टरांची सल्ला कितपत उपयोगी पडेल ? काय त्यानें आपला इतर कामधंदा सोडून क्षणोक्षणां पुण्यास वांघ मारावी ? तेव्हां ही सल्ला अव्यवहार्य आहे. ज्या पोथीचें किंवा कागदपत्रांचें काम झालें ती पोथी किंवा कागदपत्रे आश्रमांत सुरक्षित ठेवावयाला सांगितले, तर एक वेळ चालेल. तथापि, दुर्माळ व बहुमोल पोथ्या चुटकीसरशी आनंदाश्रमांत कोणी नेऊन ठेविली, असें मला वाटत नाही. शिवाय, आनंदाश्रमांत पोथ्या व कागदपत्रे ठेवण्यास दुसरी एक अडचण आहे. आज दहापांच संशोधक जे महाराष्ट्रांत आहेत त्यांना रहाण्याला व त्यांचीं कागदपत्रे ठेवण्याला आनंदाश्रमांत जागा आहे काय ? डाक्टरांना संग्रहित वस्तूंची अद्याप फारच अस्पष्ट कल्पना आहे, असें दिसते. रा. शंकरराव देव यांजवळ सध्यां रामदासी व इतर ग्रंथ आहेत. त्यांनीं त्यांचा सर्व दिवाणखाना भरून गेलेला आहे. सुमारे पांचसातशें पोथ्या असतील. शिवाय येत्या दहा पांच वर्षांत आणि किती तरी जमतील. रा. भावे, रा. चांदोरकर, रा. राजवाडे यांच्याजवळीलही संग्रह असेच मोठमोठे आहेत. ते सर्व ठेवण्यास व त्यांच्या मालकांस रहाण्यास पुरेल इतकी जागा आनंदाश्रमांत आहे काय ? शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी यांचाहि चित्रांचा वगैरे संग्रह आहे. तोही ठेवण्यास आश्रमांत जागा आहे काय ? असल्यास माझे कांहीं म्हणणें नाही. परंतु, नसावी असा माझा अंदाज आहे. शिवाय प्रत्येक संशोधकाचें लिहिण्याचेंहि काम चालावयाचें आहे कित्येकांच्या पदरीं एकेक दोनदोन लिहिणारे कारकून आहेत. तेव्हां त्यांच्या कचेऱ्यांनाही आनंदाश्रमांत पृथक्पृथक् जागा पाहिजेत. त्या तेथें आहेत काय ? ह्या पैकीं कशाचाच विचार न करतां, डाक्टरांनीं सल्ला दिली, असें मला वाटते. अर्थात् ही सल्ला अप्रयोजक व अव्यवहार्य आहे, असें म्हणावें लागते. बोलतां बोलतां डाक्टर असेंहि म्हणाले कीं, कोणाला पहातां न येईल अशा दूरच्या कोनाकोपऱ्यांत दप्तरे ठेवण्यापासून कांहींएक फायदा नाही. येथें डाक्टरांना असें विचारावयाचें आहे कीं, नागपूर, धुळे, सातारा, तळेगांव, मिरज, पुणें रत्नागिरी, पंढरपूर, नगर, नासिक, वगैरे ज्या ज्या स्थळां पोथ्या व कागदपत्रे आमच्यासारख्यांनीं जमवून ठेविलीं आहेत तीं तीं स्थळे कोनाकोपऱ्यांचीं कशीं होतात व कागदपत्रे तेथें कोणाला पहावयाला सांपडत नाहींत, असा अनुभव डाक्टरांना केव्हां आला ? कोणी कागदपत्रे पहावयाला आला किंवा गेला तर तीं त्याला योग्य खबरदारीनें दाखविण्याची सोय केली आहे; इतकेंच नव्हे तर छापण्याकरितां जर कोणी ऐतिहासिक कागदपत्रे किंवा पोथ्यापुस्तके मागितलीं तर तीं मोठ्या उत्सुकतेनें दिलीं जातात. रा. भानू, रा. आठल्ये, रा. रावजी, रा. किवे वगैरे अनेक गृहस्थांना मीं आपल्याजवळील कागदपत्रे छापून काढण्याकरितां आजपर्यंत वेळोवेळीं दिलीं आहेत, हें डाक्टरांना माहीत नाही असें दिसते. नाहींतर ते असें टोचून बोलते ना. असो. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या संशोधनाच्या कामांत काय काय खटपटी झाल्या आहेत; त्यांची माहिती डाक्टरांना फारच अस्पष्ट असल्यासारखी दिसते. संमेलनांत डाक्ट-

रांनीं याहून जास्त कांहीं सांगितलेलें दिसत नाहीं. वस्तुतः संशोधनाच्या बाबतीत डाक्टर विशेष कांहीं सांगतील अशी आशा होती; परंतु ती आशा निष्फळ झाली, असें खेदानें म्हणणें प्राप्त होतें. डाक्टरांनीं मराठी भाषेच्या परंपरेचाहि त्रोटक इतिहास सांगितला. इसवी सन एक हजारच्या सुमारास मराठी भाषा सुरू झाली, असें डाक्टरांचें फारा दिवसांचें मत आहे. तें मत चुकीचें आहे, हें आतां सप्रमाण सिद्ध झालें आहे. तेव्हां त्या बाबतीत डाक्टरांच्या जुन्यापुराण्या मताची विशेषसां मातवरी आतां उरली नाहीं, इतकें सांगितलें म्हणजे बस आहे. अलीकडील शोधांच्यामुळे डाक्टरांचे बरेच सिद्धांत मार्गें पडले, हें सर्वश्रुतच आहे, व त्याबद्दल डाक्टरास कौतुक व आनंदच वाटत असेल, यांत तिळप्राय संशय नाहीं. इतकें खरें कीं, डाक्टर जें जें कांहीं बोलतात किंवा लिहितात तें तें सर्व सत्यान्वेषणबुद्धीनें ते करतात. त्यांचे सिद्धान्त जर कोठें कच्चे असतील तर ते सत्यान्वेषणबुद्धीच्या अभावानें कच्चे नसतात—त्यांचा कच्चेपणा निराळ्याच एका कारणाचें फळ आहे. तें कारण अपूर्ण आधारावरून सिद्धान्त बनविणें हें होय. उदाहरणार्थ, पर्वांचें त्यांचें पुण्यांतील फडक्यांचें वाड्यांतील व्याख्यान घ्या. त्यांत त्यांनीं असें प्रतिपादन केलें कीं, कित्येक अनार्य राजे हिंदुदेवतोपासक झालेले ज्याअर्थी शिलालेखांवरून दिसतात, त्याअर्थी अनार्यत्वांतून हिंदुत्वांत त्यांची गणना पुरातन कालीं होत असे. ह्या प्रतिपादनांत दोन शब्द अत्यंत दुष्ट आहेत. ते दोन शब्द अनार्य व झालेले हे होता ज्या राजांनीं हिंदुदेवतोपासना केली असें शिलालेखांत म्हटलें आहे ते हिंदुदेवतोपासने-पूर्वी अनार्य होते व तदनंतर हिंदू झाले म्हणजे हिंदुत्वांत गणले जाऊं लागले असा डाक्टरांचा अभिप्राय आहे. ह्या अभिप्रायांत डाक्टरांची जी चूक झालेली आहे ती अशी. हिंदुदेवतोपासना स्वीकारापूर्वी हे राजे अहिंदू म्हणजे अनार्य होते, असें प्रथम निःसंशय डाक्टरांनीं सिद्ध केलें पाहिजे होतें. परंतु ही सिद्धी करण्याची जहूरी त्यांना विलकुल भासलीच नाहीं. आणि येथेंच घोडें पेंड खात आहे. डाक्टरांनीं ज्या लेखांचा आधार घेतला आहे ते लेख कोरले जाण्याच्या कालीं व पूर्वी दोन प्रकारचे शक्यवनादि लोक पुरातनकालापासून आर्यांच्या परिचयाचे झाले होते. एक अहिंदुज शक्यवन, दुसरे हिंदुज शक्यवन. पैकीं हिंदुज शक्यवनांची ऊर्फ दस्यूंची कीर्ति मनूनें येंप्रमाणें आख्या-पिली आहे.

॥ शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

टीका—शनकैरिति ॥ इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातयः उपनयनादिक्रिया-लोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं दर्शनाभावेन शनैःशनैर्लोके श्रद्धतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्रौ इद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

टीका:—पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमागताः॥४४॥

मुखबाहूरुपज्ञानां या लोके जातयो बहिः ।

म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

(अध्याय १०)

टीका—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना या जातयो बाह्या जाता म्लेच्छभाषायुक्ता आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

मराठी अर्थ—क्रियालोपामुळे व विद्वान् ब्राह्मण दर्शनालाही त्यांच्या देशांत न राहिल्यामुळे ह्यापुढें सांगितलेल्या निरनिराळ्या देशांतील क्षत्रियजाति शूद्रपदवीला प्राप्त झाल्या. त्या क्षत्रिय जाति ह्याः—पौंड्रक, औड्र, द्रविड, कांबोज, यवन, शक, पारद, पल्हव, चीन, किरात, दरद व खश, इतर देशांतील क्षत्रियांप्रमाणेंच ब्राह्मण, वैश्य व शूद्र हेही क्रियालोपामुळे दस्यूंत गणले जातात, मग हे लोक आर्यभाषा बोलोत किंवा म्लेच्छ भाषा बोलोत.

वरील श्लोकांवरून उघड आहे कीं, पुंड्र, औड्र, द्रविड, कांबोज, यवन, शक, पारद, पल्हव, चीन, किरात, दरद व खश, या देशांतील ब्राह्मणक्षत्रियादि जाति क्रियालोपामुळे केवळ शूद्रत्वाप्रत नव्हे तर दस्युत्वाप्रत प्राप्त झाल्या. हे सर्व देश व लोक आर्यावर्ताच्या सरहद्दीपलीकडे चारी दिशांनीं होते. मनुस्मृतीची जी संहिता सध्यां आपणांस उपलब्ध आहे, तिच्या रचनाकालीं ह्या सरहद्दीपलीकडील सर्व देशांस म्लेच्छदेश अशी संज्ञा होती (मनुस्मृति, अध्याय २, श्लोक २३). ह्या संहितारचनेच्या अगोदर पुरातनकालीं सरहद्दीपलीकडील उपरिनिर्दिष्ट देशांत चातुर्वर्ण्यनियमित ब्राह्मणक्षत्रियादि आर्य लोक रहात असत. परंतु, काय राज्यक्रांति किंवा समाजक्रांति झाली असेल ती असो, त्या देशांत क्षत्रियादिवर्ण क्रियाभ्रष्ट होऊन केवळ शूद्र व दस्यू झाले. पैकीं पुंड्र, औड्र, द्रविड वगैरे देशांतील हे शूद्रतुल्य क्षत्रियादि लोक आचारानें व सद्ब्राह्मणसंगतीनें पुनः चातुर्वर्ण्यप्रविष्ट झाले. परंतु कांबोज, यवन, इत्यादि, बाकी राहिलेल्या देशांतील लोक पुनः सुधारून शेवटीं पुनः चातुर्वर्ण्यांत आले नाहींत. तत्रापि कित्येक शतके पूर्वीच्या आर्याचारांची स्मृति त्यांना चांगली होती, असें दिसते. याला आधार महाभारतांतील राजधर्मातर्गत खालील श्लोकांचा आहे.

यवनाः किराताः गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः ।

शकास्तुषाराः कंकाश्च पल्हवाश्चांध्रमद्रकाः ॥

ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।

कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ॥

वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ।

पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि वा ॥

दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत् सदा ।

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ॥

पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ।

शांतिपर्व ६५ अध्याय, पृष्ठ, १५५ (कलकत्ता प्रत)

मनुस्मृतींत वर्णिलेले जे पुंड्रशक्यवनपारदादि दस्यू तेच हे महाभारतांतील यवनादि दस्यू होत. ह्या आर्यज दस्यूंना वेदधर्मक्रिया भारतरचनाकालीं विहित होत्या, हेंही वरील उताऱ्यांवरून उघड आहे. लुप्तक्रिय क्षत्रियादिकांपासून यांची उत्पत्ति झाली असल्यामुळे यांना आर्यज दस्यु हें नांव उत्तम शोभते. अथवा आर्यज यवन, आर्यज, पारद, आर्यज, चीन असें नामाभिधान त्याहूनहि जास्त चांगलें शोभते. ह्या आर्यज यवनपारदवर्बराहून भिन्न जे अनार्य लोक त्यांना म्लेच्छ ही संज्ञा त्या कालीं लागत असे. कुमारिलभट्टांनीं श्लोकवार्तिकांत म्लेच्छ शब्द अनार्य ह्या अर्थीं असाच योजिला आहे.

म्लेच्छार्याणां प्रसिद्धत्वं न धर्मस्योपपद्यते ॥ ६ ॥

(औत्पत्तिकसूत्र, श्लोकवार्तिक)

म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्मृतं । ।

ह्या प्रसिद्ध अनुष्ठुमांतही हा म्लेच्छ शब्द अनार्य ह्या अर्थीच योजिलेला आहे. यवन दोन प्रकारचे, आर्यज व अनार्य ऊर्फ म्लेच्छ यवन. ह्या अनार्य ऊर्फ म्लेच्छ यवनांत ज्योतिर्विद्या विशेष उत्कर्षाप्रत पावली होती. तात्पर्य, शक्यवनादि लोक दोन प्रकारचे असलेले फार पुरातनकालापासून आढळतात एक आर्यज व दुसरे अनार्यज. पैकीं, मुद्याचा प्रश्न असा आहे कीं, डाक्टर भांडारकरांनीं ज्याचे लेख उद्धृत केले आहेत ते शक्यवनादि लोक आर्यज होते कीं अनार्य होते ? आर्यज असावे, नव्हे होते, असें माझे मत आहे. कां कीं, शिव, सूर्य, प्रभृति हिंदुदेवतांचे ते उपासक असलेले आणि ब्राह्मण, बुद्धभिक्षु वगैरे हिंदु लोकांना दानभोजनादि देणारे ते होते. उपरीक्षितं राजधर्मांतर्गत श्लोकांतही ह्या आर्यज शक्यवनांना हे धर्म सांगितलेले आहेत. शिवाय, हेमाद्रीनेहि कित्येक म्लेच्छांनीं शिवशक्ति वगैरे हिंदुदेवतांचें पूजन करावें म्हणून म्हटलें आहे. हेमाद्रीचा आधार कमलाकरभट्टांनीं आपल्या शूद्रकमलाकरांत येणेंप्रमाणें दिला आहे.

एवं नवरात्रे देवीपूजादौ ॥ एवं च विंध्यवासिन्यां नवरात्रो-
पवासतः इत्युपक्रम्य वैश्यशूद्रैर्भक्तियुक्तैः म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैरिति
हेमाद्रौ भविष्योक्तः ॥ एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ।
विना मंत्रैस्तामसी स्यात्किरातानां तु संमते ति ॥ रूपनारायणीये
भविष्योक्तेश्च ॥

(अधिकारासिद्धि प्रकरण १)

पार्थिवलिंगपूजनसंबंधीं विवेचन चाललें आहे. त्यांत हा आधार कमलाकरभट्टांनीं दिला आहे. म्लेच्छ म्हणजे मनुस्मृतींत सांगितलेले जे दस्यु ते, असें सर्वदस्युभिः हें पद घालून निश्चितार्थत्व व्यापिलें आहे. म्हणजे हेमाद्रीच्या वेळेस व अगोदर भविष्य-

पुराण रचिले गेले त्यावेळेस आर्यज दस्यूंना हिंदू देवतांची उपासना करण्याचा अधिकार असे. कां तर, ते आर्यज असत, इतकेंच की, क्रियालोपामुळे पतित समजले जात. एवंच डाक्टर भांडारकरांनी परमशिवोपासक, परमवैष्णव, परमसूर्योपासक, परमब्राह्मणोपासक, शक्यवनपारदादि राजांचे व लोकांचे जे शिलालेख उद्धृत केले आहेत ते लुप्तक्रिय अशा आर्यज शक्यवनपारदादिकांचे आहेत; अनार्य शक्यवनपारदांचे नाहीत. शिवोपासना करणारे, ब्राह्मणभोजने घालणारे, बुद्धभिक्षुंना पोसणारे असे हे लुप्तक्रिय राजे व लोक ज्या अर्थी आर्यज होते, त्या अर्थी अनार्यत्वांतून आर्यत्वांत म्हणजे हिंदुत्वांत ते आले, ह्या विधानांत बिलकुल मतलब रहात नाही. शूद्र जे शातवाहन त्यांचीं लग्ने शूद्रसम जे आर्यज परंतु लुप्तक्रिय शक त्यांच्याशी बिनबोभाट कशीं लागलीं त्याचाही निर्णय ह्या निवाड्यानें होतो. आणि आर्यज शक धर्माचरणानें व क्रियोद्धारानें हिंदुसमाजांत कालांतरानें बेमालूम मिसळून कसे गेले त्याचाही सुरेख उलगडा हा शोध करतो. विद्वान् डाक्टरांनीं उपस्थित केलेल्या महत्त्वाच्या वादाचें स्वरूप हें अशा मासल्याचें आहे. डाक्टरांची येथून तेथून सत्यान्वेषणबुद्धि होती, ह्यांत बिलकूल संशय नाही. इतकेंच, कीं, सिद्धांतरचनार्थ जे आधार त्यांनीं घेतले ते किंचित् कच्चे होते. आधारांचा कच्चेपणा माहीत असून, जाणूनबुजून त्यांनीं अपासिद्धांत रचना केली, असें नाही; तर आपले आधार कच्चे आहेत, ह्यांचा अंदाज त्यांना झाला नाही. डाक्टरांनीं पुनः नव्यानें उपस्थित केलेला हा महत्त्वाचा प्रश्न हिंदुधर्मशास्त्रांतर्गत जो जातिनिर्णयाचा भाग त्यांच्यांत पडतो व समाजशास्त्रांतील मानववंशशाखेंत पडतो. ह्या प्रश्नाचा खल दोन्ही पक्षांकडून झाला आहे याहून जास्त व्हावयाला पाहिजे. प्रस्तुतस्थळीं मुख्य मुद्दा संमेलनाचा असल्यामुळे, ह्या प्रश्नाला केवळ स्पर्श करून जावें लागत आहे. केवळ स्पर्शविर येथे समाधान मानून राहण्यास दुसरें एक कारण आहे. तें हें कीं, डाक्टरांच्या समग्र व्याख्यानाचा शुद्ध पाठ अद्याप माझ्या हातीं यावयाचा आहे. येथे जी टिका केली आहे ती ज्ञानप्रकाशांत आलेल्या अशुद्ध व कदाचित् चुकीच्या सारांशावरून केली असल्यामुळे, तपशीलवार टिकाकृत्यांत मी मुद्दाम शिरत नाहीं.

ओघासच आले आहे, तेव्हां डाक्टरसाहेबांचा दुसरा एक सिद्धांत परीक्षणार्थ घेतो. फडक्यांच्या वाड्यांतील व्याख्यानांत शक्यवनपारदांचीं नांवे संस्कृतलेलीं त्यांनीं उल्लेखिलीं व असा सिद्धांत केला कीं, ह्या लोकांचीं नांवेही ज्या अर्थी संस्कृत झालीं त्याअर्थी हिंदुसमाजांत ते हिंदु म्हणून समावले जाऊं लागले. हाही कोटिकम जरा लेचापेचाच आहे. Max Muller चें मोक्षमूलर, Bothling चे बोधलिंग, Peterson चें पितृसूनु, Andereson चें इंदसेन, Mahomet चें महामद, Christ चें कृष्ण, असें जरी संस्करण झालें तत्रापि त्या त्या नांवाचा मालक उपनयनादि संस्कारानें द्विजत्व पदवी पावलेल्या अस्सल ब्राह्मणांच्या मांडीला मांडी ठोकून बसण्याला जसा पात्र होत नाही, तसेंच Herodotus चें हीरदत्त झालें किंवा Disdoros चें देवदत्त झालें म्हणून तेवढ्यानें यवनाचा हिंदु झाला अशी पुरातनकालीं समजूत नसे व सध्यां नसावी. बाब शूद्र आहे, तेव्हां जास्त दृष्टांत देत नाहीं. सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, कोणताही सिद्धांत

करतांना, आधाराला घेतलेली प्रमाणे यथाशास्त्र पारखून व तपासून घेण्याची आवश्यकता आपल्या ह्या देशांत अद्यापिही फार आहे.

डाक्टरांनी दुसऱ्या एक दोन बाबींचा मोघम उल्लेख केला. इतिहाससाधनसंशोधन-रूपी देशसेवा जी थोडीबहुत झाली ती अपूर्ण आहे, असे डाक्टर म्हणतात. मी म्हणतो ती फारच अपूर्ण आहे. इतकी अपूर्ण की, तिने ज्याचे त्यालाच समाधान वाटत नाही. ती पूर्ण करण्याला, निदान झाली आहे तीहून म्हणण्यासारखी जास्त होण्याला, कोणी रस्ता दाखविले काय ?

दुसरी एक बाब डाक्टरांनी मुद्दाम सांगितली ती ही की, कित्येक लोक छापणे संपले म्हणजे मूळ कागदपत्रे फाडून टाकतात. हे नराधम कोण बरे असावेत ? डाक्टरांनी नामनिर्देश केला असता, म्हणजे आमच्यासारख्या लोकांना त्या मनुष्यापासून दूर रहाता आले असते. डाक्टरांना माझी आग्रहाची विनंति आहे की ह्या दुष्ट व खोट्या माणसाचे नांव त्यांनी प्रसिद्ध करावे. मोघम बाण टाकल्याने तो इष्ट लक्ष्यावरती भिन्नत नाही व इष्टसिद्धि होत नाही. तेव्हा लोकोपकारार्थ त्यांनी नामनिर्देश करावाच करावा. त्यांत कोणतेही पाप नाही.

विद्वान् डाक्टरांच्या भाषणानंतर महत्त्वाचे असे जे बोलणे झाले ते श्रीमन्महाराजसाहेबांचे झाले. ते इतके सर्वोत्कृष्ट झाले की त्याने सर्व प्रकारच्या सभासदांचे समाधान झाले.

५ यंदांच्या संमेलनांत जे काम झाले, जे मतप्रदर्शन झाले व जे काम झाले नाही त्याविषयी निःपक्षपातबुद्धीने माझे मत काय बनले ते सांगितले. आतां संमेलनासंबंधाच्या एका महत्त्वाच्या बाबीचा उल्लेख करतो. संमेलनाचे कार्य काय ? ही ती बाब होय. अनेक ग्रंथकारांचा दोन दिवस एकत्र जमणारा समाज, अशी स्थिति संमेलनाची आज पांच वर्षे आहे. जो प्रकार पहिल्या वर्षी झाला तोच बाकीच्या चार वर्षी होत आहे. वर्षोन्वर्ष एखादे नियमित कार्य करणाऱ्या संस्थेचे स्वरूप त्याला अद्याप आले नाही. त्याच्या मागल्या वर्षी जुन्या मराठी ग्रंथकारांच्या ग्रंथांची जुजबी याद संमेलनाने छापिली व गेल्या वर्षी इतिहाससाधनांचा एक खंड प्रसिद्ध केला. म्हणजे, गेल्या दोन वर्षे संमेलन दोन पुस्तकांचे प्रकाशक बनले. यंदांच्या वर्षी संमेलनाने साहित्यपरिषद हे नवीन नांव स्वीकारून आपल्या कार्याची व्याप्ति जास्त विस्तृत केली व आपल्या आयुष्याची वृद्धि दोन दिवसांपासून तीनशे पासष्ट दिवसांपर्यंत वाढविली. ह्यापुढे हे दोन दिवसांचे केवळ संमेलन नाही. तर तीनशे पासष्ट दिवस सतत काम करणाऱ्या ग्रंथकारांच्या मंडळाचे रूप त्याला आले. इतउत्तर एक नवीन संस्था उदयास येणार. आजपर्यंत जी केवळ दोन दिवसांची तात्पुरती सभा असे ती यापुढे दीर्घकालव्यापी संस्था होणार; संस्थेचे कार्य काय असावे, संस्थेची घटना कशी असावी संस्थेचे कार्यकारियंत्र कोणत्या प्रकारचे असावे, हे प्रश्न संस्थेपुढे ह्या वर्षापासून आले. हे प्रश्न सोडविण्याकरितां जे मंडळ नेमिले गेले आहे, त्याच्या मननार्थ एतत्संबंधी कांहीं सूचना नमूद करतो.

६ प्रथम संस्थेचे कार्य काय असावे, तें पाहूं. कारण, कार्याची उपास्थिति आधी ज्ञानाशिवाय शरीराची आवश्यकता प्राप्त होत नाही. संस्था सरस्वतीपुत्रांची आहे, तेव्हां सारस्वताशी ह्या संस्थेला कांहीं कर्तव्य आहे, हें उघड होतें. कर्तव्य कोणतें ? सारस्वत निर्माण करण्याचें ? प्रतिभावंत सारस्वत निर्माण करण्याचें काम ह्या संस्थेचें नाही. तें काम व्यक्तेशः प्रतिभाशाली सरस्वतीपुत्रांचें आहे. तें काम द्रव्यानें होणारें नाही, संस्थेनें होणारें नाही किंवा राजाश्रयानें होणारें नाही. ते काम केवळ प्रतिभाधीन आहे. तेव्हां प्रतिभाशाली सारस्वत निर्माण करण्याचें काम ह्या संस्थेचें नाही. प्रतिभावंत सारस्वतीपुत्र कोणी निघालाच तर त्याचें मर्मज्ञतेनें अभिनंदन करण्याचें, तो दरिद्री असल्यास त्याला द्रव्यसाहाय्य करण्याचें, व तदभिनंदनद्वारां देशांतलि ईर्ष्यावान् तरुणांच्या मनांत महत्कार्यचिकीर्षुता उत्पन्न करण्याचें काम संस्थेच्या हातीं आहे. म्हणजे प्रतिभावंताची संभावना करणें हें एक संस्थेचें कार्य संभवतें.

प्रतिभाशाली सारस्वत निर्माण करण्याचें जरी संस्थेच्या आहाराबाहेरचें आहे, तत्रापि प्रतिभा देशांत निर्माण होण्याला जी साधनसामुग्रीची पूर्व-तयारी लागते, ती करण्याचें काम संस्थेचे हातून होण्यासारखें आहे. ती पूर्व-तयारी कोणती ? भूत व वर्तमान ग्रंथाचा संग्रह करणें; भाषेचा सशास्त्र इतिहास, व्याकरण, कोश वगैरे तयार करवणें; दरवर्षी निर्माण होत असलेल्या जंगम व स्थाणु वाङ्मयाचें मार्मिक परीक्षण करणें; हीं कामें साहित्यसंस्थेला शक्य आहेत. हींहि कामें सामान्यापैकीं नाहींत. तीं उत्तमोत्तम तऱ्हेनें पार पाडण्यास राष्ट्राच्या महत् आकांक्षा जाणणाऱ्या व राष्ट्राच्या आत्म्याची ओळख पटलेल्या बुद्धिमतांची आवश्यकता आहे. तत्रापि त्या त्या कालाच्या आवश्यकते-प्रमाणें त्या त्या कालीं त्या त्या मगदुरांचीं माणसें प्रायः उपलब्ध होतात. तेव्हां हें साधनसामग्री जमाविण्याचें पूर्व-तयारीचें कार्य ह्या संस्थेला संभवतें.

दुसरें आणिक काम ही संस्था काय करूं शकेल ? स्वराष्ट्रांतील किंवा परराष्ट्रांतील बुद्धिमान् पुरुषांनीं निर्माण केलेल्या अध्यात्म किंवा आधिभौतिक शास्त्रविचारांचा प्रसार सामान्यजनसमाजांत सोप्या व सुलभ पुस्तकांच्या द्वारां करणें संस्थेला शक्य आहे. म्हणजे सुलभ पुस्तकद्वारां ज्ञानप्रसार करणें हें एक संस्थेचें कार्य संभवतें. ह्यापलीकडे इतर कोणतेंही कार्य ह्या संस्थेला शक्य व संभाव्य नाही.

म्हणजे,

१. विद्वत्संभावना.
२. ग्रंथसंग्रह.
३. साहित्यरचना.
४. ग्रंथपरीक्षण

व

५. सुलभ ज्ञानप्रसार.

हीं पांच कार्ये संस्थेला संभाव्य आहेत. तीं यथास्थित उरकण्याकरितां तिला आपलें शरीर निर्माण करावयाचें आहे. शरीर निर्माण करण्याचा प्रकार कसा ? तर सध्यां जें तात्पुरतें मंडळ नेमिलें आहे त्यानें देशांतील विद्वानांतून चार पोटमंडळें नेमावीं:—एक ग्रंथसंग्रहकमंडळ, दुसरें साहित्यरचकमंडळ, तिसरें ग्रंथपरीक्षकमंडळ, व चवथें सुलभ-ज्ञानप्रसारकमंडळ. प्रत्येक मंडळाचे एक किंवा दोन कार्याधिकारी असावे. त्यांनीं आपापल्या मंडळानें आंखलेलें कार्य अमलांत आणावें. ग्रंथसंग्रहमंडळाला प्रथम संग्रहगृह निर्माण करावें लागेल व तेंच संस्थेचें कार्यालय होईल, आणि ग्रंथसंग्रह करावा लागेल. साहित्यप्रचारकमंडळाला भाषेतिहासज्ञ, भाषाव्याकरणज्ञ व भाषाशब्दभांडारज्ञ असे विद्वान् शोधून काढून भाषेचा इतिहासव्याकरणकोश तयार करण्याचें काम पडेल. ग्रंथ-परीक्षकमंडळाकडे तत्तद्विषयज्ञ अशा विद्वानांकडून प्रचलित वाङ्मयाची परीक्षा करवून ती नियतकालिक पुस्तकद्वारां प्रकाशण्याचें काम येईल. आणि सुलभ ज्ञानप्रसारकमंडळाला चुणचुणीत अशा बहुश्रुत ग्रंथकारांकडून सुलभज्ञानप्रसारक पुस्तके लिहवावीं लागतील.

अशां हीं चार मंडळें काम करावयाला सज्ज झालीं म्हणजे त्यांच्या कामना ज्या पदार्थांच्या साहाय्यानें मूर्त होणार तो द्रव्यरूपी पदार्थ जमविणारें एक द्रव्यसंग्रहकमंडळ निर्माण करणें अवश्य होईल.

शरीर निर्माण होत असतांना, त्यांत खोटें, भोंदू, तकलादू, विद्वन्मन्य, मत्सरी, कार्यहंते असे जंतू न कळत प्रवेश करतात, हें दिसतेंच आहे. परंतु असले कृभिकीटक ज्यांत झाले नाहींत असें या नाशवंत संसारांत कोणतें शरीर आहे ?

येणेंप्रमाणें हें मंडळपंचक निर्माण झालें म्हणजे संस्थेचें सर्व शरीर तयार झालें. पहिल्या चार मंडळांत अस्सल सरस्वतीपुत्रांचा जितका भरण जास्त असेल तितकें काम उत्कृष्ट वठेल. पांचव्या मंडळांत धनिक असे सरस्वती-भक्त सरस्वतीपुत्रांच्या वरोवरीनें काम करण्यास मिळाले तर दुधांत साखर पडल्याप्रमाणें होईल.

ही संस्था अध्यात्मविद्या, अध्यात्म शास्त्रें, आधिभौतिक विद्या किंवा आधिभौतिक कला ह्यांना प्रोत्साहन देणारी किंवा ह्यांचें प्रणयन व नियमन करणारी नाहीं. अध्यात्म व आधिभौतिक शास्त्र व कला ह्यांचा परामर्श घेणाऱ्या संस्था आपल्या सध्यांच्या स्थितींत दहा पांच वर्षांत निघतील असा संभव दिसत नाहीं. परंतु अशाही संस्था हव्या आहेत, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. स्वदेशीमुळे मुंबईच्या व्यापाऱ्यांना पांचसात कोट रुपये नफा गेल्या दोन तीन वर्षांत मिळाला. त्या सर्वांनीं एखादा कोट ह्या कामी लावल्यास त्यांचा व देशाचा केवढा फायदा होईल ! वेदान्त, समाज, धर्म, मन, जीव वगैरे विषयांचा खल करण्याचा प्रघात या देशांत फार प्राचीन आहे. त्यांचेही सशास्त्र पुनरु-जीवन करण्यास हवें आहे. हें ब्राह्मणाचें काम आहे. ते सध्यां काय करीत आहेत ? त्यांनीं सध्यां शूद्रधर्म स्वीकारला आहे व त्यांतच त्यांना अपरिमित गोडी लागत आहे !

स्वराज्य.

(१)

* गेले तीन महिने हिंदुस्थानाच्या चरित्रांत मोठे विचार करण्यासारखे गेले. उदार मोर्ले, दीडशें इंग्रजांची इंडियन पार्लमेंटरी कमेटी, थॉर्बर्न, रे वगैरे गोडबोले हिंदुस्थानला स्वराज्य देतील अशी थोर उत्कंठा वाटत होती ती पार जिरून गेली. गोला बाजार, कर्झननें केलेल्या जखमांना हे लोक निदान मलमपट्टी तरी लावतील, अशी जी आशा वाटत होती ती देखील फलद्रूप झाली नाही; आणि पुढें होईल असा फिकटही रंग दिसत नाही.

वंगभंग रद्द होणार नाही, म्हणून मोर्लेनीं निक्षून सांगितलें.

हिंदुस्थान स्वराज्याला लायक नाही असें विधान, पंजाबांत कर्झनच्याविरुद्ध तक्रार केल्यानुळें भारतमित्रांत चुकीनें गणना केले गेलेले थॉर्बर्न, करते झाले.

मुंबईचे लोकप्रिय गव्हर्नर लॉर्ड रे यांनीं अशी कानउघाडणी केली कीं, इंग्लंड तें इंग्लंड व हिंदुस्थान तें हिंदुस्थान, ही गोष्ट हिंदुस्थानांतील लोकांनीं लक्ष्यांत बाळगावी.

‘तडजोडी’ वर प्रथ लिहिणारे मोर्ले, पंजाबभंगावद्दल आकांडतांडव करणारे थॉर्बर्न व स्वराज्यप्रिय डच लोकांचे वंशज लॉर्ड रे ह्या तीन भरवंशाच्या म्हशींना, केसरी-कार म्हणतात त्याप्रमाणें, खरोखरच टोणगे झाले.

पारड्या होतील, असा भरंवसा हिंदुस्थानांतील कित्येक लोकांना कां बरें वाटला ? गोड बोलणीं, मिठ्या थापा, व धूर्त व्याख्यानं ह्यांनीं ह्या लोकांना भुरळ पडली; दुसरें कांहीं नाही.

गेल्या तीनशें वर्षांतलें ब्रिटिश सत्तेचें स्वरूप हे लोक जर पहाते तर ते असे फसते ना.

इ. स. १६०० पासून १७३० पर्यंत इंग्लिश कंपनी हिंदुस्थानांत पांच चार स्थलीं चढमूल होत होती. सदर अवधीत ह्या कंपनीतील अधिकारी व कर्ते नोकर सर्व इंग्रज असून, सटरफटर चाकर व मुकद्दम तेवढे हिंदी असत. मुंबई, कलकत्ता व मद्रास येथील चिमुकली व अस्पष्ट राजसत्ता फक्त गोच्या लोकांच्या हातीं असे.

१७३० च्या पुढें कंपनीसरकार हिंदुस्थानच्या राजकारणांत हात घालूं लागलें. हात घालतां घालतां १८०३ त मराठ्यांच्या हातून त्यानें हिंदुस्थानचें सार्वभौमत्व मिळविलें. १८०३ तही सर्व कर्ते अधिकारी एकोनएक इंग्रजच होते.

* हा लेख ‘विश्ववृत्त’ मासिकांत (इ. १९०६ जुलै) पृ. १-१६ वर स्वतंत्रच आला आहे.

१८०३ पासून १९०६ पर्यंतच्या १०३ वर्षांत हिंदुस्थानांत इंग्लिश राज्ययंत्रांचे सर्व कर्ते अधिकारी एकोनएक इंग्रजच आहेत.

सारांश, १६०० पासून १९०६ पर्यंतच्या ३०६ वर्षांत कर्त्या अधिकाऱ्यांत इंग्रजांनीं एकही हिंदी घेतला नाही.

इंग्लिश राजसत्तेचें बीज यांतच आहे.

सर्वतोप्रकारें बेमालूम अशा गुप्तमंडळीप्रमाणें हें राज्ययंत्र चाललें आहे.

१८०३ पर्यंत, कदाचित् १८५७ पर्यंत, कंपनीची इंग्रजी भाषा हिंदुस्थानांतील म्हणविणाऱ्या मुत्सद्यांना कळत नसे. अर्थात् सहजरीत्या गुप्त भाषेप्रमाणें तिचा उपयोग होत नसे.

हिंदुस्थानांतील सर्व राजेरजवाडे अंतस्थ व बहिःस्थ फाटाफुटींचीं केवळ माहेरघरें बनलीं होतीं. तो प्रकार कंपनी सरकारांत नव्हता. कंपनीचे सर्व कर्ते पुरुष राज्यतृष्णच्या व द्रव्यतृष्णेच्या एका प्रबळ हेतूनें बद्ध झालेले असून, पक्षाभिमान, धर्माभिमान, प्रांताभिमान, जात्याभिमान, व्यक्त्यभिमान ह्यांनीं बिलकुल पछाडलेले नव्हते. लोभाखेरीज दुसरा कशाचाही अभिमान कंपनीला नव्हता. ह्यामुळे इंग्रजी मुत्सद्देगिरीला विजयश्रीनें कधीही दगा दिला नाही. कंपनीच्या राज्यकर्त्यांत जर हिंदी माणूस घेतलें असतें, तर अशी अप्रतिहत जयश्री लाभली नसती.

दिल्लीदरबारच्या वेळीं लॉर्ड कर्झन यांनीं हेंच हेंच तत्त्व प्रतिपादिलें आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा स्पष्ट आशय असा:— “जोपर्यंत इंग्रज लोकांची सत्ता हिंदुस्थानावर चालावयाची आहे, तोपर्यंत कार्यकर्ता अधिकारी वर्ग, इंग्रज लोकांचाच असला पाहिजे. बाकीच्या जागांवर लायक हिंदी लोकांना नेमण्याची जरूर आहे.”

‘जरूर’ या शब्दाचा अर्थ येथें ‘सोय’ असा आहे.

हिंदी लोकांची जरूर भासतनाशी झाली म्हणजे हिंदी लोकांना खालच्या प्रतच्या जागांवरही नेमणें ‘सोईचें’ होणारही नाही.

धुरंधरीच्या व कर्तेपणाच्या अधिकारावर हिंदी लोकांना येऊं देणें गेल्या ३०६ वर्षांत ‘सोईचें’ कधींच नव्हतें.

इतकेंच नव्हे तर आतां कर्ता अधिकारीवर्ग काय योजात आहे हेंही अवेळीं बाहेर फुटूं नये म्हणून गुप्तगोपनाचा कायदा करणें ‘सोयीचें’ म्हणजे जरूरीचें झालें आहे.

सारांश, गुप्तपणा सध्यांच्या राज्यनीतिचें सार आहे. India Council, Executive Councils, Imperial Civil Services, Higher Military Services, Higher Educational Services, ह्यांमध्ये हिंदी लोकांना प्रवेश करूं देणें म्हणजे ३०६ वर्षे अव्याहत चाललेला गुप्तपणा फोडणें आहे.

तेव्हां ही अनिष्ट फोड कालत्रयीही होणार नाही.

ह्याचकरितां, १८५८ ताल राणांच्या जाहिरनाम्याला माजी व्हाइसरयांनीं Impossible सनद म्हटलें.

५७ च्या धामधुर्मांमुळें कांहीं काल हीं सनद possible झालीं होती. परंतु आतां ५० वर्षांनंतर ही possibility 'सोयीची' नाही.

कोणतेही वचन यावच्छंद्रादिवाक्ये चालेल, ही खुळी आशा, निश्चल परब्रह्माचा विचार करण्याची चटक लागलेल्या वेदांत्यांना शोभते; चंचल असा जो प्रपंच त्यांत नखशिखांत बुडलेल्या प्रापंचिकांना व मुत्सद्द्यांना साय उर्फ Expediency हाच तरणोपाय असतो.

ह्या Expediency च्या बलावरच ५७ सालापूर्वी एतद्देशीय संस्थानें डलहौसीनें खालसा केली व हिच्याच बलावर ५७ सालानंतर संस्थानांना दत्तकाचा हक्क मिळून त्यांचें स्थैर्य कायम झालें.

हिंदुस्थानांतील इंग्लिश सत्तेचें political expediency मुख्य चालक-सूत्र कां झालें ?

प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं, ह्या सत्तेचा मुख्य हेतु द्रव्यहरणाचा आहे. द्रव्य-हरणाच्या प्रबल इच्छेनें पछाडलेल्या व्यापारी कंपन्या ज्याप्रमाणें Monopolies करतात म्हणजे स्वतःच्या शिरजोर अशा सांपत्तिक शक्तीनें इतर व्यापाऱ्यांना कुंठित करतात, त्याप्रमाणें एका द्रव्यहरणाच्या प्रबल इच्छेनें प्रेरित झाल्यामुळें हिंदुस्थानांतील इंग्लिश सत्तेला Monopoly चें स्वरूप आलेलें आहे.

ह्या Monopoly त केवळ तोंडपाटिलकी करणाऱ्या दुबळ्यांची डाळ शिज-णार नाही.

खुद्द इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिकन संयुक्त संस्थानें, ह्या देशांत सत्तेची Mono-
poly कां झालेली नाही व हिंदुस्थानांतच तेवढी कां झाली आहे ?

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे स्वतंत्र देशांतील सत्तेचा हेतु तत्रस्थ लोकांचें द्रव्य-हरण करण्याचा नाही; तर स्वसमाजाचें आत्यंतिक हित साधण्याचा आहे. त्या देशांत सरकार समाजाहून वरचढ नाही; सरकार हें समाजाला सदा नमून असतें. समाज धनी व सरकार चाकर, असा व्यवहार, तत्त्वतः तरी तिकडे आहे.

इकडे हिंदुस्थानांत पूर्वसंचिताच्या खेळानें सर्वच प्रकार उलटा झालेला आहे. सरकार धनी बनलें आहे व समाज चाकर झालें आहे. Society exists for the sake of a bureaucratic government, असा विपरीत प्रकार इकडे झाला आहे.

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हटलें तर राजनीतीवरील यूरोपियन व आशिआटिक असे सर्व सिद्धान्त सध्यां हिंदुस्थानांत झक मारित आहेत.

समाजानुरंजनार्थ लक्षाच्या बायकोलाही हाकून लावणारा राजा रामचंद्र इकडे नाही; किंवा लोकोपयोगार्थ स्वतःचे सर्व अधिकार क्याबिनेटच्या हवालीं करणारे राजेही इकडे नाहीत.

उलट, मिस्टर मोर्लेसारखे तत्त्ववेत्तेही लोभानें आविष्ट झालेले दिसतात. तत्त्ववेत्ते

राजे झाले म्हणजे हटकून सुराज्य होईल, असा वृद्ध प्लेटोचा सिद्धान्त होता. परंतु तो प्रकृत व्यक्तीसंबंधाने खोटा ठरू पहात आहे.

East India Revenue Account (ज्याला इकडील कित्येक लोक ममतेने Indian Budget म्हणतात) वर बोलतांना ह्या तत्त्ववेत्त्याने जें मत-प्रदर्शन केले आहे तें पाहून, सुराज्य मिळण्याचे दिवस अद्याप दूर आहेत अशी खात्री होते.

हिंदुस्थानांतल्या तीस कोटी पोरक्यांचे आपण ट्रस्टी आहो, हें वाक्य उच्चारून मोर्लेनीं असें दर्शविले आहे कीं, अद्याप हिंदी लोक बाल्यावस्थेत आहेत व आपली इस्टेट संभाळण्याचा मगदूर त्यांच्या अंगां आला नाही.

राष्ट्रसभा, प्रांतिकसभा, धर्मसभा, समाजसभा, वर्तमानपत्रे, शास्त्रीयशोध, कारभारी-पणा, वगैरे बऱ्याच संस्था चालविणारे व आणीक बऱ्याच चालविण्याची हांव धरणारे आम्ही अद्याप बाल्यदर्शेतच आहो ? ही आमची दशा आतां संपणार तरी केव्हां ?

माहीत नसल्यास, स्टेट सेक्रेटरींना आम्ही खात्रीने सांगू शकतो कीं, गोच्या कलेक्टरांच्या, कमिशनरांच्या व गव्हर्नरांच्या योग्यतेचे, किंवाहुना त्यांच्याहीपेशां श्रेष्ठ असे, १५०० च नव्हत तर २५०० एतद्देशीय लोक हिंदुस्थानांत विद्यमान आहेत.

मग हातच्या कांकणाला आरसा कशाला ? हे पंचवीसशें कर्ते लोक आपला प्रभाव दाखवित कां नाहींत ?

ह्याला उत्तर एकच:-तोच उद्योग चालला आहे. पाहील त्याला दिसेल व समजेल त्याला कळेल.

पण मिस्टर मोर्लेना हिंदुस्थानचा ट्रस्टीपणाच (Monopoly) अद्याप चालवा-वयाचा आहे, तेव्हां त्यांना ही गोष्ट मान्य होणार नाही हें उघड आहे. तेव्हां, ह्या, बाबीचा जास्त खल करण्यांत तात्पर्य नाही.

स्टेट सेक्रेटरींच्या पगारासंबंधाने बोलतांना, तत्त्ववेत्त्यांनीं असें प्रतिपादन केले कीं, त्यामुळे पक्षयुद्धाच्या ऊर्फ पक्षपाताच्या तडाक्यांत हिंदुस्थान सांपडेल, आणि तें तर सुराज्याला किंवा कोणालाच इष्ट नाही.

हिंदुस्थान English Party Politics मध्ये आणू नये, असें विधान करतांना, हिंदुस्थान Party Politics मध्ये सदा येतें, हें विधान पांचच मिनिटांपूर्वी आपण केले होते, ह्याचें, सेक्रेटरींना मान राहिले नाही !

बाकी, वस्तुतः पहातां हें दुसरेही विधान निव्वळ खोटें होतें. " From 1770 down to 1880, some of the very hardest fights in our party history have been fights on Indian questions. " ह्या विधानांत इंडियन म्हणजे अफगाणिस्तान, रशिया, व चीन ह्या देशांसंबंधाने, असा अर्थ आहे. हे तिन्ही देश इंग्लंडच्या Foreign policy चे किंवा Imperial policy चे विषय आहेत. त्यांचा हिंदी लोकांच्या अंतस्थ कारभाराशी संबंध काय ?

Indian म्हणजे Anglo-Indian असाही अर्थ आहे; आणि पार्लमेंटाच्या

Party Politics मध्ये हेच Anglo-Indian किंवा Imperial विषय वारंवार आलेले आहेत व ह्यांनाच माले Indian म्हणून म्हणत.

असले Indian विषय पार्लमेंटांत इंग्लिश पातशाही जांपयंत आहे तांपयंत सदैव जारीने येत जातील, ह्यांना 'हिंदी' असे विशेषण इकडे कोणी देत नाहीत. हिंदुस्थानातील लोकांच्या अंतस्थ व्यवस्थेसंबंधी जेवढे विषय तेवढेच Indian असा इकडील लोकांचा आशय आहे.

अशा हिंदी विषयांवर पार्लमेंटांत झगडा झाल्याचा मि. मोर्ले एक तरी मासला दाखवितील काय ?

Indian हा शब्द भिन्न अर्थी निरनिराळ्या स्थलीं योजल्यामुळे, सेक्रेटरींच्या हातून हा हेत्वाभास झाला, हे उघड आहे.

हेत्वाभास सहेतुक असो किंवा अहेतुक असो, हिंदुस्थान English Party Politics मध्ये आणू नये, असे सध्यांच्या सेक्रेटरींचे मत आहे, एवढी गोष्ट कळली, हा कांहीं लहानसहान फायदा नाही.

ह्याच विषयासंबंधाने बोलतां बोलतां सेक्रेटरींनीं सहज सांगून दिले कीं, दर बीस वर्षांनीं हिंदुस्थानच्या कारभाराची दरखदारी करण्याची जरूर नाही व सोयही नाही. सबळ कारणही दिलेले नाही. कोट्यावाधि द्रव्य व शेंकडों कर्ते मुत्सद्दी ज्या देशांत आहेत त्या देशाला एक दरखदार कमेटी नेमणे म्हणजे काय मोठी बाब आहे ?

पण, दर बीस वर्षांनीं किंवा दहा वर्षांनीं किंवा सालोसाल दरखदारी व देखरेख केल्याने Monopoly रहावी कशी ? तेव्हां काँग्रेसची हीहि मागणी फेटाळली गेली.

दरखदार कमेटीच्या ऐवजीं दरवर्षीं आपणच अढावा काढतो तो बस आहे, असा मोर्लेचा आशय असावा.

ह्या सगळ्याचा मथितार्थ असा कीं, (१) आपल्या कारभारावर देखरेख, किंवा (२) पार्लमेंटरी चर्चा, किंवा (३) आपल्या पगाराची वाटाघाट दरवर्षीं किंवा केव्हांही व्हावी अशी सध्यांच्या स्टेटसेक्रेटरींची अर्थात्, पार्लमेंटांतील दोन्ही पक्षांची इच्छा नाही.

तात्पर्य, आपली सत्ता यत्किंचितही नियंत्रित व्हावी, ही गोष्ट उदार व तत्त्वज्ञ मोर्लेसदेखील आवडत नाही.

मग, हिंदुस्थानांतील गोच्या अरेरावांना आवडत नसली, तर कांहीं मोठे आश्चर्य नाही.

सारांश, पुढील शंभर वर्षांत, हिंदुस्थानांतील इंग्रज सरकार आपसुखा Constitutional पद्धतीने चालेल, ही आशा सर्वथैव खोटी आहे.

कारण, Constitutional Government इंग्लंडांतही तत्त्वतः लुप्त होऊं लागून आज २५ वर्षे झाली आहेत.

सध्यां इंग्लंडांत Imperialistic Government चे बीजारोपण झालेले

आहे. Conservative व Liberal हे दोन्ही पक्ष Imperialistic होऊन त्यांच्यांत आशिआटिक धोरणासंबंधानें एकमत झालें आहे.

आणि इकडील पुस्तकी मुत्सद्दी Constitutional ह्या मृत अथवा मुमूर्षु शब्दाला व्यर्थ कवटाळून बसले आहेत.

स्वातंत्र्य, स्वराज्य व समता ह्या वस्तूंवर व्याख्यानें देण्याचे, निबंध लिहिण्याचे व मेहनत करण्याचे इंग्लंडचे दिवस राहिले नाहींत.

आतां, स्वतःला साम्राज्य व परकीयांना म्हणजे पौरस्त्यांना पारतंत्र्य साधण्याचे दिवस पश्चिमेकडे उगवत आहेत.

अशा स्थितींत Constitutional methods कसल्या आणि स्वराज्य कोठलें ?

अखंड बाल्यदर्शेंत कुचंबून दुसऱ्याची monopoly होण्याशिवाय आतां गत्यंतर नाहीं.

(२)

पण, मोर्ले मिठावरील कर कमी करण्याचा संकल्प करीत आहेत, लष्करी खर्च वांटून घ्यावा असा संशय दाखवीत आहेत, शिक्षणावर दयाळू पार्लमेंटानें व्याख्यान करावें असें म्हणत आहेत, इतकेंच नव्हे तर, सर बांबफील्ड फुल्लर ह्यांना त्यांनीं बडतर्फे करविलें आहे, हे काय त्यांचे थोडे उपकार झाले ?

असा प्रश्न विचारणारे कित्येक लोक आहेत. त्यांना उत्तर एवढेंच कीं, ह्या ठिगळें लावण्याच्या संकल्पानें नम्र हिंदुस्थानाचें आंग झांकलें जाण्याची शक्यता नाहीं. हें काम साधण्यास, संबंध नवें वळच हवें आहे.

तात्पुरतें उपाय करून भागणार नाहीं. आतां मुळाशींच हात घातला पाहिजे.

Turgot नामक फ्रेंच मुत्सद्यावर सेक्रेटरी जान मोर्ले यांनीं एक निबंध लिहिला आहे. त्यांत एके ठिकाणीं ते म्हणतात:—The royal Government of France was generally willing in the latter half of the eighteenth century to redress a given case of abuse, but it never felt itself strong enough, or had leisure enough, to deal with the general source from which the particular grievances sprang. ”

अठराव्या शतकांतील फ्रेंच सरकारची मोर्लेनीं किती नामी परीक्षा केली आहे ! अशीच परीक्षा सध्यांच्या हिंदुस्थानांतील इंग्रज सरकारची ते करताल काय ?

नुसतें फुल्लरला काढून काय होतें ? वंगभंग रद्द केला पाहिजे.

फक्त मिठावरील कर किंवा खर्च कमी करून कोणाचें समाधान होणार ? कर कमी करतांना किंवा जास्त करतांना हिंदी लोकांची सल्ला घेतली पाहिजे.

एखादा दत्त किंवा एखादा गोखले इंडिया किंवा सिमला Council मध्ये घेतल्याने काय उपकार होणार आहे ? प्रांतिक, सिमला व इंडिया कौन्सिलामध्ये हिंदी लोकांना मताधिक्य हवे आहे.

कोरळ्या Sympathy ने आतां प्रजानुरंजन होणार नाही. मुख्तयारी मिळाल्याशिवाय हिंदी समाज संतुष्ट होणे दुरापास्त आहे.

थोडक्यांत हब्या आहेत अशा गोष्टी शेकडोने मोजाब्या लागतील. मोर्लेच्या भाषणावरून त्या मिळण्याची आशा, मात्र अंधुक दिसते.

Bureaucracies like the Bourbons never learn, हे नामदार गोखल्यांचे विधान मोर्लेच्या उपरिनिर्दिष्ट विधानाचे पूरक आहे.

(३)

हा Bureacracy चा जो रोग हिंदुस्थानाला लागला आहे तो बरा होईल ? प्रश्न जरा नाजूक आहे; पण त्याला उत्तर नाही असे नाही.

इंग्लंडने Imperial policy जर सोडली तरच हिंदुस्थानाचा Bureaucracy चा रोग बरा होण्याचा संभव आहे; अन्यथा नाही.

इंग्लंड Imperial policy सोडील ?

हे इंग्लंडाच्या मनोरचनेवर अवलंबून आहे. रोमन पातशाहीच्या कल्पनेने इंग्लंड सध्यां भारून गेले आहे. पूर्वी रोमने जसे साम्राज्य केले तसे आपण करावे, अशी उत्कृष्ट इच्छा इंग्लंडाला दुर्दैवाने झाली आहे. तिचे फळ Indian bureaucracy आहे.

इंडियन Bureaucracy चे स्वरूप काय आहे ?

“ (It is a) civil service, an official caste, constituted and directed from the capital and regulated by a semimilitary discipline. ” हे रोमन पातशाहीतील Bureaucracy चे लक्षण हिंदुस्थानातील Bureaucracy ला हुबेहुब लागू पडते. पातशाही म्हटली म्हणजे ती सदा एकसूत्री एकतंत्री असावी लागते; अनेकसूत्री व अनेकतंत्री असू शकत नाही.

रोमन Bureaucracy ने सर्व स्थानिक स्वातंत्र्य नाहीसे केले; तोच प्रकार हिंदुस्थानांतील अंमलदारी करित आहे.

अंमलदारीपुढे स्थानिक स्वातंत्र्य, प्रांतिक स्वराज्य, व सामाजिक सत्ता यांचा पाड लागत नाही. अंमलदारी व स्वातंत्र्य ह्या दोहोचा सदा अहिनकुलवत् विरोध असतो.

आपण धनी व समाज चाकर, असा अमलदारीचा दृढ समज असतो. तिच्या हयार्तीत समाजाला धनीपणा कोठून येणार ? व स्वराज्य आणि आणि स्वतंत्रपणा कसा मिळणार ?

तेव्हां, हा अंमलदारीचा रोग इंग्लंडाच्या पातशाही धोरणावर अवलंबून आहे.

ह्या पातशाही धोरणालाच मिस्टर मोर्ले एशिआटिक धोरण म्हणतात .

“ We are no longer concerned in dynastic quarrels in Europe. Whether it is for good or for ill, whether we like it or not, we see the transformation of our policy into an Asiatic policy. ” परवांच्या भाषणांत हे शब्द इंडियन स्टेट सेक्रेटरी बोलले. त्यावरून असे म्हणावे लागते की, एशिआटिक ऊर्फ पातशाही धोरण मोर्लेना मनापासून आवडत नसले तरी व्यवहारांत मान्य आहे.

म्हणजे पातशाही धोरण मोर्लेच्या कारकीर्दीत तरी इंग्लंड सोडित नाही.

आणि हिंदुस्थानाला लागलेला अंमलदारीचा रोग सेक्रेटरीच्या हातून बरा होत नाही.

(४)

मग, अंमलदारीचा रोग बरा कशाने होणार व स्वराज्य, वसाहतींच्या सारखे स्वराज्य, कसे मिळणार ?

पंचवीस तीस वर्षे अर्ज, ठराव व विनवण्या यांच्या द्वारा, ते मिळविण्याचा उद्योग सार्वजनिक सभा व राष्ट्रसभा करित आहेत.

अंमलदारीच्या गोटांत लोक घालून, ते मिळेल, अशी कित्येकांस आशा आहे.

इंडिया, सिमला व प्रांतिक कौन्सिलांत कौन्सिलदारी करून राज्यसूत्रे अंशतः हि हातीं आलीं, म्हणजे स्वराज्य मिळविल्यासारखेच आहे, असा कित्येकांचा समज आहे.

आणि हे सर्व प्रयत्न हवेच आहेत.

सार्वजनिकसभा व राष्ट्रसभा यांनी पांढरपेशा लोकांचे एकमत तयार होण्याच्या मार्गाला लागण्याचा थोर उद्योग केलेला आहे.

अंमलदारींत शिरून अंमलदारी करण्याची कला पांचपन्नास लोक शिकले आहेत.

आणि कौन्सिलांत शिरून लोकांचे एकमत प्रदर्शित करण्याची व प्रश्नोत्तराने अंमलदारांचा अंमल उतरविण्याची अल्पस्वल्प खटपट झाली आहे.

पण ह्या तिन्ही साधनांचा विस्तार वाढविण्याची जरूर आहे; इतकेच नव्हे तर त्यांच्या ठायी कार्यक्षमता कशाने येईल ते पाहिले पाहिजे.

रानडे म्हणत त्याप्रमाणे, ह्या तिन्ही साधनांचा, हा कालपर्यंत, केवळ, निदान बळंशाने, educative परिणाम झाला आहे.

ह्यांचा effective परिणाम कशाने होईल ? हा सध्यांचा प्रश्न आहे.

प्रश्न जबाबदारीचा आहे व विवंचना पराकाष्ठेची आहे.

पैकी अंमलदारींत व कौन्सिलदारींत शिरून स्वराज्य साधण्याचे व अंमलदारी नियंत्रिण्याचे प्रयत्न अंमलदारीच्या खुषीवर अवलंबून असल्यामुळे, तो मार्ग अल्पांशानेहि

फलप्रद होईल असा रंग दिसत नाही. स्वतः होऊन आपला अधिकार किंवा स्वामित्व अरेरावी कमी करून कोण घेईल ?

तेव्हां हे दोन मार्ग स्वभावतःच दुर्बल आहेत.

तिसरें साधन जें राष्ट्रसभेचें तें, मात्र, आपल्या हातचें आहे. आजपर्यंत सरकारा-पार्शी किंवा अंमलदारीपार्शी अर्ज करण्याचें व लोकांना म्हणजे पांढरपेशा लोकांना स्वतःचे हक्क शिकविण्याचें काम ह्या साधनाकडून उत्तमोत्तम करवून घेतलें आहे.

पैकी, अंमलदारीवर परिणाम कांहीं एक झालेला नाही; म्हणजे अंमलदार, स्वतः होऊन आपल्यास स्वराज्य देतील, ही गोष्ट कालत्रयींही घडणार नाही.

तेव्हां, आतां, एकच मार्ग राहिला. लोकमताच्या व लोककृतीच्या जोरानें व राष्ट्रसभेच्या पुढारपणाखालीं लोकांना स्वराज्य करण्याचें शिकविलें पाहिजे.

हें काम व्हावयाला, राष्ट्रसभेनें नुसतें वक्तृत्व करण्याचें सोडून कर्तृत्व करावयास सिद्ध झालें पाहिजे.

म्हणजे राष्ट्रसभेनें हिंदुस्थानच्या लोकांवर राजकारणेंतर बाबींत हुकमत करावयास तयार झालें पाहिजे.

राष्ट्रसभेनें हुकूम सोडावा व त्यावरहुकूम लोकांनीं चालावें, असा प्रकार होणें अवश्य आहे.

त्याचा अर्थ, कांहीं बाबींत स्वराज्य करावयास प्रारंभ केला पाहिजे.

राष्ट्रसभेनें जुनी दिशा बदलावी व नवी धरावी, म्हणून कित्येक पुढारी म्हणतात, त्याचा अर्थ, बहुशः, हाच आहे.

राष्ट्रसभा आपले ठराव सध्यां सरकारला म्हणजे अंमलदारांना उद्देशून करते. तेवढेंच न करतां, तिनें आपले ठराव म्हणजे हुकूम हिंदुस्थानांतील लोकांना उद्देशून करावे.

उदाहरणार्थः—अत्युच्च शास्त्रीय कलाशिक्षणाची शाळा सर्व हिंदुस्थानाकरितां काढणें जरूर आहे, असा ठराव सरकारकडे पाठवावा; आणि हाच हुकूम भरतखंडांतील सर्व लोकांना करावा. सरकारला सवड नसल्यामुळे अशी सर्वोत्तम भौतिक शास्त्रशाला तें काढात नाही. तेव्हां, दरमाणशीं दरवर्षीं एक पैसा कर बसवून राष्ट्रसभेनें द्रव्य जमवावें व त्यांतून ती शाळा चालवावी, व प्रांतोप्रांतीं अशाच पोटशाळा चालवाव्या.

हुकमत, उत्पन्न, खर्च, व समाजकार्य, हीं जीं नियंत्रित सत्तेचीं चार आंगें तीं हें एकच कार्य जरी राष्ट्रसभेनें स्वीकारलें तरीदेखील तिला स्वराज्यारूढ करतील. इतर अशांच कामें तिनें घेतलीं तर तिच्या स्वराज्याचा विस्तार किती वाढेल तें सांगता येत नाही.

अशीं पांच चार सामाजिक व व राष्ट्रीय कामें जर राष्ट्रसभेनें निर्माण केलीं व चालविलीं, तर तिची हुकमत मान्य करण्याची लोकांना संवय लागेल आणि राष्ट्रसभा हिंदुस्थानांतील लोकांचें स्वराज्ययंत्र व सन्मान्य सेवक होईल.

असलीं स्वराज्याचीं कामें अभ्याहृत करावयाला, राष्ट्रसभा वर्षांतून चार दिवस

भरून चालावयाचें नाहीं. तिची बैठक सहा आणि सहा बारा महिने दोन तीन सेशनांनीं सारखी चालूं पाहिजे.

ह्या कामाकरितां, राष्ट्रसभेच्या आठआठ दहादहा तज्ज्ञ व तदेकरक्त सभासदांच्या विनपगारीं कमेठ्या करणें जरूर आहे.

(१) राजकारणकमेठी, (२) व्यापारकमेठी, (३) शिक्षणकमेठी, व (४) सामान्यकमेठी, अशा चार कमेठ्या प्रथमारंभीं कराव्या आणि त्यांच्या हातीं हुकमती-खालील राष्ट्रीय संस्थांची देखरेख व जोपासना द्यावी.

व्यक्ति काय किंवा सभा काय, तीं नुसती बोलतच राहिल्यानें तिचा वीट येतो. पण, ती काम करावयाला लागली व त्या कामांत पूर्वांच्या तमासगिरांना तिनें प्रेमानें अडकविलें, तर तिच्या सुखदुःखाशीं तमासगीर समानशील होतात आणि सर्वत्र तरतरी व जीव दिसूं लागतो.

राष्ट्रीय व्यक्ति किंवा सभा सार्वजनिक काम न करतां कामासंबंधानें नुसता वेदान्त सांगूं किंवा बडबड करूं लागली; तर इतर लोक किंवा प्रांत आपापल्या कामाला लागतात व राष्ट्रीय म्हणविणाऱ्या व्यक्तीकडे किंवा सभेकडे दुर्लक्ष करतात.

काम तर राम; हा सिद्धांत आहे.

महाराष्ट्र पैसाफंड काढतो, बंगाल बहिष्कारयोग घालतो, प्रयाग राष्ट्रीय विद्यालय स्थापितें, ह्याचा अर्थ, हीं सार्वजनिक व राष्ट्रीय कार्यें हिंदुस्थानची राष्ट्रीय-म्हणविणारी सभा आपलें कर्तव्य व आपलें सामर्थ्य स्वभावतःच केवढें प्रचंड आहे, तें जाणत नाहीं, असा होतो.

राष्ट्रसभेनें आपलें कर्तव्य वजावलें व आपलें सामर्थ्य जाणलें, म्हणजे स्वराज्य म्हणून ज्याला म्हणतात ती वस्तू सिद्ध झाली.

आणि स्वराज्य सिद्ध झालें म्हणजे अंमलदारीचा रोग सहजच बरा झाला.

[७]

स्वदेशी

+ हिंदुस्थान म्हणून ज्याला म्हणतात त्या देशांत हिंदू धर्म, इस्लामी धर्म, ख्रिस्ती धर्म, जैन धर्म, पारशी धर्म, व भिल्ल धर्म, असे सहा मुख्य धर्म आहेत; आणि उपधर्म तर शेकडों आहेत. म्हणजे हिंदुस्थानांतलil लोकांचे धर्मयंत्र एक नाहीं. अशा भिन्नधर्मी लोकांचें राजकीय ऐक्य होईल काय ? अशा भिन्नधर्मी लोकांना स्वतंत्र राज्ययंत्र शक्य आहे काय ?

हिंदुस्थानांत आर्य, असुर, दैत्य, इर्य, शक, द्राविड, भिल्ल, वगैरे भिन्न वंशांतलil समाज आहेत. अशा भिन्नवंशी लोकांना स्वतंत्र राज्ययंत्र शक्य आहे काय ?

हिंदुस्थानांत बंगाली, हिंदी, त्रिधी, गुजराथी, मराठी, कानडी, तेलगू, तामील भिल्ली, वगैरे भिन्नभाषी लोक आहेत. अशांना स्वतंत्र राज्ययंत्र शक्य आहे काय ?

हिंदुस्थानांत शिकलेसवरलेले व जाणते जे पांढरपेशे लोक आणि आडमुठे जे कामकरी लोक त्यांना पिढ्यानपिढ्या परराज्ययंत्राची सेवा करण्याची संवय लागलेली आहे. अशांना स्वतंत्र राज्ययंत्र चालविण्याची, ताकत राहूं द्याच, इच्छा तरी होणें शक्य आहे काय ?

मराठे जे गायकवाड त्यांचे राज्ययंत्रांत गुजराथी लोक मेहनत करतात; मुसलमान जे निजाम त्यांचें राज्ययंत्र तेलगू व मराठे लोक हाकतात; शिंद्यांच्या राज्ययंत्रांत रजपूत काम करतात; काश्मीरच्या शीखराज्ययंत्रांत मुसलमान सेवा करतात; आणि इंग्रजांच्या राज्ययंत्राची सेवा हिंदुस्थानांतलil सर्व धर्मांचे, भाषांचे, वंशांचे व पेशांचे लोक करतात. अशांना स्वतंत्र राज्ययंत्र शक्य आहे काय ?

शक्य नाहीं, म्हणून पृथ्विविरील बहुतेक मानभावी लोक म्हणतात.

शक्य आहे, म्हणून मनोभावानें सांगणारे हिंदुस्थानांत हजार पांचशें लोक आहेत.

ह्या हजारपांचशांचें असें म्हणणें आहे कीं, इंग्रजी राज्ययंत्राची सेवा जर सर्व धर्मांचे भाषांचे, वंशांचे व पेशांचे लोक करूं शकतात, तर, स्वतंत्र राज्ययंत्राची सेवा ह्याच लोकांच्या हातून होणें काय म्हणून शक्य नाहीं ?

ह्या हजारपांचशांचा कोटिक्रम असा आहे—

पाऊण लाख गोऱ्या शिपायांचा पाठिंबा असणाऱ्या पंधराशें गोऱ्या अंमलदारांचें साहाय्य जर दहाबारा लाख मुलकी व लष्करी काळे लोक करतात, तर एक हजार

+ हा लेख ' विश्ववृत्ता ' मासिकांत (इ. १९०६ आक्टो.) पृ. १-८ वर स्वतंत्र आला आहे.

गोन्या व पांचशें काळ्या अंमलदारांचें साहाय्य करावयाला हे दहा लाख लोक मागें घेतील काय ? किंवा साडेसातशें गोन्या आणि साडेसातशें काळ्या अंमलदारांचें साहाय्य हे लोक करणार नाहींत काय ?

करतील, हें उघड दिसत आहे.

असें जर आहे तर, पंधराशें गोन्या अंमलदारांत साडेसातशें काळे अंमलदार घ्यावे असा आग्रहाचा कोटिकम हजारपांचशांचा आहे.

राष्ट्रसभेचें गेल्या वीस वर्षांतलें मागणें ह्या पलीकडे कांहीं एक नाहीं; आणि राष्ट्रसभेंत सर्व धर्मांचे, भाषांचे, वंशांचे व पेशांचे प्रतिष्ठित गृहस्थ आहेत.

हें साधें मागणें पंधराशें गोरे अंमलदार अथवा ते अंमलदार ज्या राज्ययंत्रांत काम करतात त्या यंत्राचे मुख्य चालक कबूल करात नाहींत. कां कां, हे मुख्य चालक अंमलदारवर्गापैकींच आहेत.

हिंदुस्थानांतलें प्रस्तुत राज्ययंत्राचे चालक जे लेजिस्लेटिव व एक्झिक्यूटिव कौन्सिलदार ते सर्व गोन्या अंमलदारांपैकींच आहेत.

हिंदी लोकांना हा ह्या राज्ययंत्रांत अत्यंत असह्य दोष भासतो.

हिंदुस्थानांत एकादा कलेक्टर, जज किंवा शालाधिकारी आपलें काम संभाळून लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलदार होऊं शकतो. एकच मनुष्य कायदा करणारा व कायदा अंमलांत आणणारा असल्यावर, काय सांगावें, मूर्तिमंत जुलूम अवतरल्यासारखें होतें. तशांत, कायदा करण्याचा, कायदा अंमलांत आणण्याचा व कायद्याचा अर्थ करण्याचा त्रिविध अधिकार एकाच व्यक्तीचे ठायीं जडल्यास, जुलमाची परमावधि होते; अथवा युरोपियन राजनैतिक परिभाषेत अशा व्यक्तीला साक्षात् जुलूम म्हणतात.

असले जुलमाचे अवतार होऊं नयेत, एतदर्थ, ब्रिटिश पार्लमेंटांत म्हणजे ब्रिटनच्या मुख्य लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलांत अंमलदार लोकांस बसतां येत नाहीं. लेजिस्लेटिव पार्लमेंटाचा अंमलदार लोकांशीं संबंध क्याबिनेटच्या द्वारां होतो.

तसेंच, इंग्लंडांत व इतर सुयंत्र देशांत कर गोळा करणाऱ्या सरकारी नोकराला शिक्षा ठोठावण्याचा अधिकार दिलेला नसतो. त्यामुळें अंमलदार हा शब्द त्या देशांत प्रचारांतच नाहीं. अर्थात्, अंमलदाराचे ठायीं असणारा जो स्वभावसिद्ध जुलूम नांवाचा गुण तो त्या देशांत उत्कटत्वानें प्रादुर्भूत होत नाहीं.

हिंदुस्थानांत दररोज होतो, सबब कर गोळा करणाऱ्या कलेक्टरमामलेदारांदि नोकरांचा शिक्षा ठोठावण्याचा अधिकार कमी करावा, अशी राष्ट्रसभेची वीस वर्षे मागणी चालली आहे. पण तिच्याकडे कोणी लक्ष देत नाहीं.

न्यायानें पहातां, सुप्रीम लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलांतही गोरे किंवा काळे अंमलदार लोक बिलकुल नसावे; सर्व लोकांचे स्वतंत्र प्रतिनिधि असावे, आणि त्यांनीं पातशहाचा प्रतिनिधि जो गव्हर्नर त्याच्या अध्यक्षतेखाली देशांतलें राज्ययंत्र चालवावें, अशी

हिंदुस्थानांतलि स्वातंत्र्येच्छु लोकांची इच्छा आहे. ती राज्ययंत्राधिकारी जे अंमलदार लोक त्यांना विलकुल मान्य नाहीं.

इंग्लंडांत न्याय मागावयाला जावें, तर तेथेही लवमात्र डाळ शिजेल असें दिसत नाहीं. कारण, इंडिया कौन्सिलांतही अंमलदारच लोक आहेत.

सारांश, न्याय मिळण्याची व अंमलदारी राज्यपद्धती बंद होण्याची आशा व्यर्थ होय, असा वीस वर्षांचा अनुभव आहे.

तेव्हां, आतां, न्याय कसा मिळवावयाचा ? कोणत्या देवाला गांठला असतां तो आपली इच्छा परिपूर्ण करील ! हा प्रश्न हजारपांचशांपैकी कित्येकांना गेल्या वर्षी सोडवण्याचा प्रसंग आला.

कर्तुं, अकर्तुं, अन्यथाकर्तुं समर्थ असे जे अंमलदार त्यांनीं बंगालची फाळणी केली, ती बंगाल्यांतील प्रथम एकादोषां, नंतर कित्येक आणि शेवटीं बहुतेक सर्व पुढाऱ्यांना जुलमाची वाटली. आणि त्यांनीं बहुतेक एकदिलानें स्वदेशीचें शस्त्र उपसलें.

आपला न्याय आपला आपण करून घेणें, हें स्वदेशीचें बीज आहे.

व्यापाराच्या उन्नत्यर्थ देशांतील सर्व धर्मांच्या, भाषांच्या, वंशांच्या व पेशांच्या कायमच्या रहिवाश्यांनीं एकजुटीनें झटलें पाहिजे, हें ह्या मंत्राचें कीलक आहे.

सुयंत्र संघीकरण ह्या मंत्राची शक्ति होय.

जुलूम परिहारार्थ, स्वदेश ह्या त्र्यक्षरी मंत्राचा सततोच्चार करणें हा जप समजला आहे.

ह्या मंत्राचा व्यापारस्वातंत्र्य हा छंद होय.

देशभक्ति ही मंत्रदेवता समजतात.

आणि शिवाजी हा ह्या मंत्राचा ऋषि कल्पितात.

ह्या मंत्रांत प्रतिनिधिसत्ताक सुंदर राज्यपद्धतीचें ध्यान करावयाचें असतें.

आणि बहिष्कारयोगानें समाधि लावावयाची असते.

असा हा त्र्यक्षरी मंत्र आहे. युरोपांतील फ्रेंच भाषेंत तेवढा ह्या मंत्राला La Patrie असा पर्याय शब्द आहे. इतर भाषांत नाहीं. Fatherland Motherland वगैरे इतर भाषांतील शब्दांत स्वदेश किंवा La Patrie ह्या शब्दांतील रहस्य येत नाहीं.

ह्या मंत्राला अनेक कडवीं आहेत. पैकीं स्वदेशी कापड व स्वदेशी साखर व स्वदेशी व्यापार, ह्या एकाच कडव्याचा अनन्य घोष करण्याचा प्रस्तुत निश्चय झालेला आहे.

ह्या निश्चयापासून एका वर्षांच्या अवधींत कांहीं फायदा झाला आहे. परंतु व्हावा तितका झाला नाहीं.

बंगल्यांतील म्हणून सर्व हिंदुस्थानांतील देशभक्तांच्या इच्छेप्रमाणें वंगभंग रद्द झाला नाहीं. म्हणजे अंमलदारी जुलमाला लोकमताच्या प्रभावानें अद्याप आळा बसला नाहीं. फूलरला काढलें किंवा न काढलें, ही बाब लक्षांत देखील घेण्यासारखी नाहीं.

आळा कशानें बसेल ?

स्वदेशी कापड व स्वदेशी साखर याव्यतिरिक्त दुसरें कापड किंवा साखर वापरा-
वयाची नाही, असा निश्चय देशांतील यच्चयावत् लोक करतील तर.

ह्या निश्चयाचा अर्थ काय ?

सुयंत्रित सरकार स्वसत्तेने जें कार्य करूं शकतें, तें कार्य देशांतील लोक करण्यास
उद्युक्त झाले आहेत. म्हणजे देशांतील लोक एका प्रकारची सत्ता आपल्या हातीं घेत
आहेत. म्हणजे लोक एका प्रकारें सरकार बनत आहेत.

लोकांना एका प्रकारें तरी सरकार बनतां येईल काय ?

हें लोकांच्या निश्चयावर अवलंबून आहे. जर सुदैवानें यच्चयावत् लोकांनीं
स्वदेशी कापड व स्वदेशी साखर याव्यतिरिक्त इतर कापडाला किंवा साखरेला स्पर्श
करावयाचा नाही, असें खडतर व्रत स्वीकारलें, तर लोकांना एका प्रकारें सरकार बनतां
येईल. लोकांनीं एका प्रकारें सरकार बनणें व एका प्रकारें स्वराज्य सुरू होणें, या दोन्ही
वस्तु एकच आहेत.

हा निश्चय, हें व्रत कशानें शक्य होईल ?

लोक सुयंत्र होतील तर.

सुयंत्रणा म्हणजे काय ?

विशिष्ट प्रदेशांत, विशिष्ट कालापर्यंत, विशिष्ट कार्यसिद्धयर्थ, विशिष्ट मतानुयायी,
विशिष्ट लोकांची जूट बनणें म्हणजे सुयंत्रणा अस्तित्वांत येणें, असें म्हणतात.

हिंदुस्थानांत पंचवीसतीस वर्षे, वंगभंगादि भयनिवारणार्थ, स्वदेशी कापड वापर-
ण्याचा संकल्प करणारे हिंदी लोक एकजुटिनें तो संकल्प अमलांत आणूं लागले म्हणजे ते
सुयंत्र झाले.

ही सुयंत्रणा कशी सुरू करावी ?

पंचवीस मनुष्यांचा एक संघ करून त्यावर एक अधिकारी नेमावा व त्यानें हाता-
खालील पंचवीस लोक स्वदेशी कापड व स्वदेशी साखर वापरतात किंवा नाही तें पहावें
निश्चय मोडणाऱ्या इसमाला पंचवीसांच्या मतानें व वरिष्ठांच्या सल्लयानें योग्य ती शिक्षा
किंवा दंड करावा.

पंचवीसपंचविसांचा एक अधिकारी करावा व त्यानें आपल्या हाताखालील पंच-
विसांवर देखरेख करावी. पंचवीस पंचविसांना एक पेठ म्हणावी. पंचवीस पेठांना एक ग्राम,
पंचवीस ग्रामांना एक नगर, पंचवीस नगरांना एक तालुका, पंचवीस तालुक्यांचा एक
जिल्हा व पंचवीस जिल्हांना एक इलाखा, अशा परंपरेनें सुयंत्रणा केली असतां,
स्वदेशी कापड व साखर वापरण्याचा निश्चय अमलांत येण्यासारखा आहे. व्याख्यानांनीं
जागृती झाली आहे. सुयंत्रणेनें कृतीला सुरवात होईल.

अशा सुयंत्रणेनें काय होईल ?

म्यांचेस्टरचा कापडाचा व्यापार खात्रीनें बुडेल, व वंगभंग रद्द होईल.

सुयंत्रणा नसली तर काय होईल ?

स्वदेशीचें व्रत सकाळीं स्वीकारणारा दुपारीं परदेशी वनेल; व कार्यासिद्धि होणार नाही.

कार्यासिद्धि झाली, वंगभंग रद्द झाला, म्हणजे काय होईल ?

लोकमताचा प्रभाव अंमलदारांवर वसला, असें होईल.

आणि, लोकमताचा विजय झाला म्हणजेच स्वराज्य, स्वराज्य म्हणून जें म्हणतात त्याचा प्रारंभ झाला.

स्वराज्य, व्यापारी स्वराज्य, स्वदेशी कापड वापरणाऱ्यांचें व स्वदेशी साखर खाणाऱ्यांचें स्वराज्य म्हणजे व्यापारी स्वतंत्र राज्ययंत्रच होय.

सध्यां कापडाच्या व साखरेच्या स्वराज्याला अडथळे काय व कोणते येतात ?

सुयंत्रणा नसल्यामुळे, परदेशी कापड व साखर स्वदेशी म्हणून विकली जाते, हा पहिला अडथळा आहे.

सुयंत्रणा नसल्यामुळे, स्वदेशीचा सर्व फायदा स्वदेशाभिमान ज्यांच्या ठायीं उद्धवला नाही त्या पारशी, भाव्ये, बोहरी व युरोपियन गिरणावाल्यांना मिळतो. हा फायदा वस्तुतः स्वदेशांतील कोष्ट्यांना मिळाला पाहिजे तो मिळत नाही. हा दुसरा अडथळा.

सुयंत्रणा नसल्यामुळे, ज्यांच्या ठायीं स्वदेशाभिमान उद्धवला नाही ते मारवाडी लोक परदेशी कापड व साखर गावगन्ना विकतात. त्यामुळे व्याख्यान फोल होतात आणि सभा निष्फळ होतात. बोलण्याप्रमाणें कृति होत नाही. गिन्हाईक स्वदेशी कापड वापरणार आणि मारवाडी परदेशी कापड विकणार, असा तेढा पडतो.

सुयंत्रणा नसल्यामुळे, स्वदेशी व्रतानें परदेशी मालाची आयात किती झाली तें आपलें आपणाला खात्रीनें समजत नाही. सरकारी आंकड्यांवरून ही समज वेडावाकडी व चुकलीमाकली करून घ्यावी लागते. ह्या कामाला राष्ट्रसभेची सुयंत्रित व्यापाराधिकारी कमेटीच पाहिजे.

स्वदेशीचा परिणाम काय होतो, तें अजमावण्याकरितां, सरकारनें नुकतीच एक व्यापारी कमेटी नेमली आहे. तशी राष्ट्रसभेचीही एक अर्थशास्त्र्यांची कमेटी पाहिजे. म्हणजे सरकारी कमेटीच्या रिपोर्टाशीं किंवा कामाशीं राष्ट्रीय कमेटीच्या रिपोर्टाचा व कामाचा पडताळा घालतां येईल; व सरकारी कमेटी काय योजना करते तें वेळींच समजेल.

सारांश, बोलण्यानें व लिहिण्यानें जागृत झालेल्या लोकांस ताबडतोब सुयंत्रणेंत घातलें पाहिजे. नाही तर, वाफ निघून जाईल व सुख्या व्यक्ति सामर्थ्यहीन राहतील.

राष्ट्रीय सभा

* राष्ट्रीय सभेच्या सुरत येथील बैठकींत काय निष्पन्न झाले ? अन्योन्य द्वेष करणारे अनिष्ट तट उत्पन्न झाले.

सुरत येथील बैठकीच्या पूर्वी ह्या तटांचें स्वरूप कोणत्या प्रकारचें होतें ?

तत्पूर्वी अनिष्ट तट नव्हते, सन्मान्य पक्ष होते.

अनिष्ट तट म्हणजे काय ?

दोन पक्ष कट्ट्या शत्रूप्रमाणें प्राणान्तापर्यंत शहाणपणानें तडजोड न करतां, जेव्हां भांडतात, तेव्हां त्या पक्षांना अनिष्ट तट म्हणतात.

सन्मान्य पक्ष म्हणजे काय ?

देशहितात्मक एकाच उद्दिष्टाच्या सिद्धयर्थ, परस्परांविषयी आदरभाव व बंधुप्रेम ठेवून, तडजोडीनें सभेंत कामाचा जे निकाल लावूं शकतात, त्यांना राष्ट्रकर्ते पक्ष म्हणत.

पार्लमेंटरी संस्था ह्या सन्मान्य पक्षत्वावर सर्वस्वी अवलंबून असतात. आपली राष्ट्रीय सभा ही एक बाल्यावस्थ पार्लमेंटसारखीच आहे. हिच्यांत सन्मान्य पक्ष हवेत, अनिष्ट तट नकोत.

सन्मान्य पक्षत्वाचें उदाहरण कोणतें ?

कलकत्ता येथील गेल्या बैठकींतलें. त्या वेळीं जे दोन पक्ष होते, त्यांपैकीं एका पक्षाचें आग्रहाचें म्हणणें असें पडलें कीं, स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य, हे चार ठराव सभेनें पास करावे. थोर अध्यक्षांच्या विलक्षण करामतीनें, दोन्ही पक्षांत तडजोड होऊन, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, ब्रिटिश अंमलांतील इतर गौण परंतु स्वतंत्र पोटराज्यांप्रमाणें स्वराज्य व बंगालपुर्ता बहिष्कार असे तडजोडांचे नामी ठराव पसार झाले. राष्ट्रीय पक्षाचें मताधिक्य होतें, तत्रापि नेमस्थ पक्षाच्या मताला योग्य मान मिळून अध्यक्षांच्या द्वारां गोड तडजोड झाली.

तशी तडजोड सुरतेस कां झाली नाहीं ?

दोन्ही पक्ष हड्डाला पेटले. कोणी दुष्टांनीं दोन्ही पक्षांचे कान फुंकले कोण जाणे, तडजोडीला सन्मान्य पुढारी विसरले.

ह्या विस्मृतीचा परिणाम काय झाला ?

कलकत्त्याच्या ठरावांवर जास्त इमारत रचावयाचें मुख्य काम एकीकडेच राहून, एका क्षुल्लक टेक्निक्यालिटीच्या वाटाघाटीत, सभेचें काम थांबून राहिलें.

ही फाटाफाट थोपवितां आली नसती काय ?

* सरस्वतीमंदीर (श. १८३० भाद्रपद) ह्या अंकांत पृ. १-११ वर हा स्वतंत्रच लेख आला आहे.

कलकत्यांतल्याप्रमाणें, दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांचें म्हणणें भावी अध्यक्षांनीं, पक्षाभिमान टाकून स्वतंत्रपणें ऐकून तडजोडीचा निकाल दिला असता, म्हणजे फाटाफूट झाली नसती.

अध्यक्षांनीं पक्षांत न पडतां, स्वतंत्र विचार करून, तडजोड कां केली नाही ?

अध्यक्षांनीं, अध्यक्ष होईपर्यंत, त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणें, राष्ट्रसभेच्या व्यवहारांत व घासाघाशांत अंगमेहेनत तपेंच्या तपें केलेली नसल्यामुळें वस्तुस्थितांचें यथार्थ आकलन त्यांच्या हातून झालें नाही व राजकीय कार्यांत तडजोड म्हणून जी अमूल्य चीज असते, ती त्यांना वापरावयाचें अवधान राहिलें नाही.

आकलन कां झाले नाही व अवधान कां राहिलें नाही ?

लग्नसमारंभ, संसारकार्ये, व्यापार, सभा व राजकारणें ह्यांच्यांत वर्षोनवर्षे पडून प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याशिवाय व त्या अनुभवाला पत्रवून जिरविल्याशिवाय, एकाद्या आकस्मिक आगंतुकाला ह्यांच्यांत सामान्य कामही प्रतिष्ठितपणानें, शिताफीनें व सर्वांच्या संतोषानें करतां येत नाही, मग पुढारपणाची किंवा त्याहूनही विकट अशा अध्यक्षांच्या गोष्टच काढावयाला नको. राष्ट्रीय सभेचें पूर्वचरित्र माहीत नसणारा व तिचा प्रत्यक्ष अनुभव न घेतलेला आगंतुक गृहस्थ अध्यक्ष केल्यास नाजुक प्रसंगी अडचणी, प्राणान्तर्क अडचणी, हटकून येतात.

अशा प्राणान्तक अडचणींतून राष्ट्रीय सभेला सुरक्षितपणें पार नेणारा अध्यक्ष कसरा निवडावा ?

अध्यक्षांच्या पदवीला तोच मनुष्य कायद्यानें लायक समजावा कीं, ज्यानें दहा किंवा पंधरा वर्षे राष्ट्रीय सभेंत पुढारपणानें काम केलें असेल. अध्यक्षांच्या निवडणुकीला, ही दहा किंवा पंधरा वर्षांच्या अनुभवाची इयत्ता अत्यंत आवश्यक आहे. अलाहाबाद येथील परवांच्या कन्व्हेन्शनांत जे नियम झाले, त्यांत अध्यक्षांच्या निवडणुकीच्या नियमांत दहा वर्षांच्या अनुभवाचें कलम अवश्य हवे आहे. कन्व्हेन्शनाच्या नियमांत हें एक मोठें व्यंग राहिलें आहे.

अध्यक्षाला अनुभवाची आवश्यकता कितपत आहे ?

अतिशय आहे. अनुभवानें कोणत्याही संस्थेचें खरें स्वरूप जसें ध्यानांत येतें, तसें नुसत्या वाचनानें किंवा कर्णोपकर्णी श्रवणानें येत नाही. अनुभवानें संस्थेतील पुढाऱ्यांचे व कार्यकर्त्या गृहस्थांचे गुणावगुण कळतात. अनुभवानें संस्थेचें कार्यक्षमत्व व कार्यमर्यादा नीट कळू लागतात. अनुभव ज्याला नाही त्याला हा गाडा शिताफीनें हांकतां येत नाही व आणीबाणीच्या प्रसंगी तर तो त्याला खड्यांत पाडतो. पश्चिमेकडील सर्व पार्लमेंटरी संस्थांतून राज्ययंत्रांशीं व राज्यसंस्थांशीं तपेंच्या तपें ज्यांचा परिचय झाला, त्यांनाच पुढारी व अध्यक्ष निवडतात, आगंतुकांना निवडीत नाहीत. मग तो आगंतुक केवढाही तत्वज्ञ असो, कायदेपंडित असो, शास्त्रज्ञ असो किंवा धर्मज्ञ असो.

अनुभव नसल्यामुळें सुरतेंस अध्यक्षांच्या हातून कोणत्या चुका झाल्या ?

ते एकाच पक्षाच्या हातांतील बाहुल्ये झाले.

त्यांनी काय व्हावयाला पाहिजे होते ?

दोन्ही पक्षांचे म्हणणे संघर्षाचे ऐकून घेऊन, सर्वांना संतोषकारक व राष्ट्रसभेच्या कार्यक्रमाला पोषक असा मार्ग काढून, दोन्ही पक्षांच्या सन्मानास पात्र व्हावयाला पाहिजे होते.

अध्यक्षपणाची सुरवात होण्यापूर्वीच बैठक थांबली, तेव्हा दोन्ही पक्षांच्या सन्मानास पात्र होण्याला त्यांना संधि कधी मिळाली ?

औपचारिक अध्यक्षपणाची संधि यद्यपि मिळाली नाही; तत्रापि, महिना दोन महिने त्यांची वास्तविक निवड झाली होती. तेव्हापासूनच त्यांनी दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांचे स्वभाव व अंतरंग ओळखून, आपला सर्वपक्षप्रिय कार्यक्रम ठरवावयास हवा होता. कलकत्यांत दादाभाईच्याप्रमाणे दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन, सर्वांना संमत असा तडजोडीचा मार्ग काढावयाला पाहिजे होता. तसा कोणताच प्रकार न करता, ते एकदम सुरतेस एकाच पक्षाच्या बाजूने हजर झाले. बैठक सुरू होण्याच्या पूर्वी तंटे व भांडणे मोडून, अध्यक्षपण सार्थ न करता, नवरदेवाप्रमाणे ते पक्षाभिमानाच्या ताठ्यांत पक्षस्थ राहिले. हा पक्षस्थपणा कोणत्याही अध्यक्षाला श्रेयस्कर नाही. आपली मते कोणत्याही पक्षाची असोत, अध्यक्ष अध्यक्षत्वाप्रत पावला म्हणजे तो पक्षाभिमानापासून अलिप्त असला पाहिजे. दोन्ही पक्षांची बोलणी सोडून, दोन्ही पक्षांचे दर्प संभा, वृद्ध, बहुमताने दर्शविलेला मार्ग तडजोड करून अध्यक्षाला पसंत करावयाचा असतो. ही विकट करामत अनुभवाखेरीज, बहुत वर्षांच्या अनुभवाखेरीज, एकाएकी साधत नाही.

पूर्वीचे सारे अध्यक्ष असे अनुभवसंपन्नच होते काय ?

कित्येक होते व कित्येक नव्हते. परंतु जे नव्हते, त्यांच्यापुढे असे आणीबाणीचे प्रसंगच उद्भवले नाहीत. अलीकडे दोन चार वर्षांत जे पक्ष उद्भवले आहेत ते त्या वेळी इतके उत्कट व कार्याचिकीर्षु नव्हते. त्यामुळे सध्या राष्ट्रीय सभेच्या स्वभावाचा पूर्वानुभव पुढारी किंवा अध्यक्ष होऊ पाहणाऱ्या कोणत्याही गृहस्थाला, अत्यावश्यक झाला आहे. पुण्यास राष्ट्रीय सभा भरली त्या वेळीही असाच गोंधळ होण्याचा प्रसंग आला होता. परंतु तडजोडीचे व अनुभवाचे मूर्तिमंत अवतार जे सुरेंद्र, रानडे वगैरे पुढारी, त्यांनी प्राणान्ताच्या भराला गोष्ट येऊ न देता, त्यांतून सुरक्षिततेचा मार्ग काढला. प्रतिपक्षाला झिटकारून, त्याला व त्याच्याबरोबर आपल्याला सभेतून बाहेर काढले नाही. पिशवीची एकच बाजू बाहेर काढावयाची म्हणजे दुसरीही बाहेर पडलीच पाहिजे. सभेतून पक्ष बाहेर पडल्यावर सभा राहिली कोठे ?

म्हणजे ? राष्ट्रीय सभा गेल्या वर्षी सुरतेस कायमची मोडली की काय ?

सुरतेपुढी मोडली ह्यांत बिलकूल संशय नाही.

मग मद्रासेस येत्या डिसेंबरांत जी सभा भरणार आहे ती राष्ट्रीय सभाच ना ?

राष्ट्रीय सभाच परंतु—

म्हणजे ?

तिच्यांत नेमस्त पक्षाचेच तेवढे लोक जर आले व राष्ट्रीय पक्षाचे लोक आले नाहींत, तर तिला एकाच पक्षाची सभा म्हणावें लागेल.

राष्ट्रीय पक्ष सभेस न आला तर तिला कमीपणा येईल इतका तो पक्ष मोठा व वजनदार आहे काय ?

हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतिकसभा, तालुकासभा व ग्रामसभा राष्ट्रीय पक्षाच्याच आहेत. ह्यावरून राष्ट्रीय पक्षाची व्याप्ति अजमावतां येईल.

देशांत सध्यां पक्ष किती आहेत ?

हिंदुस्थानांत एकंदर चार पक्ष आहेत. पहिला पक्ष **उदासीनांचा**. हे लोक कशांतच लक्ष घालीत नाहींत. आहे ती मालमत्ता संभाळावी व मिळेल ती भाकर खावी, असा ह्या उदासीनांचा क्रम आहे. ह्या पक्षांत राजेरजवाडे, सरकारी नोकर, व्यापारी, शेतकरी, उदमी व भिक्षेकरी लोक येतात. राजकीय चळवळींत हे लोक विलकूल मन घालीत नाहींत. सामाजिक, धार्मिक, वैयापारिक, वगैरे कोणत्याही प्रागतिक हालचालींत हलून जिवंतपणाचेंही लक्षण हे लोक दाखवीत नाहींत.

दुसरा पक्ष **नेमस्थांचा**. इंग्लिश साम्राज्याखाली वसाहतींसारखें स्वराज्य लोकांत कायदेशीर राजकीय भावना उत्पन्न करून मिळविण्याचा यांचा हव्यास आहे. लहानमोठे इसम धरून ह्या पक्षाची लोकसंख्या एक लाखाहून जास्त नसावी. तालुका, जिल्हा, इलाखा व हिंदुस्थान मिळून, ह्या पक्षाचे लहानमोठे पुढारी एक हजारहून जास्त नसावे.

तिसरा पक्ष **राष्ट्रीयींचा**. इंग्रजी साम्राज्याखाली वसाहतींसारखें स्वराज्य, स्वदेशी, वहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण ह्या तीन कायदेशीर उपायांच्या द्वारां मिळविण्याचा ह्यांचा हव्यास आहे. नेमस्थांत व राष्ट्रीयींत भेद ऐवढाच आहे. राष्ट्रीयींचे उपाय स्पष्ट व ठरलेले आहेत व नेमस्थांचे उपाय अमकेच म्हणून ठरलेले नसून, केवळ मोघम आहेत. ह्या पक्षाची लोकसंख्या पुढारी व अनुयायी मिळून सुमारे दहा कोटी येईल. गांव, तालुका, जिल्हा, इलाखा व हिंदुस्थान, मिळून ह्या पक्षाचे लहानमोठे पुढारी दहा हजारांहून जास्त येतील. ह्या लहानमोठ्या पुढाऱ्यांतून सुमारे सात आठशें पुढारी सुरतेस बैठकीला आले होते. ह्या पक्षांतील गांवगनाचे पुढारी गरीब असल्यामुळे दूरवरच्या बैठकीस जात नाहींत. राष्ट्रीय सभेची त्यांच्या प्रांतांत बैठक झाली असतां, त्यांपैकी काहीं हजार रहातात. खर्च हजिरीच्या आड येतो.

चवथा पक्ष **स्वतंत्रांचा**. हिंदुस्थान स्वतंत्र असावे असा ह्याचा हेतु आहे. पुढारी व अनुयायी मिळून ह्यांची लोकसंख्या शेंदोनशेंहून जास्त नसावी.

दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्या ह्या तीन पक्षांतील लोक राष्ट्रीय सभेला येतात. पैकीं, स्वतंत्रांचा पक्ष अद्याप फार अल्प व दुर्बल आहे. बाकी राहिलेले जे नेमस्थ व राष्ट्रीय त्यांचाच भरणा सभेत बहुतेक सुरतेस जें युद्ध झालें तें याच दोन पक्षांत. रागाच्या व आवेशाच्या भरांत. हे एकमेकांला मवाळ, जहाल, कडू, गोड, वगैरे विशेषणें लावतात. आंग्लोइंडियन लोक नेमस्थांना Moderates व राष्ट्रीयींना Extremists म्हणतात.

Loyalist हा शब्द, आंग्लोइंडियन, उदासीनांचा जो पहिला वर्ग त्याला भीतभीत लावतात.

नेमस्थ, राष्ट्रीय व स्वतंत्र ह्या तिन्ही वर्गांतले लोक, बंगाल्यांत नवीन उद्भवलेल्या अराजक मंडळीला क्षुद्र व राष्ट्रहितघातक समजतात. उदासीनांना कांहीं समजतच नसल्यामुळे, त्यांना, आपले असे मतच नाही. त्यांचो मते त्यांना दुसऱ्यांनी तयार करून द्यावी लागतात.

देशांत असे हे चार पक्ष आहेत. पैकीं राष्ट्रीय पक्ष संख्येने व बुद्धीने प्रबल आहे, आणि नेमस्थ पक्ष द्रव्याने व बुद्धीने संपन्न आहे. राष्ट्रीय पक्षाचा जय कलकत्याच्या बैठकींत झाला; परंतु त्यांनी सभा मोडली नाही. सुरतेच्या बैठकींत जय कोणाचाच झाला नाही. सभा अध्यक्षांच्या गैरवाकबगारीमुळे बंद पडली.

गैरवाकबगारी कोठे झाली ?

स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य, ह्या कलकत्यांतील चार ठरावांच्या भाषेत, बैठकीची सुरवात होण्यापूर्वी नेमस्थ पक्ष, फिरवाफिरव करूं लागला व राष्ट्रीय पक्ष फिरवाफिरवाला अडथळा करूं लागला, तेव्हां भावी अध्यक्षांच्या हातून तडजोड न होतां गैरवाकबगारी झाली.

अलाहाबादच्या कन्व्हेन्शनाने केलेल्या नियमांत तडजोडाचा प्रयत्न केलेला आहे काय ?

कलकत्यांतील चारी ठरावांचा त्या नियमांच्या उद्देशात्मक प्रस्तावनेत उल्लेख नाही. परंतु चारी ठराव कलकत्याच्या बैठकीने ठरविले असल्यामुळे, व कायदेशीर असल्यामुळे ते कन्व्हेन्शनाच्या उद्दिष्टांच्या विरोधी नाहींत. सुरतेतील बेवनावाचा मुख्य मुद्दा, हे ठराव होते. ते तर कन्व्हेन्शनाला मूकन्यायाने प्राप्त दिसतात. तेव्हां, कन्व्हेन्शनाने तडजोड केलेली आहे, असे समजण्यास कोणतीच हरकत नाही.

तडजोड जर झाली आहे, तर राष्ट्रीयाना मद्रास येथे भरणाऱ्या सभेस, नियमांवर संमतीची सही करून येण्यास कोणती अडचण आहे ?

कोणतीच अडचण दिसत नाही. राष्ट्रीय पक्ष कायदेशीर व प्रागतिक मार्गांनीच जाणारा आहे. स्वतंत्रांचे उद्दिष्ट बरीच वर्षेपर्यंत राष्ट्रीयाना मान्य होणार नाही. आणि नेमस्थांप्रमाणेच अराजकांना व बंडखोरांना ते क्षुद्र व राष्ट्रहिताविघातक समजतात. तेव्हां नेमस्थांप्रमाणेच राष्ट्रीयाना राष्ट्रीय सभेची अंगेजणी करणे अगत्याचे आहे.

मग कन्व्हेन्शनाच्या नियमाने राष्ट्रीय सभेत मज्जाव कोणाला होतो ?

निर्भेळ स्वतंत्रांना. कन्व्हेन्शनाचे नियम स्वतंत्रांच्याच तेवढे विरुद्ध जातात.

सुरतेतील भयंकर खडाजंगीचे पर्यवसान एवढेच ?

एवढेच.

एवढ्या लहान कार्याकरितां सुरतेची बैठक बंद पडावी, हे आश्चर्य नव्हे काय ?

आश्चर्य तर खरेच.

हैं कार्य इतर सौम्य उपायानों घडवून आणितों आलें नसतें काय ?

सुरतेची बैठक सुरळित चालवून, व एक कमंटी नेमून राष्ट्रसभेचे नियम करावयाला हवे होते. परंतु, प्रारंभचि जी हुल्लड झाली व जी भावी अध्यक्षांनी आपल्या दूरदर्श-पणानें टाळावयाला हवी होती, तिच्यामुळें सर्व सभासदांची दिशाभूल झाली व यादवी माजली. असला गैरमुत्सद्दीपणा राष्ट्रीय सभेंत पुन्हां होऊं देतां कामा नये.

ह्या गैरमुत्सद्दीपणाचा परिणाम काय झाला ?

नेमस्थ पक्ष राष्ट्रीय पक्षाला स्वतंत्रपक्षाच्या व अराजकांच्या कोर्टीत बसवूं लागला. आणि राष्ट्रीय पक्ष नेमस्थपक्षाला स्वदेशविघातक समजू लागला. नाहीं नाहीं ते आरोप परस्पर होऊं लागले. आणि ह्या दोन्ही पक्षांच्या दिशाभुलीबरोबर सरकारचीही दिशाभूल झाली. आपण काय लिहितों ह्यांची जबाबदारी ज्यांना नीट माहीत नाहीं, अशी दोन्ही पक्षांची गौण वर्तमानपत्रें सर्व देशभर बरळूं लागलीं. ह्या बरळीचा पोकळपणा ध्यानांत न येऊन कित्येक प्रमुख आंग्लोइंडियन पत्रेही अद्वातद्वा भरकटूं लागलीं; आणि एकाद्या रस्त्यांत जसा कुतरभुंकीचा हलकळोळ व्हावा तसा सर्व हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रांचा एकच गोंगाट झाला. आंग्लोइंडियनपत्रें हिंदी पत्रांवर अपशब्दांचा मारा करूं लागलीं; हिंदी पत्रें उलट जबाब देऊं लागलीं; आणि ह्या सरकारनें हलकळोळानें एकपक्षी होऊन हिंदी राष्ट्रीय वर्तमानपत्रांवर व वक्त्यांवर बडगा उचलला. अद्वातद्वा बरळणारीं जीं पत्रें होती त्यांच्याबरोबर केसरीसारख्या मुद्देसूद, विचारवंत व जबाबदार पत्रालाही सरकारनें नाहक स्पर्श केला. हा सर्व प्रकार सुरत येथील गैरमुत्सद्दीपणीमुळें झाला. राष्ट्रीय सभा हें प्रचंड हत्यार आहे, त्याचा यत्किंचितही गैरउपयोग झाला, तरी भयंकर परिणाम झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

हा भयंकर परिणाम इतकाच थांबवितां येणार नाहीं काय ?

येईल. नेमस्थ व राष्ट्रीय पक्ष परस्परांशीं आदरानें व विश्वासानें वागतील तर येईल. मतभेद म्हणजे शत्रुत्व नव्हे. दोघांचाही राष्ट्रीय सभेच्या द्वारां राष्ट्रहित साधण्याचा एकच हेतु आहे. मतभेदामुळें राष्ट्रीय सभेसारखें उत्तम हत्यार मोडून टाकून, दोघांनींही पंगू व्हावें, ह्यांत मुत्सद्दीपणा नाहीं. बहुमतानें जे ठराव पसार झाले, त्यांवरहुकूम सर्वांनीं वागलें पाहिजे. झालेले ठराव आपल्याला पसंत नाहींत, म्हणून शत्रुत्व व द्रोह करणें सर्वथा अयुक्त व पार्लमेंटरी संस्थांना विघातक होय.

[९]

राष्ट्रीय सभा

×अलाहाबादच्या कन्व्हेन्शनाने केलेल्या नियमांच्या उद्देशात्मक प्रस्तावनेत जर स्वराज्यादि चारी ठरावांचा मूक समावेश झालेला आहे असे नेमस्थ म्हणतात, तर मग राष्ट्रीयाना कन्व्हेन्शनाने भरविलेल्या मद्रास येथील सभेस येण्यास नडतें कोठें ?

नड तीन तऱ्हांची आहे. (१) एकट्या नेमस्तांच्या कन्व्हेन्शनाला, नेमस्तांच्या व राष्ट्रीयानांच्या मिळून होणाऱ्या राष्ट्रीय सभेचे उद्देश व नियम ठरावियांचा अधिकार नाही; ही पहिली व मुख्य नड आहे. (२) राष्ट्रसभेच्या घटनेचे व व्यवस्थेचे जे कन्व्हेन्शनाने नियम केले आहेत त्यांपैकी कांहीं राष्ट्रसभेला केवळ घातक आहेत, ही दुसरी नड. (३) राष्ट्रसभेत देशांतील सर्व सत्पक्षांचा समावेश होत नाही, ही तिसरी नड.

पहिल्या नडीसंबंधाने राष्ट्रीयाने काय म्हणणे आहे ?

सुरतेस राष्ट्रीय सभा उधळली, तेव्हां राष्ट्रसभेचे नवीन अधिकारीमंडळ सबंध सभेच्या अनुमताने स्थापण्यास अवकाश मिळाला नाही. त्यामुळे कलकत्यांत पुढील एकाच वर्षाकरितां नेमिलेले अधिकारीमंडळ सुरतेस मोडले व नवीन मंडळ नवीन वर्षाकरितां सबंध सभेच्या अनुमताने स्थापिले गेले नाही. अशा स्थितीत राष्ट्रसभा दुभंग झाली. लगेच एका पक्षाने आपले कन्व्हेन्शन भरविले व दुसऱ्या पक्षाने तितक्याच उत्कंठेने आपली काँग्रेस कंटिन्युएशन कमिटी भरविली. तेव्हां दोन्ही पक्षांची राष्ट्रसभा पुन्हा चालू व्हावयाची असेल, तर कन्व्हेन्शन व कंटिन्युएशन ह्या दोन्हींच्या संमतीने जे उद्देश व नियम ठरतील त्या उद्देशांप्रमाणे व नियमांप्रमाणे ती चालू व्हावी. केवळ नेमस्तांच्या कन्व्हेन्शनाने केलेले उद्देश व नियम यांच्या अनुरोधाने, किंवा केवळ राष्ट्रीयानांच्या कंटिन्युएशनाने केलेले उद्देश व नियम यांच्या अनुरोधाने कोणत्याही दुसऱ्या पक्षाला चालतां येणार नाही. कां की, ते बेकायदेशीर होतें. दोन्ही पक्षांना कायदेशीर पद्धतीने चालावयाचे आहे; तेव्हां अशा संशयित स्थितीत एकच मार्ग आहे. तो हा की, कन्व्हेन्शनाने आपले पांच पंच निवडावे व कंटिन्युएशनाने आपले पांच पंच नेमावे; आणि आपल्यापैकी वाटेल तो अध्यक्ष नेमून त्याला दोन मते देऊन, तडजोडीने उद्देश व नियम ठरवून द्यावे. दोन्ही पक्ष कायदेशीर, सनदशीर, राजनिष्ठ व प्रागतिक मार्गानेच जाणारे आहेत. तेव्हां तडजोडीचा समेट करून एकोप्याने सभा चालू करावी, हे दोन्ही पक्षांना श्रेयस्कर आहे.

दुसऱ्या नडीसंबंधानें राष्ट्रीयानें काय म्हणणें आहे ?

कन्व्हेन्शनानें केलेले कांहीं नियम सभेला केवळ घातक आहेत.

घातकपणाचा एकादा मासला था.

हिंदु किंवा मुसलमान सभ्यांपैकीं तीन चतुर्थांश सभ्यांना जो ठराव नापसंत असेल तो ठराव गाळावा, असा कन्व्हेन्शनानें नियम केला आहे. हा ठराव अनेक तऱ्हांनीं विचित्र आहे. हा गाळीव अधिकार हिंदूंना किंवा मुसलमानांनाच तेवढा दिलेला आहे. परंतु पार्शानांच असें काय घोडें मारलें आहे कीं, त्यांना हा विचित्र अधिकार नसावा ? पार्शांप्रमाणेंच किरिस्ताव, यहूदी, जैन, लिंगायत ह्यांनाही वगळलेलें आहे, आणि हें सर्व लोक अल्पसंख्याक आहेत. अल्पसंख्याक जातीच्या हिताची काळजी तर कन्व्हेन्शन फार वहातें ! हा पंक्तिप्रपंच राष्ट्रीयाना कदापि खपणार नाही.

ह्या गाळीव नियमांत आणखी दुसरा दोष कोणता ?

तीन चतुर्थांशानें एकादा ठराव गाळिवणाऱ्या हिंदु किंवा मुसलमान सभ्यांची एकंदर संख्या किती असावी, ह्याचा निर्बंध ह्या गाळीव नियमांत नाही. एकंदर मुसलमान सभ्य सभेच्या कोणत्याही बैठकींत पांच असतील, पन्नास असतील किंवा पांचशें असूं शकतील. समजा, एकाद्या वर्षीं एकाद्या बैठकींत पांचच मुसलमान सभ्य आले आणि त्यांच्यापैकीं तीन चतुर्थांश सभ्यांनीं सभेच्या प्रत्येक ठरावाला किंवा कांहीं ठरावांना हरकत घेतली, तर सभेचें काम धुटमळणार. हा सैलपणा राष्ट्रीयाना खपणार नाही; इतकेंच नव्हे, तर तो नेमस्तांना तरी कितपत खपेल तें त्यांचें त्यांनाच माहीत.

तिसरा दोष ह्या गाळीव नियमांत कोणता आहे ?

सभेतील एकंदर सभ्यांच्या संख्येच्या पंचमांश मुसलमान सभ्य होतां होईल तों असावे, असा एक नियम आहे. असावेच, असा नियम नाही; नसण्याचें कारणही उघड आहे. मातीचे तर मुसलमान सभ्य करून वसवावयाचे नाहीत. तेव्हां जे मुसलमान आप-खुषीनें येतील, त्यांच्या हातांत प्रत्येक ठरावाची मुंडी दिल्यासारखें होतें. त्यांनीं मुंडी मुरगाळली नाही, तर त्यांची कृपाच समजायची !

चौथा दोष ह्या अनियमित नियमांत कोणता ?

नेमस्त किंवा राष्ट्रीय ह्यांच्या टोळींत शिरून कोणी उपद्रवाप्यानें सभेची टवाळी करण्याच्या इराद्यानें जर पांच पंचवीस गांवढळ मुसलमान सभ्य एकाद्या वर्षीं सभेस आणले व त्यांच्या द्वारां नेमस्तांचे किंवा राष्ट्रीयाने किंवा दोषांचे ठराव हाणून पाडवले, तर त्याला हा नियम फारच उपयोगी पडेल. उदाहरणार्थ, समजा कीं, मद्रासेस भरणाऱ्या यंदाच्याच सभेस कोणाचि राष्ट्रीय सभ्य गेला नाही किंवा हजार गेले, तर एकाद्या उप-द्रवापी नेमस्ताला दहा पांच मुसलमानांकडून स्वराज्य, राष्ट्रीय शिक्षण, बहिष्कार, स्वदेशी वगैरे राष्ट्रीयाने सर्व ठराव भिंगरीसारखे फिरवून टाकतां येतील. इतकेंच नव्हे, तर सर विकार उत्मुक्त यांजसारखे, रेप्रेझेंटेटिव संस्था किंवा इंग्लिश सैन्याचें रिडक्शन यांच्या विरुद्ध असणारे मुसलमान सभासद, नेमस्तांना व त्यांच्याबरोबर राष्ट्रीय सभेला केवळ

कुंठित करतील. सबब, असले नियम ज्या उद्देशपत्रकांत आहेत, ते डोळे झांकून राष्ट्रीयाना कसे मान्य करतील ?

वर दाखविलेले दोष अलाहाबादच्या कन्व्हेन्शनानिस्तांना कळले नसतील काय ? असे असून त्यांनी हा नियम काय हेतूने घातला ?

हेतू काय असेल तो असो. दोष कळले नसतील असे म्हणावे तर त्यांच्या गळ्यांत अज्ञान बांधावे लागते; असतील म्हणावे तर खोटेपणा बांधावा लागतो. तशांत मौज अशी आहे की, हे नियम सुधारावयाला किंवा काढून टाकण्याला फार प्राणायाम करावा लागतो.

उपद्रयापी मुसलमान सभ्य आणखी कोणती अडचण करू शकतील ?

राष्ट्रीय सभेच्या कंठाळी ठरावांत मागील सर्व महत्त्वाचे ठराव गोंवण्याचा परिपाठ आहे. ती सर्व कंठाळच्या कंठाळ एका चुटकीसारखी ते खाली उतरतील. ती उतरल्यावर दुसऱ्या वर्षी हा दोन तृतीयांशाचा नियम सुधारून नंतर पुन्हां नवी कंठाळ नव्य घोड्यावर चढवावी लागेल. राष्ट्रीय पक्ष मद्रासच्या सभेला जर आला नाही, तर स्वराज्यादि चारी ठराव ह्या मुसलमान फकिरांच्या बोटाने नामी चिरडून टाकतां येतील; व मग हा नियम पुढल्या वर्षी सुधारून घेतां येईल. अशी नाना व्यंगे ह्या एकाच नियमांत आहेत. एतदर्थ नेमस्तांना राष्ट्रीयानांची अशी सप्रेम सल्ला आहे की, आपल्या व राष्ट्रीयानांच्या मिळून एकंदर १० मान्य पंचांकडून तडजोडीने उद्देश व नियम ठरवून घ्यावेत व त्यावर हुकूम येतो राष्ट्रसभा मोठ्या विजयाने भरवावी.

वरें ! उद्देशासंबंधाने राष्ट्रीयानांचे काय म्हणणे आहे ?

कन्व्हेन्शनाच्या उद्देशाने स्वतंत्रांना मज्जाव होतो; परंतु तसा मज्जाव करण्यांत मतलब नाही. अराजकांना मज्जाव अवश्य करावा; पण इतर कोणालाही मज्जाव नसावा. कारणे उघड आहेत व व्यापक आहेत. त्यांचा विस्तृत प्रपंच करून उल्लेख केल्याशिवाय नेमस्तांना ती कळणार नाहीत असे नाही. लेबर, सोशलिस्ट किंवा ऐरिश सभ्य असूनही जर युरोपांतील राष्ट्रीयसभा सुखाने व तोलाने चालतात, तर स्वतंत्र सभ्य असल्याने हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीयसभा दुःखांत पडेल काय ? स्वतंत्र ब्रॉडला किंवा संमतवादी हिंडमन राष्ट्रीयसभेला खपतो; पण आश्चर्याची गोष्ट ही की, निर्भळ स्वराज्याचा तोंडाने नुसता उच्चार करणारा स्वतंत्र हिंदी माणूस नेमस्तांना खड्यासारखा खुपतो. सर्वच स्वतंत्र, अराजक व बंडखोर नव्हत; आणि सर्वच नेमस्त गुलाम आणि हांजी हांजी करणारे नव्हत.

आणखी दुसरी व्यंगे अलाहाबादी नियमांत किती आहेत ?

बहुतेक नियमांत कांहीं ना कांहीं तरी व्यंग आहे. मासल्याकरितां एकाच नियमांतील व्यंगे दाखविली आहेत. पंचामार्फत गोड तडजोड जर झाली तर त्या वेळीं राष्ट्रीय पंच बाकीची व्यंगे स्पष्ट करून दाखवितीलच.

नियमांच्या ह्या गचाळ शब्दरचनेचा काय अर्थ होतो ?

नियमकारांचा हलगर्जीपणा व्यक्त होतो. कन्व्हेन्शनाचे उद्देश व नियम मान्य करून, नंतर सभेत प्रवेश व्हावयाचा आहे, तेव्हां उद्देश व नियम ह्यांच्या मसुद्यांत ढोबळ व्यंगे राहू देणे व त्या व्यंगांकडे दुर्लक्ष करावयास भावी सभ्यांस भाग पाडणे हे सभ्यांच्या व नियमकारांच्या अशा दोघांच्याही शहाणपणाला बडा लावणारें आहे. तथात हा खर्डा कान्स्टिट्यूशनचा आहे, व तो बहुतेक वज्रलेप असावा लागतो. त्याच्यांत पाहिल्याच बैठकीच्या पाहिल्याच उपक्रमांत फेरबदल करण्याचा प्रसंग येऊं देणे गैरमुत्सद्देगिरीचें भासतें व कन्व्हेन्शनाची मुत्सद्देगिरी थट्टेस पात्र हांते.

असो ! पंचामार्फत तडजोड करून घेण्याचें नेमस्तांना मान्य झालें तर ?

अत्यंत उत्कृष्ट गोष्ट होईल. हिंदुस्थानांतील मुत्सद्देगिरीला मान्यत्व मिळेल. मान्य नाहीं झालें तर ?

दोन्ही पक्षांची राष्ट्रसभा मोडेल व एकाच पक्षाची एकपक्षी सभा झाली, असा सर्व जगभर लौकिक होईल. उद्देश व नियम ह्यांच्यांत व्यंगे असून, राष्ट्रीय पक्ष तडजोडीला तयार झाला असता, नेमस्तांना तडजोड करण्याची सुबुद्धि झाली नाहीं, असें जो तो म्हणूं लागेल आणि नेमस्तांची लोकमान्यता व शिष्टमान्यता ओहोटेले.

वरें ! तडजोड न होतां दोन सभा झाल्या, तर ह्या दुर्भंगाचा प्रत्येक पक्षावर काय परिणाम होईल ?

परिणाम प्रत्येक पक्षाचा उद्देश व कार्यक्रम ह्यांवर अवलंबून राहिल.

नेमस्त पक्षाचा उद्देश व कार्यक्रम कोणता ?

वसाहतीसारखें स्वराज्य कालान्तरानें आस्ते आस्ते मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याकरितां लोकांच्या ठायीं औद्योगिक, सामाजिक, राजकीय वगैरे वावर्तात योग्य म्हणजे कायदेशीर भावना व सामर्थ्य उत्पन्न करण्याचा नेमस्तांचा उद्देश व कार्यक्रम आहे.

राष्ट्रीयंचा उद्देश व कार्यक्रम काय आहे ?

नेमस्तांचा जो उद्देश व कार्यक्रम आहे तोच राष्ट्रीयंचा आहे.

मग, राष्ट्रीयंच्याहून आपला उद्देश व कार्यक्रम भिन्न आहे, असें नेमस्त म्हणतात, तें काय ?

उद्देश दोघांचा एकच आहे, पद्धतीत मात्र भेद आहे. नेमस्तांना प्रामाणिक स्वदेशी पाहिजे, बहिष्कार बिलकूल नको. सरकारी मदतीनें सरकारच्या शाळांसारख्या शाळा चालविणे ह्यालाच ते राष्ट्रीय शिक्षण म्हणतात. स्वराज्याच्यासंबंधानें, वसाहती-सारख्या स्वराज्यासंबंधानें दोघांचेही म्हणणे एकच आहे. लोकांचे ठायीं कायदेशीर, सनदशीर, राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक भावना व सामर्थ्य उत्पन्न करण्याचा दोघांचाही उद्देश एकच आहे.

प्रामाणिक स्वदेशी म्हणजे काय ?

इंग्लंडच्या, इंग्लंडांतील, हिंदुस्थानांतील, वसाहतींतील, किंवा समुद्रावरील वर्तमान व भावी कारखान्यांना, व्यापाराला किंवा शेतकाला यत्किंचित् धक्का न पोहोचवितां,

स्वदेशी कारखान्यांना, व्यापाराला व शेतकीला वाटेल तितकें उत्तेजन देणें म्हणजे लॉर्ड मिंटोची प्रामाणिक स्वदेशी होय. आणि लॉर्ड मिंटोची जी प्रामाणिक स्वदेशी तीच नेमस्तांची स्वदेशी असली पाहिजे, नसली तर ती अर्थात् बेकायदेशीर होणार. नेमस्तांचा व सरकारचा जो पुढेंमार्गें तंटो उत्पन्न होईल तो येथेंच. नेमस्तांचा व राष्ट्रीयंचा जो तंटो सध्यां चालू आहे तोही येथेंच. लॉर्ड मिंटोची प्रामाणिक स्वदेशी राष्ट्रीयंना मान्य नाही. तेव्हां राष्ट्रीयंचा व सरकारचा जो भयंकर तंटो सध्यां सुरू आहे तोही ह्याच मुद्यावर. नेमस्तांनी स्वदेशीकरितां गेल्या वर्षांत कांहींएक केलेलें नाही. स्वदेशीची सशास्त्र व कायदेशीर व्याख्या करण्याच्या मिषानें राष्ट्रीयंशीं शाब्दिक वाद करण्यांतच त्यांची मेहनत आजपर्यंत खर्च झालेली आहे. त्यांच्या मनांतली कायदेशीर स्वदेशी ते कृतींत उतरवूं लागले आणि इंग्लंडच्या इंग्लंडांतिल, हिंदुस्थानांतिल, वसाहतींतिल, समुद्रावरील, समुद्राखालील व आकाशांतिल वर्तमान किंवा भावी कारखान्यांत, व्यापाराला, शेतकीला किंवा मछेमारीला यत्किंचित् धक्का पोहोचण्याचा किंवा पोहोचविण्याचा प्रयत्न नेमस्तांच्या कृतीनें जाणून किंवा अजाणून होत आहे, असा सरकारला खोल व दूरवर विचारान्तीं संशय भासण्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं कीं राष्ट्रीयंच्याप्रमाणेंच नेमस्तांची संभावना होईल. त्यावेळीं नेमस्तांना राष्ट्रीयंच्या स्नेहाची आठवण होऊं लागेल.

ह्या संभावनेचें नेमस्तांवर कोणतें कार्य होईल ?

नेमस्तांच्या स्वदेशी कृतीचें अमुक एक पाऊल किंवा प्रत्येक पाऊल बेकायदेशीर आहे, असें सरकार म्हणूं लागलें, म्हणजे तें बेकायदेशीर पाऊल नेमस्तांना कायदेशीरपणें मार्गें ध्यावें लागेल. फार तर, सरकारची ही कृति सौजन्याची नाही, असा ते आपल्या वार्षिक सभेंत गंभीर ठराव करतील व शेवटीं कोणत्याही प्रकारची स्वतंत्र कृति कायद्यानें शक्य नाही, असें पाहून परम खिन्न होतील.

स्वदेशी कृतींत नेमस्तांच्या कार्यक्रमाची राष्ट्रीयंशीं कोणती घासाघास होईल ?

बहुतेके सर्वसामान्य लोकांवर राष्ट्रीयंची छाप कित्येक वर्षांपासून सतत असल्यामुळे नेमस्तांना सामान्य लोकांवर आपली व्याख्यानें पाखडतां येणार नाहीत. म्हणजे ज्या लोकांच्या ठायीं स्वदेशी भावना उत्पन्न करण्याचा त्यांचा उद्देश व कार्यक्रम जाहीर झालेला आहे, ते लोकच त्यांना गांठणार नाहीत. लोकांना गांठण्यास राष्ट्रीयंची मदत घ्यावी, तर तो कमीपणा वाटेल. सरकारी अधिकाऱ्यांची व पाटिल कुळकर्ण्यांची मदत घ्यावी, तर सामान्य लोक, सरकारपक्षाचे म्हणून नेमस्तांचा तिरस्कार करतील. सारांश, सामान्य लोकांच्या संबधानें नेमस्तांना आपला उद्देश व कार्यक्रम बिलकुल अमलांत आणतां येणार नाही. नेमस्त ज्यांच्यावर कदाचित् प्रथम प्रथम कांहीं कार्य करूं शकतील ते लोक म्हटले म्हणजे स्वदेशी कापड तयार करणारे मुंबई, अमदाबाद येथील गिरणीवाले होत. त्यांचा माल घेणें न घेणें राष्ट्रीयंच्या व सामान्य लोकांच्या इच्छेवर आहे. तेव्हां पैसे देणाऱ्या गिऱ्हाइकांना नाखूष करून कायदेशीर व प्रामाणिक स्वदेशीचा नुसता

उपदेश व ठराव करणाऱ्या नेमस्तांवर हिंदी गिरणीवाले फिदा होतील, हें संभवत नाही. अर्थात्, राष्ट्रीयांचा हा सलणारा कांटा काढून किंवा काढवून टाकण्याची दुर्बुद्धि कार्यहीनते-मुळे नेमस्तांना सुचण्याचा फार संभव आहे. नेमस्तांची घासाघास राष्ट्रीयंशी अशा तऱ्हेने होण्याची चिन्हे दिसतात.

ह्या घासाघाशीच्या घुसळण्यांत काय निष्पन्न होईल ?

राष्ट्रीय, नेमस्त व गिरणीवाले, अशा तिघांचाही नाश होईल.

हा नाश कसा टळेल ?

राष्ट्रीय व नेमस्त गोड तडजोड करून शहाणपणाने परस्पर घस सोसून एक होतील तर, स्वदेशीसंबंधाने हा प्रकार झाला. आतां स्वराज्य मिळविण्याच्या प्रयत्नांत नेमस्तांचे व राष्ट्रीयंचे भावी चरित्र कसे होईल ?

ह्या चरित्राला प्रारंभ लॉर्ड मोर्ले यांच्या सुधारणा अंमलांत येऊं लागल्या म्हणजे होईल. नवीन सुधारणांचे स्वरूप नक्की काय असावे, तें अनुमानण्यांत कांहींच मतलब नाही. परंतु, कायदेकौन्सिलांत प्रत्येक जिल्ह्यातफे जर एकेक सभ्य घेण्याची सुधारणा असली व एकंदर लोकनियुक्त सभ्य हिंदुस्थानांतली प्रत्येक इलाख्याच्या कायदेकौन्सिलांत चाळीसपासून साठ घेतले असले; तसेंच, कायद्यांचीं बिले कौन्सिलपुढे आणण्याचा अधिकार किंवा बजेट मंजूर करण्याचा कोणता तरी अधिकार लोकनियुक्त सभ्यांना दिला असला; तर नेमस्त व राष्ट्रीय ह्यांचे युद्ध लोकलबोर्डें, म्युनिसिपालिच्या, गिरणीवाले, लहान जमीनदार व सरदार, वगैरेत जारीने सुरू होईल. प्रायः बहुतेक सर्व लोकनियुक्त सभासद राष्ट्रीय पक्षाचे येतील व नेमस्तपक्षाला सरकारपसंतीने कौन्सिलरी मिळवावी लागेल. ही राज्ययंत्रांतली प्रतिस्पर्धा स्वदेशीच्या प्रतिस्पर्धेने चिडून जाईल व येथेही भयंकर भांडणे व तंटे सुरू होतील. सारांश, नवीन सुधारणांचा फायदा घ्यावा तसा करून घेतां येणार नाही. पूर्ण फायदा करून घ्यावयाचा असेल, तर दोन्ही पक्षांनी तडजोड करून एकोप्याने राष्ट्रसभा भरवावी, यावांचून दुसरा तोडगा नाही. सध्यां व्युरोक्ती आणि हिंदुस्थानचे लोक ह्यांच्यांत घनघोर संग्राम औद्योगिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय वगैरे सर्व बाबतींत सुरू झालेला आहे. अशा कठिण प्रसंगी, नेमस्त व राष्ट्रीय असे दोन भेद पाडून व्युरोक्तीच्या उपयोगी पडणे, सुज्ञपणाला सर्वथा अयुक्त होय.

समेट हाण्याला राष्ट्रीयानी कोणती घस खावी ?

बहिष्कार बंगालपुरताच ठेवावा. तो इतर प्रांतांना लावण्याची गोष्ट नेमस्तांच्या प्रेमाखातर राष्ट्रसभेत काढण्याचे सध्यां तहकूब करावे. पुढे कोणती नानाप्रकारची संकटे आहेत, तीं दोन्ही पक्षांच्या मुत्सद्यांनीं बारकाईने आपल्या व आपल्या पक्षाच्या लक्षांत आणण्याची काळजी घेतली, तरच समेट होण्याचा संभव आहे. समेट झाला असतां स्वदेशीचा केवढा विजय होणार आहे, तें नेमस्तांनीं अजमावून पहावे. समेट केला असतां स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण, गांवपंचायत, धर्म, आचार वगैरे कार्यांत कायदेशीर रीतीने केवढ्या मोठमोठ्या सुव्यवस्था करून हिंदु संस्कृतीचे रक्षण करतां येणार आहे, हें राष्ट्रीयानींही पहावे.

[१०]

वेदोक्त.

+सध्या स्वदेशी चळवळीनें सर्व हिंदुस्थान हलकल्लोळून गेलें आहे, त्याला आमचें कोल्हापूर अपवादक नाहीं. सोळा लाखांची गिरणी व एक स्वदेशी दुकान अशीं दोन चिन्हे-प्रस्तुत चळवळीचीं द्योतक- कोल्हापुरांत निघालेलीं दिसतात.

पण केवळ ज्यांना प्रस्तुत चळवळी म्हणतात तेवढ्याच करून कोल्हापूर थांबत नाहीं. कांहीं तरी अप्रस्तुत खटपट करण्याकडे ह्या प्रांताची प्रवृत्ति फार पुरातन कालापासूनची आहे.

महशूर आहे कीं, आज पांच चार वर्षे कोल्हापूर वेदोक्त चळवळींत गुंतलें आहे. कशाकरितां, तें नक्की कोणालाच माहीत नाहीं. मात्र माहीत आहे, अशी भावना प्रथम प्रथम पुष्कळांची झाली.

जातिभेद मोडण्याकरितां ही चळवळ निघाली असावी, अशा समजुतीनें सुधारक वर्तमानपत्रांनीं हिचें अभिनंदन केलें.

ब्राह्मणांचा नक्षा उतरण्याला हें प्रकरण बेश आहे, ह्या भुरळीखालीं प्रोफेसर राजारामशास्त्री भागवत यांणीं चालकांना उपदेशरूपी साहाय्य शक्त्यनुसार दिलें.

कडूंचे गोड होऊं, ह्या आशेवर संकरजाति हपापून गेली.

ब्राह्मण्य लयास चाललें, अशी ब्राह्मणांस भीति पडली.

हिंदुसमाजांत जास्त विस्कळितपणा होईल, असें परकीयांना समाधान झालें.

अशा नानाप्रकारच्या वृत्ति निरनिराळ्या स्थलां उद्भूत झाल्या आणि ह्या सर्व परस्परविरोधी वृत्तींचा परिणाम प्रत्येकाच्या मूळ वृत्तीच्या विरुद्ध झाला. कसा तें पुढील तपशिलावरून स्पष्ट होईल.

वेदोक्त प्रकरण कोल्हापुरांत सुरू होण्याच्या सुमारास, दोनबंधु नांवाचें एक वृत्तपत्र निघालें. त्यांत, जातिभेद, ब्राह्मण, वगैरे ठरीव विषयांवर सर्वांना माहीत आहे तसल्या प्रकारची टीका सुरू झाली. त्याचा परिणाम कोल्हापुरांतील तज्ज्ञ लोकांवर विशेष कांहीं झाला नाहीं. परंतु, परस्थ जे सुधारक त्यांना वाटलें कीं, आपल्या कार्यक्रमाला एकदाचा राजाश्रय मिळाला, आतां निदान कोल्हापुरांत तरी, हें फारा दिवसांचें जातींचें बंड मोडून जाईल. पण उत्तरोत्तर त्यांना असें दिसून आलें कीं, जाति मोडण्याऐवजीं किंवा कमी करण्याऐवजीं त्या नीट करण्याचा किंवा वाढविण्याचा कोल्हापूरकरांचा विचार आहे. महाराष्ट्रांत चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था लुप्त होत जाऊन फक्त ब्राह्मण व शूद्र अशा

+ हा लेख ' विश्ववृत्त ' मासिकांत (इ. १९०६ मे) पृ. १-८ वर स्वतंत्रच आला आहे.

दोनच जाती सध्यां विद्यमान आहेत, असा सुधारकांचा एव्हांपर्यंत समज होता. कारण, महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनी १८८० त हा सिद्धान्त येणेंप्रमाणें मांडला होता:

The division of the Aryas into Brahmans, Kshatrias, and Vaishyas has become obsolete. There are now only two castes—the Brahmans and the Shudras. (Vicissitudes of Aryan civilization in India, P. 509). १८८० पर्यंत चारींच्या दोन जाती आयत्याच झाल्या होत्या. ८० च्या पुढील २५।३० वर्षांत दोहोंची एक जात पाश्चात्य शिक्षणानें वनेल, अशी कुंट्यांची सादिच्छा होती, इतकेंच नव्हे तर भाकित होतें. “ If the solvents such as education, continue to operate, it will not be long before they will be amalgamated. ” (Vici. Ar. Ci. In p. 509). पण, कोल्हापुरांतील क्षत्रियांना, कुंट्यांची तिहींची दोन व दोहोंची एक, मिश्रण बनविण्याची रसायनक्रिया विलकुल पसंत नव्हती. त्यांनीं सीध्या नाही तर दपटशाच्या मार्गानें वेदोक्त पद्धतीचा आश्रय करून, महाराष्ट्रांत अद्यापि क्षत्रिय आहेत, हें सर्व जगास जाहीर केलें; कुंट्यांचें भाकित खोटें ठरलें आणि सुधारकांचा हिरमोड झाला. ब्राह्मण आणि शूद्र ह्या दोन जातींच्या ऐवजी ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि शूद्र अशा तीन जाती कोल्हापुरांत झाल्या. सुधारणा दोनशें वर्षे पाठीमागें गेली आणि कुंधारणा तितकीच पुढें सरसावली. सुधारकवर्गाच्या आशा कोल्हापुरांत येणेंप्रमाणें करपून गेल्या.

शूद्रांस अतिशूद्रांच्या पदवीस नेऊन मनुष्यमात्राची समता सिद्ध करण्याची हाव बाळगणारा जो दीनबंधु, तोही, क्षत्रियांच्या पुनरुत्थापनापासून निराश्रित व एकाकी पडून, पंचत्वाप्रत गेला; व प्रोफेसर राजारामशास्त्री भागवत कोल्हापूरचे तोंडही पहातनासे झाले. कारण, वेदोक्त करणारे चातुर्वर्ण्यांचे अध्वर्यु जे ब्राह्मण त्यांची मान्यता क्षत्रियांनीं कबूल केली.

सुधारक, दीनबंधु व भागवत ह्या तिघांची त्रेधागति झाल्यावर, ब्राह्मण्य ऊर्फ चातुर्वर्ण्य बुडण्याची ब्राह्मणांचीहि भीति थोडीफार उडून गेली. सध्यां ब्राह्मण, क्षत्रिय व शूद्र, ह्या त्रैवर्ण्यांची स्थापना कोल्हापुरांत राजरोस झाली आहे. वैश्यवर्गाची संस्थापना होऊन, हिंदुसमाजाची चौकोनी इमारत केव्हां उटते, एवढ्याचीच तेवढी वाट ब्राह्मणवर्ग आतां पहात आहे. क्षत्रिय जोंपर्यंत अस्तित्वांत आहेत व वेदोक्ताला ब्राह्मणांची जोंपर्यंत जरूर आहे, तोंपर्यंत वर्णव्यवस्थेची ऊर्फ जातिसंस्थेची बूज कोल्हापुरांत राहिल हें स्पष्ट आहे.

जातिविध्वंस करणारे जे सुधारक, दीनबंधु व भागवत ते संस्थानच्या बाहेर पडल्यामुळे व जातिविध्वंसभयभीत जे कोल्हापूरचे ब्राह्मण ते कोल्हापुरांतल्या कोल्हापुरांत निर्भय झाल्यामुळे, कोल्हापूरच्या हिंदुसमाजांत होता त्याहून जास्त विस्कळितपणा उत्पन्न होण्यास सवड राहिली नाही.

अशा तऱ्हेने ह्या प्रकरणीं बहुतेक सर्व लोकांचे पहिले अंदाज खोटे ठरले, आणि ह्या अव्यवस्थित चळवळीचा परिणाम प्रत्येकाच्या प्रथम वृत्तीच्या विरुद्ध झाला.

कोल्हापूरकर क्षत्रियांचा तरी, डाव साधला काय ? इतर सर्वांचा जेथे वृत्तिभंग झाला तेथे ह्यांच्याच एकट्याच्या हेतूची सिद्धि कशी होणार ! सध्यांचे छत्रपति क्षत्रिय नाहींत असें गुरुस्वामी म्हणतात; आहेत, असें शिष्यस्वामी म्हणतात.

मिळून, ज्याच्या सिद्धीकरितां एवढा खटाटोप केला, तें क्षत्रियत्व अद्याप दुग्ध्यांतच आहे.

इतर लोकांप्रमाणें कोल्हापूरकरांच्याहि मूळ हेतूच्या उलट परिणाम झाला.

सारांश, ह्या अव्यवस्थित, अप्रस्तुत व अनियमित चळवळींत नियमित अशी एक गोष्ट आढळते. ज्या ज्या व्यक्तीला किंवा वर्गाला हिचा स्पर्श होईल, त्याच्या व्यक्तीच किंवा वर्गाचा हेतुभंग व्हावयाचा.

निलेंप, निरंजन व निःसंग स्थितींत राहून समाजाला व्यवस्थित मार्गाला लावून देण्याचा ज्यांचा स्वभावसिद्ध अधिकार त्या शंकराचार्यांना देखील ह्या चळवळीचा स्पर्श इतरांप्रमाणेंच भोंवलेला दिसतो. सर्व समाजाची वर्णव्यवस्था करणारे शंकराचार्य स्वतःची गुरुशिष्यव्यवस्थाही नीट राखू शकत नाहींत. वार्धक्यामुळें समाजव्यवस्थेचें जें काम आपल्या हातून चोख होत नाहीं, तें शिष्यस्वामीकडून व्यवस्थित व्हावें, हा गुरुस्वामीचा मूळ हेतु. वेदोक्त चळवळीच्या स्पर्शानें आचार्यांचा हा उदात्त हेतु विपर्यस्त झालेला आहे.

आचार्यांना स्पर्श करीतोंपर्यंत वेदोक्त चळवळ करवीर इलाख्यापुरतीच होती. गुरु व शिष्य ह्यांच्यांत विरोध आल्यापासून, हिची व्याप्ति सर्व महाराष्ट्रभर झाली. व्याप्तीची लहानसहान चिन्हे सध्यांच दिसूं लागली आहेत.

काळ, भाला, प्रतोद, धर्म वगैरे पत्रें एकाच पुढ्यांतलीं आहेत, असा जनसमज आहे. परंतु, ह्या अनियमित व अप्रस्तुत चळवळीच्या स्पर्शानें तीं एकमेकाविरुद्ध बोलूं लागली आहेत. कित्येकांनीं गुरुचा पक्ष घेतला व कित्येकांनीं शिष्यांची बाजू उचलली. कोणत्या तत्वावर हें ज्याचें त्यालासुद्धां माहींत नाहीं.

कोल्हापुराभोंवतील संस्थानिकांतहि ह्या चळवळीनें विरोध पडेल, अशी भीति वाटते. इतकेंच नव्हे, तर, महाराष्ट्रांतली पुढाऱ्यांनीं ह्या अनियमित चळवळीला जर वेळींच ताळ्यावर आणलें नाहीं, तर हें खूळ अनिवार होईल आणि सर्वत्र विस्कळितपणा माजेल. गुरुंच्या, शिष्यांच्या, क्षत्रियांच्या, ब्राह्मणांच्या, कडूंच्या, गोडांच्या, सुधारकांच्या किंवा कुधारकांच्या अभिमानाला पडून, पुढारी जर संकुचित वृत्तीनें पक्षांध झाले, तर त्यांच्यांतही विरोध वाढेल व व्यवस्था करण्याचा त्यांचा मूळ हेतु विपर्यस्त होईल.

ह्या अनियमित चळवळीचा परिणाम पुढील दहापांच वर्षांत करवीर इलाख्या-बाहेरील महाराष्ट्रांत काय होईल ह्याचें चित्र काढणें मोठेसें प्रयासाचें नाहीं. ह्या चळ-

वेळीकडे जर कानाडोळा केला व हिला वेळीच जर हटाविली नाही, तर शिष्यपक्ष व गुरु-पक्ष असे दोन तट देशभर निष्कारण पडतात. वेदोक्तकर्माची विशेष आस्था नसता ती करण्याचा आव घालणाऱ्या क्षत्रियांचा एक पक्ष होईल, व क्षत्रियांच्या वेदोक्तभक्तीने वजन व द्रव्यलाभ वाढण्याचा संभव असता, तो विसरून वेदोक्तविरोधी ब्राह्मणांचा दुसरा पक्ष होईल. ब्राह्मणांना हाणून पाडणे, हेच ज्यांचे ब्रीद असा बेजबाबदार व अव्यवस्थाप्रिय जो सुधारकांचा एक वर्ग आहे तो नाचू लागेल व त्यांना किरिस्तावांचे व किरिस्तावतुल्य हिंदूंचे पाठबळ मिळेल. मिळून सर्वत्र सामाजिक बेवंदशाही माजेल व जी नवीन राष्ट्रकार्ये आपण आरंभिलेली आहेत किंवा आरंभू इच्छित आहो त्यांची अंगेजणी एकजुटीने करणे दुरापास्त होईल. सारांश, कोल्हापुरांत जो प्रकार आज दृष्ट्युत्पत्तीस येत आहे तोच पुढे मागे सर्व महाराष्ट्रांत येईल. सबब, ही अव्यवस्था वेळीच मोडिली पाहिजे. दिरंगाई करण्यांत मतलब नाही.

अव्यवस्था मोडिली पाहिजे, हे जरी खरे आहे, तरी मोडण्याचे सामर्थ्य आपल्या ठायी आहे काय ? आहे, ह्यांत संशय नाही. ही धर्मव्यवस्थेची व वर्णव्यवस्थेची बाब आहे. हिच्यासंबंधाने परस्थांवर अवलंबून रहाण्याची आपल्याला यत्किंचित्ही अपेक्षा नाही.

असें जर आहे तर मग ही अव्यवस्था मोडावी कशी ?

अव्यवस्था मोडावयाची म्हटले म्हणजे तिचे दोन भाग केले पाहिजेत:—करवीर इलाख्यांतली अव्यवस्था व करवीरेतर महाराष्ट्रांतली अव्यवस्था. पैकीं दुसऱ्या अव्यवस्थेचा प्रथम विचार करूं.

करवीरेतर महाराष्ट्रापुढे सध्यां असा प्रश्न आहे;—एकाच वेळी व एकाच स्थळी गुरु व शिष्य अशा दोघा आचार्यांचा अधिकार एकदम मानतां येणे शक्य आहे किंवा नाही; अथवा निराळ्या शब्दांनी हेच विधान असें मांडतां येईल;—एकाच प्रांतांत एकाच धर्माचे दोन अन्योन्यस्वतंत्र अधिकारी एकाच काली सत्ता चालवू शकतील कीं काय ?

नाहीं, असें सार्वत्रिक उत्तर येईल.

अर्थात्, कोणता तरी एक अधिकारी मान्य केला पाहिजे.

गुरु किं शिष्य ?

एक पक्ष:—शिष्य म्हणजे ज्याअर्थी आज्ञाधारी व्यक्ति आहे व त्याला ज्याअर्थी गुरुस्वामींनी पदच्युत केले आहे, त्याअर्थी गुरुस्वामींचाच अधिकार करवीरेतर महाराष्ट्राला मान्य करणे अपरिहार्य आहे. ह्यापुढे कोणी व्यवस्थाप्रिय वर्तमानपत्रकार किंवा स्थानिक धर्माधिकारी भिडेखातर, किंवा गैरमाहिताने अनधिकारी सत्ता मान्य करील, तर तो देशांत धर्मसंबंधी व वर्णसंबंधी अव्यवस्था पसरण्याला कारण होईल.

दुसरा पक्ष:—गुरु म्हणजे वृद्धापकाळ आल्याने आपल्या हातून यापुढे धर्मानुशासनाचे कार्य निभावणे अशक्य म्हणून दुसऱ्यास या अधिकारावर आरूढ करून आपण स्वस्थ बसणारा. कर्मधर्मसंयोगाने आपले देहावसान वाटले होते तितके लवकर झाले नाही म्हणूनच आपण दिलेल्या अधिकाराचा दुरुपयोग झाला हे कारण लावून तो अधिकार

परत घेणें किंवा घेऊं पाहणें योग्य नाहीं. शिष्य करण्याबरोबर आपण समाधिस्थ झालों असतों तर आज झाला आहे तो कलह झाला नसता व शिष्याचा अधिकार सर्वमान्य झाला असता. म्हणून गुरूनें आतां या इहलोकांच्या कारभारांत मुळांच मन घालावयास नको होतें. घातलें हें काम अनधिकारीपणाचें आहे. तेव्हां गुरूच अनधिकारी व शिष्यच अधिकारी.

योग्यायोग्य विचार करून, महाराष्ट्रांतील स्थानिक धर्माधिकार्यांनीं विशेषतः देश-कालवर्तमान जाणणाऱ्या पुढाऱ्यांनीं आपलें निश्चित मत जगजाहीर करणें प्रस्तुत कालीं अत्यवश्यक झालें आहे. त्याशिवाय अव्यवस्थेचा बीमोड होणार नाहीं व भावी संकट टळणार नाहीं.

करवीरेतर महाराष्ट्रांत ही अव्यवस्था नुकती कोठें दृश्यमान होऊं लागली आहे. तेव्हां तिचा बीमोड करण्याला हा एकच उपाय पुरेसा आहे. मात्र, तो वेळींच योजिला पाहिजे. सर्व गोष्टींची चालढकल करण्याची आपल्याला घातक संवय आहे. ती आतां सोडिली पाहिजे. संकट हातभर दूर आहे, तोंच तें टाळलें पाहिजे. तें मानगुटीवर वसल्यावर, सहसा झाडून टाकतां यणार नाहीं.

आता करवीरांतील अव्यवस्था. महाराष्ट्रांतील अव्यवस्था नवीनच असल्यामुळे, सुसाध्य आहे. करवीरांतील अव्यवस्था बद्धमूल होऊन पांचचार वर्षे झाली आहेत. त्यामुळे ती कष्टसाध्य अवस्थेप्रत पोहोंचली, असें वाटतें.

कारण, उपाध्येबोवांच्या इनामांची जप्ती, करवीरस्थ ब्रह्मवृंदाचा उपमर्द व गुरुस्वामींनीं पदच्युत केलेल्या शिष्यस्वामींची धर्मसत्ता जोपर्यंत कोल्हापुरांत विद्यमान आहेत, तोपर्यंत अव्यवस्थेचा रोग त्या संस्थानांतून वरा होणें अशक्य आहे.

प्रस्तुत वेदोक्ताचें कोल्हापुरांतलें स्वरूप येणेंप्रमाणें आहेः--

१ क्षत्रियकुलावतंस श्रीमत् थोरल्या शिवाजीमहाराजांचे प्रस्तुत वंशज क्षत्रिय नाहोत, असें प्रतिपादन गुरुस्वामी करितात.

२ प्रस्तुत वंशज क्षत्रिय आहेत, असें शिष्यस्वामी म्हणतात.

३ द्रव्यलाभ होण्याची लालुच असतां, कोणीहि प्रतिष्ठित ब्राह्मण क्षत्रियांच्या येथें वेदोक्त कर्म करीत नाहीं.

४ गुरुस्वामीकडून शिष्यस्वामी पदच्युत झाल्यामुळे, वस्तुतः करवीरस्थ क्षत्रियांना काणी अधिकारी धर्माचार्य राहिला नाहीं.

५ जर करवीरस्थ क्षत्रिय शिष्यस्वामींना धर्माचार्य समजतील, तर केवल क्षत्रियांच्या करितां नवीन धर्ममठ स्थापल्यासारखें होईल.

६ करवीरांतील ब्रह्मवृंद व इतर प्रजा यांना गुरुस्वामी मान्य आहेत. म्हणजे कोल्हापुरांत सध्यां दोन धर्मसत्ता आहेत.

सारांश, ज्या वस्तूच्या सिद्धयर्थ वेदोक्त चळवळ कोल्हापुरांत सुरू झाली ती वस्तु हातांत असून सांपडत नाहीशी झालेली आहे. असल्या रोगाला औषध कोठलें ?

कोल्हापूरच्या ह्या अन्यवास्थित चळवळीपासून एक गोष्ट अत्यंत स्पष्ट झाली आहे. ती ही. महाराष्ट्रावरती धर्मसत्ता करणाऱ्या संकेश्वराच्या आचार्यांच्या पीठावर, देशकाल-वर्तमानज्ञ व धर्मन्यायवेदांतादिशास्त्रज्ञ अशा कोणातरी पाश्चात्यविद्याविभूषित व पाश्चात्य-नीतिविशारद कार्यकर्त्या पंडिताची स्थापना, सध्याच्या प्रगतीच्या व झटापटीच्या परिस्थितीत, अत्यावश्यक झाली आहे. गुरुस्वामिंच्या वार्धक्यामुळे असा समय लवकरच येईल.

[११]

अंत्यजोद्धार.

Xअलीकडे हा शब्द लोकांच्या चांगला परिचयाचा झाला आहे. अंत्यजांचा उद्धार व्हावा, असे मिशनऱ्यांना जसे वाटते, तसेच मुसलमानांना, प्रार्थनासमाजिष्टांना, सुधारकांना व उद्धारकांना, म्हणजे झाडून साऱ्या आर्यानाऱ्यांना ह्या प्रश्नाची महती व जबाबदारी थोडीफार वाटू लागल्याची चिन्हे दिसतात. त्यांतल्यात्यांत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी तर सगळ्यांच्या पुढे अघाडी मारिली आहे. त्यांनी आपल्या राज्यांतली एकोनएक खेळ्यांत अंत्यज शाळा उघडून त्यांचा उद्धार होण्याची सोय करण्याची ज्यारीने खटपट चालविली आहे. विशेषेकरून महारांवरती सर्वांचा कृपाकटाक्ष फिरलेला दिसतो. घेड, चांभार, चांडाळ, डोंब, यांचे नांव फारसे निघत नाही. एवढ्यावरून त्यांच्या संबधाने अनास्था वाटते, असे मात्र समजू नये. आस्था साऱ्या अंत्यजांसंबधाने वाटते. मात्र, ग्रामसंस्थांत महारांची कारवाई प्रामुख्याने दिसत असल्यामुळे, त्यांचे नांव फार निघते. महारांचे नांव प्राधान्याने निघण्याला ह्याहून इतर कारण देता येण्यासारखे नाही.

२ मिशनरी, मुसलमान, प्रार्थनासमाजिष्ट, सुधारक व उद्धारक या साऱ्यांनाच अंत्यजांसंबधाने प्रेमाचा पाझर कां बरे फुटू लागला आहे ? कोणच्याहि राजकीय, सामाजिक किंवा धार्मिक विषयांत ज्यांची कधी एकवाक्यता झालेली प्रायः दिसत नाही, त्यांची अंत्यजांसंबधाने एकवाक्यता झालेली दिसते, हे काय बरे, अरिष्ट आहे ? ह्या चमत्काराचे काय बरे कारण असावे ? आस्थारूपी कार्य सर्वांमध्ये सारखेच दिसते; कारणहि सर्वांत सारखेच असेल काय ? पार्शी माणूस या सत्कृत्यांत अद्याप कां बरे शिरला नाही ? जर्मन, अमेरिकन, इंग्लिश, स्कॉच, वगैरे प्रोटेस्टंट मिशनरी यांनाच आस्था वाटावी व रोमन क्याथोलिक व जेसुइट यांना ती वाटल्याची मुळांचे चिन्हे न दिसावी, असा भेद कां ? अमेरिकन मिशनऱ्यांना किंवा जर्मन मिशनऱ्यांना अंत्यजाचा प्रेमा वाटल्यापासून काय बरे फायदा आहे ? इंग्लिश व स्कॉच मिशनऱ्यांच्या प्रेमाचे परिणाम सहज समजण्यासारखे आहेत. ख्रिस्ती बाऱ्यांची संख्या जितकी जास्त तितकी एकंदर ख्रिस्ती समाजाला लोकसंख्येने बळकटी जास्त, ही उघड गोष्ट आहे. मुसलमान, प्रार्थनासमाजिष्ट, आर्य-समाजिष्ट वगैरे सर्व अल्पसंख्याक लोकांची अंत्यजांना आपल्या कळपांत ओढून नेल्याने, संख्याशक्ति वाढते, ही गोष्ट अंधळ्यालाही दिसते. त्यांतल्यात्यांत अमेरिकन, जर्मन, स्विस, इतालियन वगैरे मिशनऱ्यांच्या प्रयत्नाचा खरोखरच कांहीं अर्थ कळत नाही. अमे-

X हा लेख 'राष्ट्रोदय' मासिकात (इ. १९०९ डिसें.) पृ. १-१२ मध्ये आला आहे.

रिक्नादि लोकांचें ह्या देशांत कांहीं सध्यां राज्य नाहीं व पुढें कधीं काळीं होईल अम दिसत नाहीं. तेव्हां बाट्ये तयार करून ख्रिस्ती लोकसंख्या वाढविल्यानें त्यांचें स्वतःचें हित तर कोणतेंच साधत नाहीं. हिंदुसमाजाचें मात्र नुकसान होतें. हिंदुसमाजाची लोकसंख्या कमी करण्यांत जर्मन मिशनऱ्यांना काय वरें फायदा आहे ? लोकसंख्या कमी झाल्यानें हिंदुसमाजाची शक्ति वाढणार कीं कमी होणार, हा प्रश्न निराळाच. असे अनेक प्रश्न ह्या अंत्यजोद्धारापासून निघतात. त्या प्रत्येकाचें उत्तर देण्याचा हा प्रसंग नाहीं. हिंदुसमाजांत अंत्यजांची स्थिति कोठें आहे, हें पहाण्याचा येथें मुख्य उद्देश आहे.

। ३ आर्यसमाजांत मुख्य वर्ण तीनः—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य. ह्यांनाच त्रैवर्णिक म्हणतात. चौथा वर्ण शूद्रांचा. मिळून चातुर्वर्ण्य. हें चातुर्वर्ण्य ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्तांत वर्णिलेले आहे. ऋग्वेदकालीं हे चार शुद्ध वर्ण होते. लोकसंख्या थोडी होती, तेव्हां कांहीं कालपर्यंत हे चार वर्ण शुद्ध राहिले. पुढें लोकसंख्या जसजशी वाढत चालली, तसतसा संकर उत्पन्न होऊं लागला. ब्राह्मण बीजापासून क्षत्रियवैश्यशूद्रक्षेत्राच्या ठाई, क्षत्रियबीजापासून वैश्यशूद्रक्षेत्राच्या ठाई व वैश्यबीजापासून शूद्रक्षेत्राच्या ठाई अधर्म्य प्रजा होऊं लागली. तिला अनुलोमसंकर असें नांव पडलें. उलट, शूद्रबीजापासून ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यक्षेत्राच्या ठाई, वैश्यबीजापासून ब्राह्मणक्षत्रियक्षेत्राच्या ठाई, व क्षत्रियबीजापासून ब्राह्मणक्षेत्राच्या ठाई जी प्रजा झाली तिला प्रतिलोमसंकर म्हणूं लागले. प्रतिलोमसंकराला प्रथमप्रथम बाह्य अशीहि संज्ञा असे. बाह्य म्हणजे शुद्धचातुर्वर्ण्यबाह्य. कालान्तरानें अनुलोम व प्रतिलोम ह्यांच्यांतही अनुलोम व प्रतिलोमसंकर उत्पन्न झाले. होतां होतां सुमारे ८०६४ शुद्ध व संकरजाति बनल्या. बीजाची शुद्धाशुद्धता हें जातीचें मूल. चातुर्वर्णिकाचे बीज अति शुद्ध; त्याहून अनुलोमसंकरजांचें सर्वांत अशुद्ध. प्रथमप्रथम अनुलोमसंकरजांना जात्युत्कर्ष तीन, पांच किंवा सात जन्मांनीं साधतां येत असे. म्हणजे ब्राह्मणबीजापासून शूद्रक्षेत्राच्या ठाई मुलगी झाली, त्या मुलीला पुनः ब्राह्मणानें वरून तिच्या पोटी मुलगी झाली, त्या मुलीला पुनः ब्राह्मणानें वरून मुलगी झाली; अशा तीन, पांच किंवा सात पिढ्या ऊर्फ जन्म ऊर्फ युगें गेलीं म्हणजे सातव्या युगाची मुलगी व तिची प्रजा पूर्ण ब्राह्मण होत असे. अनुलोमाच्या जात्युत्कर्षाचा हा प्रकार झाला. ह्या पद्धतीनें प्रतिलोमांचा जात्युत्कर्ष व्हावयाला, अर्थात् जास्त युगें लागत. इतकीं कीं, तीं युगें संपत तोंपर्यंत तें कुटुंब पुन्हां संकरदोषापासून अलिप्त राहून जात्युत्कर्ष हटकून साधीलच, असा संभव फार थोडा राहिला. ही अडचण टाळण्याकरितां, जात्युत्कर्ष साधतां आला नाहीं, तत्रापि आहे ती जाति निदान स्थिर रहावी, ह्या हेतूनें प्रत्येक अनुलोम व प्रतिलोम संकर स्थिर झाला आणि प्रस्तुतच्या जाती उदयास आल्या. स्थिरजाति म्हणजे जिच्यांत किंवा जिच्यांतून जातिबाह्यबीजांपासून धर्म्य प्रजा होऊं दिली जात नाहीं ती. जातिस्थैर्य अमलांत येण्याचें कारण, जात्युत्कर्ष न व्हावा हें होय. आपलें बीज, आपलें रक्त, आपला वंश शुद्ध रहावा, ही प्रवृत्ति हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या ठाई अत्युत्कट असल्यामुळे, सध्यां दिसतात त्या स्थिरजाति अस्तित्वांत आल्या. सध्यां हिंदुस्थानांत ज्या स्थिरजाति दिसतात त्यांच्यांत

हा एक मोठा स्मृहणीय विशेष आहे की, त्या बीजानें, रक्तानें, वंशानें, आचारानें व जातिधर्मानें धुतल्या तांदुळाप्रमाणें शुद्ध आहेत. जातिस्थैर्य स्वीकारण्याच्या वेळेपर्यंत जी काय एक संकर झाला असेल त्याच्यापलीकडे दुसरा संकर स्थिरजातीत शक्येलाहि सांपडावयाचा नाही. अशा ह्या धर्म्य व शुद्ध स्थिरजाति हिंदुस्थानांत सध्यां धर्मशास्त्राप्रमाणें ८०६४ आहेत. ह्या ८०६४ स्थिरजाति ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या चार वर्णांत बहुतेक समाविष्ट होतात. कांहीं थोड्या चातुर्वर्ण्यवाह्य समजल्या जाऊन, त्यांना पंचम, कारावर, कर्मार, अंत्यज, अशीं समानार्थक निरनिराळीं नामाभिधानें आहेत. ह्या चातुर्वर्ण्यवाह्य जातिहि स्थैर्याप्रत पावलेल्या असून जातिवाह्य बीज, आचार व धर्म ह्यांचा द्वेष इतर चातुर्वर्णिक जातींप्रमाणेंच ह्याहि करतात.

४ अंत्यज स्थिरजातीचा उद्धार करावा अशी बुद्धि समाजांत किंचित् उद्भूत झाली आहे. अंत्य म्हणजे शूद्र, त्यांच्या विवा तदुत्पन्न संकरजाच्या बीजापासून त्रैवर्णिकांच्या आणि त्यांच्या अनुलोफ किंवा प्रतिलोम संकरजांच्या क्षेत्रांचे ठाई झालेली जी प्रजा ती अंत्यज. जसे शूद्रापासून ब्राह्मणांचे ठाई झालेला चांडाळ. अयोगवापासून भिग्वणीचे ठाई झालेला दुर्भर ऊर्फ डोर, निषादापासून वैदेहीच्या (वैश्यापासून ब्राह्मणांचे ठाई झालेल्या स्त्रीच्या) ठाई झालेला कारावर इ. इ. ह्या अंत्यज स्थिर जातीचा उद्धार करावयाचा आहे. उद्धार म्हणजे काय ? शूद्र होणें, वैश्य होणें, क्षत्रिय होणें, किंवा ब्राह्मण होणें, ह्याला उद्धार म्हणावयाचें की काय ? तर, तसें नाही, फक्त अस्पृश्यत्वापासून यांना मुक्त करावयाचें, एवढेच अंत्यजोद्धारकांचें सध्यां मागणें आहे. अंत्यजांचा जात्युत्कर्ष व्हावा, असें कोणाचेंही सध्यां मागणें नाही.

५ चांडाल, कारावर वगैरे अंत्यज गलिच्छ मानिलेलीं कर्मे करतात, म्हणून शुचिर्भूत ब्राह्मणादीनीं त्यांचा स्पर्श गर्ह्य मानलेला आहे. हे लोक जर जास्त शुचिर्भूत होतील, तर त्यांचा स्पर्श कर्मा गर्ह्य मानण्याकडे शुचिर्भूत ब्राह्मणादिकांची प्रवृत्ति होईल, ह्यांत बिलकूल संशय नाही. ब्राह्मणधर्म सोडून अभक्ष्यभक्षण, अपेयपान, म्लेच्छसेवा वगैरे निच्य कर्मे करणारे जे केवळ जातिब्राह्मण, त्यांना चांडालादींच्या स्पर्शाची भीतीच उरलेली नाही. ते ब्राह्मण्यापासून च्युत झालेले आहेत. तेव्हां त्यांनीं महारांना शिवून त्यांचें उघडपणें अन्नही भक्षण केल्यास, मोठें पाप होईल, असें वाटत नाही. कर्मानें हे ब्राह्मण्यभ्रष्ट झालेलेच आहेत. आतां धर्मानें यांना भ्रष्ट ठरवावयाचें तेवढें राहिलें आहे. मनातनधर्मां सम्राट् जेव्हां होते, तेव्हां मनुस्मृतीप्रमाणें ते ह्या भ्रष्ट ब्राह्मणांदिकांना त्यांचें योग्य स्थान दाखवून देत.

६ चांडाल, कारावर वगैरे स्थिरजाति कशा बनल्या व प्रथमारंभी ह्या संकीर्ण जातींची उत्पत्ति चातुर्वर्ण्यातील प्रतिलोमसंकरानें कशी झाली, याचें वर्णन वर दिलें आहे. कित्येक युरोपियनांनीं महार वगैरेची उत्पत्ति केवळ कल्पनेनें निराळीच कल्पिली आहे. ह्या जाती अनार्य आहेत, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. महार हे महागणांतील अति पुरातन लोक असून, त्यांच्यामुळे ह्या देशाला महाराष्ट्र असें नांव

पडलें व त्या नांवाचा महाराष्ट्र हा शब्द अपभ्रंश आहे. असेही विधान कित्येकांनीं केलें आहे. परंतु मन्वादींचे धर्मग्रंथ पाहिले, म्हणजे ह्या सर्व निराधार कल्पना आहेत, असें दिसून येतें. महारांचे राष्ट्र तें महाराष्ट्र अशी व्युत्पत्ति रा. किंकेड यांनीं केली होती, ती निराधार आहे, हें डॉक्टर भांडारकर यांनीं रा. किंकेड यांच्या निदर्शनास आणून दिलें आहे. रा. किंकेड यांना डॉक्टरांच्या सारख्या भाषाशास्त्रज्ञांचें मत फेटाळून देतां येईना, सबब तें त्यांना ग्रहण करावें लागलें. तथापि, कित्येक लोक असें विचारणारे अद्यापहि आहेत कीं, महार लोक जर अनार्य नाहींत, हिंदू आहेत व महाराष्ट्र शब्द जर त्यांच्या नांवापासून निघाला नाहीं तर, महार शब्दाचा अर्थ काय, व्युत्पत्ति काय, व त्या लोकांची जात मुळीं कशी उत्पन्न झाली, तें यथाशास्त्र सांगा. ही इच्छा कांहीं वावगी नाहीं. महार शब्द कसा बनला, व महार जाति कोणत्या संकरापासून मुळीं उत्पन्न झाली, हें सांगतां येण्यासारखें आहे. लोहकार, कांस्यकार, चर्मकार, रथकार, सुवर्णकार, ह्या शब्दांत कार हें जें पद आहे त्याचा अर्थ शिल्पी असा आहे. कारावर, ह्या शब्दांतील कार ह्या पदाचा अर्थ शिल्पी असाच आहे. कारणं शिल्पिनं अवरः कनिष्ठः नीचः कारावरः। कारांत म्हणजे शिल्पांत जो अत्यंत गलिच्छ धंदा करणारा तो कारावर. (कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते (मनुस्मृति, अध्याय १०, श्लोक ३६) चामड्याचे शिल्प करणारा—ह्या कारावरांना गाई, ह्यशीं वगैरेचें कातडें पुरविणारी एक जात असे. ह्यशीला संस्कृत शब्द महस् व गाईला संस्कृत शब्द महा. महस् चें ह्यस असें महिषीवाचक प्राकृतिक रूप अद्यापहि प्रचलित आहे. पैकीं गोवाचक महा शब्दावरून गवादींचें गांवाबाहेर निर्हरण करणाऱ्या जातीला महाकार अशी संज्ञा असे. महाकार शब्दाचें महाराष्ट्री रूप महाआर व महाआर ह्या महाराष्ट्री शब्दाचें मराठी रूप महार.

जो श्वपाक यालाच महार हें लौकिक नांव आहे. तस्य मृतानां गोगर्दभशुनां ग्रामाद् बहिर्निर्हरणं वृत्तिः नगराद्बहिर्वीसथ । ह्याला वेसकर, येसकर ही संज्ञा खेड्यांतून असलेली दृष्टीस पडते. वेशीपार्शी नगराबाहेर रहाणारा जो तो वेसकर किंवा एसकर अगर येसकर यांनीं गवादींचें कातडें काढून कारावरांना म्हणजे चांभारांना द्यावें.

तापस्य, महारांची जात आर्य असून संकरज आहे व गवादींचें निर्हरण करणारी आहे. धंदा गलिच्छ असल्यामुळे, ही जात चातुर्वर्णिकांना अस्पृश्य सांगितलेली आहे. हे लोक जर जास्त स्वच्छ राहिले व लिहिणें—वाचणें शिकून स्वधर्म जाणूं लागले, तर समाजाचें निःसंशय हित होईल. महारादिकांना अनार्य समजून, त्यांचें नाकडोळे आर्यांच्यासारखे किंवाहुना काचित् आर्यांहूनही नीटनेटके दिसतात, अशी टीका रिस्ले यांनीं केलेली आहे. परंतु महार हे आर्योत्पन्न आहेत हें ज्याअर्थी सिद्ध आहे, त्याअर्थी त्यांचे नाक, डोळे, कवटी व शरीररचना आर्यांच्या सारखी असणें, हेच स्वाभाविक आहे.

। अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥

दानं दमो दया शान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १ ॥

सर्व शुद्ध व संकरज श्रेष्ठकनिष्ठ आर्यांना अहिंसादिधर्म साधारण आहे. तो त्यांनीं

निक्षून पाळला असतां, स्पृश्यास्पृश्यत्वाचा प्रश्न सर्वांना सुखकर अशा पद्धतीने खास सोडवितां येईल.

७ हें अस्पृश्यत्वासंबंधानें ज्ञालें. सापेक्षदृष्टीनें हें काम सोपें आहे. कठिण काम जें आहे तें पुढेंच आहे. महारादिजातींचा जात्युत्कर्ष कसा होईल ? जात्युत्कर्ष म्हणजे कनिष्ठ जातींतून वरिष्ठ जातींत जाणें. सर्व जातींची आदिसीमा म्हणजे ब्राह्मण. महारादि जे सात अंत्यज त्यांचा जात्युत्कर्ष व्हावयाचा म्हणजे त्यांच्याहून जवळची जी कोणती श्रेष्ठ जात असेल तींत त्यांनीं प्रवेश करावयाचा. तो प्रवेश कसा होतो तें मनूनें सांगितलेंच आहे. ज्या श्रेष्ठ जातींत प्रवेश करावयाचा त्या जातींतील बीजाचा प्रविविक्षुजातींतील क्षेत्राचे ठायीं निक्षेप सतत तीन, पांच किंवा सात पिढ्या झाला पाहिजे. तदन्तीं श्रेष्ठजातींत स्थिति धर्म्य होते व संकरदोष निघून जातो. धर्मशास्त्रविहित प्रकार असा आहे. तो अमलांत येण्याला तीन गोष्टींची अपेक्षा आहे. (१) अंत्यजजातींना प्रविविक्षा पाहिजे. (२) अनन्तर्हित श्रेष्ठ जातीनें प्रविविक्षूंना बीज देऊन स्वजातींत प्रवेश करून दिला पाहिजे. (३) आणि न देईल तर त्या जातीला दंड करणारा सनातनधर्मी राजा पाहिजे. ह्या तीन गोष्टी जेव्हां जमतील, तेव्हां हा व्यवहार धर्म्य व समाजहितैषी हाईल. श्रुति-स्मृत्यादि धर्मशास्त्र जोपर्यंत मानावयाचें आहे, तोपर्यंत हा एकच मार्ग श्रेयस्कर आहे. पैकीं पहिल्या दोन अटी प्रस्तुत कालीं कदाचित् सिद्ध होतील. परंतु तिसरी अट कशी सिद्ध व्हावयाची ? सनातनधर्माप्रमाणें चालावयाचें म्हणजे त्याप्रमाणें न चालणाऱ्यांना दंड करणारा तद्धर्माभिमानां राजाच पाहिजे; म्हणजे जात्युत्कर्षाचें हें कार्य व्यवस्थितपणें व यथाशास्त्र पार पडावयाला चातुर्वर्ण्याभिमानां सनातनराज्ययंत्र पाहिजे.

	जनकः	जननी	पुत्रः	लौकिक- नाम	वृत्तिः
१	ब्राह्मणः	क्षत्रिया	मूर्धावसिक्तः		क्षत्रियेभ्योऽधिकः क्षत्रिय- वृत्तिः ।
२	ब्राह्मणः	वैश्या	अबंष्टः		वैश्यादाधिकः । वैश्यधर्मा । नर- त्राजिगजाचिकित्सावृत्तिः वैद्यः ।
३	ब्राह्मणः	शूद्रा	पारशवः महा शूद्रः स्वर्णकरः		ज्ञानधोत्रपावित्रकाधिकारी ।
४	क्षत्रियः	ब्राह्मणी	सूतः		क्षत्रियधर्मा । गजबंधनाश्व- वाहनसारथ्यादिवृत्तिः ।
५	क्षत्रियः	वैश्या	माहिश्यः		वैश्यधर्मा । ज्योतिषिकः ।
६	क्षत्रियः	शूद्रा	उम्यः	राऊत	शूद्रधर्मा । संग्रामजीवनं ।
७	वैश्यः	ब्राह्मणी	वैदेहकः	सावाशी	शूद्रधर्मा । राज्ञां शुद्धांतरक्षण- पण्यांगनापोषणचतुःषष्टि- कलाकामशास्त्रैर्जीवनं ।
८	वैश्यः	क्षत्रिया	मागधः	बंदीजनः	शूद्रधर्मा । राजकवित्तेन जीवनं ।
९	वैश्यः	शूद्रा	करणवैतालिकः चरणः	नटवा	शूद्रधर्मा । कवित्वसंगिता- दिना जीवनं ।
१०	शूद्रः	ब्राह्मणी	चांडालः	चांडाल	वध्यवस्त्रादिना जीवनं ।
११	शूद्रः	क्षत्रिया	क्षत्ता	पारधी	शूद्रधर्महीनः । न्योमभूतचारि- पापद्वर्यामधुविक्रयेण च जीवनं ।
१२	शूद्रः	वैश्या	अयोगवः	पाथरवट	शूद्रान्नीचः ।
१३	व्रात्यो ब्राह्मणः व्रतबंधादि संस्कारहीनः	ब्राह्मणी	भृजकंटः	विप्रो गायको वैष्णवः	शूद्रधर्महीनः । हरिहरादि- प्रबंधादिगानवृत्तिः ।

	जनकः	जननी	पुत्रः	लौकिक नाम	वृत्तिः
१४	भृज्जकंटः	ब्राह्मणी	भृज्जकंटः	विप्रो गायको वैष्णवः	भृज्जकंटवत् ।
१५	आवर्तः	”	करधानः	”	भृज्जकंटवत् ।
१६	करधानः	ब्राह्मणी	पुश्यशेखरः	”	”
१७	ब्राह्मणः	पुष्यशेखरा	मागधभोजकः		शोडशसंस्कारहीनः । सूर्यपूजनं वृत्तिः ।
१८	”	मागध भोजककन्या	शाश्वतिकः देवलकः	बडवा (देवळा)	अस्पृश्यः विष्णुप्रतिमापूजनं ।
१९	महिश्यः	करणी	रथकारः	बडवई	शूद्राद्धीनः । शिल्पवृत्त्या जीवनं
२०	ब्राह्मणः	माहिश्या	अभारः	गौळी	गोमहिष्यादिदुग्धेन जीवनं ।
२१	मागधः	उग्रा	नापितः	न्हावी	शूद्रधर्मा । शूद्रादिकक्षौरकर्म- वृत्तिः ।
२२	विप्रः	शूद्रा	संस्कारहीना- परनापितः		शूद्रधर्मा । शूद्रादिकक्षौरकर्मा ।
२३	ब्राह्मणक्षत्रियः	शुद्धक्षत्रिया	सल्लः	राजगुरु	शूद्रधर्मा । राजकुमाराणां शस्त्रास्त्रशिक्षावृत्तिः ।
२४	सल्लः	क्षत्रिया	सल्लः	जेठा	शूद्रधर्मा । नियुद्धेन कौतुक- मुत्पाद्य धनमर्जयेत् ।
२५	वैदेहकः सावाशी	माहिश्या	कायस्थः	कायस्थ	लेखनं वृत्तिः । पुंसवनना- मकरणान्नप्राशनचौलविवाह- पंच(संस्का) राः । शिखायज्ञोपवीत । आरक्त- धोत्रं । इतिविशेषः ।
२६	ब्राह्मणः	वैदेहकी	चिबुकः	नारी	धत्रधारणोदकविक्रयवृत्तिः
२७	”	निषादी	पौष्टिकः	कहारभोई	धर्मरहितः । दोलावहन- कावडीवहनगर्दभानीतैधन- विक्रयवृत्तिः

जनकः	जननी	पुत्रः	लौकेक- नाम	वृत्तिः
२८	ब्राह्मणः	मागधा	मुडुतांडविकः	चौरापराधिनः रक्षणार्थाः। तेभ्यो धनेन जीवनं ।
२९	”	अंबष्ठा	कांस्यकारः	शूद्रधर्मा । कालिकापूजनं। कांस्यपात्रादिघटनवृत्तिः ।
३०	”	उग्रा	आवृत्तः कुंभकारः	कुंभार शूद्रादीनः । मृन्मयघटै- र्जीवनं ।
३१	क्षत्रियः	पारसवी	किंनाटः ताम्र- कुट्टः	तांबट कांस्यकारैःसह संबंधं कुर्यात् ताम्रपात्रघटनवृत्तिः ।
३२	माहिष्यः	”	मालाकारः	शूद्रधर्महीनः । शाककुसु- मानि संवर्धय्य तद्विक्रयेण जीवनं ।
३३	सूतः	वैदेही	सूदः	आरुस नशूद्रधर्मानधिकृतानामांस- गाक वृत्तिः ।
३४	वैदेहः	अयोगनी	मैत्रेयः	ढांकणकार लषसि घंटावादनेन अलितभैरवी-गायनेन नगर- प्रबोधनेन च जीवनं ।
३५	”	अंबष्ठा	वेनः	बहुरूपी शूद्रधर्मरहितः । नाट्य- रूपधारणवृत्तिः ।
३६	मागधः	माहिष्या	शुद्धमार्गकुमारी	मांदली शूद्रधर्मबहिष्कृतः । गति- चतुर्विधवाद्यवृत्तिः ।
३७	कायस्थः	अयोगवी	सैरंध्रः (शिलिंध)	मर्दनी शूद्रान्नीचः । द्विजादीनां पादधावनधम्मिल्लप्रसादनांग- वर्जनवृत्तिः ।
३८	पारसवः	उग्रा	जांधिकः	कारारमर्णा शूद्रधर्मा । देशान्तरलिखिता- नयनवृत्तिः ।

जनकः	जननी	पुत्रः	लौकिक- नाम	वृत्तिः
३९ शैवः पाशुपतः श्रावणपतितो द्विजः	शूद्रपण्यां- गना	भस्मांकुरः	गुरव	शिवपूजां कृत्वा शिवाय प्रमर्षितेन धनेन चंडाधिकृतेन जीवनं । देवालयाद्वाहिरस्पृ- श्य.स्पर्शं सचैल्लानं ।
४० क्षता	उग्रा	क्षेमकः	दारवटकार	शूद्रान्नीचः । द्वाररक्षणवृत्तिः ।
४१ अंबटः	वैदेही	कुशीलनः	चारण	नृत्यगीतादिना देशाटनं वृत्तिः ।
४२ अयोगवः	मागधी	भ्रुकुंसः	नटवा	शूद्रधर्महीनः । नानागी- त्वाद्यनृत्यादिना भिक्षाटन- वृत्तिः ।
४३ कुंभकारः	अभीरा	निर्मडलकः	सल्हार	शराणां कंकपत्रैरचनं वृत्तिः ।
४४ मगुः	कायस्था	शालक्यः	प्रमण्यालु वरालु	शूद्रधर्महीनः । गजदंत- स्फटिकादिमणिरचनवृत्तिः ।
४५ मल्लः	कुंभकारी	शाल्मलः	तांबोळी	शूद्रान्नीचः । नागवल्लीरोप- णविक्रयवृत्तिः ।
४६ सैरंध्रः शिसिंध	क्षत्रिया	(शिलिंध)	मर्दनी	शूद्रान्नीचः । अंगमर्दनवृत्तिः ।
४७ वैदेहः	„	नटः	कोल्हाटी	शूद्रान्नीचः । नाटकेन वृत्तिः ।
४८ „	शूद्रा	आंधसिक	रांधवण	चतुर्विधानविक्रयवृत्तिः ।
४९ वैश्यः	करणी	वत्सकः	गोंवारी	शाद्वले गाश्वारयेत् ।
५० करधानः	मगुः	छागलिकः	विप्रो गायको वैष्णवः	शूद्रान्नीचः । सागलारच- नविक्रयवृत्तिः ।
५१ सैरंध्रः	„	शय्यापालकः	सेजबळा	शय्याकर्मवृत्तिः ।
५२ ब्राह्मणसंन्यासी	ब्राह्मणी	कर्मचांडालः दोलः	वोट	वाप्यादि प्रवाहादिखननवृत्तिः

	जनकः	जनना	पुत्रः	लौकिक- नाम	वृत्तिः
५३	पुष्यशेखरः	कर्मचांडा- लक्ष्मी	मंडलकः	विप्रो गायको वैष्णवः	राजशुनीपालनं । श्वभिः- पापद्घ्या मृगमांससंपादनं । तद्विक्रयवृत्तिः ।
५४	शूद्रः	मागधी	सिंदोलकः		शूद्रान्नीचः । मांजिष्ठादिना वस्त्र रंजनं सूचिकर्तरीकर्मक- रणं वृत्तिः ।
५५	शूद्रः	क्षत्रकन्या	क्रोधितः कुक्कुटकः	टंकमाळी	रजकायंत्यजसमानः । तेन भ्रष्टधातूनां नाकानि विधेयानि सा वृत्तिः ।
५६	क्षत्रियः	मागधी	लोहकारः	लोहार	अंत्यजेभ्य उत्तमः । दुष्ट- शूद्रान्नीचः । लोहकर्मवृत्तिः ।
५७	उग्रः	वैदेही	रजकः	परीट	अंत्यजेषु प्रथमः । शूद्रा- न्नीचः । वस्त्रनिर्णेजनवृत्तिः ।
५८	वैदेहः	उग्रा	मौलिक तैलकारः	तेली	अंत्यजेभ्य उत्तमः । तैल- कारकर्मवृत्तिः ।
५९	अयौगवः	रथकारस्त्री	सूत्रधरः	जलमंडपकार	तेन स्वास्त्रियः परपुरुषेण शाहयितव्या । जलमंडपादि- सूत्ररचननाट्यवृत्तिः ।
६०	कुंभकारः	कुक्कुटस्त्री	कुरविंदः	पाटोळेकार	अंत्यजैस्तुल्यः । कौयरचनवृत्तिः
६१	आवृत्तकः	वेना	शावरः	विणकर	अंत्यजेभ्यो नीचः । शुभ्र- वस्त्ररचनवृत्तिः ।
६२	कुक्कुटः	आभीरी	सौबिरः	कोष्ठी	तररीवस्त्रनिर्माणवृत्तिः ।
६३	आभीरः	कुक्कुटा	नीलीकरः	निळारी	नीलीकरणवृत्तिः ।

जनकः	जननां	पुत्रः	लौकिक- नाम	वृत्तिः	
६४	नापितः	मार्गकी	शाखिल्यः	तरिवा	शूद्रान्नीचः । गुह्याशिक्षकेश- पनं जलौकशृंगादिभिः रक्त- मोचनं वृत्तिः ।
६५	मैत्रेयः	जांधिकः	बंधुलः	झारी	शूद्रान्नीचः । धूल्यां सुवर्ण- प्रावेशणवृत्तिः ।
६६	पौष्टिकः	शतृत्नी	पांसुलः	तागडी	शणसूत्रगोर्णा पश्चाधिकरण- वृत्तिः ।
६७	भृजकंठः	छागली	औरध्रः	धनगर	मेषपोषणं औणपटरचनं वृत्तिः ।
६८	क्षेमकः	अवर्तखी	महागुः	कल्हेकर	दुग्धादिविक्रयवृत्तिः ।
६९	मल्लः	”	शौत्तिकः	लोणारी	लवणकरणवृत्तिः ।
७०	ब्राह्मणः	अयोगवा	धिग्वणः	मोर्ची जिनगर	चर्मणा अश्वपत्याणाश्वपा- वरारचनवृत्तिः ।
७१	क्षत्ता	धिग्वणी	कारावरः चर्मकारः	चांभार	अंत्यजतुल्यः । चर्मणा उपनहादिकरणं वृत्तिः ।
७२	वैदेहकः	कारावरी	मेदः	गोड	अंत्यजतुल्यः । विकटवेषः- अरण्यफलमांसादिना वृत्तिः ।
७३	पारसवः	अयोगवी	कैर्वत्तः	धोवर	अंत्यजान्नीचः । जालेन मत्स्यादि जीवनं नौकाधुत्तारणं
७४	क्षत्ता	शूद्री	पुक्कसः	कोळी	अंत्यजतुल्यः । आरण्य- पशुपक्षिघातेन जीवनं ।
७५	वेनः	आभीरी	सोष्कलः	कलाल	अधर्मसुराविक्रयजीवनं ।
७६	कैवर्तः	जांधिका	मगुष्टः	चुनाडा	अस्त्रशयः चूर्णप्राषाणचूर्णवि- शानविक्रयवृत्तिः ।

जनकः	जननी	पुत्रः	लौकिक- नाम	वृत्तेः
७७ कुंभकारः	धिग्वणी	चित्रकारः	चितारा भांड	शुद्धधर्महनिः । चित्रले- खनं पात्ररचनावृत्तिः ।
७८ धीवर	कुर्विदा	किंशुकः	बुरुड	अंत्यजो वंशपात्ररचनावृत्तिः
७९ क्षता	वैदेही	आहितुं- ठिकः	गारुडी	सर्पखेलनवृत्तिः ।
८० अयोगवः	धिग्वणी	दुर्भरः	डोहार, ठोर	अंत्यजेषु मुख्यः । चर्म- पात्ररचनवृत्तिः ।
८१ कर्मचंडालः	कैवर्ती	सैनिकः	खाटिक	अंत्यजास्त्रीचः अजमेषव- धमांसविक्रयवृत्तिः ।
८२ क्षता	आहि- तुंडिका	द्यौलिकः	उंदीरमार	मूषकादिविलेशयानां मारणं।
८३ पांसुकः	पुक्कसी	यानासिकः	कावाणा	शाखिल्यधर्मकृतृणविक्रयी
८४ सैरंध्रः	मेदा	यवनतुरगः		दयाहीननिष्ठुरकर्मणा जीवनं ।
८५ चंडालः	पुक्कसी	श्वपाकः	महार	मृतानां गोगर्दभशुनां ग्रामा द्वहिर्निर्हरणं । ग्रामाद्वहिर्वासः ।
८६ चंडालः	क्षतृणी	अंतेवसायी	डोंब	स्मशाने प्रेतवह्नादि काष्ट- विक्रयवृत्तिः ।
८७ चंडालः	अंधली	श्वलकः	महाडी	अश्वोष्ट्रगर्दभादीनां मृतानां मांसभक्षणवृत्तिः ।
८८ चंडालः	मेदली	श्वयेक्सायी	शोष	अस्पृश्यः । हिंसाकृत् । श्वगवादीनां मांसभक्षणं चर्मर- ज्जुकरणं वृत्तिः ।

अंत्यज कोण व अस्पृश्य कोण, ह्याचा निर्णय ही याद तयार करते. हिंदुसमाजाचा अधिकारी कोण असावा लागतो, दंडक कोणाच्या हातीं असणें जरूर असते वगैरे मुद्दे विचारवंतांनीं पहावयाचे आहेत. वरील यादींत सूर्योपासक जे मगु त्यांच्या जातीचा निर्देश दोनदां आलेला आहे. धर्माधिकार्यांना न विचारतां, केवळ सुधारकांनीं अंत्यजोद्धारार्थें हें काम हातीं घेतल्यास, सुधारकांच्या इतर कृत्यांप्रमाणें हेंही कृत्य पराभव पावेल. कालाचा महिमा काय आहे, हें ताडण्याचें ज्ञान शंकरादिआचार्यांच्या ठायीं येण्यास, ह्या आचार्यांचीं पीठें भिक्षुकांच्या हातून विद्वानांच्या हातांत गेलीं पाहिजेत. तीं जाण्यास हिंदुस्थानांतील सर्व सनातनधर्माभिमानां राजांनीं एकत्र विचार केला पाहिजे. आजपर्यंत चाललें आहे काय ? तर राजे एकीकडे, शास्त्री दुसरीकडे, धर्माधिकारी तिसरीकडे, सुधारक भलतीकडे, उद्धारकग्रामप्याकडे, असे सर्व दर्जाचे लोक कोणीकडे तरी वहावत आहेत. त्या सर्वांनीं सत्कार्य करण्याकरितां एकत्र झालें पाहिजे. त्याशिवाय तरुणोपाय नाहीं. स्वैर वृत्ति, अपेयपान, अभक्ष्यभक्षण, सेवावृत्तित्व वगैरे दुष्ट कृत्ये ब्राह्मणांनीं सोडलीं पाहिजेत; आणि सर्व लोकांचें ऐहिक व पारमार्थिक हित निरपेक्ष करण्यास लागलें *पाहिजे.

* ह्या लेखांतील कोष्टक मुळाप्रमाणें दिलें आहे.

कालगणन

१ मराठ्यांचा इतिहास, ऐतिहासिक लेख व इतर व्यवहार, ह्यांत कोणत्या पद्धतीने कालगणन करावे, ह्याविषयी किंचित् ऊहापोह करणे जरूर झाले आहे. रामदेव-
र व जाधव व ज्ञानेश्वर ह्यांच्या वेळी कालगणन शालिवाहनशकांत होत असे. मुसुलमानां
झाल्यावर प्रथम हिजरी सनाने कालगणन करण्याचा प्रघात पडला, परंतु हिजरी साल
केवळ चांद्र पडल्यामुळे, दर तीन वर्षांनी सौर वर्षाच्या ते एक माहिना पाठिमागे पडू लागले;
अमक्या हिजरी महिन्यांत नियमाने अमुक ऋतु येईलच असा निर्बंध राहिला नाही;
सारांश, सुधारलेल्या व्यवहारास हें हिजरी कालगणन अडथळ्याचें झाले. तेव्हां मुसुलमान
पातशाहांनी प्रथम आर्बी व नंतर फसली अशा कालगणनाच्या दोन पद्धती सुरू केल्या.
एका मृगापासून दुसऱ्या मृगापर्यंत जो काळ जाईल, तो काळ एका वर्षाचा समजण्याचा
तेव्हांपासून परिपाठ पडला. आर्बी व फसली सन दरबारी चालू असतां धार्मिक व सामा-
जिक व्यवहारांत शालिवाहनशक चालू होताच. शिवाजीने स्वराज्य स्थापिल्यावर शक
१५९६ आनंदसंवत्सरी राजशक सुरू केला. त्याचा प्रारंभ ज्येष्ठ शुद्ध १३ स होत
असे. हा शक जसा मराठी दरबारांत सुरू झाला तसा धर्मकार्यांत व सामाजिक बाबतींत
सुरू झाला नाही. दरबारांतहि ह्या एकट्या राजशकाचाच प्रचार होता असें नाही. फसली
व आर्बी हें सन चालूच होते. आतां इंग्रजी झाल्यावर इसवी सन सुरू झाला आहे. परंतु
सामाजिक व धार्मिक बाबतींत शालिवाहनशक व संवत्सर ह्यांचाच उपयोग होतो.

२ आर्बी व फसली साले मृगापासून सुरू होतात, राजशक ज्येष्ठांत सुरू होतो,
तेव्हां शालिवाहनशकाच्या चैत्राशी ह्या आडनीड सालांचा मेळ बसत नाही. दिल्लीचे
मोगल पातशाहा आपापल्या राज्यारोहणाच्या तारखेपासून जुलूसी सनाचा उपयोग करीत.
तो सन तर व्यवहाराला अतीच निरुपयोगी असे. तेव्हां ही अडचणीची व गैरशिस्तीची
चाल बंद करण्याच्या हेतूने नानासाहेब पेशव्याने आर्बी व फसली साले चैत्र प्रतिपदेला
सुरू करण्याचें योजिलें होतें. " मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या पहिल्या खंडांत "
पानिपतच्या लढाईसंबंधाची पत्रे छापली आहेत; त्यांपैकी लेखांक १७० व १७५ ह्यांत
आर्बी साल चैत्र प्रतिपदेपासून बाळाजी व मल्हाराव होळकर ह्यांनी धरले आहे. ह्यावरून
असें दिसतें की, पानिपतची मोहीम सुरू असतांना सुहुरसन चैत्रापासून मोजावा व
अशा तऱ्हेने तो शालिवाहनशकाशी जुळता करून घ्यावा, असा बाळाजी बाजीरावाचा
हेतु असावासें दिसते. सारांश, महाराष्ट्रांतील लोकांचा ओढा इतर सर्व कालगणनेचे प्रकार
शालिवाहनशकाशी जुळते करून घेण्याकडे विशेष आहे, हें मागील इतिहासाकडे पाहिलें
असतां स्पष्ट दिसून येतें. प्रस्तुतकाली देखील, इंग्रजांच्या कदरीमुळे इकडे इसवी सनाची

व्याप्ति बरीच झाली असतां आपले सामाजिक व धार्मिक व्यवहार शालिवाहनशकानेंच चालतात. शाळांतून, कचेऱ्यांतून व इंग्रजी शिकलेल्या लोकांमध्ये मात्र इसवी सनानें वराच व्यवहार होतो. वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें व ग्रंथ ह्यावरील दिवस, महिना व वर्ष ह्यांचें गणन सध्यां इसवी सनानें होतें. परंतु हें गणन पूर्वपरंपरेला सोडून आहे. महाराष्ट्रांत जेवढे म्हणून लोक इंग्रजी शिकलेले नाहींत तेवढे सर्व शालिवाहनशक, चैत्रादि मास व प्रतिपदादि तिथि, ह्यांचा उपयोग करतात. पूर्वीचीं तीनशें वर्षांतील पत्रें, वखरी, काव्यें, ताम्रपट, शिलालेख, पंचांगें, ज्येतिष ग्रंथ, धर्मशास्त्राचे ग्रंथ, तीर्थसंकल्प, श्राद्धसंकल्प, मौंजीविवाहादिसंस्कार, ह्या सर्वांत शालिवाहन शकाचाच उपयोग होत आला आहे. इंग्रजी शिकलेले जेवढे लोक आहेत तेवढे मात्र इसवी सनाचा, महिन्यांचा, व तारखांचा उपयोग करतात. त्यांना शक, चैत्रादि महिने, तिथि व वार, बहुतेक ठाळकच नसतात. देशांतिल वर्तमान कालगणनेची ओळख बुजून जाण्याला ह्या लोकांचें हें परदेशी शिक्षण कारण झालें आहे. ह्या विचित्र शिक्षणानें स्वैतिहासाशी व स्वकालगणनेशी आपण पारखे बनत चाललों आहों. नवीन इसवीसनाचा अज्ञानानें आदर केल्यानें पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या आपल्या-इतिहासाची नीट ओळख आपल्यास पटत नाहीं. पूर्वीचा एखादा प्रसंग अमुक शकांत व संवत्सरांत झाला असें सांगितलें किंवा लिहिलें, तर अलीकडील इंग्रजी शिकांस कालाचा बोध जसा व्हावा तसा होत नाहीं. ते कावरेबावरे होतात. शालिवाहन शकाचा जेव्हां इसवी सन करावा, तेव्हां कालाचा बोध त्यांना झाल्यासारखा वाटतो. तिर्थोपेक्षां तारखांची ओळख जलद पटते; व अमावास्यापौर्णिमेपेक्षां रविवार हा अनध्यायाचा व विश्रांतीचा दिवस चटकन ओळखतां येतो. शास्त्रदृष्ट्या पाहिलें असतां, तिथि, चैत्रादि चांद्रमास व शकादि सौर संवत्सर, तारीख, जानुआरी वगैरे महिने व ख्रिस्त सन, ह्यापेक्षां कोणत्याही प्रकारें गौण आहेत असा प्रकार बिलकूल नाहीं. उलट इंग्रजी कालगणनेपेक्षां आपली शालिवाहनी कालगणना सहस्रपटीनें जास्त सशास्त्र आहे. आपले महिने चांद्र असून वर्ष सौर आहे; त्यामुळें भूमंडळांतील जे मांठे दोन दिवे त्यांच्या दैनंदिन, मासिक व वार्षिक गतीशी आपल्या तिथि, मास व वर्ष यांची जुळणी मोठी सशास्त्र व सुंदर बसली आहे. ही सुंदर जुळणी टाकून, वाटेल तेव्हां केव्हां तरी सुरुं होणाऱ्या इंग्रजी तारखांचा व महिन्यांचा आपण अभिमान बाळगावा हा शुद्ध अडाणीपणा आहे. आपल्या तिथि व महिने सूर्यचंद्राच्या गतीवर इतके नामी बसविले आहेत कीं, यूरोपीयन लोकांनीं दुराग्रह सोडून त्यांचा एकदम स्वीकार करावा व घन्यता मानून घ्यावी. ही गोष्ट त्यांच्याहातून होवो वा न होवो, निदान आपण तरी ही आपली जुनी, सुंदर व सशास्त्र पद्धत सोडण्याचा आचरटपणा करूं नये. ह्या आचरटपणानें पूर्वेतिहासाशी आपला संबंध तुटतो. तो तुटूं नये. हा तर आपणा सर्वांचा परम हेतु आहे. तेव्हां अलीकडे पांचपन्नास वर्षे यूरोपीयन पद्धतीनें कालगणन करण्याचें आपल्यास ब्यसन लागलें आहे, तें आपण सोडिलें पाहिजे. शास्त्र, युक्ति, पूर्वापरसंबंध व अभिमान, ह्या सर्वांचें बक्षपातित्व शालिवाहनशकाकडेच आहे. मुसलमानांचें राज्य ह्या देशावर कैक वर्षे होतें.

परंतु आपल्या पूर्वजांनी शालिवाहन शकाला, तिथींना व महिन्यांना सोडले नाही. त्यांच्याप्रमाणेच आपणालाहि ती सोडण्याचे कां. ० एक कारण नाही. आज दोन हजार वर्षे परकीयांची राज्ये ह्या देशावर अधूनमधून हातात व जातात: परंतु शालिवाहन शक कायमचा आहे तो आहे. तेव्हां ह्या ध्रुव गोष्ठीला सोडून अध्रुवाच्या पाठीमागे कां चरें लागावें ?

३ ह्यावर कित्येक लोक असे विचारतात कीं, हा शालिवाहन शक ध्रुव कशावरून ? हा शक मुळीं हिंदूंचा नाहीच; शक लोकांनी १८२६ वर्षांपूर्वी ही कालगणनपद्धति सुरू केली; आणि आर्बी, फसली, हिजरी, इसवी, ह्याप्रमाणे ही शकपद्धतिहि हिंदूंनी स्वीकारली; तेव्हां शालिवाहन शक हिंदूंचा, असे म्हणण्यांत अर्थ कोणता ? आणि ह्या म्हणण्यांत जर अर्थ नाही, तर उगाच अभिमान धरून शालिवाहनशकाला चिकटून बघण्यांत शहाणपण कसलें ? असले प्रश्न अनंक लोकांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत येतात. तेव्हां त्यांत तथ्य कितपत आहे तें पाहिलें पाहिजे प्रथम हें लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, ही कालगणनपद्धति शकराजांनी सुरू केली, असे अद्याप सिद्ध झालें नाही. ह्यासंबंधी पौराणिकांना अद्याप संशयच आहे. जुन्नर, नाशिक, कालें, वगैरे ठिकाणी जे कालाचे आंकडे शिलालेखांवर दिलेले आहेत, ते शालिवाहनशककालगणनपद्धतीचे आहेत, असे खात्रीने अद्याप कोणीच म्हणत नाही. तेव्हां ही कालगणनपद्धति शकांची म्हणजे परकीयांची अतएव त्याज्य आहे, असे जर कोणी म्हणत असेल, तर त्यांचे बोलणे जनेस धरण्यासारखें नाही. दुसरी गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी म्हणजे ही कीं, शके १६९६ असा प्रयोग केला असतां, त्यांतील शक ह्या शब्दाचा अर्थ संवत्सर असा जो करतात तो चूक आहे. कारण शक हें लोकांचें नांव आहे, संवत्सरपद्धतीचें नांव नाही. तेव्हां वस्तुतः पहातां शके ह्या पदाचा कांहींच अर्थ होत नाही माझ्या मते, ह्या कालगणनपद्धतीचें संबंद नांव शातवाहनशककाल, किंवा शातवाहनशकवर्ष किंवा शालिवाहनशकयुद्धकाल, असे असावे. पैठणच्या शातवाहन आडनांवाच्या कोण्या राजानें शक लोकांचा पराभव ज्या वर्षी केला त्या वर्षापासून ही कालगणनपद्धति सुरू झाली. शातवाहनानें मातीचे घोडे व शिपाई करून त्यांच्याकरवीं शकांचा पराभव केला अशी दंतकथा आहे. ह्या दंतकथेचा अर्थ मी अपा करितो:-शकलोकांचा अंमल महाराष्ट्रावर दोन हजार वर्षांपूर्वी जुन्नर वगैरे स्थलीं राज्ये स्थापून जेव्हां झाला, तेव्हां महाराष्ट्रातील लोक मातीप्रमाणे निर्वीर्य व हतप्रभ झाले. अशा निर्वीर्य व हतप्रभ लोकांना उत्तेजन देऊन पैठणच्या शातवाहनराजाने शकांचा उच्छेद केला; शिवाजीनें मावळ्यांच्या करवीं जसा मोंगलाचा पराभव केला तसा. ह्या शकांच्या पराभवाला उद्देशून, ह्या कालगणनपद्धतीला शालिवाहनकृत शकपराभवकाल त्यावेळीं लोक म्हणू लागले: व “शालिवाहनशाके काले” असा प्रयोग हांऊं लागला. “शालिवाहनशक” ह्या सामासिक नामाचे “शालिवाहनशक” असे विशेषण होतें. नंतर कालांतरानें ह्या लांबलचक सामासिक शब्दाचे संक्षेप ‘शाके काले,’ ‘शककाले,’ ‘शकवर्ष,’ ‘शके’ असे उत्तरोत्तर हांत

गेले. पुढे शक ह्या शब्दाचा अर्थ सत्ता, सद्दी, राशियत, असा झाला. असा शक ह्या शब्दाचा थोडक्यांत वृत्तान्त आहे. तेव्हां शालिवाहनशककाल आपणा मराठ्यांना मोठ्या अभिमानाचा द्योतक आहे व त्याचा त्याग करण्यांत आपली मोठी चूक होणार आहे. सबब पूर्वेतिहासाशी संबंध ठेवण्याकरितां, सामाजिक व धार्मिक व्यवहारांत ज्या पद्धतीचा उपयोग होतो त्या पद्धतीला जुळतां करून घेण्याकरितां व जुन्या व नव्या लोकांची कालगणनेच्या बाबतीत चुकामुक न होतां एकवाक्यता असावी म्हणून, शालिवाहनशक-कालगणनपद्धतीचाच आपण परिपाठ चालू ठेवणे योग्य आहे.

४ वर नमूद केलेल्या बलवत्तर कारणांकरितां, ह्यापुढे जे जे ऐतिहासिक अस्पल-लेख मी छापणार आहे, त्यांवर शालिवाहनशककालाचाच उपयोग करणार आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाची जी सहा खंडे छापून गेली आहेत त्यांतिल लेखांवर ज्या इसवी सनाच्या तारखा घातल्या आहेत त्यांच्या तिथी करून मी लवकरच छापणार आहे. व पुढेमागे मराठ्यांचा संबंद इतिहास; किंवा त्या इतिहासाचा एखादा भाग छापण्याचा जर प्रसंग आला तर त्यांत ह्याच पद्धतीचा उपयोग सर्वत्र करण्याचा हेतु आहे. म्हणजे पूर्वपरंपरा कायम राहून, भविष्यत्कालीन पिढ्यांना हिजरी, फसली, इसवी वगैरे पद्धतींच्या गडबडीने भांबावून जाण्याचा प्रसंग येणार नाही. पूर्वीच्या सहा खंडांतिल तिथी देण्याचा उद्योग ज्याअर्थी आतां करावयाचा आहे त्याअर्थी त्या खंडांतिल लेखांच्या ज्या तारखा चुकल्या असतील त्या सुधरून घेण्याला ही संधि बरी आहे तेव्हां तशा चुका कोणास आढळल्यास त्या मला कळवाव्या, म्हणजे त्यांची दुरुस्ती करितां येईल.*

* हा लेख प्रथमाला मासिकांत (श. १८२६) प्रथम प्रसिद्ध झाला. नंतर तो 'संकीर्णलेखसंग्रहांत' दुसऱ्यांदा प्रसिद्ध होऊन तेथून येथे घेतला आहे.

गणपती.

ही देवताः सुमारे तेराशे वर्षांचि जुनी आहे, असे विधान विविधज्ञानविस्तारांत उताऱ्याच्या रूपाने आले आहे. परंतु ते चुर्काचे आहे, हे खालील प्रमाणांवरून दिसून येईल.

(अ) वाणाच्या हर्षचरित्रांत गणपतीच्या देवळाचा एके ठिकाणी उल्लेख आढळतो.

“ नीतप्रथमयामश्च गणपतेर्भवने परिकल्पितं शयनीयमसेवत ”

—हर्षचरित, तृतीय उल्लास, पृष्ठ ९३, द्वितीयावृत्ति.

गणपतीचे देऊळ ज्या अर्थी होतें, त्या अर्थी देवळांतलि देवाची पूजा होत होती. हे उघड आहे. “ ती पूज्य देवता त्या काली नव्हती ” हे म्हणणे, अर्थात् निराधार आहे. हर्ष शक ५६० त होता.

(आ) गाथासप्तशतीच्या पांचव्या शतकाची तिसरी गाथा अशीः—

(प्रा.) हेलाकरगगअष्टिअजलरिक्तं साअरं पआसन्तो ॥

जअइ अणिगगअवडवग्गिभरिअगगणो गणाहिवई ॥ ३ ॥

(सं) हेलाकराग्राऽष्टजलरिक्तं सागरं प्रकाशयन् ॥

जयत्यनिग्रहवडवाग्निभृतगगनो गणाधिपतिः ॥ ३ ॥

(टीका) गणाधिपतिर्विनायको मंडलनायकश्च ॥

ह्या गाथेंत गणपतीला सोंड आहे व त्याचा जयजयकार असो, असे म्हटले आहे. गाथासप्तशती शालिवाहनाच्या पहिल्या, दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या शतकांत झाली. म्हणजे गणपति १५०० पासून १८०० वर्षांचा जुना झाला.

(इ) आपस्तंबांच्या नारायणांत खालील श्रुति आहे.

“ तत्पुरुषाय विद्महे

वक्रतुंडाय धीमहि

तन्नो दंतिः प्रचोदयात् । ”

ही ज्या अर्थी श्रुति आहे त्या अर्थी तिचा काल शालिवाहनशकाच्या पूर्वी पांच सात वर्षांपलीकडील आहे. हे सर्वत्र मान्य आहे. म्हणजे एक दांताचा गणपति २३०० पासून २५०० वर्षांचा प्राचीन ठरतो. “ एकदांताय विद्महे ” असे गणपत्यर्थवशीर्षांतही म्हटले आहे. यावरून विस्तारकर्त्यांनी पुढे आणलेल्या उताऱ्यांतील मत किती पोंचट आहे हे वाचकांनीच ठरवावे.

[१४]

श्रीगजानन

× वि. ज्ञा. वि. च्या जानेवारीच्या अंकांत नागपुरच्या घुलेशास्त्र्यांनी गणपतीचा काल तेराशे वर्षांच्या. पलीकडे ढकलतां येत नाही व तो तसा ढकळण्याचा सरस्वती मंदिरांत जो मां प्रयत्न केला होता तो कुचकामाचा आहे, असें विधान केलें आहे. शके ५६० त गणपती होता हें त्यांना मान्य आहे; पण गाथासप्तशतीच्या पांचव्या शतकांतील ज्या तिसऱ्या गाथेंत गणपतीचा उल्लेख केला आहे, त्या गाथेचा काल त्यांच्या मते निश्चित नाही. सबब तेराशे वर्षांपलीकडे गणपतीला हुडकूं जाणें अशक्य आहे व सदर गाथा केवळ सुभाषित असल्यामुळे तिच्या जोरावर कालनिर्णयासारखें जोखमांचें काम करणें निव्वळ धाडस आहे. शिवाय, एकाच सुभाषित श्लोकाच्या आधारावर निर्णय करूं पहाणें ठीक नाही असें त्यांचें मत आहे. स्पष्टभाषित सांगावयाचें म्हणजे शास्त्री-बोवांचें त्रिविध मत येणेंप्रमाणें आहे—

(१) सुभाषित श्लोक कालनिर्णयाला अप्रमाण आहे.

(२) त्यांतल्या त्यांत एकाच सुभाषित श्लोकाच्या आधारावर कालनिर्णय करूं जाणें योग्य नाही.

(३) गाथासप्तशतीच्या पांचव्या शतकांतल्या तिसऱ्या गाथेचा काल अनिश्चित आहे.

सबब, राजवाड्यांचें हें प्रमाण कुचकामाचें आहे.

आतां येथें शास्त्रीबोवांना अशी पृच्छा करावयाची आहे कीं, विद्याच्या सुभाषित श्लोकांनीं असें कोणाचें काय घोंडें मारलें आहे; कीं, कालनिर्णयाच्या कामीं त्यांची साक्ष प्रमाण समजावयाची नाही ? चोर, उडाणटप्पू, कैफी वगैरे लोकांच्या साक्षी जशा कधीं कधीं अप्रमाण मानतात तशा सुभाषितश्लोकांच्या साक्षी अप्रमाण मानण्याचा कायदा शास्त्रीबोवांनीं कोणत्या प्रमाणशास्त्रांतून काढला ? डोळे, बोटें, खुणा, वायुत्या वगैरेच्या द्वारा disaffection होऊन, sedition चा महा गुन्हा सिद्ध होण्यास जर पुरेसा आधार तयार होतो, तर साक्षात् कागदावर लिहिलेला व तोंडानें उच्चारलेला सुभाषित श्लोक कालनिर्णयासारख्या सामान्य कामांत प्रमाण समजावयाला शास्त्रीबोवांसारख्या तर्कज्ञांनीं हरकत घ्यावी हें मोठें आश्चर्य आहे ! प्रमाणशास्त्रांत, अत्यंत क्षुद्रक गोष्टीच्याही आधारावर इकडचा निकाल तिकडे फिरवून जातो, हें सर्वभ्रूत आहे. कालनिर्णयाच्या कोर्टांत, शालजोडी वा फर्द खांद्यावर टाकून राजसभेंत येणाऱ्या प्रतिष्ठित काठिदासाच्या काव्यांची व दुंगणाला रगटें लावून होळिचिदेवसिमोरील ग्रामजनसभेंत उत्तान हावभाव कर-

× हा लेख 'सरस्वती मंदिर' मासिकांतील आहे.

णान्या शाईराच्या लावण्यांची मातब्बरी एकसारखी आहे, हे शाईबावांसारख्यांनीं पक्कें लक्षांत धरलें पाहिजे. श्लोक सुभाषित असो कीं पारमार्थिक असो, कालनिर्णयाच्या कामीं दांघांचेही प्रामाण्य. सारखेच असणार. तेव्हां सुभाषिताच्या जोरावर कालनिर्णय करूं जाण्यास आम्हांला कोणत्याही प्रकारची हरकत दिसत नाही. बऱ्याबुऱ्या. चांगल्या वाईट, अशा सर्व प्रकारच्या लेखांची जानपछान कालनिर्णयाच्या सदर अदालतींत समदृष्टीनें होत असते. शाईबावांच्या भिडेखातर विषमदृष्टीनें मज्जाव करण्याचें कांहीं एक कारण दिसत नाही.

ह्या पहिल्या कोटीइतकीच शाईबावांची दुसरीही कोटी लंगडी आहे. श्लोक एकटादुकटा असला म्हणून त्याचें कालनिर्णयाच्या कामीं प्रामाण्य शून्य कसें होतें, तें शाईबावांनीं कोठें सांगितलेलें नाही. आमची तर अशी समजूत आहे कीं, संबंध श्लोकाची गाष्ट गहंघ्याच, अर्धा किंवा पावही श्लोक असला, तत्रापि तेवढाहि कालनिर्णयाच्या कामीं उपयोगास आणण्यास कोणतीच हरकत नाही; त्या पावाचा पत्तामुद्दा शाबूत असला म्हणजे झालें. कोणत्याही वचनाचें प्रामाण्य जितकें तदंगभूत सत्यत्वावर असतें तितकें तदितर सोबतीवर नसतें. आणखी दहापांच वचनाची जर सोबत असेल तर तितकी दहा पांच प्रमाणांची गर्दी होईल इतकेंच. ती गर्दी नसली म्हणून मूळ वचनाच्या एकाकित्वानें प्रामाण्याला कमीपणा बिलकूल येत नाही. तशांत सोबतीशिवाय व अवांतर साक्षीदारांच्या गर्दीशिवाय कालनिर्णयाच्या कोटींत जाणें थोक्याचें व धाडसाचें आहे, असा शाईबावांचा जर आग्रहच असेल, तर त्यांचें हें कौतुक सहज पुरवितां येण्यासारखें आहे. गाथासप्तशतीच्या चवथ्या शतकाच्या ७२ व्या गाथेत गणपतीचा उल्लेख आहे. ती गाथा अशी:—

(प्राकृत) जो सीसम्मि विइण्णो मज्झ जुआणेहिँ गणवई आसी ।

तं ढिवअ एहिँ पणमामि हअ जरे होहि संतुट्ठा ॥ ७२ ॥

(संस्कृत) यः शिरसि वितर्णो मम युवभिर्गणपतिरासीत् ।

तमेवेदानीं प्रणमामि हत जरे भव संतुष्टा ॥ ७२ ॥

(मराठी) तारुण्यांत तरुणांनीं माझ्या उशाशीं ज्या उच्छिष्ट गणपतीला ठेविलें,

त्याच गणपतीला आतां प्रणाम करिते. रे दुष्टा म्हातारपणा ! आतां

तरी तुला संतोष झाला ना ?

ह्या गाथेत केवळ साधाच गणपति उल्लेखिला नाही, तर वाममार्गी गणपत्य ज्या उच्छिष्ट गणपतीची पूजा करितात त्या सकलमनकामना पुरविणाऱ्या देवतेचा उल्लेख केला आहे. शाईबावांना सोबत पाहिजे होती ती आतां मिळवून दिलेली आहे तेव्हा कालनिर्णयाच्या अदालतींत त्यांनीं आतां बिनघोर प्रवेश करावा.

पण येथें शाईबावा असा सवाल करतात कीं, दिलेली सोबत सालस, प्रतिष्ठित, मातृपितृसंपन्न, निश्चितवयस्क व कुलवंत असल्यावांचून, कालनिर्णयाच्या कोटींत येणें प्रशस्त नाही. नांव, गांव, पत्ता, कुल, शील, पक्कें कळल्याशिवाय सोबतीवर विश्वास

ठेवणें शास्त्रसंमत नाहीं. बावांचें म्हणणें कांहीं वावगें नाही. आम्हांलाही तें मान्य आहे. एकाद्या वेळीं सोबत दिमाव्याला साळसूत असून, अंतर्त्यामीं ठग असते, हें आम्हांलाही कबूल आहे. अर्थात् ह्या दोन्हीं श्लोकांचें गणगोत आणि वप्रउमर यथातथ्यानें सांगणें जरूर आहे. गाथा, श्लोक वगैरेच्या जन्मपत्रिका व कुळकट तयार करणारे दोन तीन प्रख्यात ज्योतिषी आमच्या माहितीतले आहेत, त्यांच्या शब्दांवर विश्वास ठेवण्यास बावांनीं तयार व्हावें, एवढीच आतां त्यांना विनंति आहे.

(अ) रा. रा. राजाराम रामकृष्ण भागवत लिहितात—

“ शालिवाहनाच्या नांवावर सप्तशती खपते त्यापक्षां त्या वंशांतल्या कोणत्या तरी राजाच्या कारकादिति ही बनली असावी. शालिवाहनशक १५० दीडशेंच्या सुमारास या वंशाची समाप्ति झालेली दिसते, म्हणून त्या सुमाराच्या फारशी अलीकडे ही ओहून आणणें बराबर होणार नाही. ”

--न्यायमूर्तीचे पायीं वाहिलेली माळ, फूल २, पृष्ठ ५२.

(आ) प्रो. भांडारकर म्हणतात:—

“ The author of the Saptasati, a work written in the old Maharashtri dialect, is in the third verse mentioned as Hala and ordinarily he is spoken as S'alivahana. There is in the list of the Andhrabhritya princes, one, of the name of Hala, who probably was the author of the work to whom it was dedicated by a court-poet. ”

—History of the Dekkan, Section VI:

डॉ. भांडारकरांच्या मते, शालिवाहनांनीं ख्रिस्तापूर्वी ७३ व्या वर्षापासून ख्रिस्तांनंतर २१८ वर्षांपर्यंत महाराष्ट्रांत व तैलंगणांत राज्य केले. हालानें ख्रिस्ताच्या १५० वर्षांच्या सुमारास राज्य केले असावें.

(इ) काव्यमालाकारां:—

वात्स्यायनस्मृतः कथासरित्सागरवर्णितश्च शालिवाहन एक एव । तेनैवेयं गाथासप्तशती प्राचीनग्रंथेभ्यः संकलिता । स च ख्रिस्ताब्दस्य प्रथमशतक आसीदित्याधुनिकानां विद्वद्राणां निश्चयः । वायु-मात्स्य-विष्णुपुराणेषु भागवते च हालमहीपतेर्नाम समुपलभ्यत इति विद्वद्रभाण्डारकरोपाह्व रामकृष्णशर्मभिः प्रणीते दक्षिणप्राचीनेतिहासनाम्नि पुस्तके विलोकनीयम् ।

(ई) Lassen, Wilson, Hall वगैरेचीं मते डॉ. भांडारकरांच्या मतापुढे देण्यांत विशेष हांशील नाही. डॉक्टरांच्या पूर्वी त्यांनीं लिहिलें असून, डॉक्टरांच्या मतालाच त्यांचीं मते पोषक आहेत.

तेव्हां, सप्तशतीचा काल शालिवाहनाच्या पहिल्या शतकांत पडतो, हें निश्चित. अर्थात् गाथासप्तशतीच्या पांचव्या शतकांतल्या तिसऱ्या गाथेचाही काल तोच द्यावा लागतो.

शिवाय, गाथासप्तशतीत ज्या गाथा हालानें जमविल्या त्यांचे कर्ते त्याच्यापूर्वी किंवा सप्त-
शतीगुफनाच्या पूर्वी झाले असले पाहिजेत. “ हेलाकरग अट्टिअ ” इत्यादि गाथा
पोट्रिस नामक कवीची आहे व त्यानेच ही सप्तशती हालमहाराजांच्या नांवानें रचिली,
अशी कथा आहे. सारांश, ह्या गाथेचा काल पूर्णपणें निश्चित आहे, ह्यांत बिलकूल
शंका नाही. येणेंप्रमाणें निश्चिनकालाच्या व ससहाय अशा दोन गाथा—
एकटीदुकटी गाथा नव्हे—गणपतीचा उल्लेख करणाऱ्या, शास्त्रीबावांपुढें मांडल्या
आहेत. वयमान अनिश्चित, सोबतीला कोणी नाही व कुलगोत्र माहित नाही,
ह्या तीन सबबींवर शास्त्रीबावा आपल्या आवडत्या संमतीला आमच्या गणपतीला
देण्यास एवढांपर्यंत घुलकावण्या दाखवीत होते तें रास्तच होतें; परंतु आतां ह्या तिन्ही
अडचणी निघून गेलेल्या आहेत. ह्यापुढें बावांच्या संमतीशीं आमच्या गणपतीचा असुर-
पद्धतीनेंही विवाह लावण्यास आम्ही मार्गेपुढें पहाणार नाहीं. एवंच, ह्या दुसऱ्या प्रमा-
णानें सिद्ध काय झालें कां, सोंडेचा गणपति १८०० वर्षांचा जुना आहे. १३०० शें
वर्षांचें जें पहिलें प्रमाण तें शास्त्रीबावांना मान्यच होतें.

२ आतां राहिले निसरें प्रमाण नारायणोपनिषदाचें. ह्या उपनिषदासंबंधानें शास्त्री-
बावांचा असा आक्षेप आहे कां, हें अर्वाचीन आहे. अर्वाचीन कां ? तर (१) तें
खिलकांडरूप आहे, (२) शंभराचार्यांचें त्यावर भाष्य नाही व (३) त्यांत रुद्र, दंति,
नंदि, दुर्गि वगैरेंच्या गायत्री आलेल्या आहेत. नारायणोपनिषत् अर्वाचीन ठरविण्याला
बावांनीं जीं तीन कारणे दिली आहेत त्यांचा किंचित् सूक्ष्म विचार करणें जरूर आहे.
खिल म्हणजे प्रक्षिप्त, मागाहून राचिलेलें, असा घुल्यांचा अर्थ आहे; व कर्म, उपासना व
ब्रह्म ह्या तीन कांडांत जें जें लिहावयाचें अवशिष्ट राहिलें असेल तें तें ज्यांत लिहिलें
जातें तें प्रकीर्ण किंवा खिल होय, असं सायण म्हणतो. म्हणजे खिल ह्याचा अर्थ बावा
Interpolated असा करतात व सायण Miscelaneous असा करतो. ह्यांपैकी कोण-
ताही अर्थ घेतला तरी कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीयारण्यकाच्या नवव्या प्रपाठकाच्या मागाहून हें
रचिलेलें आहे व ह्याला त्या आरण्यकाचा दहावा प्रपाठक म्हणतात, हें उघड आहे. तैत्तिरी-
यारण्यकाचा हा परिशिष्टरूप भाग आहे, हें सर्वांना मान्य आहे. फक्त किती मागाहून
रचिलेला आहे, एक दिवस मागाहून किंवा हजार वर्षे मागाहून, एवढाच कायतो प्रश्न आहे.
खिल म्हणजे प्रक्षिप्त असा अर्थ करून अर्वाचीनत्वरूप दोष दाखविण्याचा घुल्यांचा मतलब
आहे व प्रकीर्ण किंवा परिशिष्ट असा अर्थ करून ह्या उपनिषदाचें प्राचीनत्व दाखविण्याचा
सायणाचा हेतु आहे. सायणाचा अर्थ घुल्यांना मान्य कां नाही आणि स्वतंत्र व चौकस
माणसांच्या कोर्टांतून सायणाला ते कां काढतात, ह्याचें बिग तरी हेंच आहे प्रक्षिप्त
असा अर्थ केला म्हणजे घुसडलेलें, अर्वाचीन असें हें उपनिषद् आहे, अशी भावना उत्पन्न
व्हावी; परंतु ही लटपट स्वतंत्र, चौकस व निःपक्षपात माणसास बिलकूल शोभत
नाहीं, हें घुल्यांनीं पक्के ध्यानांत धरलें पाहिजे. कोणत्याही ग्रंथाचें परिशिष्ट त्या ग्रंथाच्या
मागाहून रचतात, हें उघड आहे; परंतु मागाहून रचिलें म्हणून तें हजारों वर्षांनीं पाठी-

मागून रचिलेले असलेच पाहिजे असा नियम नाही. जेथे ग्रंथकर्त्यांचे नांव किंवा काल दिलेला नसतो, तेथे भाषा वगैरे अन्य साधनांनी कोणत्याही ग्रंथाचा काल ठरवावयाचा असतो. ऋग्वेदांतील वालखिल्यांनाही भाषाशास्त्रज्ञ हाच नियम लागू करतात. ऋग्वेदाच्या आठव्या मंडळांतील ४८ व ४९ सूक्तांच्या मधील “ इंद्रावरुणा ” दि वालखिल्यांनाही मूरने भाषेवरून कित्येक ऋक्सूक्तांच्या समकालीन ठरविलेले आहे. मूर म्हणतो—

The following passage is not, properly speaking, a portion of the Rigveda, as it is a part of one of the Valakhilyas or apocryphal additions, which are found inserted between the 48th and 49th Mandala. From its style, however, it appears to be never as old as some parts of the R. V. “ इंद्रावरुणौ यदृषीभ्यो ” इत्यादि.

—Muir's Sanskrit Texts, Part III, p. 160.

वालखिल्ये यद्यपि मागाहून रचिलेली असली तत्रापि ती ऋग्वेदाच्या निदान कांहीं भागांच्या समकालीन आहेत, हे जसे मान्य करावे लागते, त्याप्रमाणेच तैत्तिरीयारण्यकाच्या नऊ प्रपाठकांच्या समकालीन हा दहावा प्रपाठक ऊर्फ नारायणोपनिषत् भाषासाम्यावरून आहे किंवा कसे ते निश्चित केले पाहिजे. तैत्तिरीयारण्यकाच्या पहिल्या नऊ प्रपाठकांत जसे आर्ष प्रयोग सांपडतात, तसे ह्या दहाव्या प्रपाठकांतही सांपडतात. उदाहरणार्थ, “ तन्नो दंतिः प्रचोदयात् ”, “ तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् ”, “ श्रियं च लक्ष्मि च पुष्टि च, ” “ तिला शान्ति ५ शमयन्तु स्वाहा, ” “ प्रभु प्रीणाति विश्वभुक्, ” “ रयिष्ठा, ” “ तपसा, ” “ उवरिष्ठात् ” वगैरे अनेक रूपे ह्या उपनिषदांत आर्ष आहेत. पाणिनीय संस्कृत प्रचलित झाल्यानंतर जे संस्कृत भाषेत ग्रंथ झाले, त्यांत असली आर्ष रूपे येत नाहीत. तेव्हां हे नारायणोपनिषत् पाणिनीच्या पूर्वी झाले असले पाहिजे. साराश, तैत्तिरीयारण्यकाच्या इतर नऊ प्रपाठकांचा जो काल तोच ह्या दहाव्या प्रपाठकाचा काल धरणे युक्तिसिद्ध आहे. पूर्वीचे नऊ प्रपाठक रचिल्यावर महिना दोन महिन्यांनी म्हणजे अल्पकालाने हा दहावा परिशिष्टरूप प्रपाठक रचिला असावा.

शास्त्रीबावांच्या अर्वाचीनत्वरूपशंकेचा परिहार येथपर्यंत झाला. आतां बावांना त्यांच्या दुसऱ्या शंकेकडे नेऊं. ही शंका पहिल्याच्या इतकी मोठी नाही; लघुच आहे. ही उपनिषदे प्राचीन असती तर आचार्यांनी त्यांच्यावर भाष्य केले असते, असे बावांचे म्हणणे आहे. त्याला उत्तर असे की, ज्ञानकांडाच्या समर्थनार्थ आचार्यांनी प्रस्थानत्रयीची रचना केली. ज्ञानकांडाला जी जी उपनिषदे विशेष पोषक आहेत, असे आचार्यांना वाटले, तेवढ्यांवरच त्यांनी भाष्य रचिले; कर्म किंवा उपासना ह्यांचा ऊहापोह ज्या उपनिषदांत विशेष आहे त्यांच्यावर विवरण करण्याचा अप्रस्तुत खटाटोप त्यांनी महजच केला नाही. नारायणोपनिषत्, याज्ञिकी उपनिषत् आहे व शिवाय परिशिष्टरूप आहे, सबब

त्यांनी त्याला आपल्या व्याख्यानाचा विषय वेला नाही. तात्पर्य. आचार्यभाष्यराहित्याने ह्या उपनिषदाचे अर्वाचीनत्व ठरवू जाणे केवळ असमंजसतेचे लक्षण आहे.

बावांची तिसरी शंका अशी आहे की. रुद्र, दंति, नंदि, षण्मुख, वगैरेच्या गायत्री ह्या उपनिषदांत आल्या आहेत, सबब ते अर्वाचीन आहे. ही शंका घेऊन शास्त्रीबावांनी आपलं प्रमाणशास्त्राचें अकटोविव्रट ज्ञान मात्र प्रकट केलें आहे. रुद्र, दंति वगैरे देवतांचें प्राचीनार्वाचीनत्व जेथे टरवावयाचें आहे, तेथे त्या अनिश्चितकालीन देवतांचीच साक्ष घेणें शुद्ध अनाडीपणा आहे. विवाद्य वस्तूच्या कालसिद्धयर्थ तादितर वस्तूंचाच साक्ष हवी असते. रुद्र, दंति, वगैरे देवता १३०० वर्षांच्या अलीकडे आहेत असें सिद्ध असतें, तर एवढें एकच वाक्य लिहून आम्हांला बावा गप्प बसवू शकते; व्यास, वाल्मिकी व चिनी प्रवासी यांना वारंटें काढण्याचा खटाटोप नको होता असो. शास्त्रीबावांनी ही शंका अज्ञानानें केली आहे, असे धरून तिजकडे कानाडोळा करणेंच प्रशस्त आहे. दंतिः, दुर्गिः वगैरे छान्दसप्रयोगांवरून ह्या देवता छान्दसकालापासून आहेत असें स्थूलावलोकनानेही बावांच्या ध्यानांत आलें असतें; परंतु, बावा पडले पाश्चात्यांचें अनुकरण करून संशोधन करण्याच्या खटपटींत. गणपति अलीकडला, रुद्र अलीकडला, पार्वती अलीकडली, वेद अलीकडले, भरतखंड सर्व देशांच्या अलीकडले व आपण मात्र पलीच्या पलीकडले, अशी सिद्धि सिद्ध करण्यांत अकल खर्च करणें ज्या पाश्चात्यांना भूषणावह वाटतें त्यांच्याहून निराळे मार्ग, संशोधनाच्या बाबतींत शास्त्रीबावांसारख्यांनी सध्यांच्या काळीं अवलंबिले पाहिजेत. पाश्चात्यांसारखें बोललें म्हणजे शहाणे समजतात ही भावना बावांनी आतां सपशेल टाकून द्यावी. पाश्चात्यांच्या लिहिण्याची किंमत ह्या देशांत आतां पुर्ती कळून चुकली आहे.

३. येणेंप्रमाणें शास्त्रीबावांचीं नारायणोपनिषदाच्या १३०० शें वर्षांच्या अलीकडील अर्वाचीनत्वासंबंधी तिन्ही प्रमाणें पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणें पोकळ आहेत, हें सिद्ध आहे. शास्त्रीबावांनी विविधज्ञानविस्तारांत जो विविधज्ञानसंकोच दाखविला आहे, तो पाहून वेदार्थ करूं पहाणाऱ्या ह्या पंडितांच्या ज्ञानविस्ताराचें व वादशैलीचें मोठें आश्चर्य वाटतें. शास्त्रीबावा एके ठिकाणीं म्हणतात कीं, आचार्यांच्या प्रचंड ग्रंथसमूहांत गणपतीचें नांव नाही, तेव्हां ही देवता त्यांच्या पश्चात्ची आहे. परंतु आचार्यांचा साक्षात् शिष्य जो आनंदगिरी त्यानें शंकरविजय नामें जें आचार्यांचें चरित्र लिहिलें आहे; त्यांत सहा प्रकारच्या गणपत्यांचा पराजय आचार्यांनी केला म्हणून स्पष्ट व विस्तारानें म्हटलें आहे. अर्थात् आचार्यांना गणपति ही देवता माहीत होती हें उघड आहे. ब्रह्मविद्येच्या ग्रंथांत दंतिनामनिर्देश करण्याचें कांहीं प्रयोजनच नव्हतें. तेव्हां नामनिर्देशाभावानें गणपतीचें तत्पश्चात्त्व ठरविणें निव्वळ पोरखेळ आहे. ऋग्वेदांत मांजर, घूस वगैरेचीं नांवां नाहींत, म्हणून त्या जनावरांचे तत्पश्चात्त्व ठरवू जाण्याइतकाच वरील ठराव युक्तिसिद्ध आहे.

४. वरील प्रतिपादनावरून इतकें सिद्ध झालें कीं, नारायणोपनिषत् तैत्तिरीयारण्यकाच्या समकालीन असून, सुमारे २५०० शें वर्षांच्या म्हणजे पाणिनीच्या काळच्या

प्राचीन आहे: आणि गणपतीच्या २५०० शें वर्षांच्या प्राचीनत्वासंबंधानें मी दिलेली तिन्ही प्रमाणें सर्वतोपरीं समर्पक आहेत.

५. तसेंच, भारतांत गणपतीचें नांव आलें असल्यामुळें भारताचा तो प्रास्ताविक अध्याय कर्मोत कमी २५००शें वर्षांचा प्राचीन ठरविण्याला कांहींएक हरकत दिसत नाहीं.

६. वरील तीन प्रमाणांनीं गणपतीचा काल ठरत असल्यामुळें शास्त्राविवांनीं कालिदास, शूद्रक, ब्रह्मसंग, भरतमुनि वगैरेंचा जो निरर्थक उल्लेख केला आहे त्याकडे विशेष लक्ष पुरविण्याचें कारण दिसत नाहीं. सध्यांच्या अंकलिपींत गणपतीचें नांव नाहीं, तेव्हां त्यावरून शास्त्राविवा कोणतें अनुमान काढतील तें पहाण्याची बहुत जिज्ञासा आहे. इत्यलं यल्लवितेन ॥

गोखल्यांची इंग्लंडातील कामगिरी

*“ गोखले विलायतेला जाणार; पण तेथे जाऊन करणार काय ? ” असा प्रश्न सध्यां जो तो विचारांत आहे.

“ दादाभाईंनी पन्नास वर्षे लंडनांत कंठशोष केला तोच गोखले पुढे चालवणार,” असें कित्येकांचें म्हणणें आहे.

“ मार्ले वगैरे मुत्सद्यांशीं कानगोष्ट करून, त्यांचीं मते वदलण्यास गोखले जात आहेत. ” असें कोणी म्हणतात.

“ इंग्लंडांतिल मध्यम स्थितोत्तल्या सुखवस्तू लोकांची हिंदुस्थानाकडे कृपादृष्टी संपादण्याकरितां गोखल्यांची ही सफर आहे. ” असेंही कांहीं लोकांचें मत आहे.

“ राजकीय बाबतींत पुढें सरसावत चाळलेल्या मजूरदारवर्गाला आपलें गा-हाणें सांगून, त्यांची मदत राष्ट्रभेच्या कार्याला मिळविण्याची गोखल्यांची खटपट आहे ” असा कित्येकांचा तर्क आहे.

“ स्वदेशी चळवळ करणाऱ्या बंगालच्या पुढाऱ्यांच्या व लोकांच्या वतीनें मॅचेस्टरच्या लोकांचे डोळे उघडण्याला हा प्रवास कारण होईल ” असेंही कित्येक प्रतिपादितात.

आणि कित्येक लोक तर असेंही बोलतात कीं, सयाजीराव गायकवाडाप्रमाणें विलायतेस जाण्याची गोखल्यांना चटक लागली इतकेंच. बाकी त्यांच्या जाण्यांत कांहीं विशेष मनलव नाही; आणि यदाकदाचित् कांहीं मतलव असला तरी विशेष हांशलि नाही; निदान फलप्राप्ति तरी कांहीं एक होणार नाही. आणि कांहीं झालीच तर ती कटुफळाची होईल, गोडाची होणार नाही.

अशीं नानाप्रकारचीं मते लोक ठोकून देत आहेत. लोक म्हणजे वर्तमानपत्रे वाचणारे पांढरपेशे लोक. शेतकरी, उदमी, व्यापारी, बायका, शिपाई व समुद्रकांठचे कोळी ह्यांना गोखले माहीत नाहीत, काँग्रेस माहीत नाही, कामगिरी माहीत नाही, आणि कांहींच माहीत नाही.

आणि माहीती असल्याचा आरोप आलेला जो पांढरपेशांचा वर्ग त्याला तरी ह्या वस्तूची नीट माहिती आहे कीं काय ह्याचा संशयच आहे.

कारण पांढरपेशांचा हा वर्ग फार फसव्या आहे. हे लोक बोलतात एक व करतात एक. ह्यांचें जे मत म्हणून आज दिसतें त्याप्रमाणेंच हे उद्यां चालतील, असा नेम नाही. इंग्रजी शिक्षण वारिष्ट म्हणणारे हेच आणि सरकारी शाळांत आपलें पोर पाठविणारे

हेच. देशी माल वापरा म्हणून सांगणारे हेच आणि परदेशी माल त्याच घटकेला विकत घेणारे हेच. इंग्रजी नोकरीला गलामगिरी म्हणणारे हेच व ती दरोज व आजन्म करणारे हेच. असला हा लोचट वर्ग आहे. आणि लोचट माणसांना कांहीं माहिती असली तरी ती नसल्याचसारखी समजावी लागते.

सारांश, गोखल्यांच्या कामगिरीची नाट माहिती असणारे लोक ह्या पांढरपेशांतहि नाहींत व अडाणा लोकांत तर नाहींतच नाहींत. असल्या अज्ञ व गंराविश्वासू लोकांनीं केलेल्या चर्चेतही विशेष मतलब नाहीं.

कां कीं, मान्य चर्चा त्याचीच कीं, जो चर्चे वस्तूच्या प्रीत्यर्थ आपलें तन, मन व धन ह्यांचा व्यय मनोभावानें करील व बोलल्याप्रमाणें चालेल.

तात्पर्य, गोखल्यांच्या कामगिरीचा माहिती असणारे लोक फार थोडे तिची मान्य चर्चा करणारे त्याहून थोडे व चर्चे वस्तूच्या प्रीत्यर्थ सर्वस्वाची आहुति देणारे अतिच थोडे लोक आहेत; मुळींच नाहींत म्हटलें तरी चालेल. कलकत्याच्या कौन्सिलांत गोखले कांहीं बोलले तर त्याची अंमळबजावणी करणारा कोणी नाहीं. पुढाच्याला अनुयायी नाहींत. लढवण्याला पाठिंबा नाहीं. गोखल्यांनीं व्याख्यान नामी दिलें. पांढरपेशे फ.सव्ये झोपां गेले. चालणें फोल झालें; डोलणें वायां गेले.

उदाहरणार्थ, परवांच्या कौन्सिलांत गोखले म्हणाले:—“ वचनाप्रमाणें सरकारची कृती नाहीं. सरकारचें बहुतेक वर्तन प्रजेविषयी संशयाचें असतें. असल्या संशयवृत्तीनें पुढें-मागें संकट ओढवेल. ”

संकट कसें ओढवेल ? गोखल्यांच्या पाठिंब्याला अशी कोणती प्रबल व सुयंत्र संस्था आहे कीं जी त्यांचें बोलणें खरें करून दाखवील व सरकारची चूक सरकारच्या पदरांत घालील ? संकट ओढवेल तें गोखल्यांच्या पाठिंब्याला असणाऱ्या संस्थेच्या द्वारां ओढवणार नाहीं, हें तर स्पष्टच आहे, कारण अशी संस्था जी राष्ट्रसभा ती सूड घेण्याला बिलकूल तयार नाहीं. “ संकट ओढवेल ” असें विधान करण्यांत गोखल्यांचा अर्थ एवढाच कीं सरकारच्या पापाचा घडा जेव्हां भरेल तेव्हां आपल्याच करणीनें सरकारला दंड होईल. “ तुझे तळपट होवो ” वगैरे शिव्या शाप ज्याप्रमाणें दुर्बल बाया देतात त्यापैकीच वरील विधान आहे. ज्या इलाख्याच्या वतीनें गोखले कायदे कौन्सिलांत गेले आहेत त्यांत एकहि व्यक्ति किंवा संस्था अशी नाहीं कीं जी आपल्या म्हटलेल्या प्रतिनिधीचे शब्द खरे करून दाखवील.

म्हणजे ब्रिटिश सरकारावर येणाऱ्या काल्पनिक संकटाची भीति खोटी आहे व गोखल्यांनीं उच्चारलेल्या शब्दांना कांहींएक किंमत नाहीं.

कायदेकौन्सिलांतील सरकारी सभासद ही गोंठ पूर्णपणें जाणून आहेत. आणि विलायतेंतल्या इंडियाकौन्सिलांतील सभासद हि ह्या गोष्टाला पारखे नाहींत.

मग हें गौडबंगाल काय आहे ? कोणत्या जोरावर गोखल्यांसारखा मुत्सद्दी हे शब्द उच्चारतो ?

मला वाटते, गोखल्यांच्या पाठीमागे जोर कोणाचाच नाही. वक्तृत्वाच्या भरांत ते सहज * धमकीचे शब्द बोलून गेले इतकंच.

* घरी लिहून छापून कौन्सिलाच्या बैठकीच्या रिवाजास अनुषून खुर्चीवरच बसून वाचून दाखविलेले हे विचार आहेत. वक्तृत्वाच्या भरांत गोखले सहज बोलून गेले नाहींत एवढे खास,--संपादक. (विश्ववृत्त)

अशी जर वस्तुस्थिति आहे, पाठिंबा जर कोणाचा नाही, राष्ट्रसभेला राग येऊन सूड घेण्याची जर ताकद व इच्छा नाही, जर इतर कोणताहि राजकीय सुयंत्र संस्था पाठांशी नाही, तर विलायतेंत जाऊन कामगिरी कोणाची करावयाची ?

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं मुत्सद्दीगिरीचा पेशा, इतर कोणताहि धंदा न करतां, स्वीकारणारे सुजाण गृहस्थ आपल्या ह्या इलाख्यांत नामदार गोखले व कदाचित् लोकमान्य टिळक हे दोघेच आहेत. अर्थात्, आमचें राष्ट्र म्हणजे हे दांघेच गृहस्थ आहेत. तसेंच आमच्या सुयंत्र संस्था म्हणजे या दोनच व्यक्ति आहेत. हे जे बोलतात किंवा लिहितात त्याला जोर किंवा पाठिंबा त्यांच्या स्वतःचाच आहे. इलाख्याच्या वतीने हे प्रतिनिधित्व करतात हे शब्द केवळ औपचारिक आहेत. त्यांना वत, वकिली, किंवा प्रतिनिधीपणा ज्यांचा करावयाचा अशा सुयंत्र व्यक्ति किंवा संस्था अद्याप अस्तित्वांत आलेल्या नाहींत; आणि राष्ट्रसभेसारख्या ज्या आलेल्या आहेत त्या अस्पष्ट, कार्याक्षम व बोवड्या आहेत.

तेव्हां, आमचें राष्ट्र जे नामदार गोखले ते इंग्लंडांत जाऊन जें काय काम करणार, ज्या मुलाखती घेणार, जीं व्याख्याने देणार, जे लेख लिहिणार, तें सर्व आपल्या स्वतःच्या मुखत्यारीवर करणार हें उघड आहे. अस्पष्ट, कार्याक्षम व बोवड्या राष्ट्रसभेच्या वीस वर्षांच्या मागण्यांच्या धोरणानें ते आपलें काम चालवितील हेंहि उघड आहे. कारण, राष्ट्रसभा म्हणजे गोखल्यांच्या किंवा टिळकांच्यासारखे जे कोणी दहा पंधरा लोक सर्व हिंदुस्थानांत आहेत त्यांचीच वस्तुतः आहे. राष्ट्रसभेच्या मागण्या, म्हणजे ह्याच दहा पंधरा लोकांच्या मागण्या. त्या, राष्ट्रसभा आज वीस वर्षे करीत आहे व आमचें राष्ट्र जे नामदार गोखले ते एकविसाव्यांदा करावयाला इंग्लंडास जात आहेत.

ह्या नव्या वारीला तरी झाडाला फळ येईल काय ?

कसे येईल ? केवळ दहापंधरा बोलक्या व्यक्तींच्या मागण्यांना कोण शहाणा भीक घालील ? मागण्याच त्या. त्या काय हक्काच्या आहेत ! साक्षात् मूर्तिमंत हक्क असले तर ते देखील शाबीत करावयाला पाठिंबी जोर लागतो. मग विंगडजोर ज्या मागण्या आहेत त्या शाबीत कोणत्या न्यायानें व्हावयाच्या ? शिवाय, इंग्रज लोक व हिंदी लोक हे दोन भिन्न लोक आहेत, एक नाहींत; एक असते. तर जोरदार मागणीला मूर्तिमंत हक्काचें रूप तेव्हांच येतें. स्वजनांच्या जोरदार मागणीला स्वजनांना तेव्हांच भीड पडते. पोलिस, लष्कर, न्यायाधीश व मुंसद्दी सगळेच स्वजन पडल्यामुळे जोरदार मागण्या हां हां म्हणतां हक्काच्या पदवीला पोहोचतात, तशी गोष्ट भिन्न लोकांत शक्य नाहीं. जेथें

पोलिस परके, लष्कर परके, न्यायाधीश परके व मुत्सद्दी परके, तेथे दहापंधरा व्यक्तींच्या बिगरजोर मागण्यांची भीड पडणार कशी ? परके पोलिस, परके लष्कर, परके न्यायाधीश व परके मुत्सद्दी या परक्या चवकडीला चापणारी शिरजोर शक्ति जेव्हां निर्माण करावी तेव्हां परक्या लोकांच्या मागण्या हक्काच्या रूगला येतात. तोंपर्यंत सर्व खटाटोप व्यर्थ होय. हा शेवटला सिद्धांत राष्ट्रसभेच्या वीस वर्षांच्या खटपटीन अनुभवास येत चालला आहे. राजनीतीच्या पुस्तकांत हा सिद्धांत होताच, तो वीस वर्षांपूर्वीच ध्यानी धरून काम चालविले असते; तर कांहीं बिघडले नसते. पण जगाची रहाटीच सामान्यतः अशी आहे की अनुभवाखेरीज ज्ञान नाही.

पन्नास वर्षे मागण्या करकळून दादाभाई तरण्याचे म्हातारे झाले, आणि वीस वर्षे मागण्या करून तिशीच्या आंतील उमेदवार पन्नाशीच्या घरांत गेले, तरी, अजून हे मागण्याचे खूळ चालवेंच ना ? शास्त्र आणि अनुभव फुकटावारीच जावा ?

पण येथे मी चुकत तर नसेन ? म्यां आपल्या मनोरचनेच्या धोरणाने तर नामदारांच्या मनाची परीक्षा केली नसेल ? हिंदुस्थानांतील इंग्रजी पोलिस, लष्कर, न्यायाधीश व मुत्सद्दी मला परके वाटतात. पण तसेच ते गोखल्यांना वाटतात म्हणून कशावरून ? आपले राज्य, आपले पोलिस, आपले लष्कर, आपले उत्पन्न व आपला खर्च, असे आपलेपणाचे शब्द नामदारांनी कौन्सिलांतील व्याख्यानांत वारंवार योजिलेले आहेत. तेव्हां, इंग्रजलोक व हिंदीलोक एक आहेत, हे आपलेच राज्य आहे, व उत्पन्न होतो तो व खर्च होतो तो आपलाच पैसा आहे, अशी नामदारांची मनापासूनची समजूत आहे. निदान बोलण्यांत तरी ती तशी आहे, ह्यांत संशय नाही तेव्हां मी चुकलो हेंच खरे !

हे आपलेच राज्य आहे व हे आपलेच लष्कर आहे, अशी वेदान्ती समष्टि झाल्यावर, आपल्या मागण्या हक्काच्या पदवीला नेण्याला आपल्याच राज्याचा व आपल्याच लष्कराचा प्रसंगी आपल्याला उपयोग होईल, असे वाटणं साहजिक आहे. मग, इंग्लंडांतील लोक वेळोवेळी उत्पन्न होणाऱ्या आपल्या मागण्या ज्याप्रमाणे 'कॉन्स्टिट्यूशनल' पद्धतीने हक्काच्या पदवीला पोहोचवितात, त्याप्रमाणे आपल्यालाहि पोहोचविण्याला काय हरकत आहे ? हरकत एवढीच की पोहोचवितां येत नाहीत !

आपलेच राज्य आहे, आपलेच लष्कर आहे, आणि कॉन्स्टिट्यूशनल मेथड ही आपलीच आहे. मग हक्कच तेवढे मिळावयाचे कां रहातात ? कारणे एकसारखी आणि कार्ये मात्र भिन्न. हा चमत्कार असा कसा ? इंग्लंडांतील ज्या कारणांनी जीं कार्ये सिद्ध होतात तीं कार्ये त्याच कारणांनी हिंदुस्थानांत सिद्ध कां होऊं नयेत ?

कार्यांच्या भिन्नत्वाकडे पाहिले, म्हणजे भीतभीत असे मनांत येते की, गोखल्यांचा हा आपलेपणा अनाठायी तर बसला नसेल ? गोखल्यांना वाटत आहे, हिंदुस्थानचे सध्यांचे राज्य, पोलिस, लष्कर, न्यायखाते व कारभार आपलाच आहे. माझ्यासारख्याची भावना याच्या उलट आहे. खरा कोण, हा निवाडा व्हावा कसा ?

निवाडा करण्याला उपाय एकच आहे. दोन मांजरे भांडलीं म्हणजे न्यायाधिकाऱ्यां माकडाकडे देण्याची पद्धत शहाण्या इसावाने हिंदुस्थानांतून अडीच हजार वर्षांपूर्वी तिकडे नेली होती. तिचा आज पुन्हां हिंदुस्थानांत उपयोग करण्याचा सुप्रसंग येत आहे.

पण दोघा स्वजनांच्या तंट्याचा निवाडा तिसऱ्या परजनाकडून करविण्याने आतांपर्यंत आपला फार घात झाला आहे, अशी माझी समजूत आहे. तेव्हां, निवाडा करून घेण्याच्या मानगडीत मी पडत नाही.

मानगडीत न पडण्याचे दुसरे कारण असे आहे की, राज्य कोणाचे असा प्रश्न आहे. गोखले म्हणतात आपले व इंग्रज म्हणतात आपले. येथे वादीप्रतिवादी माझ्याहून भिन्न आहेत. तेव्हां त्यांचा निवाडा करणे माझ्यासारख्या तिन्हाइतालाच योग्य आहे. अर्थात् मीच न्यायाधीश होतो व वादीप्रतिवाद्यांच्या जवान्या घेतो.

पैकी, राज्य आपले, इंग्रज व आपण एक आहो, असे गोखल्यांचे म्हणणे वर दिलेच आहे. आतां प्रतिवाद्यांच्या तर्फेचे म्हणणे काय आहे तें पाहूं. प्रतिवाद्यांच्या गोटांतलि ह्यूम, कॉटन, वेडवर्न, डिग्बी वगैरे मंडळी वेड घेऊन पेडगांवाला जाणारी आहेत. कृति परजनांच्यासारखी व उक्ति मात्र स्वजनांच्यासारखी, असा मानभावी प्रकार या मंडळींचा आहे. तेव्हां यांची जवानी विश्वास्य धरतां येत नाही. आंतून बाहेरून व नखशिखान्त असा जो कोणी आंग्लो-इंडियन असेल त्याचीच जवानी येथे विश्वास्य समजणे रास्त आहे. मेरोडिथ टौनसेंड नांवाचा एक आंग्लोइंडियन झाला. त्यानें तीस चाळीस वर्षे हिंदुस्थानांत काढिली. त्यानें ' एशिया इन युरप ' नांवाची निबंधावलि इ. स. १९०१ सालीं इंग्रज लोकांसाठीं प्रसिद्ध केली. हिंदी लोकांशी बोलण्याचा तींत कटाक्ष बिलकुल नाही. आपले मनोगत व अनुभव स्वजनांना कळविण्याचाच तेवढा एक कटाक्ष त्या पुस्तकांत आहे. त्या पुस्तकाच्या ३३ व्या पृष्ठावर तो निखून सांगतो:—

The (English) race will never make terms, never merge in the (Indian) population (as the Moslems did), never be anything but rulers. He (Englishman) never willingly accepts any position but one, that of unquestioned rulers. The European (English) cannot merge himself in the Asiatic (Indian) without a sense of degradation.

येथे इंग्लिश लोक हिंदीलोकांकडून भिन्न असून श्रेष्ठ आहेत असे टौनसेंड निखून सांगतो. हा भेदभाव कायम राखण्याकरितां तो त्या पुस्तकाच्या २१८ व्या पृष्ठावर स्वजनांना खालील नामी उपदेश करतो:—

It ought to be an inexorable etiquette for every European to treat every native with a distant courtesy.

भेदभाव राखावा कसा व तो राखण्याकरतां वागावें कसें हें सांगितल्यानंतर, हा निबंधकार, राज्य कोणाचें, तें स्पष्ट शब्दांनीं ८५ व्या पृष्ठावर जाहीर करतो:—

The (Indian) Empire is a corporation of less than fifteen hundred men, who protect themselves with a white garrison of 65000 men. That corporation and that garrison constitute the Indian Empire. There is nothing else. Banish those fifteen hundred men in black, defeat that slender garrison in red, and the Empire has ended.

प्रतिवाद्याच्या तर्केचा दुसरा एक साक्षादार घेतो. लॉर्ड साल्सबेरी म्हणतो:--
India must be bled.

स्वजनांना कोणी तुमच्या लावतो ? तेव्हां हिंदी लोक इंग्रजांच्या मते परजन आहेत, हें सिद्ध आहे. तसेंच हिंदुस्थानचें प्रस्तुतचें राज्य पंधराशें सिबिहलियनांचें आहे, गोखल्यांच्या सारख्या पंधरा राष्ट्रसभ्यांचें नाही, हेंदि उघड आहे. कारण, ह्या पंधराशें सिबिहलियनांना ६५००० गोच्या शिपायांचाहि पाठिंबा आहे व गोखल्यांच्या पाठीशीं शालिवाहनाच्या प्रमाणें एक मातीचाहि शिपाई नाही. बळी तो कानपिळी (might is right) ह्या अंतर्राष्ट्रीय कायद्याच्या तत्त्वानें वार्दाच्या विरुद्ध निकाल देण्यास मला बिलकुल हरकत दिसत नाही.

आणि आपण जर परजन आहों, तर दुसऱ्याचें राज्य आपलें व दुसऱ्याचें लष्कर आपलें म्हणून कसें चालेल ? कॉन्स्टिट्यूशनल पद्धतीहि आपल्याला कशी उपयोगी पडेल ? स्वजनांनीं चालविलेल्या राज्ययंत्रांत कॉन्स्टिट्यूशनल पद्धतीनें मागण्या केल्या असतां, त्या हक्कांच्या रूपानें फलरूप होतात. परकी राज्यांत ही पद्धत अत्यंत निरुपयोगी होय. कारण कॉन्स्टिट्यूशनल गवर्नमेंट म्हणजे सुयंत्र राज्यपद्धती. सुयंत्र राज्यपद्धती म्हणजे स्वजनांनीं चालविलेले व्यवस्थित राज्ययंत्र. अर्थात् पंधराशें परकीयांनीं चालविलेल्या राज्ययंत्रांत विगरजोर जे तदितर आपण, त्यांना हात कोण घालूं देईल ?

राज्ययंत्र इंग्रज लोकांचें, हिंदी लोकांचें नाही; हिंदी लोक इंग्रजाहून भिन्न आहेत, एवढेंच म्हणून टौनसेंड गप्प बसत नाही. तो म्हणतो, इंग्लिश व हिंदी ह्या दोघांत एक दुर्भेद्य अंतर आहे:—

Englishmen and Indians are divided by a far deeper chasm, by all that vast body of inherited proclivities, ideas of life, and social habits which we are accustomed to sum up in the one word "colour." What colour may be I do not pretend to know; but it is past question that it is an indication of difference physical, intellectual and moral of the most radical and imperishable kind. The brown man (The Indian) is probably a half-caste. (pp. 90,91,92 ibid.)

आमचें राष्ट्र जे गोखले वगैरे दहा पंधरा लोक-दहा हजार वर्षापूर्वीच्या थोर ऋषींचे शुद्ध वंशज-त्यांना टौनसेंड हाफकॅस्ट म्हणतो. आणि गोखले, फुलकॅस्ट इंग्रज व आपण एक आहों, असें कल्पून व्यवहार करतात. असल्या तिरपगळ्या व्यवहारांत पदोपदीं पराभव झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

येथे कोणा असा प्रश्न करील कीं, ह्यूम, कॉटन, वेडरबर्न, हीं मंडळी हिंदुस्थानाला आपला समजते; इंग्रज आणि हिंदी एक राष्ट्र आहेत म्हणून म्हणते; तें सर्व झूटच काय ? हे सर्व महात्मे खोटेच काय ? डफरीन आणि ह्यूम यांनींच राष्ट्रसभा काढली ना ? आणि त्यांच्या शब्दांत कांहींच किंमत नाहीं ?

ह्यावर उत्तर आहे. इंग्रज व हिंदी हे एक लोक आहेत, त्यांच्यांत वैषम्य, राजकीय किंवा इतर-असण्याचें कारण कांहीं एक नाहीं, वगैरे विधानें करणारे हे ह्यूम वगैरे लोक, पूर्ण वेदान्ती व समदृष्टि तरी आहेत अगर धूर्तांचे राजे तरी आहेत. दोहोंपैकीं कोणत्या चर्चांत हे पडतात, तें खालील हकीकतीवरून अंदाजण्यास सुगम होईल.

दोन वर्षे झालीं, ऐतिहासिक शोधाच्या निमित्तानें कलकत्यास मला दीड दोन महिने रहावें लागले. उष्मा अतोनात होत असल्याकारणानें, कधीकधी फावल्या वेळीं मी बंदरावर जाऊन बसत असे. एके दिवशीं, बहुशः रविवार असावा, असा बसलों असतां एक युरोपीयन गृहस्थ, चाळीस पंचेचाळिसीच्या घरांतला, मजजवळ येऊन, कांहीं वेळ स्तब्ध उभा राहिला व मी ज्या तारवाकडे पहात होतो त्याकडे बोट करून म्हणाला, हीं आगबोट माझी आहे. असेल, म्हणून मी सहज उत्तर दिलें. एवज्यानें, खरें म्हटलें असतां, त्याचें माझे बोलणे संपावें. पण तसा प्रकार झाला नाहीं. बाबू, तुम्हाला बोट बघावयाची असल्यास या, तो मी तुम्हाला दाखवितों, मी बोटीचा कप्तान आहे; असें म्हणून, त्यानें बोटीवर येण्याला मला फार आग्रह केला. मलाही कांहीं तरी करमणूक पाहिजेच होती, तेव्हा त्याचें आमंत्रण मी स्वीकारलें आणि त्याच्या बरोबर बोटीवर गेलों. अर्धा पाऊण तास बोट पहाणें झाल्यावर क्याबिनमध्ये इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारीत बसलों. त्यांत काँग्रेसचेहि नांव निघालें. काँग्रेस ऊर्फ राष्ट्रसभा इजसंबंधीं त्याचे विचार जरा मनन करण्यासारखेच दिसले. तो म्हणाला, तुमची ही राष्ट्रसभा मूळ काढिली कोणी ? मी उत्तर केलें, डफरीन व ह्यूम वगैरे इंग्रजांनीं. यावर तो म्हणाला, मग तुम्ही हिला राष्ट्रसभा कशी म्हणतां ? अमेरिकेंत किंवा इतर कोणत्याहि स्वतंत्र देशांत जीत परका माणूस आहे व जी विशेषतः परक्या माणसांच्या प्रोत्साहनानें निघाली आहे तिला कोणी राष्ट्रसभा म्हणणार नाहीं. डफरीन, ह्यूम, कॉटन, वेडरबर्न, वगैरे मंडळी पंधराशें राज्यकर्त्यांपैकीं आहेत; आणि त्यांचें ज्या समेत अंग आहे, नव्वे वर्चस्व आहे, तीं हिंदी लोकांची राष्ट्रसभा कशी होईल ? नंतर किंचित् हंसून तो म्हणाला, तुम्ही लोक अद्यापि राजकीयदृष्ट्या बाल्यदर्शेत आहां. स्वरभेद अद्याप तुमच्या लक्षांतच नाहीं. मंशय हा पदार्थ अद्याप तुम्हांला शिवला नाहीं. लहान पोरें कान उपटला म्हणजे रागावतात आणि लागलीच पाठींवरून हात फिरविला म्हणजे हसतात, तशां-

तला बालस्वभाव तुमचा आहे. लांडगे कोकरांचे स्नेही होणे ह्या हिंदुस्थानांतच शक्य असल्यास न कळे. एवढे बोलून, तो कांहीं वेळ निमूट बसला आणि एकदम कांहीं नवे आठवल्यासारखे करून व माझा हात दाबून म्हणाला; भल्या माणसा, ऐक, तुला एक कानगोष्ट सांगतो. जाणता व कर्ता कोणताहि युरोपियन माणूस स्वहित व स्वराष्ट्रहित ह्यांना सोडून कोणतेहि काम कधीच करित नसतो. ह्या गृहस्थाचे राष्ट्र अमेरिकेतील युनायटेड स्टेट्स होते आणि ह्याचे आईबाप जर्मन होते.

तेव्हां, सर्व चराचर सृष्टीला समबुद्धीने लेखणारे जे वेदान्ती त्यांपैकी डफरीन वगैरे लोक नाहींत, हे स्पष्ट आहे. ह्या विधानाला आधार वरील अमेरिकन कप्तानाच्या कानगोष्टीचाच तेवढा आहे, असे नाहीं. ह्या लोकांच्या शिकवणीने ज्या दहा वीस मागण्या राष्ट्रसभेने राज्यकर्त्यांपाशी केल्या, त्यांपैकी गेल्या वीस वर्षांत एकहि फलद्रूप झाली नाहीं; इतकेच नव्हे, तर केलेल्या मागण्यांच्या उलट मात्र प्रकार झालेला आहे व दररोज होत आहे. मागण्या मागावयाला शिकविणारे इंग्रज लोक पंधराशे राज्यकर्त्या सिव्हिलियनांपैकीच आणि त्या न देणारे लोक पंधराशे सिव्हिलियन राज्यकर्तेच !

परकीय पंधराशे सिव्हिलियन राज्यकर्त्यांचे प्रमुख जे डफरीन, कॉटन, वेडबर्न वगैरे लोक तेच हिंदी प्रजेचे पुढारी झाले ! मागण्या करणारे जे गृहस्थ तेच त्या पुरविणारे होते. पण त्या पुरवितां मात्र आल्या नाहींत, हे जाहीर आहे.

आतां ह्या मागण्या तरी अशा काय होत्या ते पाहू.

राष्ट्रसभेच्या मुख्य मागण्या खालीलप्रमाणे आहेत:--

१ हिंदुस्थान सरकारने आपल्या उत्पन्नाचा विनियोग हिंदी लोकांच्या समतीने करावा.

२ पंधराशे सिव्हिलियन राज्यकर्त्यांच्या वर्गांत हिंदी लोकांना घ्यावे.

३ लष्करी अंमलदारांत हिंदी लोकांना घ्यावे.

बार्काच्या सर्व मागण्या ह्या तीन मागण्यांच्या आनुषंगिक असून, ह्या तीन मिळाल्या असतां त्या मिळाल्यावजाच आहेत. त्यांतहि पहिली हस्तगत झाली असतां, दुसरी व तिसरी सहजच मिळतात. पैशाची मूठ दाबून धरली, म्हणजे सर्वच कारभार आटोपतो, व जे जे म्हणावे ते ते करण्यास माणूस तयार होतो, हे बीज. सारांश, पहिली मागणी इतर सर्व लहानमोठ्या मागण्यांची बीजभूत आहे. तेव्हां तिची व्यवस्था कशी काय लागली ते प्रथम पाहणे जरूर आहे.

हिंदुस्थानचे राज्य इंग्रज लोकांनी, लढायांत हजारों स्वजनांचे प्राण खर्ची घालून व नानाप्रकारची चाणक्यनीति करून, द्रव्यतृष्णेच्या समाधानार्थ मिळविलेले आहे. ती द्रव्यतृष्णा, महत्संकट सोसून भागाविण्याची वेळ आली असतां, गोखल्यांच्यासारख्या दहापंधरा विगरजोर राष्ट्रसभ्यांच्या वक्तृत्वप्रचुर मागण्यांच्याखातर इंग्रज लोकांनी सोडावी हे संभवते तरी कसे ? मोठमोठ्या लढाया जिंकून व शत्रूला पराकाष्ठेचा नरम करून, नंतर जे जे तह करतात, त्यांत असलीं कलमे असतात. आणीबाणीच्या लढाया, जिंकल्यावर इंग्रज

कंपनीने हिंदुस्थानांतील संस्थानिकांशी जे तह केले आहेत त्यांत अशीच कलमें आहेत. (१) संस्थानिकांच्या उत्पन्नाचे व खर्चाचे हिशेब व बेहेडे इंग्रज कंपनीला दाखविल्या-वांचून मंजूर करूं नये. (२) संस्थानचा सिव्हिलियन-कारभार इंग्रजी एजंटच्या व त्याने नेमलेल्या कामगारांच्या सत्यानं चालावा, व (३) संस्थानच्या लष्करावरील अधिकारी इंग्रज असावे, ही कलमें इंग्रज सरकार व हिंदी संस्थानिक ह्यांच्यामध्ये झालेल्या तहनाम्यांत सांपडतात. शत्रूवर दपटशानें मुलादली जाणारी ही कलमें नुसत्या मागण्यावारी मिळवूं पहाणारे राष्ट्रसभ्य परकीय राष्ट्रांतील मुत्सद्यांच्याकरवीं पोलिटिकल चिल्ड्रन (राजकीयदृष्ट्या मुलें) ही पदवी पावतात; आणि असल्या अशक्य मागण्या मागावयाला शिकविणाऱ्या थोर गृहस्थांना धूर्त ही किताबत द्यावी लागते !!! ब्रिटिश राज्य आणि ह्या मागण्या परस्पर विरोधी वस्तू आहेत, हा सिद्धान्त राष्ट्रसभ्यांना एकविसाव्या वर्षी जरी कळला, तरी महदानंदाचीच गोष्ट झाली, असें होईल.

मुंबईचा माजी गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यानें १९०२ सालीं प्रोग्रेस ऑफ इंडिया, जपान अँड चायना ह्या पुस्तकाच्या १८५ व्या पृष्ठावर ह्या पाहिल्या मागणीवर येणेंप्रमाणें टीका केली आहे:—

Associations of educated natives have been formed which occasionally hold what they call Congress. Perhaps their debates may be regarded as academic; still they have doubtless unintentionally propounded theories incompatible with British Rule, proposing virtually that Native Assemblies should have control over the finances. Probably their ideas may die out of themselves, otherwise they should be discouraged.

काँग्रेस ही वेदान्यांची सभा आहे; ते व्यवहारशून्य पडल्यामुळें न कळत कांहीं तरी काल्पनिक तत्त्वे प्रतिपादितात; तीं ब्रिटिश राज्याशी जुळतीं नाहींत; सबब बहुशः आपसुखाच मरतील; तशीं न मेळीं तर तीं प्रतिपादण्याची मनाई करावी म्हणजे झालें; असा सर रिचर्डचा एकंदर मतलब आहे.

खरोखरच, पंधराशें इंग्लिश राज्यकारभान्यांत, कारभान्यांच्या संरक्षणार्थ ठेविलेल्या सैन्याच्या अधिकाऱ्यांत, व पैशाच्या तिजोरींत हिंदीलोकांचा प्रवेश झाला म्हणजे ब्रिटिश राज्य ह्या शब्दांत कांहीं अर्थच राहिला नाहीं ! प्रवेश करूं देणारे कष्टे वेदान्ती तरी असले पाहिजेत किंवा निखालस दुधखुळे तरी असले पाहिजेत. अन्यथा असला न भूतो न भविष्यति चमत्कार होणें शक्य नाहीं.

ज्याअर्थी बेहेड्यावरील शुष्क वादविवाद तो अमलांत आल्यानंतर वर्ष सहा महिन्यांनीं होतो, ज्या अर्थी सिव्हिल सर्विसचे नियम हिंदी लोकांना बहुतेक अशक्य होत चालले आहेत, व ज्या अर्थी, हिंदी लष्करी अधिकारी नेमावयाचे एकीकडेच राहून पलटणींत हिंदी शिपाईसुद्धां नेमावयाचा कल दिवसेंदिवस कमी चालला आहे, त्या अर्थी राष्ट्रसभेच्या मुख्य मुख्य मागण्या ब्रिटिश राज्यांत अशक्य आहेत, हेंच खरे.

येणेप्रमाणे ह्या विलक्षण मागण्या नुसत्या मागण्याने मिळणे अशक्य आहे असे जर अनुभवाने व युक्तीने सिद्ध होत आहे, तर मग नामदार गोखले विलायतेला कशाला जातात ? व कोणाच्या जोरावर जातात ?

राष्ट्रसभेच्या अशक्य अर्जाकडे पंधराशे सिव्हिलियन राज्यकर्ते किंवा लंडनांतील इंडिया कौन्सिलांतील सिव्हिलियन, विलकुल लक्ष देत नाहीत, हे आतां अनुभवाने राष्ट्रसभेस कळून चुकले आहे. आतां तिची भिस्त इंग्लंडांतील पार्लमेंट, इंग्लंडांतील मध्यम लोक व इंग्लंडांतील मजूर लोक ह्यांच्यावर आहे. ते तरी हिच्या नवसाला पावोत, म्हणजे सर्व मानवी इतिहासांत जी गोष्ट कधी कोठे घडून आली नाही, ती हिंदुस्थानांत घडेल. लढाईविढाईशिवाय हिंदुस्थानचे राज्य कमावण्याचा चमत्कार नच होईल, असे सांगवत नाही. कारण भविष्यत्काळीं काय होईल, ते कोण सांगू शकेल ?

पैकी, पार्लमेंटांत राष्ट्रसभेच्या मागण्यांची डाळ कितपत रिजेल त्याचा नक्की अंदाज करण्याची साधने आहेत. “अठराव्या शतकांतील आयर्लंडचा इतिहास” ह्या नांवाखाली लेकी नामक इतिहासकाराने दोन मोठमोठी बाडे लिहिली आहेत. त्या बाडांच्या शेवटी आयर्लंड व हिंदुस्थान ह्यांची तुलना करून, त्याने अगदीं शेवटी खालील गुरुमंत्र नमूद करून ठेविला आहे.

“India should never be allowed to enter the vortex of English Party politics.”

मूळग्रंथ हाताशी नसल्यामुळे, वाक्य अंदाजाने लिहिले आहे. परंतु, मतलब घालविलेला नाही. लेकीचा उपदेश लिबरल, कान्झर्वेटिव, साल्सबरी व मोर्ले, हे पक्षांध न होतां अक्षरशः गिरवीत आहेत, हे सर्वांना महशूर आहे. तेव्हां पार्लमेंटचे द्वार राष्ट्रसभेला बंद आहे, असे धरून चालण्यास कांहीं हरकत नाही.

पार्लमेंटांत बडे लोक व मध्यम लोक असतात व त्यांचेच पंधराशे मुले हिंदुस्थानांत राज्यकर्ते होतात. तेव्हां तेहि आपल्या पंधराशे मुलांच्या विरुद्ध राष्ट्रसभेची तक्रार ऐकतील, हे संभवत नाही.

रहातां राहिले इंग्लिश मजूरदार लोक. ह्या मजूरदार लोकांनाच ब्रिटिश डिमोक्रेसी, ब्रिटिश प्रोलेटेरीएट वगैरे इतर नामाभिधाने आहेत. ब्रिटिश नोबिलिटी अँड मिडलक्लास ह्यांना ब्रिटिश एम्पायर इन् इंडियाची ओळख आज शेदीडशे वर्षांपासून आहे. ब्रिटिश प्रोलेटेरीएटला मात्र असावी तितकी ब्रिटिश एम्पायर इन् इंडियाची ओळख नाही. ती ओळख करून देण्याला मेसर्स ह्यूम, वेडबर्न, कॅटन वगैरे मंडळी नामदार गोखल्यांना बोलावीत आहे. हिंदुस्थानांत आपल्या जातभाईनीं केवढे मोठे साम्राज्य कमावून ठेविले आहे, ही जागृति त्या लोकांना एकदां झाली, म्हणजे-म्हणजे-म्हणजे पंधराशे राज्यकर्त्यांच्या ऐवजी पंधरा लक्ष राज्यकर्त्यांविरुद्ध राष्ट्रसभेला तक्रार करावी लागेल. कोणापाशीं ते तो जगन्नियंता परमेश्वर जाणे ! कधीकधी हालवून खुटा बळकट होतो.

मराठीतील शुद्धलेखनासंबंधी व विराम- चिन्हांसंबंधी काही सूचना

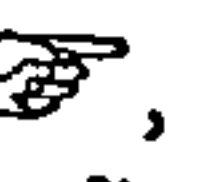

१ +महाराष्ट्रातील ग्रंथकारांना व लेखकांना इंग्रजी विरामचिन्हांची ओळख होईतोपर्यंत १, ॥, :, ह्या तीन विरामचिन्हांखेरीज इतर चिन्हे माहीत नव्हती. ओवी, अभंग, किंवा श्लोक ह्यांच्या प्रथम चरणाच्या शेवटी एक रेघ, द्वितीय चरणाच्या शेवटी एक किंवा दोन रेघा, अथवा : हे चिन्ह व चतुर्थचरणाच्या अंती, दोन रेघा, आंकडा व दोन रेघा, अशी चिन्हे पद्यांत इंग्रजीच्या संसर्गापूर्वीहि देत असत व सध्यांहि देत असतात. ह्या चिन्हांखेरीज, स्वल्पविराम, अर्धविराम, उद्गार, प्रश्न, शंका, वगैरेचीं चिन्हे वापरण्याची चाल मराठी पद्यांत तर नव्हतीच, परंतु गद्यांतहि नव्हती. पद्य फारकरून बाळबोधीत लिहीत; आणि त्यांत कोठे अक्षर गळले असल्यास तेथे काकपद ^ करून समासावर त्याचा शोध घालीत; कोठे अक्षर जास्त झाले असल्यास अगर नको असल्यास त्यावर हरताळ किंवा गंध फाशीत; अथवा = शुद्धिचिन्ह घालीत; कोठे शब्दसमूहाचे महत्त्व दर्शविण्याचे असल्यास त्या भोवती कंस घालीत, व कोठे पदच्छेद करावयाचा असल्यास छेदस्थली वरच्या बाजूस । उभी रेघ देत. एकूण, काकपद ^, शुद्धिचिन्ह =, ऊर्ध्वरेषा ।, व कंस ( ), हीं चार चिन्हे पद्यांत योजीत. गद्य बाळबोधीत व फारकरून मोडीत लिहीत. बाळबोधी पद्य शास्त्री, वैदिक व स्त्रिया लिहीत व त्यांत वाक्य किंवा विचार पूर्ण झालासा वाटला म्हणजे । एक उभी रेघ देत. कारकून, बखरकार वगैरे फर्डे लेखक मोडीत लिहीत व कोणत्याच चिन्हाचा प्रायः उपयोग करीत नसत. एक बाब संपली म्हणजे नवीन रकाना सुरू करीत ह्याखेरीज लेख व त्यांतील विचार स्पष्ट करण्यास जास्त कांहीं एक सोय करीत नसत. मजजवळ एक शिवाजीची दोनशें वर्षापूर्वी मोडीत लिहिलेली बखर आहे. तीत प्रत्येक नवीन बाबीला नवा रकाना सुरू केलेला आहे. परंतु, शेदोनशें बखरी माझ्या पहाण्यांत आल्या, त्यांत ह्या एकट्याच बखरीत हा प्रकार दृष्टीस पडला. रकाने व विरामचिन्हे ह्यांचा अभाव एकट्या मराठीतच तेवढा आहे असे समजून भागाव्याचे नाही. मजजवळ जुनीं दोनचारशें वर्षांचीं फारशी गद्य व पद्य टिपणें, तवारिखा, पद्ये व गद्ये आहेत व त्यांतहि विरामचिन्हांचा व रकान्यांचा अभावच आहे. ह्यावरून असे मात्र समजू नये कीं ह्या कामीं फारशांचेच अनुकरण मराठीनें केले. कारण, ग्रंथ, पद्ये, गद्ये, टिपणें, मायने, हिशेब कर्जरोखें, दानपत्रें, आज्ञापत्रें, ज्ञानेश्वराच्या व हेमाडपंताच्या वेळीं, फारशांचे प्राबल्य होण्याच्या पूर्वी मोडीत व बाळबोधीत लिहिले जातच होतों. फारशी तवारिखा

+ हा लेख विश्ववृत्त मासिकांतील आहे.

मराठ्यांच्या दृष्टीस पडण्यापूर्वी पवाडे, प्रशस्ति व बखरी मराठीत लिहिण्याची चाल होती. पवाडा व प्रशस्ति हे तर अस्सल प्राकृत व संस्कृत शब्द आहेत. त्याप्रमाणेच, बखर हा शब्द देखील अस्सल प्राकृत आहे. भाष-भाष, भख, बख ह्या धातूपासून बकणे, बखर हे शब्द निघाले आहेत. बखर हा शब्द कोणत्याहि फारशी किंवा आरबी कोशांत नाही. खबर खबरनवीस, अखबरनवीस, हे शब्द आरबी फारशी आहेत. परंतु खबर ह्या फारशी शब्दाचा बखर ह्या मराठी शब्दाशी कांहीएक संबंध नाही. खबर ह्या शब्दांतील अक्षरांचा विपर्यास होऊन बखर हा शब्द निर्माण झाला, अशीहि व्युत्पत्ती करवत नाही. अशाकरितां कीं, कोणत्याहि फारशी कोशांत खबर ह्या शब्दाचे विपर्यासाने बखर असें रूप दिलेले आढळत नाही. शिवाय, बखर हा शब्द मी ज्या पांच चार फारशी तवारिखा पाहिल्या आहेत त्यांत कोठेहि आलेला नाही. खेरीज, खबर, अख-बार, ह्या शब्दांचा अर्थ बातेमा असा आहे; बखर ह्या शब्दाचा अर्थ इतिहास, आख्यान, असा होतो. त्यांतून ज्याअर्थी बकासुराची बखर, पांडवांची बखर, असें शब्द वापरण्याचा परिपाठ महाराष्ट्रांत फारा दिवसांचा आहे व बकासुर व पांडव ह्या संस्कृत शब्दांशी बखर ह्या शब्दाची संगति जुळविलेली आहे, त्याअर्थी बखर हा शब्द फारशी नाही असें म्हणणे रास्त होते. अर्थात् बखर हा शब्द अस्सल प्राकृत आहे व बखरी लिहिण्याचा परिपाठ, फारशी भाषेशी मराठीची मुलाखत होण्याच्या पूर्वीपासूनचा आहे; हे उघड आहे. तेव्हां विरामचिन्हांचा व रकान्यांचा अभाव फारशांच्या अनुकरणाने मराठीत शिरला नसून मराठीत हा अभाव पूर्वीपासूनचा, पुरातनच आहे असें होते. ह्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थे दुसरे असें एक प्रमाण देतां येते कीं मराठी पद्यांतील ;, !, ||, ^, =, ।, ( ) हीं सात चिन्हे फारशी पद्यांत नाहींत. तेव्हां मराठी गद्य व पद्य लेख चिन्हांशिवाय व रकान्यांशिवाय लिहिण्याची पद्धत मराठीत अनुकरणाने आली नसून स्वतंत्र आहे. इतके मात्र स्पष्ट आहे कीं, मराठी-प्रमाणेच फारशीतहि चिन्हरहित व बिनरकान्याची लेखनपद्धती असल्यामुळे, मराठीची फारशीशी गांठ पडली त्यावेळेस, मराठीला चिन्हे व रकाने ह्या दोन बाबतींत उचापत करण्याजोगा सावकार सांपडला नाही. कारण, दोन्ही भाषा ह्या कामी सारख्याच लंगड्या होत्या.

२ मराठी भाषेची विरामचिन्हांसंबंधी अशी अवस्था असतां, तिचा इंग्रजी लेखन-पद्धतीशी परिचय झाला व त्या पद्धतीतील बहुतेक सर्व विरामचिन्हे तिनें उचललीं. स्वल्पविराम, अर्धविराम; दीर्घविराम; पूर्णविराम, दीर्घविराम व तपशीलः—, तपशील—, दुतपशील — —, लघुकंस ( ), चतुष्कोण कंस [ ], जोड अवतरण “ ” एकेरी अवतरण ‘ ’, प्रश्नचिन्ह ? , उद्गारचिन्ह ! , अधिकचिन्ह + + + , बिंदुमाला ..., चक्र x , बिंदुचक्र .x., नक्षत्र *, रकाना § , हस्त || अंगुली , वगैरे चिन्हे व टीपा-चिन्हे मराठी लेखनपद्धतीत आतां इतकीं रूढ झालेली आहेत कीं तीं जातीचीं मराठी-

सीलच आहेत, असे वाटावयाला लागले आहे. वक्रवर्ण ज्यास इंग्रजीत Italics म्हणतात, तोही नुक्ताच शेट तुकाराम जावजी ह्यांनी पाडला आहे. विशेषनामांचें आय अक्षर स्थूल ठशांनी छापण्याचीहि पद्धत आपल्याकडे आहे. परंतु, स्थूल अक्षरांची मातबरी इंग्रजीला जशी आहे तशी मराठीला असण्याचें मोठेसं कारण नाहीं. कां कीं, इंग्रजी वर्णमालेत व लेखनपद्धतीत स्थूल, सूक्ष्म असा अक्षरांचा भेद आहे. वाक्याच्या प्रारंभीचें अक्षर, विशेष नामाच्या प्रारंभीचें अक्षर, I, o, oh, वगैरे अक्षरें स्थूल काढून बाकीचीं अक्षरें सूक्ष्म लिहिण्याचा विचित्र परिपाठ इंग्रजीत असल्यामुळे, स्थूल अक्षरांचें कार्य इंग्रजी लेखनपद्धतीत भासमान होतें. आतां, खरें पाहिलें तर, इंग्रजी लेखनपद्धतीत सर्वच अक्षरें स्थूल असतां किंवा सर्वच अक्षरें सूक्ष्म असतीं तरी चालले असतें. स्थूलवर्णाकरितां मोठीं अक्षरें व सूक्ष्म वर्णाकरितां लहान अर्धमोडी अक्षरें काढण्याचा जो इंग्रजीत प्रघात आहे त्यांत उपयुक्तता किंवा सयुक्तता ह्यांचा फारसा भाग आहे, असे सिद्ध केलेले कोठें माझ्या पहाण्यांत नाहीं. स्थूल व सूक्ष्म अक्षरें लिहिण्याचा प्रघात इंग्रजीत केवळ पूर्वपरंपरागत आहे व युक्तीच्या दृष्टीने ह्या भेदाचें सशास्त्र समर्थन करतां येण्यासारखें नाहीं. असेहि असून, रोमन अक्षरांनी शब्द लिहिणारी युरोपांतील व अमेरिकेंतील राष्ट्रे आज शेकडों वर्षे ही स्थूल व सूक्ष्म अशीं दुबार मेहनतीचीं अक्षरें लिहिण्याची पद्धत सोडून, स्थूलाक्षरात्मक किंवा सूक्ष्माक्षरात्मक एकच अक्षरपद्धत कां स्वीकारित नाहींत तें नीटसे उलगडत नाहीं. ह्या बाबतीत शास्त्र व युक्ति ह्यांपेक्षां पूर्वपरंपरेचा पगडा ह्या राष्ट्रांवर फारच बसलेला दिसतो. कदाचित्, सर्व जगाची सुधारणा केल्यानंतर, मग आपल्या घराची सुधारणा करावी, असाहि ह्या परहितैकपरायण राष्ट्रांचा मनोदय असल्यास न कळे ! रोमन अक्षरांच्या ह्या दोन तऱ्हा उद्भवण्याचें कारण असे दिसतें कीं, मुद्रणकला युरोपांत प्रथम सुरू झाली तेव्हां युरोपांतील लाटिन व साक्सन राष्ट्रांत सर्व हस्तलिखित पुस्तकें व पोथ्या रोमन मोडीत लिहिण्याची चढिवाट होती. रोमन बाळबोधोत किंवा स्थूलाक्षरांत लिहिणे प्रायः प्रचारांत नव्हतें. त्यामुळे क्वाकस्टन वगैरे, जे पहिले छापक झाले त्यांनी, रोमन मोडीचेंच वळण प्रथम घेतलें व तेंच पुढें गतानुगतिक न्यायानें प्रचलित झालें. पश्चिमयुरोपांत बहुतेक सर्व लेखी व्यवहार रोमन मोडीतच होतो; रोमन बाळबोधोत बिलकुल होत नाहीं. पुस्तकांच्या मूळ प्रती रोमन मोडीत सध्यां होतात व पूर्वी होत होत्या. त्यामुळे मोडी अक्षरांच्या धर्तावर छापिलेले सूक्ष्म अक्षरांचे ठसे तयार करावे लागले; व प्रथम प्रथम विरामचिन्हांचा फारसा प्रचार नसल्यामुळे, नवीन वाक्य सुरू करावयाचें असल्यास स्थूल रोमन ठशांचा उपयोग करूं लागले. स्थूल व सूक्ष्म, किंवा बाळबोध व मोडी किंवा अर्धमोडी ठसे व अक्षरें निर्माण होण्याची युरोपांत ही अशीं कारणें होती. आपल्याकडे त्या कारणांचा अभाव आहे. एकतर, पोथ्या, पुस्तकें, निबंध, वगैरेचें लिहिणे आपल्या इकडे बाळबोधोत होत असतें; त्यामुळे, प्रथम शिल्लेवर किंवा ठशांनी पुस्तकें छापण्याची सुरवात इकडे झाली तेव्हां बाळबोधी अक्षरांनीच छापण्याचा प्रघात सुरू झाला. दुसरें, बखरीत वगैरे मोडीत लिहिलेले ग्रंथ छापण्याची जेव्हां वेळ आली, तेव्हां असे आढळून आले कीं, मोडीत ऱ्हस्वदीर्घाचा व मात्रानुस्वाराचा भेदाभेद बिलकूल नसल्याकारणानें, मोडी ठसे पाडून

शुद्ध ग्रंथ निघणें अशक्य आहे. मोडी ठसे वापरल्याने वाक्ये किती अशुद्ध राहतात याचा ठळक मासला पहावयाचा असल्यास, मुंबईतील मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत असणाऱ्या व इ. स. १८१३ साली कलकत्ता येथे छापलेल्या एका बखरीचा मासला उत्तमोत्तम आहे. मोडी जसे आपण लिहितो तशीच बहुतेक ही बखर छापली आहे. परंतु तीत न्हस्व दीर्घाच्या चुकांची, विरामचिन्हांच्या अभावांची व रकानांच्या नसणेपणाची रेलचेल आहे. सारांश, मोडीत एखादा ग्रंथ छापण्यास प्रवृत्त व्हावयाचे म्हणजे शुद्ध, नागरी, बालबोध लिपी टाकून मुद्दाम अशुद्ध, मोडकी व दुर्बोध अक्षरपद्धती जाणूनबुजून स्वीकारणे आहे. तेव्हा मोडीचे वळण पाहिल्या छापकांनी घेतले नाही हे फार समंजसपणाचे काम झाले. असाच समंजसपणा युरोपांतील पाहिल्या छापकांनी दाखविला असतां तर फार उत्तम होतें. परंतु, युरोपांतील लोकांना मोठ्या कमीपणाची गोष्ट की, त्यांच्या पाहिल्या-छापकांना हा शहाणपणा सुचला नाही. मोडी रोमन अक्षरांचे ठसे छापण्याला घेतल्याने, बालबोध व मोडी असे दुहेरी ठसे पश्चिमयुरोपांतील लोकांना वापरावे लागतात. ही दुहेरी घालमेल मराठीत शिरली नाही हा आपल्याइकडील जोडान्यांना मोठाच फायदा आहे. नाही तर, टशांच्या पेठ्या फारच लांबरुंद होऊन, ठसे जुळतांना जोडान्यांची फारच तारांबळ उडाली असती. पण, टशांचा खप जास्त होऊं लागल्याने ठसान्यांच्या धंद्याला मात्र निःसंशय जास्त तेजी आली असती.

३ असो. इंग्रजीचा कमीपणा कांहीं कां असेना, आपल्या मराठीत हा दुहेरी गोंधळ शिरला नाही ही समाधानाची गोष्ट आहे. विशेषनामांच्या आद्याक्षरी त्याच आकाराचा जाडा काळा ठसा वापरला म्हणजे इंग्रजी Capital अक्षरांचे काम मराठीत भागण्यासारखे आहे. त्याकरितां मोठ्या आकाराचा ठसा वापरण्याचे बिलकुल कारण नाही. अर्थात् दर नव्या वाक्यागणिक इंग्रजीत एक अगडबंब डोंगळा रोमन ठसा वापरण्याने कोणत्याही इंग्रजी पुस्तकाचे प्रत्येक पान जें पांचपंचवीस ठिकाणीं डागळलेले दिसते व त्या डागांत i, o वगैरे अक्षरांच्या ठश्यांची भर पडून जो बेढबपणा येतो, तो मराठी पुस्तकांच्या पानांत आढळत नाही. तेव्हां मराठी ग्रंथांचीं पृष्ठे इंग्रजीप्रमाणें डागळलेलीं न दिसावीं अशी इच्छा असेल, तर वाक्याचे आद्याक्षर व विशेषनामांचे आद्याक्षर इतर अक्षरांच्या आकाराच्या व काळ्या ठश्यांनीं छापवे; जास्त मोठ्या आकाराचा ठसा घेऊं नये. केवळ इंग्रजीच पद्धत सररहा स्वीकारण्यांत सौरस्य नाही. मार्गाल परंपरा न पहातां, केवळ इंग्रजीच विरामचिन्हांचे अनुकरण केल्याने, कारण नसतांना, कांहीं चिन्हे मराठीत हलगर्जीपणाने घेतलीं गेलीं आहेत. उदाहरणार्थ, पूर्णविरामाचे शून्य ध्या. पूर्णविराम दाखविण्याकरितां संस्कृतांत, प्राकृतांत, व जुन्या मराठी गद्यांत व पद्यांत । किंवा ॥ रेघा देण्याचा चाल असे. तीच चाल जर आपण ठेविली असती तर कांहीं बिघडल नसतें, उलटा एक फायदाच होता. तो असा की, इंग्रजीत एखाद्या शब्दाचा संक्षेप करावयाचा असला म्हणजे त्या शब्दाचे आद्याक्षर लिहून पुढे पूर्णविरामाचे शून्य देतात. उदाहरणार्थ, B. A. C. B. म्हणजे एकच चिन्ह दोन कार्याकरितां योजले जाते. ही योजना केव्हांहि

अशाब्रच समजली पाहिजे. एखाद्या नवख्याला पूर्णविरामाची खूण शून्य असतें अशी माहिती दिली व संक्षिप्त शब्दाच्या आद्याक्षरापुढेहि हेंच शून्य देतात हें त्याला माहित नसलें, तर संक्षिप्त शब्दाच्या तेथें तो हटकून आडखळण्याचा संभव आहे. समजा कीं, जगांतील इतर जुन्या भाषांप्रमाणें इंग्रजी भाषा पुढें मागें कालान्तरानें मृतप्राय झाली; व मृत झाल्यावर हजार पांचशें वर्षांनीं, ज्याप्रमाणें असूरियांतल्या बाबिलोन किंवा निनेव्हे शहरांतील राजवाड्यांच्या वखळी उकरून अमेरिकन प्राचीन-लेखसंशोधक मोडकेतोडके इष्टिकालेख शोधून काढतात, त्याप्रमाणें भविष्यत्कालान एखादा खटपटी संशोधक उद्ध्वस्त झालेल्या लंडनांतील सेंट पॉलच्या इमारतीची वखळ उकरून, आंतील आंग्लमहापुरुषांच्या फुटक्या व छिन्नाभिन्न समाधीवरील पुसट लख वाचूं लागला; व इंग्रजांत पूर्णविरामाचें चिन्ह शून्य असतें अशी माहिती त्यानें, मोठ्या प्रयासानें पांच पंचवीस वर्षे श्रम करून व अनेक समव्यवसायी विद्वानांशीं एकाद दुसऱ्या फाटक्या तुटक्या इंग्रजी चोपड्याच्या अर्ध्यामुर्च्या आधाराच्या लंगड्या टेंकूच्या भिस्तीवर वाद करून, मिळविली; आणि इतकी यातायात करून कर्मधर्मसंयोगानें चर्चस्थ महापुरुषांच्या समाधीवरील लेखांत C. B. किंवा V. C. ह्या अक्षरांपुढील शून्यांचा अर्थ करण्याची त्याला पाळी आली व हें शून्य पूर्णविरामाचें आहे कीं कसलें आहे, ह्याचा निर्णय करण्याचा प्रसंग त्याच्यावर येऊन बेतला. समजा कीं, अशा बिकट पेचांत एकादा इतिहासप्रिय संशोधक सांपडला;—असे भ्रामक पेंच मिसर, बब्बुल, असूर ह्या देशांतील लेख वाचतांना संशोधकांना पडलेले आहेत—आणि, इंग्रजांत पूर्णविरामाचें चिन्ह भरोंव शून्य असतें अशी आजपर्यंतच्या माहितीवरून आपली खात्री आहे; तेव्हां ह्या C. B. V. C. पुढील शून्यें हि पूर्णविरामाचीच निःसंशय असली पाहिजेत; आणि अशी जर गोष्ट आहे तर ह्या पूर्णविरामांतील एकेक अक्षर संबंद व पूर्ण वाक्य असलें पाहिजे; वगैरे नानाप्रकारचे तर्कवितर्क तो करूं लागला. अशा स्थितींत तो इतिहाससंशोधक असतांना, एखाद्या इंग्रज वैयाकरणाचें भूत भूर्त रूप धारण करून त्यांच्यापुढें आलें व म्हणूं लागलें कीं, बावारे ! C. B. V. C. ह्या अक्षरापुढील शून्य संक्षेपदर्शक आहे, पूर्णविरामदर्शक नाही. वैयाकरणाचें हें विशदीकरण ऐकून, विरामचिन्हासंबंधीं व इंग्रजांत जी इतर धरसोड आहे तिचें सदर इतिहाससंशोधकाला किती बरें आश्चर्य वाटेल ! अशा समयां, संशोधक सपशेल चुकला असें म्हणण्यास इंग्रज वैयाकरणाचें तें भूतहि धजावणार नाही. मग तुमच्या आमच्या सारख्या त्रयम्याचें मत येथें काय पडेल त्याची तर चर्चाच करावयाला नको. कोणीहि सामान्य न्यायबुद्धि त्रयस्थ असें म्हणेल कीं, हा इतिहाससंशोधक चुकला असें म्हणण्यापेक्षां, इंग्रजी चिन्हपद्धतीच ह्या बाबींत चुकली, असें म्हणणें न्याय्य आहे. सारांश, सांगावयाचा मुद्दा काय कीं, पूर्णविरामाला व संक्षेपाला इंग्रजांत दोन भिन्न चिन्हे असतीं म्हणजे घोटाळ्याला कांहींएक कारण उरते ना; आणि इंग्रजांत हा घोटाळा नसता, म्हणजे इंग्रजांच्या पाठांमागून आंधळ्यांनें चालत जाणारी आपल्या इकडीलहि चिन्हपद्धति व्यंग रहाती ना. वर जो कौटिकम इंग्रजी पूर्णविराम व

संक्षेप ह्यांच्या चिन्हांसंबंधाने केला आहे तोच सध्यांच्या मराठीतील ह्या बाबींना लागू पडतो. इत्यादि शब्दाचा संक्षेप इ. इ. इ., राजमान्य राजश्री ह्याचा संक्षेप रा, रा., विनंति विशेष ह्याचा संक्षेप वि. वि. वगैरे संक्षेपांतील शून्यांच्या ऐवजा दुसरे कांहीं तरी चिन्ह हवे होते. पूर्णविरामाबद्दल, भरीव शून्य न देतां एक रेघ जर देण्याची पद्धत पडली, तर ह्या शून्याचा उपयोग संक्षेपार्थी केंदाचित् करतां येईल. जुन्या मोडीत 'वितपशिल' बद्दल विया 'दिम्मत् बद्दल द्या, 'निसबत्' बद्दल निया, 'मजकूर' बद्दल मा, राजमान्यराजश्री बद्दल राा राा, विनंति विशेष बद्दल विया विया अशी संक्षेपाने लिहिण्याची चाल होती व आहे. म्हणजे संक्षेपार्थी आ दुरेघीचा उपयोग करित असत. परंतु ही दुरेघ हि सध्यां छपील पुस्तकांत दिसत नाही. तिच्याऐवजी इंग्रजी शून्याचाच उपयोग करतात. ह्यांत कोणता फायदा झाला ते सांगवत नाही. जुन्या परंपरेला निरर्थक सोडून, नवीन दोष मात्र पदरांत घेण्याचे श्रेय ह्या अविचारामुळे मिळाले, हे मात्र खरे आहे.

४ युरोपीयन चिन्हपद्धतीत पूर्णविराम व संक्षेप ह्यांच्या शून्यासंबंधांचे तेवढा घोटाळा आहे असे नाही. इतर चिन्हांचीहि व्यवस्था म्हणण्यासारखी समाधानकारक नाही. इंग्रजी प्रश्नचिन्ह घ्या. ह्या चिन्हांत वरती कांहींशी अर्ध्या निठव्यासारखी आकृती असून, खाली पूर्णविरामाचे चिन्ह असते. म्हणजे अर्धे निठवे आणि शून्य अशा दोन चिन्हांच्या जोडणीने हे प्रश्नचिन्ह निपजले आहे. आतां ज्याअर्थी शून्याचा अर्थ पूर्ण विराम धरावा असा पूर्वसंकेत आहे, त्याअर्थी निठवेच तेवढे प्रश्नाचे द्योतक आहे असे निर्विवाद ठरते; आणि अशी जर गोष्ट आहे, तर वास्तविक दृष्ट्या, ह्या निठव्याचाच तेवढा उपयोग प्रश्नचिन्हप्रकाशनार्थ करणे सशक्य आहे; त्याला शून्याचा आणीक जोड देण्यांत कांहीं एक मतलब नाही. हे निठवेच तेवढे प्रश्नद्योतक आहे ह्या विधानाला समर्थक असे एक जबरं कारण आहे. ते हे की How do you do ? अशा प्रश्नार्थक पूर्ण वाक्याच्या शेवटी इंग्रजी प्रश्नचिन्हांतील निठव्याच्या खालील शून्य पूर्णविरामदर्शक समजण्याचा परिपाठ सार्वत्रिक आहे. येथे शून्याचा अर्थ जर पूर्णविराम नसता व शून्य प्रश्नचिन्हाच्या अंगभूत असते, तर प्रश्नाचे निठवे व शून्य देऊन पूर्णविरामाचे आणीक एक शून्य घावे लागले असते. म्हणजे वरील इंग्रजी वाक्य How do you do ? असे लिहावे लागले असते. परंतु असा लिहिण्याचा प्रघात इंग्रजीत नाही. अर्थात्, निठव्याखालील शून्य प्रश्नार्थक नसून पूर्णविरामदर्शक आहे हे सिद्ध आहे. परंतु या सिद्धांताला एक अडचण येते ती अशी: where did you go ? what did you speak ? How did you behave ? were some of the questions Tom's father asked. अशासारखे एखादे वाक्य असले तर त्यांतील प्रश्नचिन्हांचा अर्थ काय समजावयाचा ? ही तिन्ही वाक्ये ह्या क्रियापदांचे कर्ते आहेत. ही वाक्ये जर प्रश्नार्थक नसून, केवळ विध्यर्थक असती, तर ह्या प्रत्येक वाक्याच्या शेवटी एकेक स्वल्पविराम येता; परंतु ही वाक्ये प्रश्नार्थक असल्यामुळे स्वल्पविरामाचे काम निठव्याखालील पूर्णविरामाच्या शून्यानेच भागवून घ्यावे लागत आहे. याचा अर्थ असा होतो की, येथे निठव्याखालील शून्य स्वल्पविरामदर्शक आहे.

म्हणजे, इंग्रजांतिल प्रश्नचिन्हांतील शून्य कधी पूर्णविरामाचेंहि काम करतें व कधी स्वल्प-विरामाचेंहि काम करतें, अशी निष्पत्ति प्राप्त होते. प्रश्नवाक्य संयुक्त असल्यास, निठव्याखालील शून्याला कधी अर्धविरामाचें व कधी दीर्घविरामाचेंहि काम करावें लागेल. सारांश, हें शून्य वाटेल त्या विरामाचें दर्शक होऊं शकेल ! बरें; वरील वाक्य Where did you go ?, What did you speak ?, how did you behave? , केवळ Where did you go?; what did you speak ? ; How did you behave ? ; Were some of the questions Tom's father asked, असे उल्लेखिलें, तर निठव्याखालील शून्याचा कांहींच अर्थ होत नाहीं; केवळ अजागलस्तनांप्रमाणें निठव्याखालीं तें निरर्थक लोंबकळत रहातें ! वरतीं तर निठव्याखालील शून्य पूर्णविरामदर्शक आहे असा सिद्धान्त निष्पन्न झाला होता; त्याला ह्या नुकत्याच केलेल्या सिद्धान्तें हरताळ लागतो. तेव्हां ह्या परस्परविरोधाला तोड कोणती काढावी ? माझ्या मतें, ह्या विरोधाला तोड एकच आहे. ती कोणती ? तर, प्रश्नाचें दर्शक एकटें निठवेंच समजून, स्वल्पप्रश्न?, अर्धप्रश्न? पूर्ण प्रश्न ? व प्रश्न?, अशीं चार निरनिराळीं प्रश्नचिन्हे नवीन निर्माण केलीं पाहिजेत. त्यां शिवाय यथास्थित जम बसावयाचा नाहीं. एखाद्या शब्दाच्या अर्थाबद्दल किंवा योजनेबद्दल शंका प्रदर्शवावयाची असेल तेव्हां त्या शब्दापुढें नुसता प्रश्न करावा; आणि स्वल्पवाक्यापुढें स्वल्पप्रश्न, अर्धसंयुक्त वाक्यापुढें अर्धप्रश्न, व पूर्णवाक्यापुढें पूर्णप्रश्न घालावा ; म्हणजे कोणत्याहि प्रकारच्या शंकेला जागा रहात नाहीं.

५ उद्गारचिन्हाचा हि इंग्रजांत असाच घोटाळा आहे. वरून खालीं लोलकाप्रमाणें निमुळता होत जाणारा एक उभा फटकारा व त्याच्या खालीं एक शून्य मिळून इंग्रजी उद्गारचिन्ह होतें. हें शब्दाच्या, स्वल्प वाक्याच्या, अर्धवाक्याच्या किंवा पूर्णवाक्याच्या पुढें येतें व प्रश्नचिन्हाप्रमाणेंच नानाप्रकारच्या शंका उत्पन्न करतें. O God ! My Lord ! Thy works are great ! ह्या वाक्यांत God ह्या शब्दापुढें व Thy works are great ह्या वाक्यापुढें उद्गारचिन्ह व पूर्णविरामाचें चिन्ह आहे. प्रश्नचिन्हाची प्रकिया येथें लाविली असतां, असें दिसतें कीं, God ह्या शब्दापुढें उद्गार व पुढील वाक्याच्या शेवटीं पूर्ण उद्गार पाहिजे. तात्पर्य, उद्गारचिन्हे चार प्रकारचीं हवीत; उद्गार, स्वल्प उद्गार !, अर्ध उद्गार ! व पूर्ण उद्गार !

६ येणेंप्रमाणें इंग्रजी विरामचिन्हांत संक्षेपाचिन्ह अजीबात नवें पाहिजे; व प्रश्न स्वल्पप्रश्न, अर्धप्रश्न, उद्गार, स्वल्प उद्गार, अर्धउद्गार अशीं सहा चिन्हे हि नवींच तयार केलीं पाहिजेत. म्हणजे वाक्यांतील विरामांची संगति यथास्थित बसते. आतां युरोपियन विरामचिन्हांत व्यंगे काय आहेत ह्यांचा जो हा ऊहापोह केला त्यांतील मनलब एवढाच आहे कीं, जीं विरामचिन्हे आपण युरोपियन लोकांपासून उसनीं घेतलीं आहेत, तीं जशींची तशीं न घेतां नीट सुधारून आपल्या उपयोगी पडतील अशीं करून घ्यावीं. ऐतिहासिक लेख व काव्यग्रंथ छापतांना मला ह्या युरोपियन विरामचिन्हांतील व्यंगांची अडचण फार भासमान झाली. ऐतिहासिक लेखांतील एका संबंध वाक्यांत एक प्रधान वाक्य, व दहां पांच गौण वाक्ये व

त्या गौण वाक्यांत दोन चार प्रश्न वाक्ये असा प्रकार वारंवार येतो. अशा स्थळां प्रश्नवाक्यांच्या पुढे पूर्ण प्रश्न घालावा तर ते विचित्र दिसते. कारण प्रश्नवाक्याच्या पुढे लगेच एखादें विध्यर्थां गौण वाक्य येतें व हीं दोन्ही वाक्ये शेवटल्या किंवा पहिल्या प्रधान वाक्याला अंकित असतात, प्रश्नवाक्य व विधिवाक्य हीं दोन्ही गौण असतात; त्यांच्यामध्ये पूर्ण प्रश्न घातला, तर प्रश्नवाक्याच्या शेवटीं पूर्णविराम झाला, असा वाचकांचा समज होतो. उदाहरणार्थ, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या पांचव्या खंडांत आलेल्या पत्रांतलीं कांहीं वाक्ये विद्यमान विरामचिन्हें देऊन नमूद करतो व तींच वाक्ये नवीन विरामचिन्हें देऊन लिहून दाखवितों:—

विद्यमानविरामचिन्हांकित वाक्ये

खंड ५ वा

(१), पृष्ठ ७:—

मी म्हटलें नवें काय लिहावयाचें आहे ? जें पहिल्यानें ठरलें तेंच आहे.

(२), पृष्ठ १४:—

बोलतां बोलतां (माझे) बोलण्यांत आलें कीं, मुख्य घेण्याचा नाही, असा मदारुल्लमहाम यांचा करार, म्हणून नबाब बोलतात, हें काय कांणी समजाविलें आहे ? करार होणें तर रेणुरावजी आणि तुम्हारीं झाला असावा, त्यांस कांहीं बोलण्यांत आलें आहे कीं काय ? तेव्हां बोलले कीं, याचें काय सांगूं ? श्रमिंत आहेत ! आतां विमरले असले तर यास आम्हीं काय करावें ? आतांचा समयच विचित्र ! दौलतमंद यांशीं आमच्यानें सरूत बोलवतें कीं काय ? तेव्हां त्यांस म्हटलें कीं, कराराचा याद स्पष्ट आली असल्यास मग त्याचा संकोच तरी कां करितां ? काय कसें झालें तें सांगावें.

(३), पृष्ठ १७:—

मीर अल्लम वगैरेचें मनांत कीं, गोविंदराव यांनीं खर्च्याचे सलूकांत आम्हांस सामील केलें नाही, बरे ! काय चिंता आहे ? नवाबास समजावून यांची मध्यस्ती दूर करवीन, श्रीमंतांनीं ऐकावें असें करीन, परंतु शेवटास नेईन.

(४), पृष्ठ १७:—

तेव्हां (मी) विनंति केली कीं, अलीज्याह यांचे मझेल्याची सबब असूं नये, ते बाबत अलाहिदा बिअलाहिदा ! अलीज्याह यांची ताकद काय ? दोहीकडील दोस्ती आणि यगानगतेत ही बाबत किती ? पदार्थ काय ! मार्गाची गोष्ट सांगितली असतां न ऐकिल्यास त्यास उठावून घेणें अवघड नाही, याकरितां ही सबब करारमदारी मुकदम्यास लावून नये ऐसा तेथून लेख आला.

(५), पृष्ठ १७६:—

याजवर (मी) एक गोष्ट पुसली कीं, माझे पाठविण्याविशीं आणि पुढें ठरावः

म्हावा असें आपण लिहिलें याविशीं मीं काय लिहावें ? तुम्हास पाठवून निभावणी होईल अशा किस्ती ठराव्या म्हणजे काय ? हजरतीचे मनांतील काय अर्थ ? याचा खुलासा तर माझे लिहिण्यांत आला पाहिजे, याचें कसे लिहूं ? किस्तीपैकीं कांहीं घुरवात हजरत करतील कीं नाहीं ? याचें कसे ? केवळ शुष्क गोष्ट लिहिणें हें कसे त्यांस वाटेल ?

ह्या पांच उताऱ्यांसारखे दुसरे आणीक शेंकडों उतारे देतां येतात. पहिल्या उताऱ्यांत म्हटलें ह्या प्रधान क्रियापदाची एक प्रश्नवाक्य व एक विधिवाक्य अशीं दोन कर्मे आहेत. ह्या स्थलीं प्रश्नवाक्याच्यापुढें पूर्णप्रश्नाचें चिन्ह घातलें, म्हणजे तेंच वाक्य पूर्ण झालें अशी वाचकांची समजूत होते; व पुढील विधिवाक्य स्वतंत्र आहे असा भास होतो. दुसऱ्या उताऱ्यांत तीन प्रधान वाक्ये आहेत. पहिल्या प्रधानवाक्यांत, तीन गौणवाक्ये आहेत. पैकीं पहिलें गौण वाक्य प्रश्नार्थक असून त्यांत आणीक तीन उपगौण वाक्ये आहेत. दुसरे गौणवाक्य नुसते विध्यर्थक आहे; आणि तिसरे गौण वाक्य पुनःप्रश्नार्थक आहे. ह्याच उताऱ्यांतील दुसऱ्या प्रधान वाक्यांत पांच गौण वाक्ये आहेत; पैकीं पहिलें गौण वाक्य प्रश्नार्थक आहे; दुसरे गौण वाक्य उद्गारार्थक, आहे; तिसरे पुनः प्रश्नार्थक, व चवथें पुनरुद्गारार्थक असून पांचवें पुनः प्रश्नार्थक आहे. ह्याच उताऱ्यांतील तिसऱ्या प्रधानवाक्यांत एक प्रश्नवाक्य व एक विधिवाक्य अशीं दोन गौण वाक्ये आहेत; आणि गौण विधिवाक्यांत एक उपगौण विधिवाक्य हि आहे, व गौण प्रश्नवाक्यांत एक उपगौण संशयार्थक वाक्य आहे. तिसऱ्या उताऱ्यांत एक गौण विधिवाक्य, एक उद्गारवाचक शब्द, एक गौण प्रश्नवाक्य आणि तीन गौण विधिवाक्ये, अशी व्यवस्था आहे. चवथ्या उताऱ्यांत (१) प्रधानवाक्य, (२) गौण विधिवाक्य, (३) गौण उद्गारवाक्य, (४) गौण प्रश्नवाक्य, (५) गौण कंसवाक्य व गौण प्रश्नवाक्य, (६) उद्गारवाचक शब्द, (७) संशयवाक्य व गौण विधिवाक्य, (८) उपगौण वाक्य व गौणवाक्य अशी परंपरा आहे. पांचव्या उताऱ्यांत (९) गौण प्रश्नवाक्ये आहेत. अशा ठिकाणीं विद्यमानचिन्हांनीं समाधानकारक व्यवस्था होत नाहीं. प्रधानवाक्यांतील कीं ह्या अव्ययाच्या पुढील जर सर्व वाक्ये गौण आहेत, तर त्या गौणवाक्यांपैकीं कित्येकांच्या पुढें पूर्णविरामाचें व पूर्णउद्गाराचें चिन्ह घालून चालत नाहीं. संशय व अव्यवस्था उत्पन्न होते. पूर्णप्रश्नापुढील किंवा उद्गारांपुढील भाषण किंवा बोलणें कोणाचें आहे ? त्याचा पत्ता लागत नाहीं. असा फारच गोंधळ होतो. हा गोंधळ नवीन चिन्हपद्धतीनें कसा टळतो ? तें खालीं वरील पांचहि उतारे लिहून स्पष्ट करतोः—

- (१) मीं म्हटलेंः—नवें काय लिहावयाचें आहे ? जें पहिल्यानें ठरलें तेंच आहे.
- (२) बोलतां बोलतां (माझे) बोलण्यांत आलें कींः—मुख ख घेण्याचा नाहीं, असा मदारुल्लमहाम यांचा करार, म्हणून नवाब बोलतात, हें काय कोणी समजाविलें आहे ? करार होणें, तर रेणुरावजी आणि तुम्हांशीं झाला असावा; त्यांस कांहीं बोलण्यांत आलें आहे कीं काय ? तेव्हां बोलले कींः— याचें काय सागूं ? श्रीमंत आहेत ! आतां विसरले असले, तर यास आम्हीं काय करावे ? आतांचा समयच विचित्र ! दौलतमंद यांशीं आमच्यानें सखी बोलवतें कीं काय ? तेव्हां, त्यांस म्हटलें कींः—

कराराची याद स्पष्ट आली असल्यास, मग त्याचा संकोच तरी कां करितां? काय कसे झाले? तें सांगावें.

(३) मीर अहम वगैरेचे मनांत कीं:—गोविंदराव यांनीं खर्च्याचे सल्लुकांत आम्हांस सामील केलें नाहीं! बरें! काय चिंता आहे? नवाबांस समजावून यांची मध्यस्ती दूर करवांन; श्रीमंतांनीं ऐकावें असें करीन; परंतु, शेवटास नेईन!

(४) तेव्हां, (मीं) विनंति केली कीं:—अलीज्याह यांचे मज्जेल्याची सबबा असूं नये, ते बाबत अलाहिदा! बिअलाहिदा! अलीज्याह यांची ताकद काय? दोहों-कडील दोस्ती, आणि यगानगतेत ही बाबत किती? पदार्थ काय! मार्गाची गोष्ट सांगितली असतां न ऐकिल्यास, त्यास उठावून घेणें अवघड नाहीं; याकरितां, ही सबबा करारमदारी मुकदम्यांत लावूं नये, ऐसा तेथून लेख आला.

(५) याजवर, (मीं) एक गोष्ट पुसली कीं:—माझे पाठविण्याविशीं, आणि, पुढें ठराव व्हावा, असें आपण लिहिलें, याविशीं मीं काय लिहावें? तुम्हांस पाठवून निभावणी होईल, अशा किस्ती ठराव्या, म्हणजे काय? हजरतीचे मनांतिल काय अर्थ याचा खुलासा, तर, माझे लिहिण्यांत आला पाहिजे? याचे कसे लिहूं? किस्तीपैकी कांहीं पुरवात हजरत करतील कीं नाहीं? याचे कसे? केवळ शुष्क लिहिणें! हें कसे त्यांस वाटेल?

७ विद्यमान चिन्हांकित व नवीन चिन्हांकित हे दोनही प्रकारचे उतारे पाहून, जास्त स्पष्ट व शुद्ध प्रकार कोणता? तें तेव्हांच कळेल. आतां विद्यमान चिन्हांकित अशा कांहीं ओब्या व श्लोक ज्ञानेश्वरींतून व इतर काव्यांतून देतो आणि तेंच नवीन चिन्हांकीं सजवून दाखवितों. परंतु, ही सजवासजव करण्यापूर्वीं एक दोन नवीन चिन्हांकीं माहिती द्यावयाची आहे. मराठींत अनुनासिक उच्चार दोन प्रकारचे आहेत. एक दीर्घ अनुनासिक व दुसरा ऱ्हस्व अनुनासिक. दीर्घ अनुनासिक उच्चार संस्कृतांत सार्वत्रिक आहे; ऱ्हस्व अनुनासिक केवळ प्राकृतांत तेवढा सांपडतो. मृच्छकटिक नाटकांत विदूषकाच्या तोंडीं हं हा उद्गार कवीनें घातला आहे, त्याचा उच्चार संस्कृत दीर्घ अनुनासिकासारखा हम् असा नसून, मराठींत हांकेला उत्तर देतांना किंवा निषेध करतांना हं असा जो ऱ्हस्व अनुनासिक उच्चार करतात त्यासारखा आहे. हा नासिकामूलीय ऱ्हस्व उच्चार युरोपियन लोकांना nasal twang ह्या शब्दांनीं माहित आहे. हा nasal twang प्रत्येक देशांतिल कांहीं विवक्षित प्रांतांतल्या लोकांच्या बोलण्यांतच तेवढा फार येतो. ग्रेटब्रिटनांत स्कॉच लोकांच्या तोंडीं हा ऱ्हस्व अनुनासिक उच्चार फार आहे, हें बर्नस कवीचीं स्कॉच भाषेंतील गाणी पाहिलीं असतां कळण्यासारखें आहे. इंग्रजी वँड ऐकणाऱ्या लोकांनीं auld rang syne हें पद प्रायः ऐकिलेलेच असत. हें पद स्कॉच आहे व ह्यांत ऱ्हस्व अनुनासिक उच्चार आहेत. फ्रेंच भाषेंत ह्या ऱ्हस्व अनुनासिक उच्चाराची रेलचेल असते. Translation हा इंग्लिश शब्द फ्रेंच भाषेंत त्रांस्लासिओ, व Aid-de-camp ह्या शब्दांचा उच्चार एड्कां, असे ऱ्हस्व अनुना-

सिकं उच्चारले जातात. इंग्रजी भाषेच्या उच्चारप्रमाणे ज्या लोकांना आपण फ्रेंच म्हणतो त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत फ्रांशेस् म्हणतात. हा फ्रांशेस् शब्द “ मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या खंडातील ” एका फ्रेंच व्यापाऱ्याने एका गुजरार्थी आडत्याकडून शिवाजीला लिहिलेल्या पत्रांत आला आहे. हा फ्रांशेस् शब्द पेशवाईत फ्रांशिस फ्रांशोस, असा लिहिला असत. ह्या फ्रांशेस् शब्दातील अनुनासिक उच्चार मराठीतील घरी, दारी, चांद, ह्या शब्दांतील अनुनासिक उच्चारप्रमाणे ऱ्हस्व आहे. महाराष्ट्र देशांत कोंकणपट्टीतील लोक नाकांत बोलण्याविषयी फारच प्रसिद्ध आहेत. कोंकणस्थ ब्राह्मण ज्यांना म्हणतात तेच तेवढे नाकांत बोलतात असे नाही. तर कोंकणातील देशस्थ, कऱ्हाडे, शेणवई, शूद्र, कोळी, भंडारी, वगैरे येथून तेथून सर्व अठरापगड जातीचे लोक नाकांत बोलतात. हा नाकांतील उच्चार ऱ्हस्व अनुनासिक असतो. एकान्त, वेदान्त, वंश, चंद्र, गांग, अजिंक्य, अवगुंठ, नरेंद्र वगैरे शब्दांतील अनुनासिक पाठीमागील स्वराचा उच्च व दीर्घ उच्चार करून पुढील व्यंजनाच्या स्थानांतील अनुनासिकाप्रमाणे उच्चारण्याचा संस्कृतांत परिपाठ आहे. प्राकृतांत किंवा मराठीत एकांत (सप्तमी), वेदांत (स०), वांसा, चांद, गांडूळ, जिवागू, दरींत (स०), बाजेंत (स०), सोंग, वगैरे शब्दांतील अनुनासिक पाठीमागील स्वराचा दीर्घ व उच्च उच्चार न करता व पुढील व्यंजनाच्या स्थानांतील अनुनासिकाप्रमाणे उच्चारला न जाता, केवळ नासामूलांतून ओझरता ऱ्हस्व उच्चारला जातो. ह्या ऱ्हस्व अनुनासिकाचे व संस्कृत दीर्घ अनुनासिकाचे चिन्ह सध्यांच्या छापिल मराठीत एक भरीव बिंदु असतो. ह्या बिंदूचा उच्चार ओझरता, आखुड व ऱ्हस्व कोठे करावयाचा ? आणि उच्च व दीर्घ कोठे करावयाचा ? ह्याचा निर्णय ह्या बिंदूवरून बिलकूल होत नाही. ज्याची स्वभाषा मराठी नाही त्याची तर ह्या ठिकाणी गाळण उडतेच; परंतु ज्याची ही स्वभाषा आहे अशा देशावरील लोकांनाहि अनभ्यासामुळे व गुरुमुखाभावा-मुळे ह्या बिंदूचा ओझरता उच्चार कोठे व कसा करावा ? तें जसे कळावे तसे कळत नाही. ही विपत्ती दूर करावयाला उपाय एकच आहे. दीर्घ अनुनासिकाचे चिन्ह निराळे व ऱ्हस्व अनुनासिकाचे चिन्ह निराळे कळावे म्हणजे झाले. ही कल्पना नवीन करावयाची आहे असेहि नाही. खुद्द मोरोपंताच्या हातचे एक काव्य मजजवळ आहे त्यांत अनुनासिकाला पंतांनी प्रायः सदा पोकळ बिंदूने चिन्हिले आहे. मजजवळील जुन्या पांचशे वर्षांपूर्वीच्या ज्ञानेश्वरीच्या व चारशे वर्षांपूर्वीच्या नामदेवाच्या लेखी पार्थीत ऱ्हस्व अनुनासिकाला पोकळ बिंदूच प्रायः दिलेला आढळतो. तेव्हां पोकळ बिंदू ऱ्हस्व अनुनासिकाचे चिन्ह समजण्यास परंपरेचा व युक्तीचा असा दुहेरी पाठिंबा मिळतो. दीर्घ अनुनासिकाचा भरीव बिंदु ठरलेलाच आहे. येणेप्रमाणे नासिकामूलीय उच्चाराचे दोन प्रकार असल्यामुळे त्यांस दोन भिन्न चिन्हे संकेतावी, हें न्याय्य आहे.

८ मराठी अक्षरमालिकेसंबंधाने आणीक संकेत करणे जरूर आहे. संस्कृतांत क-वर्गाचे कंठस्थान, च-वर्गाचे तालुस्थान, ट-वर्गाचे मूर्धास्थान, त-वर्गाचे दंतस्थान व प-वर्गाचे ओष्ठस्थान, असे वर्णांचे पांच स्थानी वर्गीकरण केले आहे. मराठीत व प्राकृतांत ह्या पांच

स्थानांखेरीज आणीक एक स्थान आहे. तें चवर्गाचें दंत्यतालस्थान हें होय. तुमचें पांच चमचा, जें, जनावर, तुझें, झांज वगैरे शब्दांत च, ज, झ, ह्या तीन अक्षरांचा उच्चार, चंद्र, जय, झपा वगैरे संस्कृत शब्दांनील च, ज, झ, ह्या तीन अक्षरांच्या उच्चारासारखां केवळ तालव्य नसून, दंत्यतालव्य आहे. हा दंत्यतालव्य उच्चार मराठींत फार होतो. संस्कृत तालव्य उच्चारापासून ह्या दंत्यतालव्य उच्चाराचा भेद दर्शविण्यास च, ज व झ ह्या अक्षराखाली एक टिब देण्याचें मीं योजिलें आहे. छ ह्या अक्षराचा दंत्यतालव्य उच्चार मराठींत नाहीं. चार (३+१) व चार (वेडें वागणें), जग (विश्व), जग (वांच), जात (जन् क्रियापदाचें भूतकालवाचक विशेषण) व जात (वर्ग), वगैरे शब्द मराठींत सध्यां एक-सारखेच लिहितात. परंतु, भेददर्शक कांहीं एक चिन्ह नसल्यामुळें, अर्थाच्या औचित्या-वरून कोणता उच्चार कोठें करावयाचा ? हे आपण ठरवितों. इंग्रजीतील स्वरांचे निर-निराळे उच्चार आपापासून शिकल्याशिवाय जसे कळत नाहींत, तसेच ह्या तालव्य व दंत्यतालव्य अक्षरांचेहि उच्चार आपापासून शिकून अर्थाचित्यावरून ठरवावे लागतात. विवक्षित उच्चाराला विवक्षित चिन्ह नसल्यामुळें इंग्रजी स्वरांच्या उच्चारांचा अनियम केवळ रानटी आहे. तोच रानटीपणा मराठींत असूं देण्यास कांहीं कारण नाहीं. मराठी वर्ण-माला देवनागरी असल्यामुळें ती ज़ातीनें बरीच पूर्ण आहे. तींत या दंत्यतालव्य उच्चारांना विशिष्ट चिन्हें कल्पिलीं म्हणजे पूर्णता येणार आहे.

९ विरामचिन्हांतील दीर्घविरामाकरितां दोन शून्ये : इंग्रजींत देतात. हीं दोन शून्येहि मराठींत आपण चवकशी न करतां घेतलीं आहेत. परंतु, एकावर एक दोन शून्ये मराठींत विसर्गाची खूण आहे. ह्यामुळें काय होते कीं, जुन्या तऱ्हेचा एखादा शास्त्री असला म्हणजे तो ह्या दीर्घविरामाच्या खुणेचा विसर्गासारखा उच्चार करतो, एकदा एक काशी-कडील शास्त्री इकडील एक मराठी पुस्तक वाचूं लागला. त्यांत खालील वाक्य होतें:—
मीमेच्या काठीं गावें आहेत त्यांचा तपशील:—तपशील शब्दाच्या पुढील दीर्घविरामचिन्ह पाहून त्यानें त्याचा उच्चार संस्कृत अकारान्त पुलिगी प्रथमेच्या एकवचनासारखा केला ! तेव्हां हें दीर्घविरामाचें चिन्ह तरी बदललें पाहिजे किंवा विसर्गाचें तरी बदललें पाहिजे. आता विसर्गाचें चिन्ह बदलणें कठीण आहे. तेव्हां दीर्घविरामाचेंच हें नवें आगतुक चिन्ह बदलावें हें बरें. दीर्घविरामाकरितां चार शून्ये :: घावीं असा मीं संकेत ठरविला आहे.

१० येणेंप्रमाणें मराठींत एकंदर चिन्हें व इतर संकेत नवे व जुने, इतके होतात:—
(१) स्वल्पविराम, , (२) अर्धविराम; , (३) दीर्घविराम :: , (४) पूर्णविराम . ,
(५) प्रश्न ? , (६) स्वल्पप्रश्न ? , (७) अर्धप्रश्न ? , (८) पूर्णप्रश्न ! , (९)
उद्गार ! , (१०) स्वल्प उद्गार ! , (११) अर्ध-उद्गार ! , (१२) पूर्णउद्गार ! , (१३)
(१३) तपशील—, (१४) दीर्घविराम व तपशील ::—, (१५) दुतपशील — ,
(१६) लघुकंस ( ) , (१७) चौकोनी कंस [ ] , (१८) मेहरपी कंस { } , (१९)
जोड अवतरण “ ” , (२०) एकेरी अवतरण “ ” , (२१) अधिक चिन्ह + + + ,
(२२) बिंदुमाला... , (२३) चक्र अथवा फुली X , (२४) बिंदुचक्र * , (२५)

नक्षत्र * , (२६) रकाना § , (२७) हस्ता , (२८) अंगुली , (२९) काक-
पद ^ , (३०) पदव्ययच्छेद । , (३१) शुद्धि = , (३२) एकरेघ । , (३३)
दुरेघ ॥ , (३४) दंत्यतालव्य च, ज, झ, (३५) ऋस्व अनुनासिक.

११ ह्यांपैकीं, दीर्घविराम :: प्रश्न ? , स्वल्पप्रश्न ? अर्धप्रश्न ? , उद्गार ! , स्वल्प-
उद्गार ! , अर्धउद्गार ! , दंत्यतालव्य च ज झ, व ऋस्व अनुनासिक० एवढीं नऊ काय तीं
नवीं चिन्हें आहेत; बाकीचीं २६ जुनींच इंग्रजी व मराठी आहेत. आतां ज्ञानेश्वरीतील
काहीं ओंभ्या वरील चिन्हांनीं भूषवून दाखवितों.

ज्ञानेश्वरी

श्रीमहागणपतये नमः। ॐ नमो ! आद्या, वेदप्रतिपाद्या.

जय ! स्वसंवेद्या, आत्मरूपा. १

देवा ! तूंचि गणेशु, सकलार्थप्रकाशु ,

म्हणे निवृत्तिदासु,--अवधारिजो. २

हैं शब्दब्रह्म अशेष, तेचि मूर्ति सुरेख;

जेथ वर्णवपु निर्दोष, मिरवत असे. ३

स्मृति ते चि अवयव, रेखा अंगिकभाव;

तेथ लावण्याची टेव अर्थशोभा. ४

अष्टादश पुराणें, तियेंचि मणिभूषणें,

पदपद्धति खेवणें प्रमेयरत्नाचीं. ५

पद्यबंध नागर, तें चि रंगाथिलें अंबर;

जेथ साहित्य वाणें सपुर उजलाचें. ६

देखांः--काव्यनाटका जि निर्द्धारितां सकौतुका,

तियाचि रुणझुणिति क्षुद्रघंटिका अर्थध्वनि; ७

नाना, प्रमेयाची परि निपुणपणें पांतां कुसरि,

दीसति उचित पदें माझारि रत्न भलीं; ८

तेथ व्यासादिकांचिया मती चोखडेपणें झलकती;

तिया मेखले मिरवती पल्लवसडका. ९

देखांः--षड्दर्शनें म्हणिपति, तेचि भुजांची आकृति;

म्हणूनि विसंवादें धरिति आयुधांतें. १०

तरि, तर्कु तोचि परशु, नाति भेदुअंकुशु,

वेदांत महारसु मोदकु मिरवे. ११

एकी हातीं दंतु, जो स्वभावता खंडितु,

तो बौधमतसंकेतु वार्त्तिकांचा. १२

मग साहाजें सतर्कवादु तो पद्माकरु वरदु,
 धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु अभयहस्तु. १३
 देखांः---विवेकवंतु विमलु तोचि शुंडादंडु सरलु,
 जेथ परमानंदु केवलु महासुखाचा १४
 तरि, संवादु तोचि दशनु समताशुभ्रवर्णु;
 दे० उन्मेखुसूक्ष्मेषणु विघ्नराजु. १५
 मज्ज अवगमलिया दोन्ही मीमांसा श्रवणस्थानी;
 बोधमदामृत मुनीअलि सेविति. १६
 प्रमेयप्रवालसुप्रभ द्वैताद्वैतनिकुंभ
 सरिसे एकवटति ईभमस्तकावरि. १७
 उपरि दशोपनिषदें जियें उदारें ज्ञानमकरद,
 तियें मुकुटी कुसुमें सुगंधें शोभते भलीं. १८
 अकार चरणयुगुल, उकार उदर विशाल,
 मकारु महामंडल मस्तकाकारें. १९
 हे तिन्ही एकवटले, तेथे शब्दब्रह्म कवललें;
 तें मियां गुरुकृपा नमिलें आदिबीज. २०

पुढील उतारे आनंदतनयकृत शबर्याख्यानांतील आहेत.

' बहू दीससी राघवा ! तूं भुकेला !
 तुवां पाहिजे वा ! फळाहार केला !
 तुझ्याकारणें म्यां फळें गोड रामा ।
 अगा ! आणिलीं; सोर्वीं सीताभिरामा ! ' ॥ १२ ॥
 सारीं क्षतांकित फळें निरखूनि डोळा,
 ' कां हो ! अशी ? ' तिस पुसे रघुराज भोळाः—
 चंचूपुटें च बहु चोखिलि पांखरांनीं ?
 नेणो ! दिला प्रतिफळास नखांक रानीं ? ' ॥ १३ ॥

शबरी म्हणतेः—

' चंचुक्षते हीं नव्हतीं; कृपाळा !
 मी कां तशीं आणिन ? हा । कपाळा ! ।
 म्या आपुल्या चाउनि शुद्ध दांतें,
 चाखूनि घें मी च करें तुम्हातें. ' ॥ १४ ॥

पुढील श्लोक ह्याच कवीच्या सुदामचरित्रांतील आहेत.

हलुहलु पथ लंघीलंघितां. गांव खेडें
 निरखुनि जंघ पाहे, होतसें चित्त वेडें ! ।

पुरुष सरस देखे, आणि योषा सुकेशी !

‘ पुनरपि अजि आलों काय मी द्वारकेशी ? ’ ॥ ३६ ॥

पाहे खूण; तरू, तटाक, डगरी त्या आपुल्या वाटती.

‘ कैनी यथे सुवर्णरत्नशिखरें ? तेजें दिशा दाटती ? ।

पाहूं कां पुर तें ? ’ म्हणोनि पुरतें येतां प्रतीती; बळें
द्वारीं वाजति भेरि, दुंदुभि; सभा नादें तुरें तुंबळे ! ३७

मानी मंदिर इंदिरालय दुजें ! शाळा विशाळा घरें !

द्वारें रत्नमयूखमंडिततरें; भोगागरें नागरें ! ।

‘ झालें काय ? ’ म्हणे, ‘ अहा ! ’ घडिघडी. ‘ माझे तरी झोंपडें.’

‘ कोठें जाउं ? वसूं ? वसूं ? ’ म्हणतसे; मानी मनीं सांकडें . ॥३८॥

१२ ह्या श्लोकांच्या व ओव्यांच्या विरामचिन्हांसंबंधानें हि एक सूचना करावयाची आहे. इंग्रजी विरामचिन्हें आपल्या इकडे प्रचलित होण्यापूर्वी श्लोकांच्या किंवा आर्यांच्या प्रथमार्धाच्या शेवटीं एक रेघ देत आणि दुसऱ्या अर्धाच्या शेवटीं दोन रेघा आंकडा व दोन रेघा देत. इंग्रजी झाल्यावर पहिल्यापहिल्यानें हीच पद्धत चालू होती. पुढें अर्थविशदीकरणार्थ इंग्रजी विरामचिन्हांचा उपयोग करूं लागले; आणि इंग्रजी चिन्हें देऊन, शिवाय पूर्वीचीं एक रेघ व दुरेघ कायम ठेवति. इंग्रजी चिन्हें प्रचलित होण्यापूर्वी, एकरेघ व दुरेघ घालण्याचें कारण असें कां, श्लोक वगैरे पद्ये गद्यासारखीं पृष्ठांतील दोन्हीकिडील समासांच्या आंतील सबंद ओळभर लिहीत. त्यानें काय होई कां, एका ओळींत श्लोकांचे दांड, सवादोन, अडीच चरण होत व दुसऱ्या ओळीच्या मध्येच कोठें तरी प्रथमार्ध संपे. द्वितीयार्धाची ही अशी अव्यवस्था होई. त्यामुळे श्लोकाचा मध्य व अंत कोठें झाला हें दाखविण्याकरितां एक रेघ व दुरेघ ह्यांचा उपयोग करावा लागे. अलीकडे जनार्दन बाळाजी मोडक व वामन दाजी ओक ह्यांनीं काव्यसंग्रहांत जेवढ्या म्हणून आर्या छापल्या आहेत तेवढ्यांचें प्रथमार्ध एका ओळींत व द्वितीयार्ध दुसऱ्या ओळींत छापलेले आहे. श्लोकांची ही व्यवस्था अशीच केलेली आहे, व हीच व्यवस्था ह्यापुढें आतां ओव्यांची, कोणत्याहि आर्यांची किंवा श्लोकांची लाविली पाहिजे. आणि अशी जर व्यवस्था सर्वत्र प्रचलित झालेली पाहिजे, तर आतां ह्या एक रेघेची किंवा दुरेघेची जरूर काय ? एक रेघ किंवा दुरेघ पूर्णविरामाची दर्शक आहे असें म्हणावें, तर ह्या रेघांच्या पाठीमागे स्वल्पविराम, अर्धविराम, पूर्णविराम, प्रश्न, किंवा उद्गार काव्यसंग्रहांत हजारों ठिकाणीं आलेले आहेत. तेव्हां ह्या रेघांची आतां मातब्बरी काय ? श्लोकाचा अर्ध अमुक ठिकाणीं संपला व श्लोकाचा अंत अमुक ठिकाणीं झाला, ह्या गोष्टी श्लोकाच्या आंकड्यावरून अगदीं स्पष्ट होतात. तेव्हां, निरर्थकतेस्तव व निरुपयोगास्तव, जर पद्याचा

प्रत्येक चरण एका स्वतंत्र ओळीत छपावयाचा अशी सुंदर चाल प्रचलित झाली आहे, तर ह्या वायफळ रेघांना आतां पेणशील थावी हें लाजम आहे. ओंव्यांचें हि प्रथमार्ध एका ओळीत व द्वितीयार्ध दुसऱ्या ओळीत जर छापलें, तर त्यांना हि हाच नियम लागू पडतो. जुन्या चालीची निशाणी म्हणून ह्या रेघांना काय किंमत असेल ती असेल; बाकी, त्यांचा उपयोग आतां, इतर विरामचिन्हांचें साम्राज्य कायम झाल्यावर, कांहीं एक नाहीं. निव्वळ रिकामें ओझे !

१३ ह्या निरूपयोगी रेघा कवितेंतून काढून टाकिल्या, म्हणजे दुरेघ संक्षेपाचिन्हाची अनन्यसामान्यदर्शक होईल; आणि एकरेघ, दुसऱ्या कोणत्या तरी नवीन चिन्हाची जरूर पडल्यास, त्याची दर्शक होईल. फार झालें तर एक रेघेचा उपयोग यतिदर्शक होईल.

मराठीतील अनुनासिकाची पूर्वपरंपरा

पूर्वार्ध

१ *मराठीत तूं, तवं, आतां, धाडिलें, आम्हां, बरें, वगैरे शब्दांतील अंत्य स्वरांवर एका विशिष्ट उच्चारारितीं जें शून्याकार चिन्ह देतात, त्याला अनुनासिक उच्चारार्चे चिन्ह म्हणतात, आणि त्या उच्चाराला अनुनासिक म्हणतात. हा अनुनासिक उच्चार अनुस्वाराच्या उच्चारानून निराळा आहे. नंतर, संबध, किंवा, ह्या शब्दांतील न, स, व आणि कि ह्या अक्षरावरील शून्यानें जो उच्चार दर्शविला जातो त्याला अनुस्वार म्हणतात. मराठी भाषेत अनुस्वारांत व अनुनासिकांत एक भेद असा आहे कीं, अनुस्वार ज्या स्वरांच्या नंतर येतो त्या स्वराला तो पद्यांत व अर्थात् गद्यांत दीर्घत्व देतो. हें दीर्घत्व अनुनासिक उच्चारानें पद्यांत व गद्यांत येत नाहीं. ह्याचा अर्थ असा कीं, मराठीत अनुस्वार हा व्यंजन आहे; म्हणजे व्यंजन पाठीमागील ऱ्हस्व स्वराला दीर्घत्व देण्याचें जें कार्यं करतें तेंच कार्यं अनुस्वार करतो. अनुनासिक पाठीमागील ऱ्हस्व स्वराला दीर्घत्व देण्याचें कार्यं मराठीत करात नाहीं. अर्थात्, तो व्यंजन नाहीं. तो स्वर आहे, असेंहि म्हणतां येत नाहीं. कां कीं, स्वर जसा व्यंजनाला लावून बाराखडी करतां येते तसा नुसत्या व्यंजनाला अनुनासिक जोडतां येत नाहीं. तो स्वराला जोडूनच उच्चारवा लागतो ? ह्याचा इत्यर्थ एवढाच कीं अनुनासिक स्वरहि नाहीं व व्यंजनहि नाहीं; तो एक स्वतंत्र उच्चार आहे. तो स्वराला जोडून करावा लागतो, + अशा ह्या स्वतंत्र उच्चाराला मराठीत स्वतंत्र चिन्ह नाहीं. अनुस्वाराच्या चिन्हावरच ह्याचें काम भागवून घ्यावें लागतें. परंतु, प्रस्तुत विवेचनाचा हा मुद्दा नाहीं. प्रस्तुत विवेचनाचा मुख्य मुद्दा मराठीतील ह्या अनुनासिक उच्चारार्ची पूर्वपरंपरा दाखविण्याचा आहे.

+संस्कृत वैयाकरण स्वराचे दोन भेद करतात—अनुनासिकस्वर व अननुनासिक स्वर.
२ वर्तमान मराठीत हा अनुनासिक उच्चार आहे. रामजोशी, मोरोपंत, वामन, रामदास, तुकाराम, एकनाथ, दासोपंत, नामदेव व ज्ञानदेव, यांच्या ग्रंथांत अनुनासिक सडकून आहे. इतकेंच नव्हे, तर दासोपंताचीं पदे किंवा ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी तपासली असतां असें दिसून येतें कीं, रामदास, वामन, मोरोपंत व रामजोशी, ह्यांच्या ग्रंथांतल्यापेक्षां जास्त वैपुल्यानें हा उच्चार पाहिल्या दोघांच्या ग्रंथांत आढळतो. येथें उतारे देऊन हा मुद्दा सिद्ध करण्याची जरूर नाहीं. दासोपंताचीं दीड हजार पदे मां प्रसिद्ध केली आहेत; व Xजुनी ज्ञानेश्वरी लवकरच प्रसिद्ध होणार आहे. त्यांतील अनुनासिकांची संख्या रामदासादि

* हा लेख ग्रंथमाला व संकीर्ण लेखसंग्रह यांतील आहे.

X श. १८३१ मध्येच, प्रस्तावना पृ. १०६, ज्ञानेश्वरी पृ. ७७८ आणि शब्दकोश पृ. ५० असा हा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ धुळ्यास सत्कार्योत्तजक सभेनें प्रसिद्ध केला आहे.

ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतल्या अनुनासिकांच्या संख्येहून बरीच जास्त भरेल, हें गणनान्तीं सहज कळून येण्यासारखें आहे. येथें एक विशेष लक्ष्यांत घेण्यासारखा आहे. तो हा काँ, दासोपंत, नामदेव, ज्ञानदेव वगैरे तीनशें वर्षांपूर्वीचे सर्व जुने मराठी ग्रंथकार—अर्थात् ज्यांचीं नांवां व ग्रंथ अद्यापर्यंत उपलब्ध झाले आहेत ते—देशावरील आहेत, कोंकणांतील नाहींत. तेव्हां, कोंकणांतील लोक सानुनासिक उच्चार प्राचुर्यानें करतात व गेल्या दोन शतके महाराष्ट्राचें राजकीय पुढारपण कोंकणस्थानीं घेतलें, सबब दरबारीं व शिष्टाचारांत सानुनासिक उच्चारांचा प्रघात पडला; असें प्रतिपादण्यास सबळ कारण दिसत नाहीं. दासोपंत व ज्ञानेश्वर ह्यांच्या वेळेपासून आतांपर्यंत हा सानुनासिक उच्चार मराठी ग्रंथकारांच्या लेखांत सडकून दृष्टोत्पत्तीस येतो, एवढें ह्यावरून स्पष्ट होतें. लेखांत चिन्हानें दर्शविला जाणारा हा सानुनासिक उच्चार त्या त्या वेळच्या प्रचलित बोलण्याच्या भाषेत येत असला पाहिजे हें, तर, सांगावयाला नकोच.

३ येणेप्रमाणें शक १२१२ पर्यंत सानुनासिक उच्चारांची परंपरा मराठींत अव्याहत लागली. आतां ह्या कालाच्या पलीकडे जाऊं. शके १२१२ त ज्याअर्थी ज्ञानेश्वरीसारखा सर्वमान्य ग्रंथ निर्माण झाला, त्याअर्थी ज्ञानेश्वरीची मराठी भाषा त्यापूर्वी दोनअडीचशें वर्षे ग्रंथकार व कवि ह्यांच्या हस्ते कमाविली गेली असली पाहिजे. म्हणजे शके १००० च्या जवळजवळ आपण येऊन पोहोचलों. शके १००० पर्यंत पांचसहाशें वर्षे मध्यकालीन मराठी ऊर्फ बदलत जाणारी महाराष्ट्री भाषा या देशांत चालू असावी. ह्या मध्यकालीन महाराष्ट्रांत अनुनासिक उच्चार होता. असें तत्कालीन नाटके व प्राकृत व्याकरणग्रंथ यांवरून दिसते. अकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दाच्या तृतीयेच्या बहुवचनार्ची रूपे देवेहि, देवेहिँ, अथवा देवेहिँ, अशीं (१) केवळ, (२) सानुनासिक अथवा (३) सानुस्वार होत, म्हणून प्राकृत व्याकरणकार सांगतात. त्याप्रमाणेंच, अकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दाच्या प्रथमेच्या बहुवचनार्ची रूपे कुलाणि, कुलाइँ अथवा कुलाइँ, अशीं (१) केवळ (२) सानुस्वार (३) सानुनासिक होत असेहि हे व्याकरणकार सांगतात. म्हणजे, देवेहिँ व कुलाइँ, ह्या दोन स्थलीं हिकार व इकार ह्यांवरिल बिंदूचा उच्चार विकल्पानें सानुनासिक होत असे, असें म्हणणें प्राप्त होतें. बिंदुयुक्त इकार व हिकार ह्यांचे उच्चार सानुनासिक होत असत, ह्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ कर्पूरमंजरी नामक राजशेखरकृत सश्रुकांतील पद्यें देतो.

अकलिअपरिरंभविब्भमाइँ अजणिअचुंबणडंबराइँ दूरम् ।
अघडिअघणताडणाइँ णिच्चं णमह अणंगरइँणमोहणाइँ ॥
जोण्हामुत्ताहलिल्लं णदमउलिणिहिच्चगहत्थेहिँ दोहिँ ॥ ४ ॥

(कर्पूरमंजरी प्रथमजवनिकान्तरम्)

केवळ बिंदुयुक्त इकार व हिकार यांचेच तेवढे उच्चार छंदस्फोर्यार्थ सानुनासिक होत

असत, असें नाहीं; षष्ठीचा ण बिंदुयुक्त असल्यास त्याचाहि उच्चार छंदस्सौकर्यार्थ सानुनासिक होत असे.

पुरुसमाहिलाणं जेत्तिअमिहंतरं तेत्तिअमिमाणं ॥ ८ ॥

(कित्ता)

शक ६०० पासून शक १००० पर्यंतच्या इतरहि नाटकांतील महाराष्ट्री भाषेत ई व हिँ सानुनासिक उच्चारलेले आढळतात. शके १००० च्या पुढच्या प्राकृत-पिंगलसूत्रांत व त्यांतील छंदोलक्षणावरील उदाहरणांत, तर, हा सानुनासिक उच्चार सडत कून आढळतो. परंतु, प्राकृतपिंगलसूत्रांवरील उदाहरणांची भाषा जुन्या ब्रज भाषेसार- स्त्रीच बहुतेक असल्यामुळे तिचा उपयोग प्रकृत कार्याच्या पोषणार्थ मी करून घेत नाहीं. प्राकृतपिंगलसूत्राच्या प्रथमपरिच्छेदाच्या चवथ्या पद्याच्या उदाहरणाच्या टीके- “ प्राकृते तु हिँ, काँ इत्यत्र इकारहिकारौ बिंदुयुतावपि लघू भवतः ” असें स्पष्टच म्हटलें आहे. सारांश, शक, ६०० पासून शक १००० पर्यंतच्या महाराष्ट्रीत उर्फ मध्यकालीन मराठीत सानुनासिक उच्चार होत असे, ह्या विधानाला यथास्थित पुरावा आहे.

४ आतां शके ६०० च्या पाठीमागे जाऊं. ह्या काळचे महाराष्ट्री भाषेत लिहिलेले दोन मोठे व प्रसिद्ध व ग्रंथ म्हटले म्हणजे गाथा-सप्तशती व सेतुबंध होत. ह्या दोन्ही काव्यांतील खालील पद्यांत सानुनासिक उच्चार आहेत.

गाथासप्तशती, शतक पहिलें.

सत्त सताइं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।

हालेण विरइआइं सालंकाराणं गाहाणम् ॥ ३ ॥

जाव ण कुवलअदलसेछआइँ मउलेन्ति णअणाइँ ॥ ५ ॥

हिअअणणएहिँ समअं असमत्ताइं पि जह सुहावन्ति ।

कउजाइँ मणे ण तथा इअरेहिँ समाविआइं पि ॥ ६१ ॥

सेतुबंध, आश्वास पहिला.

सप्तच्छआणं गंधो लग्गइ हिअए खलइ कलम्बामोओ ॥

कलहंसाणं कलर ओ ठाइ ण संठाइ परिणअं सिहिविरुअम् ॥ २३ ॥

सेतुबंध, द्वितीय आश्वास.

तेल्लोक्के ठव महुमहं अप्पाण च्चिअ गआगआइँ करेन्तम् ॥ १५ ॥

अहिलीअ परमुहीहिँ छिविओसरिएहिँ अगुसअविलोलाहिँ ॥

अणुणिउजमाणमग्गं वेवन्ताणि अत्तपत्थि आहिँ णईहिँ ॥ १६ ॥

ह्या पद्यांत अकार, इकार व हिकार ह्या कारांवरिल बिंदूचा उच्चार लघु म्हणजे अनुनासिक केला आहे, गाथासप्तशती शातवाहनाच्या पहिल्या शतकांत झाली व सेतुबंध

शालिवाहनाच्या दुसऱ्या शतकापासून पांचव्या शतकापर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी निर्माण झाला. म्हणजे, शालिवाहनाच्या पहिल्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंतच्या काळांत महाराष्ट्रांत अनुनासिक उच्चार होता, असे निःसंशय ठरते. ह्या पहिल्या अनुनासिक उच्चाराच्या बाबीसंबंधाने एक प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. शालिवाहनाच्या बाराव्या शतकापासून पहिल्या शतकापर्यंतच्या सर्व महाराष्ट्री काव्यांतून अंत्य इकार व हिकार (१) केवळ, (२) सानुनासिक व (३) सानुस्वार उच्चारलेले आढळतात. तेव्हां ह्या तीन उच्चारांपैकी तत्कालीन लोकांच्या रोजच्या गद्य बोलण्यांत कोणता उच्चार येत असे ? ज्या पक्षां तिन्ही उच्चार ह्या काव्यांतून आढळतात., त्यापक्षां हे तिन्ही उच्चार त्या त्या माणसाच्या संवईप्रमाणे उपयोजिले जात, असे समजणे हा उत्तम पक्ष. सध्यांच्या मराठींत भांडे, भांडी, भांडे भांडी, असे डीचे दोन उच्चार अनुनासिक किंवा निरनुनासिक संवईप्रमाणे करणारे लोक आहेत. शुद्ध व शिष्ट लेखनांत सानुनासिक उच्चार सध्यां आपण मान्य समजतो ही गोष्ट निराळी. परंतु दोन उच्चार होतात, हे खरे आहे. त्याप्रमाणेच, हजार वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत तीन उच्चार होत असत, असेच मानून चालणे सयुक्तिक दिसते. प्राकृत भाषेचा वररुचि म्हणून जो व्याकरणकार आहे तो तृतीयेच्या बहुवचनाचा ' हि ' असा एकच प्रत्यय देतो; हि व हिं हे आणीक दोन प्रत्यय देत नाही. ह्याचा अर्थ इतकाच की, वररुचीच्या मते ' देवेहि ' असा एकच उच्चार सशास्त्र व शिष्टसंमत होता. ' देवेहिं ' देवेहि हे उच्चार शिष्टसंमत नव्हते. सेतुबंधाच्या दुसऱ्या आश्रयासकांतील आठव्या गाथेत हि असा उच्चार आला आहे.

ध्रुवणराइकरअलं मल अमहिन्दस्थणोरसोल्लणसुहिअम् ॥

वेलालिङ्गणमुकुं छिविओसरिएहि वेलवन्तं व महिम् ॥८॥

ह्या पद्यांत ' ओसरिएहि ' हे तृतीयेचे बहुवचन आहे आणि त्यांतल्या हिकारावर अनुनासिक किंवा अनुस्वार ह्यांचे चिन्ह नाही. ' हि ' वर अनुस्वार दिला असता, छंदोभंग होईल, तेव्हां अनुस्वाराचा बिंदु तेथे नको आहे. परंतु, अनुनासिकाचे चिन्ह हिकारावर दिले असता, छंदोभंग होत नाही असे असून, ज्याअर्थी अनुनासिकाचे चिन्ह हिकारावर दिलेले नाही व नुसता केवळ हिकार लिहिलेला आहे, त्याअर्थी ' ओसरिएहि, देवेहि असा निरनुनासिक व निरनुस्वार उच्चार वररुचीच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यावेळीं होत होता, हे उघड आहे. परंतु कित्येक लोक देवहिं व देवहिं ' असे सानुनासिक व सानुस्वार उच्चार त्यावेळीं करीत, हे हि काहीं खोटे नाही. कालिदासादि थोर व सर्वमान्य नाटककारांच्या नाटकांतील महाराष्ट्रांत इकार हिकार सानुनासिक व सानुस्वार उच्चारलेले आढळतात. तेव्हां, हे तिन्ही उच्चार त्यावेळीं शिष्टांच्या प्रचारांत होते, हे स्पष्ट आहे. हिकारावर यद्यपि वररुचीने अनुनासिक सांगितलेला नाही, तथापि अनुनासिक उच्चार प्राकृतांत नाही, असे तो म्हणत नाही.

५ शालिवाहन शकापूर्वी चवथ्या किंवा पांचव्या शतकांत वररुचि झाला असावा, असे डॉक्टर भांडारकरांचे मत आहे. हे मत ग्राह्य धरल्यास शालिवाहनापूर्वी पांचव्या

शतकापर्यंत महाराष्ट्रभाषेत अनुनासिक उच्चार होता, असे म्हणावे लागते. महाराष्ट्रीची बर्हाण जी मागधी—जिच्या एका विभाषेला पाली म्हणतात व जी स्वतःशाक्यमुनि बुद्ध बोलत असे,—तांत अनुनासिक उच्चार आहे. अशोकाच्या शिलालेखांत ' रात्रो ' असे जें रूप येतें त्यांतील वकार निःसंशय अनुनासिक उच्चाराची खूण आहे, अस दिसते. सारांश वररुचि, अशोक व शाक्यमुनि ह्यांच्या कालांतील प्राकृतांत व अर्थात् महाराष्ट्रींत, अनुनासिक उच्चार होत होता, असे म्हणण्यास सबळ पुरावा आहे. वररुचि, अशोक व बुद्ध ह्यांच्या कालाच्या पलीकडील प्राकृत ग्रंथ किंवा लेख असलेला माहीत नाही. तेव्हां अनुनासिक उच्चाराची परंपरा पहाण्याच्या कामी प्राकृताला, अर्थात् महाराष्ट्रीला येथें सोडून, जिच्यापासून महाराष्ट्री व इतर तीन प्राकृत भाषा बऱ्हांशानें उद्भवल्या, त्या संस्कृतभाषेतील अनुनासिक उच्चाराचा शोध करूं. पाणिनीने अनुनासिक व अनुस्वार असे दोन उच्चार अष्टाध्यायींत मानिलेले आहेत. मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ अशी व्याख्या तो अनुनासिकाची करतो. नासिकानुस्वारस्य, म्हणजे केवळ नुसत्या नाकांतून उच्चारला जाणारा उच्चार अनुस्वार होय, असे प्रातिशाख्यवचन आहे. मुख आणि नासिका ह्या दोन करणांच्या साहाय्याने अनुनासिकाचा उच्चार होतो, व नुसत्या नासिकेच्या साहाय्याने अनुस्वाराचा उच्चार होतो; असे ह्या दोन संस्कृत वाक्यांचें तात्पर्य दिसते. ह्यावरून एवढें स्पष्ट आहे कीं, अनुस्वार आणि अनुनासिक असे दोन उच्चार पाणिनीच्या वळीं होते. अनुनासिक उच्चारः पाणिनीच्या काळीं विरळा होत असे असें नाही; वैपुल्यानें होत असे, असे समजण्यास सडकून आधार आहे. अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८ । ४ । ५७ । अप्रगृह्य म्हणून जेवढा अणू आहे तेवढा सर्व विकल्पानें अनुनासिक उच्चारला जातो, असा ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. म्हणजे, (१) दधि, दधिँ, (२) मधु, मधुँ, (३) कर्त्रा, कर्त्राँ, (४) हरौ, हरौँ, (५) बाले, बालेँ, (६) भवति, भवतिँ (७) संस्कर्त्ता, संस्कर्त्ताँ, (८) रामौ रामौँ, (९) रामेण रामेणँ, (१०) रामाय, रामायँ (११) रामे, रामेँ, (११) राम, रामँ, (१२) भवामि, भवामिँ, (१४) भवसि भवसिँ, (१५) भवेव, भवेवँ, (१६) भवेमहि, भवेमहिँ, इ.इ.इ. असे विकल्पानें-निरनुनासिक व सानुनासिक उच्चार पाणिनीच्या काळीं लोक करीत असत. पुमः-खण्ड्यम्परे । ८ । ३ । ६ आणि नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ । ह्या सूत्रांत (१) पुंस्कोकिल-सानुस्वार व पुंस्कोकिल-सानुनासिक, आणि (२) चर्क्लिंस्त्रायस्व-सानुस्वार व चर्क्लिंस्त्रायस्व-सानुनासिक, अशा वैकल्पिक उच्चारांचें आख्यापन केले आहे. आतोऽटिनित्यम् । ८ । ३ । ३ । ह्या सूत्राखाली ऋग्वेदीं महाँ इंद्र व यजुर्वेदीं महा इंद्र, असे अनुक्रमें ' हा ' चा सानुनासिक व सानुस्वार उच्चार करतात, म्हणून म्हटलें आहे. वेदांतील भाषेत सानुनासिक उच्चार आहे असे म्हणण्यालाहि अष्टाध्यायींत प्रमाणें सांपडतात. आडोनुनासिकश्छंदसि । ६ । १ । १२६ । ह्या सूत्रांत सप्तर्माचा आ प्रत्यय वेदभाषेत अनुनासिक उच्चारतात असा नियम सांगितला आहे; जसें, गंभीर आँ उग्रपुत्रे, च न आँ इंद्र वगैरे, वेदांतील अनुनासिक उच्चाराची उदाहरणें कोणत्याहि वेदाच्या प्रातिशाख्यांत हवीं तितकीं

आढळतात. येणेंप्रमाणें, छंद व भाषा ह्या दोन्हीं प्रकारच्या म्हणजे वेदकालीन संस्कृतांत व पाणिनिकालीन संस्कृतांत अनुनासिक उच्चार आढळतो. पाणिनीने तर ह्या अनुनासिक उच्चाराचा आपल्या परिभाषेतहि उपयोग करून घेतला आहे. उपदेशेजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।, म्हणजे उपदेशांत अनुनासिक अच् असतो तो इत् समजावा. जसें एधं वृद्धौ, ह्या सूत्रांतल्या एधच्या शेवटला अ अनुनासिक उच्चारावयाचा ठरला आहे, सबब तो इत् आहे. अनुनासिकाची व्याप्ति पाणिनीच्या वेळीं संस्कृतांत किती होती, हें वरील सूत्रावरून मापतां येण्याजोगें आहे.

६ वेदकालीन व पाणिनिकालीन संस्कृतांत अनुनासिक उच्चार आहे, ही गोष्ट महेश्वर आहे. तिचा असणेपणा सिद्ध करण्याकरितां पाणिनीचीं सूत्रे साक्षात् बोलवावयाला नको होती. परंतु अनुनासिकाच्या पूर्वपरंपरेचा अतुट इतिहास देतांना ह्या सूत्रांचा उल्लेख करणें जरूर होतें. शिवाय, हीं सूत्रे देण्यांत एक मतलब आहे तो असा कीं, यद्यपि पाणिनीच्या सूत्रांत अनुनासिक उच्चार आहे, तत्रापि तो अनुनासिक उच्चार सध्यांच्या मराठीतील अनुनासिक उच्चारासारखा हुबेहुब होता, हें सिद्ध करण्यास प्रमाण मिळावें. वर्तमान मराठीतील अनुनासिक उच्चारासारखा जर पाणिनिकालीन अनुनासिकाचा उच्चार नसेल, तर आतांपर्यंत केलेलें पांडित्य सर्व व्यर्थ जाणार. तेव्हां पाणिनीच्या वेळीं अनुनासिकाचा उच्चार कसा करीत, तें पाहिलें पाहिजे. त्या काली अनुनासिकाचा उच्चार अनुस्वाराच्या उच्चाराहून निराळा करीत हें तर ह्या दोन शब्दांच्या भिन्नत्वावरूनच स्पष्ट आहे. निव्वळ नाकांतून जो उच्चार केला जाई तो अनुस्वार, व मुख आणि नासिका ह्या दोन करणांच्या साहाय्यानें जो उच्चार केला जाई तो अनुनासिक, असा स्थूल भेद त्या कालीं केला जात असे. अनुनासिकाचा हाच स्थूल अर्थ भट्टोजी दीक्षितानें स्वीकारला आहे; व ह्याहून जास्त खोल शिरण्याची आवश्यकताहि त्याच्या वेळीं उरली नव्हती. कारण, त्याच्या वेळीं संस्कृतांतून अनुनासिक उच्चाराचा बहुतेक लोप होऊन हजारों वर्षे गेलीं होती. याच सबबीखातर “ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ” असें विधान पाणिनीच्या सूत्रांतील स्वकालीन अनुचार्यमाण अनुनासिकासंबंधानें त्यानें केले आहे. भट्टोजी दीक्षिताच्या वेळीं यद्यपि अशी स्थिति होती, तत्रापि त्याच्याहून अति प्राचीन अशा ग्रंथकारांनीं अनुनासिक उच्चार कसा करीत असत, ह्याचा उल्लेख व ऊहापोह केला आहे. “ मुखनासिकावचनोनुनासिकः ” ह्या सूत्रावर व्याख्यान करतांना, “ मुखनासिकेन आवचनः ईषदुच्चार्यमाणः शब्दः अनुनासिकः ” म्हणजे मुख आणि नाक ह्यांच्या द्वारां ओझरता उच्चारला जाणारा जो शब्द-तो अनुनासिक होय, असा एक पक्ष पतंजलीनें आपल्या भाष्यांत दाखल केला आहे. पाणिनीय शिक्षेतही अनुनासिकाच्या उच्चाराची मोड सांगितली आहे. “ यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इत्यभिभाषते । एवं रंगाः प्रयोक्तव्याः खे अरा ” इव खेदया ॥ २६ ॥ शिक्षा । गुजराथीण तर्कं असा उच्चार जशीं करते, तसा अनुनासिकाचा उच्चार करावा, असा वरील श्लोकाचा अर्थ आहे. परंतु, पाणिनीयशिक्षाकालीं गुजराथिणी तर्कं ह्या शब्दांतील

अनुनासिकाचा उच्चार कसा करीत, हें आधीं कळलें पाहिजे. म्हणजे संस्कृतांतील अनुनासिकाचा उच्चार कसा करावयाचा, तें कळेल. गुजराथिणी त्या काळीं कसा उच्चार करीत, तें कळण्याचें आतां कांहीं एक बाह्य साधन उरलें नाहीं. तेव्हा दुसरें कांहीं तरी साधन पाहिलें पाहिजे.

कांस्यध्वनिसमं रंगं हृदयादुत्थितं वदेत् ।

असें एक वाक्य रंगाचा म्हणजे अनुनासिकाचा उच्चार करण्यासंबंधानें वैदिक लोक म्हणत असतात.

श्लोकां सुमंगलां यद्घ्रां उपहृतां इमांप्लुताः ।

दीर्घास्तां इमि देवां उ स्वां २ अहमवृवां अवाः ॥ १ ॥

पंचरंगप्लुता दीर्घाश्चत्वारस्तैत्तिरियके ।

तेषामंतेषु नासिक्यं रंगसंज्ञभित्तिरितम् ॥ २ ॥

ह्या दोन श्लोकांपैकीं पहिल्या श्लोकांत कांहीं स्वर दीर्घ व कांहीं प्लुत आहेत. ह्या दीर्घ व प्लुत स्वरांच्या शेवटीं जो अनुनासिक येतो त्यालाच रंग म्हणतात. व ह्या रंगाचा अथवा अनुनासिकाचा उच्चार काश्याच्या भांड्याच्या नादासारखा करतात. अर्थात्, हा उच्चार वर्तमान् मराठीतील आतां, घरीं, वगैरे शब्दांतील अनुनासिक उच्चारासारखा होतो.

७ अनुनासिक उच्चार कसा करावा, ह्यासंबंधीं वैदिक लोक “ त्रींलोकान् ” हें उदाहरण देतात. त्रींन् व लोकान् ह्या दोन पदांचा संधि व्हावयाचा असल्यास न् चा अनुनासिक लकार होतो, असें यजुर्वेदप्रातिशाख्यांत पांचव्या अनुवाकांत म्हटलें आहे. लपरो लकारं ॥ लपरौ तनौ लकारमापद्येते । यत्लोहितम् । त्रींलोकान् । नकारोऽनुनासिकं ॥ नकारो नाम तत्स्थानौ लकार इत्यर्थः । सोऽनुनासिकं भजते । त्रींलोकान् । न् च्या पुढें ल आला असतां, न् चा ल् होतो व तो ल् अनुनासिक बनतो, असा ह्या दोन सूत्रांचा अर्थ आहे. त्रींलोकान् ह्या संहित शब्दांतलि अनुनासिकाचा उच्चार ह्यशीच्या हास्यकारक रेंकण्यासारखा होतो, हें सर्वश्रुत आहे. अनुस्वाराच्या उच्चाराहून अनुनासिकाचा उच्चार निराळा कसा होतो, तें दुसऱ्या एका तऱ्हेनें दाखवितां येतें. नकारस्य रेफोष्मयकारभावाल्लुप्तेच मलोपाच्च पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । नस्य रेफभावाद्दुष्मभावाद्यकारभावाद्यकारे लुप्ते च मलोपाच्च पूर्वस्वरोऽनुनासिकः स्यात् । अर्मीँ रप्सुषद । कर्णाश्च । महौ इंद्रः । सँशितं । नैकेषां । एकेषां मते पूर्वानुनासिको न भवति । ततस्त्वनुस्वारः । अनुनासिकात्परोऽनुस्वारागमः । अनुस्वारस्वरूपमाह व्यासः ।

अनुस्वारो यजुष्येवमध्यायेऽपि यदा भवेत् ।

तदा गकारसंयुक्तो न शांतिः शास्वरूपरः ॥ इति व्यासः ॥

अध्याये तैत्तिरियाणामनुस्वारो यदा भवेत् ।

तस्याद्यर्धो गकारः स्यात्तच्छेषमनुनासिकम् ॥ इत्यात्रेयः ॥

हा उतारा यजुःप्रातिशाख्याच्या पंधराव्या अनुवाकांतला आहे. ह्यांत नू चा अनुनासिक किंवा अनुस्वार कोणाच्या मते होतो व कोणाच्या मते होत नाही तें सांगितलें आहे. हें सांगतांना तैत्तिरीयशाखा लोक अनुस्वाराचा उच्चार कसा करतात, तें वर्णिलें आहे. अनुस्वाराच्या उच्चारांत पाहिला अर्ध गकारासारखा व दुसरा अर्ध अनुनासिकासारखा तैत्तिरीय उच्चारतात. आपस्तंब ब्राह्मण सध्यां हि “ मा हिंसीः ” हें वाक्य मा हिंसीः किंवा हिंसीः असें उच्चारतात. (येथे गं चा उच्चार मराठीतील आनुनासिकासारखा आहे, असें समजावें.) आपस्तंबांच्या अनुस्वाराच्या उच्चारांत ग च्या पुढील जो नाकांतून ओझरतां उच्चार ऐकूं येतो तो पाणिनिकालीन अनुनासिकाचा उच्चार होय. तो उच्चार सध्यांच्या मराठीतल्या अनुनासिक उच्चारासारखा हुवेहूब आहे.

८ (१) गर्भीरँ औ इंद्रपुत्रे, (२) चनँ औ इंद्र, (३) पुँस्कोकिल), चकिँ छायास्व, (५) दधिँ, (६) हरौँ, (७) कुंडानिँ, (८) संस्कृताँ, (९) संस्कृताँ, (१०) महाँइद्रः (११) मा हिँसीः; वगैरे पाणिनीने दिलेल्या शब्दांत अनुनासिकाचा उच्चार कसा करावयाचा, ते वरील विवेचनावरून कळून येईल. मराठीतील आतां, घरीं, जावें, वगैरे शब्दांतील अनुनासिकांच्या उच्चाराप्रमाणें वरील संस्कृत शब्दांतील अनुनासिकांचा उच्चार करणें सशास्त्र आहे. असें असून, सध्यांचे शास्त्री अनुनासिकाचा उच्चार यजुःप्रातिशाख्यांत सांगितल्याप्रमाणें अनुस्वाराच्या गकारयुक्त उच्चारासारखा करतात. तें युक्तिसिद्ध नाही, हें उघड आहे. सानुनासिक दधिँ शब्दांतील वैकल्पिक अनुनासिकाचा उच्चार बहुतेक वर्तमान वैयाकरण दधिँ अथवा दधिँ असा करतात. परंतु दधिँ अथवा दधिँ हा उच्चार तैत्तिरीयांच्या अनुस्वाराच्या उच्चारासारखा आहे. अर्थात्, पाणिनीय दधिँ ह्या शब्दांतील अनुनासिकाचा उच्चार गं किंवा ङ् निःसंशय नाही; पतंजलि भाष्यांत म्हणतो त्याप्रमाणें ओझरता नाकांतला आहे. हीच तऱ्हा इतर शब्दांतल्या अनुनासिकांच्या उच्चाराची समजावी.

९ येणेंप्रमाणें वर्तमान मराठीपासून तों पाणिनीकालीन संस्कृत भाषेपर्यंत व छंदोभाषेपर्यंत अनुनासिक उच्चाराची अव्याहत परंपरा लागली. आपले वेदकालीन व पाणिनिकालीन पूर्वज अनुनासिकाचा ओझरता नाकांतून उच्चार करीत तोच आपण सध्यां करतो, हें ह्या परंपरेवरून समजून आलें. दधि शब्दाच्या दधि व दधिँ ह्या निरनुनासिक व सानुनासिक उच्चारावरून हीहि दुसरी गोष्ट समजून येते कीं, पाणिनीच्या वेळीं अप्रगृह्य स्वरांचा उच्चार कित्येक लोक सानुनासिक करीत व कित्येक निरनुनासिक करीत. सध्यां मराठीत जसा कोकणस्थादि लोकांचा सानुनासिक उच्चाराकडे विशेष कल असतो, तसा पाणिनीच्या वेळींहि कांहीं लोकांचा होता. स्वतः पाणिनीने, खऱ्या व्याकरणकाराच्या ब्रीदाला जागून दोन्ही उच्चारांचा निःपक्षपातानें सारखाच परामर्ष घेतला आहे अमुक उच्चार गौण व अमुक उच्चार अनिष्ट असें वैयक्तिक मत त्यानें कोठेंहि दिलें नाहीं. परंतु चमत्कार असा कीं, ही निःपक्षपाताची वृत्ति पाणिन्युत्तरकालीन संस्कृत ग्रंथकारांचे ठायीं राहिली नाहीं. पाणिनीच्या नंतर जे हजारों लहान मोठे

विचारवंत ग्रंथकार झाले त्यांच्या संस्कृत ग्रंथांत दाधि, कार्याणि, कुंडानि, वगैरेतील अप्रगृह्य स्वर सानुनासिक लिहिलेले शपथेलाहि आढळत नाहीत. य, व, ल, हीं अक्षरें मात्र सानुनासिक व निरनुनासिक अशा दोन्ही उच्चारांची स्थलपरत्वे सांपडतात. हीं निरनुनासिक संस्कृत पद्धति इतकी एकदेशी झाली कीं, पूर्वपाणिनीय ग्रंथांच्या पाणिनीच्या नंतर ज्या प्रती झाल्या त्यांतसुद्धां अनुनासिक उच्चारांना अर्धचंद्र मिळाला. महाभारत हा ग्रंथ पाणिनीच्या पूर्वाचा आहे. ह्या प्रचंड व विस्तीर्ण ग्रंथांत अप्रगृह्य स्वर सानुनासिक उच्चारलेले, खरे पाहिलें तर, कांहीं तरी असावे. परंतु, सध्यां ज्या छापाल व लेखी प्रती आपण पहातो त्यांत एकाहि अप्रगृह्य स्वर सानुनासिक लिहिलेला किंवा छापलेला आढळत नाही. संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, वगैरे पूर्वपाणिनीय ग्रंथ वैदिकांच्या पाठांतले पडल्यामुळे, ते मात्र ह्या नासिक्यछेदप्रयोगापासून वांचले. कारण त्यांच्या लेखनांत किंवा उच्चारांत अशीं कांहीं गडबड करण्याची सोयच नव्हती. निरुक्त, प्रातिशाख्य, व्याकरण, शिक्षा, वगैरे शस्त्रांच्या कडेकोट बंदोबस्त असल्यामुळे, अनुनासिकद्वेष्यांच्या हल्ल्यांचा यांच्यावर कांहीं एक परिणाम झाला नाही.

१० आतां पाणिन्युत्तरकालीन संस्कृतांत यद्यपि अनुनासिक उच्चारस बराच फांटा दिलेला आढळतो, तत्रापि तदुत्तर महाराष्ट्री, मागधी वगैरे प्राकृतभाषांत तो आढळतो. ह्याचा अर्थ असा कीं, पाणिनीच्या पूर्वाच्या व वेळच्या संस्कृत भाषेची परंपरा, अनुनासिक उच्चाराच्या बाबींत पाणिनीच्या नंतर प्राकृत भाषांनीं कायम ठेविली; संस्कृत भाषेनें ठेविली नाही. ह्या विधानाचा असाहि अर्थ होऊं शकतो कीं, पाणिनीच्या नंतर आस्ते-आस्ते संस्कृत भाषा सामान्य लोकांच्या रोजच्या बोलण्यांतून जात चालली आणि तिची जागा प्राकृत भाषांनीं आस्ते आस्ते पटकावण्याचा क्रम सुरू केला. हीं कांति व्हावयाला पांचचारशें वर्षे सहज लागलीं असतील; व सामान्य लोकांच्या रोजच्या बोलण्यांत येणाऱ्या ह्या प्राकृत भाषांचें व्याकरण रचण्याची आवश्यकता वररुचि वगैरेना भासली असेल. पाणिनि व वररुचि ह्या दोघांत पांचचारशें वर्षांचें अंतर असण्यास कांहींच हरकत दिसत नाही. प्राकृत महाराष्ट्री भाषेची ज्ञानेश्वरकालीन मराठी भाषा होतांना देखील हाच प्रकार झालेला आहे. गाथासप्तशती, सेतुबंध व कालिदासादिकर्वांचीं नाटकें ह्यांतील महाराष्ट्री शालिवाहनाच्या सहाव्या शतकाच्या पुढें सामान्य लोकांच्या बोलण्यांतून आस्ते आस्ते कमी होत जात जात पांचचारशें वर्षांत समूळ नाहीशी झाली व तिची जागा ज्ञानेश्वरकालीन अर्वाचीन मराठीनें घेतली. हीं कांति होत असतांना शालिवाहनाच्या सहाव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंत झालेल्या नाटकांतून महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा योजलेल्या दृष्टीस पडतात. भट्टनारायणकृत वेणीसंहार किंवा अकबराच्या वेळीं असणाऱ्या कृष्णाजीपंत शेषकृत कंसवधनाटक ह्यांत जी प्राकृत भाषा आढळते ती तत्कालीन सामान्य लोकांच्या बोलण्यांतली नव्हती हें सांगावयाला नकोच. वेणीसंहार व कंसवध हीं नाटकें ज्याकालीं रचलीं गेलीं त्या कालीं महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा लोपून गेल्या होत्या; आणि तज्ज्ञांखेरीज इतरांना कळत नव्हत्या. अकबराच्या वेळीं

महाराष्ट्रांतील सामान्यजनसमूहाला जितपत संस्कृत समजण्याचा संभव होता तितपतच महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा समजण्याचा होता. संस्कृत व प्राकृत ह्या दोन भाषांचा उपयोग पात्रपरत्वे नाटकांतून करावा, असे साहित्यग्रंथांत सांगितले, म्हणून ह्या कवींनी त्या भाषा आपल्या ग्रंथांत योजल्या. ह्यापलीकडे त्या योजण्यांत कांहीं एक मतलब नव्हता. यणेंप्रमाणें महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा मेल्यावर त्यांची जशी पांचचारशें वर्षे अंधपरंपरा-न्यायानें नाटकांतून योजना होत असे, त्याप्रमाणेंच भाषा संस्कृत मेल्यावर व तिची जागा महाराष्ट्री वगैरे प्राकृतभाषांनी घेतल्यावर, तिची योजना काव्यनाटकशास्त्रादिग्रंथांत होत होती. परंतु ती एका ठरीव पद्धतीने होत होती. पाणिनीच्या पुढे आजपर्यंत जेवढे म्हणून संस्कृत ग्रंथ झालेले आहेत—आणि ते लाखो आहेत—तेवढ्यां सर्वांत सुप्तिङ्तादि प्रत्यय जसेच्या तसे आहेत. पतंजलीच्या भाष्यांत विभक्त्यांची व क्रियापदांची जीं रूपे आढळतात तींच पाध्यांच्या निर्णयसिंधूत, शंकराचार्यांच्या भाष्यांत व हेमाद्रीच्या व्रतखंडांत दिसून येतात. जिवंत भाषेत असा प्रकार दोन हजार वर्षे तर काय, पण दोनशें वर्षे टिकणें अशक्य आहे.

११ खरा प्रकार असा आहे कीं, पाणिनीच्या पूर्वीच्या व वेळच्या संस्कृत भाषेचें जागें रूपांतर महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा होत आणि महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषांचें जागें रूपांतर अर्वाचीन मराठी, गुजराथी, सिंधी, हिंदू, व्रज, बंगाली, ओढिया, वगैरे भाषा होत. हीं रूपान्तरें होत असतांना व झाल्यावर संस्कृत भाषा,—सामान्यजनांच्या बोलण्यांतून गेलेली संस्कृत भाषा—काव्य, शास्त्र वगैरेंतून योजिली जात असे. परंतु ती योजण्याचा हेतु निराळा होता. भरतखंडासारख्या विस्तीर्ण देशांतलि दूरदूरच्या प्रांतांत जेव्हां महाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पैशाची, वगैरे भाषा सुरू झाल्या, तेव्हां धर्मशास्त्र, वगैरे गहन विषयांवर ग्रंथ करून ते भरतखंडांतल्या सर्व प्रांतांतलि विद्वानांस कळावे अशी ज्या ग्रंथकारांची इच्छा असे ते संस्कृतभाषेचा आश्रय करूं लागले. ज्यांना तशी इच्छा नसे व आपापल्या प्रांतांतलि सामान्यजनांच्या उपयोगी पडण्याची ज्यांची मनीषा असे ते ग्रंथकार त्या त्या प्रांतांतलि प्राकृतांतच ग्रंथरचना करीत. सर्व भरतखंडांतलि विद्वत्तेर्षी व राजकारणाशी ज्या विद्वान् व राजकार्यकर्त्या पुरुषांना परिचय करावा लागे ते संस्कृताचा उपयोग करीत. हा परिचय करण्याची ज्यांना आवश्यकता भासत नव्हती ते तत्तत्प्रांतीय प्राकृताचा उपयोग करीत. गेल्या दोन हजार वर्षांत सर्व भरतखंडांतलि विद्वानांना उद्देशून संस्कृतांत गहन ग्रंथरचना करणारीं जशीं शंभर दोनशें धेंडें निघालीं, तशींच प्राकृतांतही निघालेलीं आहेत. गाथासप्तशतींत पन्नास शंभर प्राकृत कवींचीं—छिया व पुष्य—नांवे आलेलीं आहेत. पालीमागधी भाषेत तर बौद्ध संस्कृतीचीं अनंत रूपे शेंकडों प्राकृत ग्रंथकारांनीं दाखविलेलीं आहेत. अर्वाचीन मराठींत ज्ञानेश्वरादिमंडळीनें काय कामगिरी केली ती सर्वश्रुत आहेच. ज्ञानेश्वरादि मराठीच्या पुरस्कर्त्यांनीं हेमाडपंतादि संस्कृत ग्रंथकारांना प्रसंगोपात्त टोले दिलेले महशूर आहेत. तत्रापि मृत संस्कृतभाषेनें आपला शक अद्यापहि चालविलाच आहे. निरनिराळ्या

प्रांतांतील जुन्या विद्वानांची सामान्य भाषा शातवाहनांच्या, यादवांच्या व मुसुलमानांच्या काली जी होती तीच संस्कृत सध्यां इंग्रजांच्या राशियतीतहि आहे. आणि जावत्कालपर्यंत आर्यधर्म व आर्यसंस्कृति ह्या भरतभूमीत विराजत राहतील, तावत्कालपर्यंत एका पक्षां मेलेली पण दुसऱ्या पक्षां जिवंत असणारी संस्कृत भाषा आपले विलक्षण साम्राज्य असेच अव्याहत चालवील, असा रंग दिसतो.

१२ केवळ संस्कृताचा आश्रय करणारे व केवळ प्राकृताचा आश्रय करणारे असे दोन प्रकारचे ग्रंथकार भरतखंडांत आज दोन हजार वर्षे होत आहेत. आणि दोघांचाही राष्ट्रीय व प्रांतिक दृष्ट्या सारखाच उपयोग झालेला आहे. ह्या दोन प्रकारच्या ग्रंथकारांहून तिसऱ्या एका प्रकारचे ग्रंथकार आपल्या देशांत झाले आहेत. त्यांनी संस्कृत व प्राकृत ह्या दोघांचाहि सारखाच उपयोग केलेला आहे. हे ग्रंथकार कालिदासादि उच्च नाटककार होत. नाटक म्हणजे संसाराचें व व्यवहाराचें कविकल्पनेनें संकलित केलेलें चित्र होय. कालिदासाच्या कालीं राजकार्यधुरंधर पुरुष सुशिक्षित असल्यामुळे व भरतखंडांतील इतर संस्थानांशीं संबंध ठेवावा लागत असल्यामुळे मृत संस्कृत शिकत व बोलत आणि स्त्रिया व इतर सामान्यजन प्रांतिक जिवंत प्राकृत बोलत. सबब ह्या दोन्ही भाषांचा उपयोग ह्या कवींना करावा लागे. ह्या कवींचे ग्रंथ संस्कृतप्राकृतमिश्रित असल्यामुळे, भाषाशास्त्राला एक मोठा फायदा झालेला आहे. ज्या हजारबाराशें वर्षे प्राकृत भाषा जिवंत होत्या त्या वर्षांतील जे संस्कृतप्राकृत नाटककार झाले त्यांच्या ग्रंथांतील प्राकृत भाषेचें स्वरूप पाहून, त्या कालांत प्राकृतांत फेरबदल कसकसे होत गेले, हें कळण्याचें एक साधन हे ग्रंथ होत. अशोकाच्या शिलालेखातील (शकपूर्व ४०० वर्षे) भाषेपासून तों ज्ञानेश्वरीच्या (शक १२१२) व प्राकृतपिंगलसूत्रांच्या (शक १४००) भाषेपर्यंत प्राकृतांत कसकसा फेरबदल होत गेला, तें कळण्यास ह्या ग्रंथांचें अमूल्य सहाय्य होण्याजोगें आहे.

१३ एवंच, तात्पर्य काय कीं, पाणिनिकालीन संस्कृत, तदुत्तरकालीन महाराष्ट्री व महाराष्ट्रीच्या पुढें अर्वाचीन मराठी अशी ही जागती परंपरा आज तिन हजार वर्षे चालत आली आहे. दधि ह्या शब्दांतील वैकल्पिक अनुस्वार पाणिनीच्या कालीं जसा संस्कृत भाषेत होता, तसाच तो तदुत्तरकालीन महाराष्ट्रीतील दहि ह्या शब्दांत होता, व तसाच तो अर्वाचीन दही ह्या मराठी शब्दांत आहे. हा प्रकार इतर अनेक बाबींत लागू आहे. परंतु प्रस्तुत स्थलीं केवळ अनुनासिक उच्चाराच्या परंपरेचाच तेवढा विचार कर्तव्य असल्यामुळे, त्याच्याचसंबंधानें आता अनुलोम विवेचन करतो. एवढा वेळपर्यंत अर्वाचीन मराठीपासून पाणिनिकालीन संस्कृतापर्यंत उलट चढत जाऊन अनुनासिक उच्चाराची परंपरा प्रतिलोमगतीनें दाखविली. आतां पाणिनिकालीन संस्कृतापासून प्रारंभ करून अर्वाचीन मराठीपर्यंत अनुनासिक उच्चाराची कशी कशी स्थित्यंतरे होत आलीं तें अनुलोमपद्धतीनें उदाहरणें देऊन पुढील अर्धांत स्पष्ट करतो. त्यावरून मराठी शब्दांच्या अंती व मध्ये येणाऱ्या अनुनासिकाची योग्यायोग्यता निश्चयानें कळण्याचें एक साधन तयार होण्याचा संभव आहे.

मराठीतील नामविभक्ति

प्रथम आन्धिक

१ *कोकणांत मालवण शहराच्या देऊळवाडानामक भागांत ग्रामजोश्यांच्या येथें पुढें परिशिष्टांत दिलेले तीन लेख सांपडले. त्यांत, बैसके, पुरुसे वगैरे रूपे आली आहेत. त्यांची उपपत्ति लावण्याकरितां, मराठीतील नामविभक्त्यांचें समग्र वंशावलोकन व पृथक्करण करतों.

२ पृथक्करण करतांना खालील लेखांचा उपयोग करणार आहे:—

- (अ) शक ६५८ तील चिकुडे येथील मराठी ताम्रपट (विश्ववृत्त).
- (आ) शक ९०५ तील चामुंडरायाचा शिलालेख (विश्ववृत्त).
- (इ) शक १०५१ तील अभिलषितार्थचिंतामणीतील मराठी पदे (विश्ववृत्त).
- (ई) शक ११२८ तील पाटण येथील चांगदेवाचा मराठी शिलालेख (प्रभात).
- (उ) ११९५ तील पंढरपूर येथील चौऱ्यांयशीचा मराठी शिलालेख (ग्रंथमाला).
- (ऊ) शक १२८९ तील नागांव येथील मराठी शिलालेख (ग्रंथमाला).
- (ऋ) शक १२१२ च्या सुमारची मजजवळील ज्ञानेश्वरीची पोथी (धुळे येथें छापत आहे.)

(ऋ) Grammatik der Prakrit-sprachen by Pischel (Strassburg).

३ महाराष्ट्री व महाराष्ट्री-अपभ्रंश ह्यांच्यापासून मराठी निघाली आहे, ह्या बाबीबद्दल, प्रायः आतां वाद राहिलेला नाही. ही गोष्ट आतां बहुतेक वैयाकरणांना मान्य आहे. (Bhandarkar, Wilson Philological lectures; Sten Kouow, Ind. Ant. Vol 32, महाराष्ट्री and मराठी). तेव्हां मराठीतील नामविभक्त्यांचे प्रत्यय अपभ्रंशांतून निघाले असले पाहिजेत, हें विधान अजमावून पहावयाचें म्हटलें, म्हणजे अपभ्रंशांतले विभक्तिप्रत्यय ताडून पाहिले पाहिजेत व महाराष्ट्री आणि संस्कृत ह्या भाषांतील विभक्तिप्रत्यय वंशावलोकनार्थ नजरेखाली ठेविले पाहिजेत. प्रारंभ, मराठीतील अकारान्त पुलिंगी नामापासून करतों.

* हा लेख ' सरस्वतीमंदिर ' मासिकांतील आहे.

१ ह्यांतील भाषेवरून येथें दिलेल्या ह्यांच्या कालासंबंधानें मतभेद आहे.

अकारान्त पुल्लिङ्गी नामाचं एकवचनं.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	जुने मराठी	नवे मराठी
मूलशब्दः--पुत्र	पुत्त	पुत्त	पूत	पूत
प्रथमाः--पुत्रस्	पुत्तो	पुत्तु	पूतु	पूत
द्वितीयाः--पुत्रम्	पुत्तम्	पुत्तु	पूतु	पूत
तृतीयाः--पुत्रेण	पुत्तेण	पुत्तेण--पुत्ते	पूत्ते--पूतेन	पुताने
चतुर्थीः--पुत्राय	पुत्ताअ		पूता--पूतासि--ते ^ॐ -थे ^ॐ	पूतास--ला--ते
पंचमीः--पुत्रात्	पुत्ताउ, पुत्ता- हितो, पुत्तातो	पुत्ताहु--हुँ	पूताहून--तून;--हूनि,--हूनियाँ, --तूनि,--तूनियाँ; पूतानि, पूतानु, पुत्तांतु	पूताहून--तून
षष्ठीः-- पुत्रस्य	पुत्तस्य	पुत्तस्यु, पुत्तह	पूता	पूताचा--ची--चे
सप्तमीः--पुत्रे	पुत्ताम्मि--पुत्ते	पुत्ति-पुत्ते-पुत्ते-पुत्तहिं	पूतीं, पूते	पूता
संबोधनः--पुत्र	पुत्त--पुता	पुत्त--पुत्ते	पूता, पूत	पूतांत--पूतीं पुता

अकारान्त पुल्लिङ्गी एकवचनाचीं रूपें मजजवळील शक १२१२।१२१३ च्या सुमार—
च्या ज्ञानेश्वरीच्या पोथींत येणेंप्रमाणें येतातः—

मूळशब्दः...गणेश, अनुग्रह, देव, संशय, दिअ, ठाय, राअ, ठाअ.

प्रथमाः...गणेशु, अनुग्रहो, देओ, संशयो, दिओ, ठाय, सूर्यु, विस्मो, आश्रो.

द्वितीयाः...गणेशु, सौरसु, पूरु, परागु, ठाओ, अभिप्राओ, अंतराओ, विस्मो.

तृतीयाः...ईश्वरें, जाणतेन, पाढियंतेन, असतेनि, राणेन, सेतुगुडेन (पंढरपूर).

चतुर्थीः...सागरा, टाया, सूर्यातें, योगभ्रष्टासि.

पंचमीः...मेघाहुनि, मेघौनि, समुद्रौनि, समुद्रातु, मूडाहुनि.

षष्ठीः...नाभिकाराचा, उजलाचें, व्यासाचीं, देवा, कृष्णा, बोला, भीष्मा.

सप्तमीः...घटिँ, उदर्याँ, ठाईँ, संशईँ, वेले, (पु.) प्राप्ते (पु.)

संबोधनः...विदग्धा, पार्था, कृष्णा, कृष्णे, विठुले, गोविंदे.

शब्दयोगीः—विवेकावरि, अर्थातव, व्यापारालागौनि, क्षणवेहिँ. अर्जुनेसि, महेशेसि,
धर्मविण, कल्पांतुवेळीँ, वाढतेनसि, क्षणवांचौनि.

(अ)ः—मूळशब्दः—मूळशब्द दोन प्रकारचे, तत्सम व तद्भव. तत्सम=संस्कृत
सम; तद्भव=संस्कृतोद्भव=प्राकृत=महाराष्ट्री. (१) संस्कृतापासून महाराष्ट्री. (२) महा-
राष्ट्रीपासून अपभ्रष्ट-महाराष्ट्री ऊर्फ अपभ्रंश, (३) अपभ्रंशापासून जुनें मराठी. (४)
जुन्या मराठीपासून नवे मराठी. अशी चतुर्विध परंपरा तद्भव मराठी मूळशब्दांची आहे.
संस्कृतापासून जी भाषा निघाली तिला प्राकृत म्हणतात; प्राकृतापासून जी निघाली
तिला प्राकृतिक म्हणतात; व प्राकृतिकापासून जी निघाली तिला प्राकृतिकोद्भव
म्हणतात.

१ वैदिक भाषा = आर्य भाषा
ब्राह्मणभाषा = पाणिनीय भाषा
संस्कृतभाषा = पातंजलीय भाषा } संस्कृत भाषा अथवा
प्रकृतिभाषा.

२ शौरसेनी
मागधी
पैशाची
महाराष्ट्री } प्राकृत भाषा.

३ शौरसेनी--अपभ्रंश
मागधी--अपभ्रंश
पैशाची--अपभ्रंश
महाराष्ट्री--अपभ्रंश } प्राकृतिक भाषा.

४ हिंदी	}	प्राकृतिकोद्भव भाषा.
बंगाली		
दर्दी		
मराठी		

तेव्हा, मराठी ही प्राकृतिकोद्भव भाषा आहे. मराठीतील तद्भव शब्द, अर्थात्, प्राकृतिकोद्भव ऊर्फ अपभ्रंशोद्भव आहेत, साक्षात् संस्कृतोद्भव नाहीत, तीन पिढ्यांनी संस्कृतोद्भव आहेत. तद्भव म्हणजे संस्कृतोद्भव, असा आशय सर्व युरोपीयन व मराठी वैयाकरणांचा आहे, परंतु तो चुकीचा आहे. तद्भव म्हणजे प्राकृतिकोद्भव असा निर्बंध करणे जरूर आहे. उदाहरणार्थ—

	संस्कृत	=	दिवस, स्थामन्
	महाराष्ट्री	=	दिअस, ठाम
	अपभ्रंश	=	दिअह, ठाव
	जुने मराठी	=	दिअ, ठाअ
अथवा,	तद्भव	=	संस्कृतोद्भव
	तत्तद्भव	=	प्राकृतोद्भव.
	तत्तत्तद्भव	=	प्राकृतिकोद्भव,

अशी परिभाषा अर्थशुद्धीस्तव करणे जरूर आहे.

वरती दिलेल्या ज्ञानेश्वरीतील मूळशब्दांत, गणेश हा शब्द तत्सम आहे, आणि दिअ, राअ, ठाअ हे शब्द तत्तद्भव ऊर्फ प्राकृतिकोद्भव आहेत. कित्येक प्राकृतिक मूळशब्द प्राकृत मूळशब्दांसारखेच असतात, त्यांच्यांत स्वरांचा किंवा व्यंजनांचा फरक झालेला नसतो. तत्रापि, कालदृष्ट्या, मराठीतील कोणताही अतत्सम शब्द म्हणजे अपभ्रंशोद्भव समजणे जरूर आहे; कारण, वस्तुतः तो तसा असतो. कालदृष्ट्या मराठी पुत शब्द अपभ्रंशांतील पुत शब्दापासूनच निघालेला आहे, प्राकृत म्हणजे महाराष्ट्री पुत शब्दापासून निघालेला नाही. अपभ्रंशांत व मराठीत पुत असे एकच मूळ आहे, इतकेच. महाराष्ट्रीतून अपभ्रंशांत येतांना पुत शब्दांत फरक झाला नाही. फरक झाला असता, तर मराठी मूळशब्द त्या फरकावरून बनला असता. कालदृष्ट्या अथवा ऐतिहासिक दृष्ट्या इतरथा बनाव बनणे अशक्य आहे.

(आ):—प्रथम:—अपभ्रंशांत नियमंकरून अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचे एकवचन उकारान्त होते. जुन्या ज्ञानेश्वरीतही तोच प्रकार नियमाने आढळतो. फक्त, य् आणि व् हे दोन उष्मवर्ण व ह् हा महाप्राण ज्या शब्दांचा उपान्त्य असतो: त्या शब्दांचे एकवचन ओकारान्त होते; जसे अनुग्रहो, देओ, संशयो, संजयो, कटाहो, विजयो, यान्त्य, वान्त्य किंवा हान्त्य शब्दांपासून मराठीत जी मूळरूपे य, व किंवा ह यांचा लोप होऊन बनली त्यांचे एकवचन ओकारान्त नियमाने होते:—

सं.	प्रा.	अ.	जु. म.
१ विस्मय,	विस्मअ,	विस्मअ,	विस्मा+उ=विस्मो
२ आश्रय,	आस्रअ,	आस्रअ,	आस्रा+उ=आस्रो-श्रो.
३ देव,	देउ,	देउ,	देअ+उ=देओ- देवो.
४ दिवस,	दिवस,	दिवस,	दिव+उ=दिवो.

ह्या चारों स्थलों वस्तुतः उ-प्रत्ययच लागलेला आहे, परंतु संधिकार्यानें ओ दृश्य-मान होतो.

हा एकवचनी उ-प्रत्यय संस्कृत अस्, प्राकृत ओ, अपभ्रंश उ, अशा परंपरेनें आला आहे, द्राविडभाषासंसर्गानें आलेला नाही. अस्-प्रत्ययाचा उ-प्रत्यय पणतू आहे.

हा उ-प्रत्यय दुसऱ्या एका उ-पासून भिन्न आहे. घेउनु, कीरु ' वगैरे शब्दांच्या शेवटीं जो उ येतो तो वैदिक व संस्कृत भाषांतील उ अव्ययाचा पणतू होय. किमु, नु वगैरे संस्कृतशब्दांत जुडून व वैदिक भाषेत स्वतंत्र प्रचार ह्या उ-अव्ययाचा होतो.

(इ) द्वितीयाः—प्रथमेप्रमाणे, अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या द्वितीयेच्या एकवचनाचे रूप

संस्कृतांत पुत्रम्, व महाराष्ट्रांत पुत्तम्, असें होतें, परंतु अपभ्रंशांत पुत्तु असेंच रहातें. तेव्हां प्रथमेप्रमाणेच द्वितीयेचीं रूपे बनविण्याची लकव मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाही आणि असेंच होणे अपरिहार्य होतें. अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धती सुरू केल्या त्या त्या मराठीनें चालू ठेविल्या.

(ई) तृतीयाः—महाराष्ट्री पुत्तेण पासून अपभ्रंशानें पुत्तेण व पुत्तेँ अशीं दोन रूपे बनविलीं. पुत्तेण मधील ण चा अनुनासिक बनवून पुत्तेँ हें रूप साधलें. ह्यावरून असें दिसतें कीं अपभ्रंश बोलणारे लोक कांहीं काल पुत्तेण असा व्यंजनान्त उच्चार करीत असत, कालान्तरानें णू चा सहजच अनुनासिक बनला व पुत्तेँ हें अनुनासिक रूप सिद्ध झालें. ह्या दोन रूपांवरून मराठींत ण चा न होऊन पूतेन व पूतेँ अशीं दोन रूपे बनलीं. ज्ञानेश्वरींत, मेघेँ, ईश्वरेँ, जाणतेन, पाढियंतेन हीं रूपे येतात, पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत पंडितेँ, नायकेँ गुद्रेन राणेण, सेतुगुडेन अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपे आहेत.

ईश्वरेँ ह्या तृतीयेच्या रूपाला सिँ हा प्रत्यय लागून ईश्वरेँ सिँ रूप होतें. संस्कृत सम ह्या शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप सवँ असें होतें सवँची एकवचनी सप्तमी सविँ सवँ, अशीं होतें. मराठी रूप सईँ; व त्याचा अपभ्रंश सिँ

(सं०) ईश्वरेण समम्=(अप. ईश्वरेँ सविँ (म.) ईश्वरेसि (ईश्वरासह)

अर्जुनै=अर्जुनाने

अर्जुनैसि=अर्जुनासह

इंद्रियै=इंद्रियाने;

इंद्रियैसि=इंद्रियासह

(जुने मराठी) ईश्वरैसि=(वर्तमान मराठी) ईश्वरासी.

हा सि प्रत्यय सहपासून निघालेला नाही. कारण, महाराष्ट्रांत व अपभ्रंशांत सहमधील ह तसाच रहातो, परंतु सममधीलं म चा अपभ्रंशांत वँ होतो. सप्तमीच्या सि ह्या रूपाशी इंद्रिये ह्या तृतीयेच्या रूपाचा संयोग होऊन, हा तृतीया-सप्तमी योग झाला आहे. संस्कृतांत, महाराष्ट्रांत व अपभ्रंशांत सम् शब्द तृतीया घेतो; सबब, सि शब्द मराठीतही तृतीया घेतो.

ज्ञानेश्वरींत असतेनि, मेघाचेनि वगैरे इकारान्त तृतीयेच्या एकवचनाचीं रूपे येतात. उ अव्ययाप्रमाणे ही इ अव्यय आहे

मेघाचेनि मुखें, पिंडाचेनि मिसें,

असे प्रयोग ज्ञानेश्वरींत अढळतात. इ पादपूरणार्थी महाराष्ट्रांत व अपभ्रंशांत योजतात करुनु, करुनि, ह्या जोडीतील दुसऱ्या शब्दांतली जी अंत्य इ ती मेघाचेनि रूपांतील इहून निराळी आहे. कारण क्रियापदविचारांत देणार आहे.

(उ) चतुर्थी:—प्राकृतांत चतुर्थी नाही असा नियम वैय्याकरणांनी केला आहे. परंतु, पिशेल आपल्या ग्रामाटिकांत पुत्ताअ (पु.) इत्थिताए, देवताए (देवत्वाय) वगैरे एकवचनी चतुर्थीचीं रूपे देतो. त्यावरून असे म्हणावे लागते की, चाही प्राकृतांतून, अर्थात् महाराष्ट्रांतून चतुर्थी अजाबात लुप्त झाली नव्हती. लुप्त झाली नव्हती याला एक सबळ आधार आहे. जुन्या मराठींत पूता असे जे रूप आहे त्याची वंशपरंपरा अन्यथा सोपपत्तिकत्वेकरून दाखवितां येत नाही. महाराष्ट्रांत संस्कृत पुत्राय पासून पूताअ, अपभ्रंशांत महाराष्ट्री पूताअ पासून पुत्ता, व अपभ्रंशांतील पुत्ता पासून मराठी पूत्ता, अशी परंपरा असली पाहिजे. पैकीं महाराष्ट्री पुत्ताअ हे रूप उपलब्ध आहे; अपभ्रंशांतील पुत्ता हे रूप उपलब्ध नाही, परंतु तें अपभ्रंशांत. क्वचित् प्रचारांत होतें, ह्यांत संशय नाही. चतुर्थीच्या स्थली षष्ठीच्या रूपांचा उपयोग करण्याचा प्रचार जसजसा प्राधान्येकरून होऊं जागला, तसतशी मूळ चतुर्थीचीं रूपे लोप पावत चालली, हे खरे आहे. तत्रापि चतुर्थी अजाबात लोप पावली नाही. तेव्हां, महाराष्ट्रांतील लुप्तचतुर्थीचे जे पुत्ताअ रूप त्यापासून अपभ्रंशद्वारां मराठीतील पूता हे चतुर्थीच्या एकवचनाचे रूप साधले गेले, हे स्पष्ट आहे.

मराठींत आसपास असा एक शब्द आहे. पैकीं, पास, पासिं, पासून हीं रूपे पार्श्व पार्श्वे, पार्श्वीत् ह्या रूपांपासून निघाली; आणि आस, आसिं आसून, हीं रूपे आश्व, आश्वे, आश्वीत्; आस, आसे, आसाहुं अशा परंपरेनें निघाली. पुतासि-सि हें रूप चतुर्थीचे एकवचन पुता+सप्तमीचे एकवचन आसि-सि मिळून बनलें आहे. पुता+आसि-सि=पूतासि-सि

पूतास असे अकारान्त रूप मजजवळील ज्ञानेश्वरींत किंवा चौऱ्यायशच्या शिलालेखांत एकही नाही. पुतस्स ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास रूप निघाले असते तर रूप ज्ञानेश्वरींत हटकून सांपडते. शिवाय षष्ठ्याच्या एकवचनी रूपापासून पूतासि हें रूप निघाले नाही. हें विधान करण्याला दुसरे एक प्रमाण आहे. पुताँसि असे चतुर्थीचे अनेकवचनी रूप जुन्या ज्ञानेश्वरींत सांपडते. संस्कृत पुत्रस्य, महाराष्ट्री पुतस्स व अपभ्रंशांतील पुतस्सु ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास हें रूप निघाले असते, तर अनेकवचनी पुताँसि हें मराठी रूप संस्कृत-महाराष्ट्री-अपभ्रंश षष्ठीच्या अनेकवचनापासून निघावयास हवे होते. परंतु, तसे तें निघालेले नाही.

पूता+० (अनेकवचनाचा अनुनासिक)+आसि सिँ=पूताँसि; अशी ह्या अनेकवचनी रूपाची पृथक्कृति आहे. पुत्राणां-पुत्राणम् ह्या संस्कृत-अपभ्रंश षष्ठीच्या अनेकवचनी रूपापासून कोणत्याही उपायाने पूताँसि हें रूप साधतां येत नाही. तस्मात्, पुत्रस्य, पुत्राणाम्, ह्या षष्ठीच्या रूपांपासून मराठी चतुर्थीचीं रूपे निघालीं नाहींत.

पूतेँसि हें रूप जसे तृतीया व सप्तमी ह्या दोन विभक्त्यांच्या संयोगाने बनले आहे, तसेच पुतासि-सिँ हेंही रूप चतुर्थी (पूता) व सप्तमी (आसि-सिँ) ह्यांच्या संयोगाने बनले आहे.

पूतेँसि (तृ. ए.) व पूतासि-सिँ (च. ए.) ह्या रूपांसंबंधाने बीम्सने फारच घोटाळा केला आहे. ही दोन्ही रूपे तो पूताशी-सी अशी लिहितो, व पूतास+ई (तृतीया अनेकवचनाचा प्रत्यय) असा त्याचा विग्रह करतो. परंतु जुनी मराठी ह्या माहीत नसल्यामुळे, ह्या असंबद्ध कृत्या त्याने रचल्या आहेत, हें स्पष्ट आहे.

वर्तमानमराठींत ला प्रत्यय लागून पूताला असे रूप अलीकडे दोन-अडीचशे वर्षे होते. हा ला प्रत्यय शिवाजीच्या व रामदासाच्या कालापर्यंत नव्हता. हा ला फारसी रा ह्या चतुर्थीच्या किंवा द्वितीयेच्या प्रत्ययापासून र चा ल उच्चार करून घेतलेला आहे. बीम्स वगैरे वैय्याकरण लागू धातूपासून ला निष्पन्न करतात. परंतु, हा लागधातूपन्न ला शिवाजी व रामदास ह्यांच्या अंतापर्यंत मराठींत मुळींच नव्हता, हें त्यांना माहीत नव्हते. एतत्संबंधी साग्र विवेचन मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या खंडाच्या* प्रस्तावनेत केलेले आहे.

अकारान्त पुलिंगी नामांच्या चतुर्थीच्या एकवचनाचे एक तेन्त्य रूप, होते; जसे, पूताँते, मजजवळील तिनशे वर्षांच्या सुमारच्या गुरुचरित्राच्या एका पोथींत गुरुथे, चराथे अशीं तेन्त्य रूपे येतात. मंगलोर येथे रोमन लिपींत छापलेल्या कोकणी-पैशाची ख्रिस्त-पुराणांतही हें तेन्त्य रूप येते (इ० स० १६००). मजजवळील ज्ञानेश्वरींत (शक १२१२ सुमार) हें तेन्त्य रूप क्वचित् येते. पंढरपूर येथील चौऱ्यायश्याच्या शिलालेखांत (शक ११९५) “ श्रीविठ्ठलरावा अर्थे ” अशी पदे आली आहेत. तात्पर्य, चतुर्थीचा ते प्रत्यय अर्थ ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाला आहे.

(संस्कृत) अथे-(महाराष्ट्री) अथे॥ (अपभ्रंश) अथे-(जुनाट मराठी) थे अगर थे-(जुने मराठी) ते.

पूताते हा अनुनासिकान्त्य शब्द पूताते असा निरनुनासिक लिहिला व उच्चारला तरी सशास्त्र आहे. अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः १८।४।५७, ह्या पाणिनीय सूत्रान्वये संस्कृतांत बहुत स्वर विकल्पेकरून सानुनासिक उच्चारित. महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्यांनाही हाच नियम लागू असे. मराठीतही अनुनासिक विकल्पेकरून उच्चारतात.

(ऊ) पंचमीः—अपभ्रंशातील पुताहुँ ह्या सानुनासिक रूपावरून मराठी पूताहून हे रूप अनुनासिकाचा न वनून झाले आहे; व पुतातो-पुतातो ह्या महाराष्ट्री व अपभ्रष्ट रूपावरून पुतातोन हे जुने मराठी रूप साधले गेले आहे. पुतातु असेही रूप पेशाचीत येते. पूताहून ह्या रूपाच्या धर्तीवर तो चा तू होऊन पूतातून हे रूप निष्पन्न झाले. इ हे पादपूरक लागून पूताहूनि, पूतातौनि, पूतातूनि, हीं रूपे बनलीं. ह्या रूपांच्या शेवटीं क्वचित् दीर्घ ई येऊन-हुनी, -तुनी, -हूनी, -तूनी, अशीं रूपे होतात. हीं दीर्घ ई सुद्धां पादपूरकच आहे.

पूतातोनी ह्या रूपांतील तो च्या धर्तीवर पूताहूनि ह्या रूपांतील हू चा हो होऊन पूताहोनि असे रूप होते. हो चा ओ होऊन संधिकार्यानें पूतौनि असे रूप बनते. उ पादपूरक लागून पूतौनि असेही रूप क्वचित् होते. इयाँ हे पादपूरक लागून करौनियाँतील इयाँच्या धर्तीवर घरौनियाँ असेही रूप आढळते. ह्या इयाँ चा छडा क्रियापदविचारांत करणे इष्ट आहे.

महाराष्ट्रीतील पुतातो ह्या रूपावरून छत्र अपभ्रंशद्वारां पूतांतु असेहि एक रूप ज्ञानेश्वरीत येते. पूतांतू ह्या रूपांतील ता वरील अनुनासिक परंपरादृष्ट्या आंगंतुक आहे. मराठीत विकल्पाने वाटेल तो स्वर व ऊष्म सानुनासिक होतो, हीहि बाब लक्षांत ठेविली पाहिजे.

होऊन ह्या ऊन-प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून हून प्रत्यय निघाला, अशी डॉक्टर भांडारकर यांची व्युत्पत्ति होती. परंतु, ती महाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषांची विस्तृत चिकित्सा व पृथक्कृति होण्यापूर्वीची म्हणजे वीस-पंचवीस वर्षांपूर्वीची होती. शक ९०० पासून शक १२१२ पर्यंतच्या कोणत्याही शिलालेखांत किंवा ग्रंथांत पंचम्यर्थां होऊन हे धातुसाधित योजलेले आढळत नाही. म्हणजे परंपरादृष्ट्या व इतिहासदृष्ट्या हून हा प्रत्यय होऊन पासून साधला जाणे अशक्य आहे. परंपरा व इतिहास हे निरुक्तीचे दोन नेत्रे होत. तद्व्यतिरिक्त ती आंधळी होय.

कोंकणांतील लोक ह च्या, ऐवजीं स उच्चारून घरसून, मुंबईसून वगैरे अपभ्रष्ट रूपे करतात.

(ऋ) षष्ठीः—(सं.) पुत्रस्य=(महा.) पुत्रस्स=(अप.) पुत्रह=(मरा.) पूता, अशा परंपरेनें मराठीत षष्ठीचे एकवचन आहे.

हे० शब्दे० विण संवादिजे । इंद्रियाँ नेणता भोगिजे ।

बोला आदि० झोबिजे । प्रमेयासि ॥ अध्याय १, ओर्वा ५८

तेणे० ते० आवरिजे । भीष्मा तलि० राहिजे ।

ह्मणे द्रोणाते० परिसिजे । तुम्हाँ० सकर्लाँ० ॥ अध्याय १, ओर्वा १२३

ह्या दोन ओव्यांत बोला व भीष्मा हीं बोल व भीष्म ह्या दोन अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या षष्ठीच्या एकवचनांचीं रूपे आहेत. “ पिशाच्या हातो, ” “ रामा करी ”-वगैरे प्रयोगांत पिशाच्या व रामा हीं दोन रूपे पिशाच्य व राम ह्या अकारान्त नपुंसक व पुल्लिंगी नामांच्या षष्ठीच्या एकवचनांचीं आहेत. हे प्रयोग अलुक्समासाचे समजणे अशास्त्र आहे.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
अत्र	अत्थ	एत्थु-त्थुँ	एथून
अत्रत्य	अत्थच्च	एत्थुच्च=एत्थुँच्च	एथूनच, एथच, एथिच (सं .)

येथे त्या पासून च-च निघालेला आहे (वररुचि ३-२७) हा त्या पासून निघालेला च-च मराठीत विभक्तीरूपांना लावतात; जसे,

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी.
ग्राम+त्य	= गाम+च्च	= गावँ+च्च	गावाँच.
ग्रामस्य+त्य	= गामस्स+च्च	= गावँह+च्च	गावाँच.

येणेप्रमाणे गावाँच, पूताच, नाभिकाराच, उजलाच, व्यासाच, वगैरे चकारान्त मूलशब्द साधले जातात. वस्तुतः, त्या पासून निघालेल्या ह्या च ला षष्ठीचा अर्थ स्वार्थी नाही, षष्ठीच्या रूपाला जोडला जाऊन षष्ठीचे उसने सामर्थ्य त्याच्या ठायी भासमान होते, इतकेच. खरे पाहिले तर, संस्कृतांतलि त्याच स्वभाव ह्या मराठी च च आहे. म्हणजे त्या प्रमाणेच ह्या च लाही साती विभक्त्यांचे प्रत्यय लागतात. जसे:—

संस्कृत	मराठी
पु०	पु०
स्त्री०	स्त्री०
न०	न०
प्रः-अत्रत्यः, अत्रत्या, अत्रत्यम्.	पूताचा, पूताची, पूताचेँ
द्विः-अत्रत्यम्, अत्रत्याम्, ”	पूताचा, पूताची, पूताचेँ
तृः-०त्येन, ०त्याया, ०त्येन.	{ ०चेन-०चेँ, ०चिया-आ, ०चेन-०चेँ ०चेँसिँ ०चियासिँ ०चेसिँ
चः-०त्याय, ०त्यायै, त्याय.	{ ०चेया, ०चिये, ०चआ ०चेयातेँ, ०चियेतेँ, ०चआतेँ ०चेयासि, चियेसिँ ०चआसिँ
पंः-त्यात्, त्यायाः, त्यात्	०चेयाहूनि-न, ०चियाहूनि-न, च-आहूनि-न.
षः-०त्यस्य, ०त्यायाः, ०त्यस्य	०चेया, ०चिया, ०चआ.
सः-०त्ये, ०त्यायाम्, ०त्ये	०चेयाँ, ०चियाँ, ०चआँ.
संः-०त्य, ०त्ये, ०त्य.	०चा, ०ची, ०चा.

म्हणजे, षष्ठीच्या रूपांना लागून झालेले हे चान्त शब्द विशेषणें उर्फ नामें आहेत. त्यापासून निघालेला हा च, मूळशब्द, पंचमीचें रूप व सप्तमीचें रूप, ह्यांना जोडला जाऊन विशेषण-नामें बनतात व त्यांना साती विभक्त्या तिन्हीं लिंगां होतात; जसे:—

विभक्तिरूप चान्त विशेषण.

मूळ शब्द: गावें (पु.) गावेंचा-ची-चें

पंचमी:—गावाँहून गावाँहूनचा-चीं-चें

सप्तमी:—गाविँ-वाँ गाविँचा-चीं-चें, गावाँचा-ची-चें

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया व चतुर्थी ह्या चार विभक्त्यांच्या रूपांना हा च लागून विशेषणें होत नाहींत. कारण स्पष्ट आहे.

ह्या चान्त विशेषणांना व नामांना त्या त्या विभक्तीचें सामर्थ्य येतें; जसे:—

पंचमी:—गावाँहूनचा निरोप=ग्रामाद् वार्ता

षष्ठी:—गावाँचा आकार=ग्रामस्य उत्पन्नम्

सप्तमी:—गाविँचा गोंधळ=ग्रामेभवा अव्यवस्था

मूळरूप:—गावेंचा गांवढा=ग्रामस्थो-ग्रामीण.

ह्या चान्त विशेषणांना खरीखुरी षष्ठी समजून, होन्ल, वीम्स, भांडारकर वगैरे नामांकित वैय्याकरण फार चुककळ्यांत पडले. कित्येक स्य-स्स पासून चचा व्युत्पत्ति करीत. परंतु, अपभ्रंशांत किंवा महाराष्ट्रांत किंवा संस्कृतांत स्य-स्स ह्यांचीं रूपें पुढील लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत, ही बाब त्यांच्या उपपत्तीच्या आड येई. कित्येक असें म्हणत कीं, ब्रज वगैरे उत्तर गौड प्राकृतिकोद्भव भाषांतील कपासून हा च झाला आहे! ब्रज भाषेत क आल्यानंतर मराठी च बनला, असा ह्या विधानाचा अर्थ होतो. परंतु हा मराठी च शक ११२८ त कायम बनला होता (भास्कराचार्यांचा शिलालेख, पाटण). म्हणजे शक ११२८ च्या अगोदर दोन तिनशें वर्षे तो मराठीत आहे. सारांश ह्या कच्या विरुद्ध नाना अडचणी दत्त म्हणून पुढें उभ्या राहतात. असे नानाप्रकारचे गोते ह्या त्य-ज चनें वैय्याकरणांना दिलेले पाहिले, म्हणजे मी मी म्हणणाऱ्या नावाळ्यांना वादळांत भिंगरी-सारखे गरगर फिरविणाऱ्या एरियलची आठवण होते !

होन्लनें तर ह्या त्य-ज चला अगदींच झिडकारून दिलें आहे. तो म्हणतो (Comp. Gram. p. 238):—The Marathi चा is sometimes identified with the Sanskrit Suffix त्य (Beams). This theory assumes, that an old Suffix has in comparatively modern times changed into an affix; for the marathi चा is not added to the base (as the Sanskrit Suffix) but to the oblique form, i. e. to the old Genetive. Such a change would be altogether unique, without any analogy or evidence to support it.

हीं वाक्यें लिहितांना होर्नल अनेक ठिकाणी घसरला आहे (१) संस्कृत त्यपासून निघालेला मराठी प्रत्यय चा नसून च आहे (२) च-प्रत्यय (होर्नलचा) मूळ शब्दाला लागत नाही, असे तो म्हणतो. परंतु घरच, गावंच, वगैरे स्थली लक्षावधि मूळशब्दांना (base of Hoernle) हा प्रत्यय लागतो हें मी स्पष्ट करून दाखविलें आहे. (३) इतिहास व परंपरा ह्यांचा दाखला ऊर्फ evidence होर्नला माहीत नव्हता. तो मी वर भरपूर दाखविला आहे. (४) आतां एक बाब राहिली. विभक्तीच्या रूपाला हा त्य किंवा इतर कोणत्याही सफिक्स आफिक्सप्रमाणें, मराठींत, संस्कृतांत किंवा इतर कोणत्याही गौड भाषेंत लागल्याची analogy ऊर्फ सदृशता होर्नला हवी आहे. तीही भरपूर दाखवितां येते. संस्कृत अत्र, तत्र, यत्र, हीं रूपें पूर्ववैदिककालचीं सप्तमीचीं आहेत. ह्यांना त्य सफिक्स आफिक्सप्रमाणें लागतो. मराठींत तर पूतँसि, पूताँसि ह्या रूपांत तृतीयेच्या पूत व चतुर्थीच्या पूता ह्या रूपांना सि व आँसि हे प्रत्यय लागलेले मागे दाखविलेच आहेत. तेव्हां सादृश्याचें प्रमाण व खेराज स्वतः मराठीच्या लकबीचें प्रमाण, अशीं दोन अवांतर प्रमाणेही उपलब्ध आहेत. तस्मात् मराठी च संस्कृत त्यपासून निघाला आहे, हें सिद्ध आहे.

बीम्स म्हणतो (Comp. Gram. Vol. II. p.) कीं: In old marathi, this Suffix (चा) has a lengthened form चिया, चिये, चेनि, but this additional syllable is merely added to eke out the metre. चची, चिया, चिये, चेनि हीं रूपें वृत्तसुखार्थ बनविलेलीं नाहींत, हें वर दाखविलेच आहे. हव्या त्या सिद्धीला वाटतील तीं मनःकल्पित कारणें देण्यांत बीम्स व होर्नल ह्यांचा हातखंडा आहे !!! philology म्हणजे भाषेच्या शारीराचें शास्त्र होय. जुने मराठी ग्रंथ न शोधल्यामुळे त्या भाषेचें इंद्रियविज्ञान, शारीरज्ञान त्यांना पारखें झालें, आणि अनेक बाबींत खऱ्याला सोडून कुड्याला जाण्याचा पंथ त्यांनीं स्वीकारला.

(लृ) सप्तमी—(संस्कृत) पुत्रे, (महाराष्ट्री) पुत्तम्मि-पुत्तें, (अपभ्रंश) पुत्ति :पुत्तें-पुत्तहिं, अशा परंपरेनें पूति, पूते, प्राप्ते, वेले, ठाई, दीईं समईं, वगैरे सप्तमीच्या एक-वचनाचीं रूपें निघालीं आहेत.

त्यापासून निघालेला च प्रत्यय लागून पूतिच, ठाईच, समईच अशीं विशेषणें होतात.

सप्तमीच्या रूपांना पंचमीचा ह्रानि प्रत्यय लागतो; जसें, घरिँह्रानि.

(ए) संबोधनः—महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपांवरून पूत पूता हीं संबोधनाचीं रूपें साधिलीं जातात. अपभ्रंशांत पुत्ते असें एकारान्त संबोधनाचें जें रूप येतें त्याच्या धर्तावर कृष्ण ह्या शब्दाचें संबोधन कृष्णे असें जुन्या अभंगांतून सांपडतें. कृष्णे, विठुले, विठे, हीं रूपें भक्तिदर्शक व प्रेमदर्शक समजतात. हीं स्त्रीलिंगाचीं रूपें नाहींत, हें स्पष्ट आहे. कारण,

विठुले ह्या संबोधनरूपाचा मूळशब्द विठुल असा आहे. गोविंदे असें रूप अभंगांतून आढळतें.

(षे) (शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे येणाऱ्या विभक्त्या):-

मजजवळालि ज्ञानेश्वरीत शब्दयोगी अव्ययांच्या मार्गे येणाऱ्या अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या विभक्त्या येणेंप्रमाणेंच होतात:-

द्वितीया एकवचन:-कल्पान्तुवे-हॉ, मोक्षवाँचौनि, क्षणलग, गावँभरि, क्षणवरि.

तृ. ए:-उपायँविण, धर्मँहीन.

च. ए:-पापावाँचौनि, व्यापारालागौनि, अर्थातव, अर्जुनाप्रति, स्वर्गालागि.

ष. ए:-रसाँतु, नायकापासौनि, पाखाणामाझि, कानाकरविँ, द्रोणापासिँ.

कोणत्याही शब्दयोगी अव्ययाच्या मार्गे प्रथमा, पंचमी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचीं रूपे येत नाहींत. साँवे पासून निघालेला सिँ तृतीयेचा व आँश्वपासून निघालेला असि चतुर्थीचा जोड प्रत्यय झाल्यामुळे, सिँ व आँसि-सि हीं दोन अव्यये विभक्तिप्रत्ययांत गणलीं पाहिजेत.

वरील कोष्टकावरून दिसतें कीं, ज्याप्रमाणें संस्कृतांत शब्दयोगी अव्ययामार्गे नामांच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात, त्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरकालीन मराठीत शब्दयोगीअव्ययामार्गे नामांच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात. वांशिक स्वभाव तो हाच.

वर्तमान मराठीनें शब्दयोगीअव्ययांपुरती ही निरनिरनिराळ्या विभक्त्या करण्याची चाल अलीकडे दोन अडीचशे वर्षे म्हणजे रामदासानंतर मोडिली आहे. सध्यां सर्व शब्दयोगीअव्ययांच्या मार्गे अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें एकच आकारान्त रूप येतें. अनेकविधता मोडून एकविधता स्वीकारण्याचा जो व्यस्त भाषांचा स्वभाव तो यथे अमलांत आला आहे. ह्याच एकविध आकारान्त रूपाला आधुनिक वैयाकरण सामान्यरूप म्हणतात. परंपरा माहित नसल्यामुळे, ह्या सामान्यरूपासंबंधानें बॉम्स, होर्न्स वगैरे पाश्चात्य वैयाकरणांनीं बरेच आकांडतांडव केले आहेत. त्यासंबंधानें जें काहीं लिहावयाचें तें पुल्लिंगी नामांच्या अनेकवचनाचा विचार झाल्यावर लिहिणें प्रशस्त होईल.

(ओ) चिकुडें येथालि शक संवत् ६५८ तील विजयादित्य चालुक्याच्या मराठी नाम्नपटांत (विश्ववृत्त मासिकपुस्तक) अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या एकवचनाचीं खालील रूपे येतात:-

प्रथमा:-सतानिकु, ग्राम, वोवलाः पुंज.

द्वितीया:-विजयं, कटकमेलिकार, सर्पयाग.

तृतीया:-पेवेन, ग्रामेन.

चतुर्थी:-मूलिका, राया, देवा, राणा, सौनारा, क्षेत्रजा, अनामिका.

पंचमी:-पाषाणत, उतरत, भ्यंतरत, ०अस्रत, ०क्षयत.

षष्ठी:-देवा, ग्रामा.

सप्तमी:-दिसावरे, तदनंतरे, मस्तके, दिसावरी.

हीं रूपे अपभ्रंशांतलि रूपाशीं ताडून पहातां दिसून येईल कीं, शक ६५८ त मराठी रूपे अपभ्रंशांतून आस्तेआस्ते निसटून पक्कीं मराठीं बनत चाललीं होतीं. वैशद्यार्थः (१) अपभ्रंशांत अकारान्त पुल्लिगी नामांच्या प्रथमेचे एकवचन नियमानें उकारान्त असतें. ह्या शक ६५८ तींल ताम्रपटांत उ काडून टाकून, अकारान्त एकवचन करण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. ही प्रवृत्ति ज्ञानेश्वरींतही दिसून येते. (२) द्वितीयेचाही उ ह्या ताम्रपटांत काडून टाकला आहे. अपभ्रंशांत उ नियमानें असतो. (३) ताम्रपटांत इन प्रत्ययांत तृतीयारूपे आहेत. हा न वस्तुतः अनुनासिकासारखा उच्चारावयाचा आहे. (४) चतुर्थीचीं रूपे अपभ्रंशांतल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें अकारान्त आहेत. (५) तस् पासून निघालेल्या तो (पुत्तात्तो) प्रत्ययापासून त प्रत्यय ताम्रपटांत योजला आहे. अपभ्रंशांत तस् चा तो होतो. (६) अपभ्रंशांत षष्ठी स्सुकारान्त किंवा हकारान्त असते. ह्या ताम्रपटांत ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें निव्वळ अकारान्त आहे. (७) अपभ्रंशांतल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें येथे सप्तमी एकारान्त व ईकारान्त (ईंकारान्त) आहे. अपभ्रंशांत इ वर अनुनासिक नाही, ज्ञानेश्वरींत आहे; ह्या ताम्रपटांत ई दीर्घ असून तिच्यावर अनुनासिक नाही. म्हणजे अपभ्रंश व ज्ञानेश्वरी ह्यांच्यामध्ये ह्या ताम्रपटांतील भाषेचे रूप पडतें.

अकारान्त पुल्लिगी नामांचें द्विवचन.

(अं) :—ज्ञानेश्वरींत दहा पांच स्थलीं अकारान्त पुल्लिगी नामांच्या द्विवचनाचीं रूपे येतात; जसे:—

ह्यणौनि उदकाँ हान रसु । काँ पवनाँ जो स्पर्शु ।

शशिसूर्याँ जो प्रकाशु । तो मीचि जाण ॥

अध्याय ७, ओवी ३२ ॥

येथे शशिसूर्याँ हें रूप सप्तमीच्या द्विवचनाचें आहे. कारण, सूर्य ह्या शब्दाचें सप्तमीच्या एकवचनाचें रूप सूर्य असें ज्ञानेश्वरींत होतें; व अनेकवचनी रूप सूर्याँ असें होतें. सूर्याँ असें रूप ह्या दोहोंपैकीं नाही. “ प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ” ह्या प्रतीकांतील सूर्ययोः हें सप्तमीचें द्विवचन आहे व त्याचें भाषान्तर ज्ञानदेवानें शशि सूर्याँ असें द्विवचनीं केले आहे. उदकाँ, पवनाँ, ह्या जशा एकवचनी सप्तम्या आहेत, तशाच शशिसूर्याँ ही द्विवचनी सप्तमी आहे.

सारांश, द्विवचनाची आठवण, अंधुक आठवण, ज्ञानेश्वराच्या वेळीं होती. चिकुडें येथील शक ६५८ तींल मराठी ताम्रपटांत ग्रामौ, द्वौ, पाषाणौ, ग्रामा, अशीं द्विवचनाचीं रूपे आलीं आहेत. प्राकृतांत द्विवचन नाही, असें प्राकृत वैयाकरण ह्यणतात खरें; परंतु चिकुडें येथील ६५८ तींल ताम्रपटावरून व ज्ञानेश्वरींतलि शशिसूर्याँ ह्या रूपांवरून, प्राकृतिकोद्भव मराठी भाषेत ते कांहीं काल होतें, ह्यांत विलकूल संशय नाही. कोणताही:

प्रचार आस्ते जास्ते लोप पावतो. प्राकृत वैयाकरण द्विवचन अजीबात एकदम काढून टाकतात, ते जरा चमत्कारिक व आकस्मिक भासते. शक ६५८ त व शक १२१२ त जर मराठीत द्विवचन आढळते तर महाराष्ट्री व महाराष्ट्री-अपभ्रंश बोलणारांत ते प्रचारांत असले पाहिजे. प्राकृतांत चतुर्थी नाही, असा दडपेबाजीचा नियम प्राकृत वैयाकरण देतात. परंतु चतुर्थीच्या एककचनांचीं रूपे पिशेलने दहा वीस दिली आहेत. त्यावरून, एक तर, प्राकृत वैयाकरणांची दृष्टि पाणिनीप्रमाणे सर्वकष नव्हती असे म्हणावे लागते; किंवा द्विवचनाचा व चतुर्थीचा लोप करण्याची सुधारणा करण्याचे मनांत येऊन, त्यांनी हा नियम आपल्या व्याकरणांत घालून दिला असावा; असा पक्ष काढावा लागतो. हा दुसरा पक्ष काल्पनिक नाही. भाषा सुधारण्याचा आंव घालण्याचे वारे वैयाकरणांना कधीकधी परभाषासंसर्गाने येते. परवां, अनुनासिकावर हला करण्याचा बूट जापल्या इकडील वैयाकरणमन्यांनी काढलेला सर्वश्रुतच आहे.

अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचें अनेकवचन.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रथमा:—पुत्राः	पुत्ता	पुत्त	पूत
द्वितीया:—पुत्रान्	पुत्ते	पुत्ता-पुत्त	पूत, पूताँ
तृतीया:—पुत्रैः	पुत्तेहि-हिं-हिँ	पुत्तहि-हिं-हिँ, पुत्तेहि-हिं-हिँ	पूतिँ, पूतीँ, पूतीँ सि
चतुर्था:—पुत्रेभ्यः	० ०	० ०	{ पूताँ, पूताँसि-सि, पूताँते
पंचमी:—पुत्रेभ्याः	{ पुत्ताओ, पुत्ताउ, पुत्तातो	पुत्तहु	{ पूताँहून-नि-नियॉं, पूताँतोन-नि-नियॉं, पूताँनि-नियॉं, पूताँनु.
षष्ठी:—पुत्राणाम्	पुत्ताण-णं-णँ	पुत्ताहँ, पुत्तहँ, पुत्ताणं	पूताँ (चा-ची-चे)
सप्तमी:—पुत्रेषु	पुत्तेसु-सुं-सुँ	पुत्तहिँ, पुत्तेहिँ, पुत्तिहिँ	पूतीँ
संबोधन:—पुत्र	पुत्ता, पुत्ताहो	पुत्तहोँ-हो	पूताहो, पूतहो,

मज्जवकील ज्ञानश्चरत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या अनेकवचनांचों रूपें येषं प्रमाणं यत्तातः—

प्रथमा द्वितीया तृतीया
 विशेष, भाव, गणेश, गावँ, अभिप्राये, ठाये, राये. भावॉं, रायॉं.
 विशेष, भाव, गणेश, गावँ, अभिप्राये, ठाये, राये. भावॉं, रायॉं.
 पंडितोँ, देवीँ, भदिँ-टीँ, लोकपालिँ, सज्जनीँ, अग्निप्रादिँ
 ठायीँ, रायीँ, गावीँ, देवीँ सिँ, पंडितिँ, देविँ.

चतुर्था	रसाँ, देवाँ, मेघाँसि, मेघाँतें, भूताँतें, रायाँ, ठाय़ाँ.
पंचमी	सनकादिकाँहुनि, मूडाँहुनि, मेघांतु, मेघांतूनि.
षष्ठी	दोखाँची, गावाँ, पायाँ, दिआँ,
सप्तमी	चरणीँ, तरंगीँ, बाहीँ, पायीँ, ठाईँ.
संबोधन	बापा, प्राणिगणहो, जनहो, लोकहो, पूताँहो-होँ.
शब्दयोगी	अर्थातँव, दोखाँवरिँ, रसाँलागौनि, कल्पवेन्हीँ, धर्मीँहनि, देवीँविण अवयवाँमासि.

(अः) प्रथमाः—अपभ्रंशांनील पुत्तपासून मराठी पूत. ज्ञानेश्वरांत ठाय, राय, वगैरे यकारान्त नामांचीं ठाये, राये अर्शां एकारान्त रूपे केवल दर्शनीं एकारान्त आहेत. वस्तुतः तीं अकारान्तच आहेत. य चा उच्चार ये करण्या कडे जुन्या मराठीचा कल फार; जसें, होय बदल होये; जाय बदल जाये. तसेंच ठायबदल ठाये; व रायबदल राये.

द्वितीयाः—पुत्ता ह्या रूपापासून अनुनासिकीकरणानें पूताँ असें रूप होतें. अनुनासिकीकरणचें कारण पुढें दिलें आहे.

तृतीयाः—अपभ्रंशांतील पुत्ताहिँ पासून पूतीँ सिँ प्रत्यय लागून पूतीँ सिँ. पुत्ताहिँ = पुत्त + ँ + ईँ = पूतँ + ईँ = पूतिँ - तीँ.

चतुर्थीः—अपभ्रंशांतील चतुर्थींच्या अनेकवचनांचीं रूपे उपलब्ध नाहींत. चतुर्थींच्या एकवचनाचें जें पूता रूप त्याच्यावर अनुनासिक देऊन, पूताँ हें रूप साधलें आहे.

(कल्पित) पुत्ताहँ = पुत्त + ँ + अँ = पूताँ—सि-तें..

पंचमीः—पुत्ताहुँ = पुत्त + ँ + हुँ = पूताँहून-नि-नियाँ.

(महाराष्ट्री) पुत्तात्तो = पुत्ता + ँ + त्तो = पूताँतोन-नि-नियाँ,
पूताँतून-नि-निया.

(महाराष्ट्री) पुत्ताउ = पुत्ता + ँ + उ = पूतौन-नि-नियाँ.

षष्ठीः—पुत्ताहँ = पुत्त + ँ + अँ = पूताँ

सप्तमीः—पुत्ताहिँ + ँ + पुत्ति ईँ = पूतिँ - तीँ

संबोधनः—पुत्ताहो = पुत्त + ँ + हो = पूताँहो

पुत्ताहो = पुत्त + ँ + हो = पूताँहो

पुत्ताहो = पूताहो-हो

शब्दयोगीः—एकवचनाप्रमाणेंच अनेकवचनांत शब्दयोगी अव्ययांच्या मागें निर-
निराळ्या विभक्त्यांचीं रूपे येतात.

द्वितीयाः—पूतवेन्हीँ, इ.इ.

तृतीयाः—पूतीँ विण, इ.इ.

चतुर्थीः—पूताँतव, इ.इ.

षष्ठीः—पूताँपासिँ, इ.इ.

(क) येंप्रमाणें अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या अनेकवचनाचीं रूपे आहेत. पैक प्रथमेच्या रूपासंबंधानें विशेष कांहीं नमूद करण्यासारखें नाहीं. द्वितीयेपासून संबोधनाच्या रूपासंबंधानें, मात्र, एक बाब विचारार्ह आहे. (द्वि) पूताँ (तृ.) पूतिँ -ताँ, (च.) वृताँ-सि-तै, (पं.) पूताँहून-नि-नियॉ, (ष.) पूताँ, (स.) पूताँ (सं.) पूताँहो, ह्या सहा विभक्त्यांच्या रूपांत अनुनासिक नियमानें आढळतो. म्हणजे, ह्या सहा विभक्त्यांत अनुनासिक हा अनेकवचनाचें चिन्ह आहे, असें म्हणावें लागतें. हा अनुनासिक कोठून आला ? ह्याची परंपरा काय ? कीं, हा मराठीनें आगन्तुक आणिला ?

अपभ्रंशांत तृतीया, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन, ह्या चार अनेकवचनां विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर सानुनासिक आहेत; चतुर्थाचें अनेकवचनां रूप उपलब्ध नाहीं; आणि द्वितीया व पंचमी यांच्या प्रत्ययांचे अंत्य स्वर निरनुनासिक आहेत. हा पंचमीचा हु व द्वितीयेचा आ विकल्पाच्या नियमानें सानुनासिक असूं शकेल. परंतु, हूं वरचा अनुनासिक मार्गाल ता वर कोणत्याही नियमानें येऊं शकणार नाहीं. हाच प्रकार संबोधनाचाही आहे. हें वरचा अनुनासिक मार्गाल तावर कसा येणार ?

महाराष्ट्रांत तृतीया, षष्ठी व सप्तमी, ह्या तीन अनेकवचनां विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर अपभ्रंशांतल्याप्रमाणेंच सानुनासिक आहेत; आणि पंचमी व संबोधन, ह्या दोन विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर सानुनासिक नाहींत. महाराष्ट्रांत चतुर्थाचें अनेकवचन एकवचनाप्रमाणें उपलब्ध नाहीं. पंचमी व संबोधन, ह्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचे अंत्य स्वर विकल्पाच्या बलावर सानुनासिक होऊं शकतील. परंतु दोन्ही प्रत्ययांतील (पुताउ, पुताहो) उ व हो ह्या अक्षरामार्गाल ता वर अनुनासिक कोणत्या नियमानें येणार ?

अपभ्रंशांत व महाराष्ट्रांत विकल्पाच्या सवलतीनें कोणताही स्वर विकल्पानें सानुनासिक होऊं शकतो. परंतु, मराठींतल तृतीया, चतुर्था, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचे अनुक्रमें ई, अँ, हून-तून, अँ, ई व हो, ह्या प्रत्ययांच्या मार्गाल अनुक्रमें त, त, त-ता, त, ति व ता ह्या अक्षरांवर अनुनासिक आवश्यक असावा लागतो; वैकल्पिक असून चालत नाहीं. तेव्हां, मराठींतल ह्या अनेकवचनांच्या अनुनासिकाची परंपरा अपभ्रंश किंवा महाराष्ट्री भाषांच्या द्वारां लागणें शक्य दिसत नाहीं.

अर्थात् हा अनुनासिक आंगतुक म्हणजे प्राकृतेतर आर्यभाषांतून किंवा भाषांच्या संसर्गानें मराठींत आला असला पाहिजे.

पल्हवी व जुनें फारसी ह्या भाषांत आन् प्रत्यय लागून अनेकवचन होतें; जसें मलिकू, मलिकान्. संस्कृतांत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या द्वितीयेचें अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें; तसेंच, षष्ठीच्या अनेकवचनां आम् प्रत्यय लागण्यापूर्वी, अजन्त पुल्लिङ्गी, नपुंसकलिङ्गी व स्त्रीलिङ्गी नामांचें अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें; जसें, देवान्+आम्, कमलान्+आम्, नदीन्+आम्, सुरुन्+आम्, पितृन्+आम् विद्यान्+आम् धीन्+आम्, इ. इ. म्हणजे, आन् हा संस्कृतांत अनेकवचनाचा एक प्रत्यय आहे व तो द्वितीया व षष्ठी ह्यांच्या प्रत्ययांच्या आधीं लागतो. पल्हवी व फारशांत ही

हा आन् प्रत्यय द्वितीयेच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आर्धो लागतो. जसे, शाहान्+ रा. मराठीतही द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी प्रत्ययांच्या आर्धो अनुनासिक लागतो. तेव्हां, आन्=आँ=ँ अशा परंपरेने मराठीत अनुनासिक अनेकवचनाचा एक प्रत्यय बनला आहे व तो द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांच्या पूर्वी अंगांना लागतो. मराठीतील अनुनासिकाची परंपरा ही अशी आहे. हा अनुनासिक मराठीतल्या तिन्ही लिंगांच्या नामांच्या द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी रूपांचे नियत चिन्ह आहे.

हा अनेकवचनविषयक अनुनासिकाचा छडा वॉम्स किंवा होन्ल् ह्या दोघांतून एकानेही लाविला नाही; इतकेच नव्हे, तर हा प्रश्नच त्यांनी काढला नाही. पाहिले तर, मराठीतील विभक्तीकडे जो बरबरही पाहील, त्याला हा अनुनासिक पदोपदी भेटेल. तशांत, पहाणारा जर वैयाकरण असेल, तर त्याच्या कटाक्षांत तो प्रथमदर्शनी येईल, आणि त्याचे कुळगोत तो धुंडावयास लागेल.

वॉम्स व होन्ल् या दोन्ही वैयाकरणांनी वचनप्रकरणी बरेच लिहिले आहे. त्यांत वर्तमान मराठीतील सामान्यरूपाने त्यांस फार छळले. ज्ञानेश्वरकालीन मराठीत विभक्ती-प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यये ह्यांच्या पूर्वी नामांचे सामान्यरूप होत नसे, हे बर केलेल्या पृथक्करणांवरून सिद्धच आहे. तथापि, स्पष्टतेकरितां ज्ञानेश्वरकालीन अकारांत बुद्धिगी नामांचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय येथे देतो आणि त्यांची तुलना वर्तमान मराठी प्रत्ययांशी करतो.

प्रत्यय.

जुने मराठी		नवे मराठी	
एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
१ उ*	०	०	०
२ उ*	०—आँ	०—आ	०—आँ
३ इन, ई-ईसिँ	*ईँ-ईँ-ईँ-सिँ	ईँ-एँ-आनेँ - आशीँ	ईँ-आनीँ-आहीँ
४ आ आसि- आतँ-थँ	आँ-आँसि- आँतँ-आँथे	आस-आला- आतँ	आँस-आँला- आँते-आँना
५ { आहून नि-नियाँ, आतून-नि-नियाँ, ओनि-नियाँ, ओनु-आतु आतोन-नि-नियाँ	{ आँहून नि-नियाँ, आँतून-नि-नियाँ ओनि-नियाँ आँतु आँतोन-नि-नियाँ	आहून आतून	आँहून- आँतून

* नक्षत्र ज्या प्रत्ययांवर आहे त्यांच्या आर्धो प्रातिपदिकाच्या अंत्य स्वराचा म्हणजे अ चा लोप होतो.

६	आ	आँ	आ	आँ
७	इ-ए	ई	ई-आँत	ई-आँत
८	आ०	हो-आँहो-०	आ	आँनो-हो
	शब्दयोगी अव्ययें	शब्दयोगी मागें निरनिराळ्या विभक्त्या येतात.	शब्दयोगी अव्ययामागें काला(एकवचनी):आ व (अनेकवचनी) आँ प्रत्यय लागतो.	मूळ प्रातिपदि-

प्रथमा:—नव्या मराठीनें एकवचनाचा उ-प्रत्यय सोडून दिला आहे.

चतुर्थी:—नव्या मराठीनें आसि, आँसि ह्या प्रत्ययांतील इच्या ऐवजीं अ ठेविला आहे. फारशी रा प्रत्ययावरून ला प्रत्यय घेतला आहे व ह्या लाच्या मागें आसि प्रत्ययाच्या धर्तीवर आ लावून, आला असा प्रत्यय बनविला आहे. अनेकवचनाचा अनुनासिक येऊन आँला आँना, असे अनेकवचनी प्रत्यय साधले आहेत.

पंचमी:—आहून, आतून, आणि आँहून, आँतून, हे दोनच प्रत्यय नव्या मराठीनें स्वीकारले आहेत.

षष्ठी:—जुन्या मराठीचेच प्रत्यय नव्या मराठीनें ठेविले आहेत. चकारान्त आँच-आच विशेषणें असल्यामुळे तीं षष्ठीप्रत्ययांत गणणें अशास्त्र आहे.

सप्तमी:—जुन्या मराठीतील ई-ई प्रत्यय नव्या मराठीनें तसेंच स्वीकारून शिवाय आँत-आँत हे नवे प्रत्यय बनविले आहेत.

संबोधन:—आ व हो हे प्रत्यय नव्या मराठीनें कायम ठेविले आहेत. आँहो प्रत्ययांतील अनुनासिकाचा नकार बनवून आन्हो हें रूप प्रथम बनलें आणि नंतर न्हो मधील महाप्राण काढून टाकून नो असा प्रत्यय बनला.

नव्या मराठीत चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन ह्यांच्या एकवचनाच्या व अनेकवचनाच्या प्रत्ययांत फरक फक्त अनुनासिकाचा आहे. ह्या पांच विभक्त्यांचे जुने प्रत्यय सोडून दिले आणि नव्या प्रत्ययाकडे पाहिले, तर असें दिसून येतें कीं-ह्या पांची विभक्त्यांचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय आ नें सुरू होतात. अनेकवचनी आ वर अनुनासिक असतो, एवढाच कायतो एकवचनी प्रत्यय व अनेकवचनी प्रत्यय यांच्यामध्ये भेद आहे.

नव्या मराठीत द्वितीया व तृतीया ह्या विभक्त्यांनींही हाच मार्ग स्वीकारून चतुर्थीदि पांच विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचें अनुकरण केलें आहे. तें: असें:—अपभ्रंशांतील पुत्तहि ह्या रूपावरून जुन्या मराठीत पुताँ-ति अशी तृतीयेचीं अनेकवचनीं रूपें होतात. हीं रूपें जुन्या मराठीत अकारान्त पुत्तिगी नामांचीं होतात. अकारान्त सर्व-नामांच्या तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपें एहिँ प्रत्यय लागून होत. अपभ्रंशांत तृतीयेच्या अनेकवचनाचें पुत्तहि असें एक रूप आहे. (सं.) पुत्रैः=(महा.) पुत्रैहि=(अपभ्रंश) पुत्तेहि=(जुनें मराठीं) पूत्तेहि. हें रूप अकारान्त पुत्तिगी नामाचें यद्यपि मजजवळील ज्ञाने-

श्वरींत नाही, तत्रापि शक १२०० त पूतेहि असे रूप भाषेत प्रचलित होतें, ह्यांत संशय नाही. कारण, तृतीयेच्या अनेकवचनाची ही हिकारान्त रूपे शक १२८९ ताल नागांव येथील शिलालेखांत सांपडतात. सर्वनामांना तर, हा तृतीयेच्या अनेकवचनाचा हिकारान्त प्रत्यय नियमाने लागतो. सारांश, पूतेहि हें रूप जुन्या मराठीत अपभ्रंशांतील पुतेहि ह्या रूपावरून आलेले आहे. पूतेहि ह्या रूपांतील अनुनासिकाचा नकार बनवून आणि न् व ह ह्यांचा स्थलविपर्यास करून पूतेन्हि असे रूप साधले गेले. महाप्राण काढून टाकून पूतेनि, असे रूप बनले. चतुर्थ्यादि सर्व विभक्त्यांचे प्रत्यय नव्या मराठीत आ-आदि आहेत. त्यांच्या अनुकरणाने पूतेनि ह्या रूपांतील ए च्या ऐवजी आ उच्चारला जाऊं लागला. कारण, सामान्य लोकांचा कल, प्रायः एकविधतेकडे व मुलभोच्चाराकडे असतो. तात्पर्य, पूतानि असे रूप नव्या मराठीत बनले. परंतु, एकविधतेच्या दृष्टीने ह्या रूपांत एक न्यूनता राहिली होती. इतर चतुर्थ्यादि विभक्त्यांच्या अनेकवचनी रूपांतील अनुनासिक ह्या पूतानि रूपांत नव्हता. तोहि देणे एकविधतेस्तव भाग पडले. यणेंप्रमाणें, पूताँनि, निँ हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. एवढ्यानेच, ह्या तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपाचे खेळ आटोपले, असे नाही. (अनेकवचन) पूताँ+निँ, असे इतर विभक्त्यांप्रमाणें विभाग पाडून तृतीया-एकवचनार्थ पूता असे रूप बनविले; आणि नि-निँ ह्या अनेकवचनी प्रत्ययाचे एकवचनप्रत्ययरूप ने (मोत्ये, मोती) असे केले. मिळून तृतीयेच्या एकवचनाचे पूतानेँ हें रूप अवतीर्ण झालें. सारांश, नव्या मराठीत तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपावरून तृतीयेचे एकवचनी रूप साधले गेले आहे.

हाच प्रकार द्वितीयेच्या रूपासंबंधाने नव्या मराठीत झालेला आहे. अपभ्रंशांत पुता असे द्वितीयेचे अनेकवचन आहे. त्यावरून जुन्या मराठीत पूताँ व नव्या मराठीतही पूताँ असे रूप आले. अनुनासिक हा जुन्या व नव्या मराठीत अनेक, वचनाची नियतैक खूण आहे. ती द्वितीयेच्या अनेकवचनाचे जें पूताँ रूप त्यांत आहे. तेव्हां, अनुनासिक काढून टाकून निरनुनासिक जें पूता रूप तें द्वितीयेच्या एकवचनाचे रूप बनले. वस्तुतः महाराष्ट्रांत किंवा अपभ्रंशांत पुता असे द्वितीयेच्या एकवचनाचे रूप नाही. द्वितीयेच्या एकवचनाचे, पुत्त असे ऊकारान्त एकच रूप आहे. एकविधता व अनुकरण ह्यांच्या नादाने द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतचे नव्या मराठीतील सर्व विभक्ति-प्रत्यय आ-आदि झाले आहेत. चतुर्थापासून संबोधनापर्यंतचे प्रत्यय आ-आदि होतेच. त्यांच्या जोडीला व द्वितीया-तृतीया ह्यांच्या प्रत्ययांनाही नव्या मराठीने आणून सोडले.

येणेंप्रमाणें नव्या मराठीत द्वितीयादि सर्व विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचा प्रारंभ एकवचनांत आने व अनेक वचनांत आँने होतो.

देव, ह्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाला एकवचनी आ जोडला म्हणजे देवा असे रूप होतें व अनेकवचनी आँ जोडला म्हणजे देवाँ असे रूप होतें. ह्या देवा व देवाँ ह्या रूपांनाच दादोबा वगैरे आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप म्हणतात. हे आधुनिक वैय्याकरण एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपांचा प्रारंभ तृतीयेपासून करीत. तो

चकीचा होता. कारण, सामान्यरूपाचा प्रारंभ द्वितीयेच्या एकवचनापासून होतो, हें वर दाखविलें आहे. द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या विभक्तिप्रत्ययांच्या पूर्वी अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचें जें एकवचनी व अनेकवचनी सर्व साधारण रूप होतें त्याला सामान्यरूप म्हणतात. ह्यालाच युरोपियन लोक Oblique form असें नांव देतात. ह्या सामान्य रूपांचें विवेचन तिन्ही लिङ्गी नामांच्या विभक्त्यांचा ऊहापोह संपल्यानंतर सामग्र्यानें करणें इष्ट आहे.

आतां, एकदोन वाबींचा उल्लेख करून, हें आन्विक संपात्रितां.

बाब पहिली:	नवें मराठी	जुनें मराठी	संस्कृत
एकवचन:—	पुरुषानें केलेन	पुरुषे-केलेन	पुरुषेण कृतेन
अनेकवचन:—	पुरुषांनीं केलेनीं	पुरुषीं केलेहीं	पुरुषैः कृतैः

त्यानें केलेन व त्यांनीं केलेनि, त्यानें म्हंटलेन व त्यांनीं म्हटलेनि, हे प्रयोग तेन कृतेन व तैः कृतैः, तेन भणितेन व तैः भणितैः, ह्या संस्कृत रूपांचीं भाषान्तरें आहेत. हे प्रयोग कोकणांत व देशांत दोन्ही स्थलीं योजतात.

तें काम त्यांनीं केलनि आन मी निघालों=तत्कर्म कृतैस्तैः दन्त अहं निर्गतः

(त) तैः=तेहि=तेन्हि=तेयानि=त्यानि=त्यानीं

(केल) कृतैः-केलेहि=केलेन्हि=केलेनि-केलेनीं

आधुनिक वैयाकरण केलेन व केलेनीं हीं रूपें चुकलेलीं क्रियापदें समजतात. परंतु तशी गोष्ट नसून हीं केल ह्या विशेषणाचीं अनुक्रमें तृतीयेच्या एकवचनाचीं व अनेकवचनाचीं रूपें आहेत व सर्वथैव व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध आहेत. वर दिलेले प्रयोग सतातृतीयेचे मासले आहेत.

जानेश्वरींत पुरुषीं, गेलेयां, देवीं, अवतरलेयां, असे सतिसप्तमीचे प्रयोग येतात.

बाब दुसरी: मालवण येथील तीन लेखांत बैसक व पुरुस ह्या अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपें बैसके व पुरुसे अशीं आलीं आहेत. महाराष्ट्री व महाराष्ट्री अपभ्रंश ह्यांपासून निघालेल्या जुन्या व नव्या मराठींत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपें एकारान्त होत नाहींत. तेव्हां, ह्या जुन्या मालवणी रूपांचा भाग दुसरीकडे पाहिला पाहिजे. बंगाली व ओढ्या भाषांत अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं अशीं एकारान्त रूपें होतात; जसें,

एकवचन	अनेकवचन
जन	जने
कुमार	कुमारि

तेव्हां, बैसके व पुरुसे ह्या अनेकवचनी रूपांचा बंगाली एकारान्त अनेकवचनी रूपांशीं चांगलां मेळ बसतो. शक १५८५ त एकारान्त अनेकवचन करणाऱ्या मालवण येथील लोकांचा पूर्वहिंदी, बंगाली व ओढ्या लोकांशीं कांहीं संबंध होता की काय ?

प्रथम आन्विक समाप्त.

मालवण येथील लेख. [१]

[मराठीतील नामविभक्ती-परिशिष्ट]

श्रीगणेश प्रसन्न

- १ श्रीगणेशाय नमो श्रीस्वर्तीये नमो श्रीगुरुभ्ये
- २ नमो वीनायकं गुरुं भानं ब्रह्म वी स्णं
- ३ म्हयेस्वर सरस्वती प्राणमाधव स-
- ४ र्व कार्या थी^{१२} सी^{१३} धीये स्वस्ती श्री-नुपे-
- ५ सी^{१६} ह^{१७} ली^{१८} वाहानं स^{१९} कु १५८५ वरुसे
- ६ वर्तमान नाम स^{२१} वंस^{२२} रे रुधिरे वडी-
- ७ ग्रामे बैस^{२३} के ग्रामपुरसे^{२४} नागका-
- ८ बळीयाचा कानकावळी गणका-
- ९ बळीयाचा तारुकावळी सोमकाव-
- १० लीयांचा फटकावळी-देमकावळी
- ११ याचा भीवकावळी आळपुजारेचा
- १२ रामा पुजारा वी^{२५} बामपुजारा वी^{२६} तीक वाघार
- १३ पुजारेचा जानपुजारा वातीक वा वी-
- १४ ठ सेणवीयाचा भागसेणवी वा भाद्र
- १५ सेणवीयाचा कृष्ण सेणवी कुळ
- १६ कर्णी वा साई भुय^{२७} लाचा रागो भु

१ 'श' बदल 'स'. २ 'मः' 'मा'. ३ 'सर' बदल 'स्र'. ४ 'त्यै' बदल 'तीये'.
 ५ 'वे' बदल 'भे'. वे=म्हे=भे, अथवा वे=बे=भे. 'र' बदल 'रु'. अथवा
 भ्यस् बदल भे. ६ 'वि' बदल 'वी'. ७ अनुस्वार नाही. हस्तदोष असेल
 ८ 'नुं' बदल 'नं'. ९ 'ष्णुं' बदल 'स्णं'. १० महेश्वर=म्हएस्वर=म्हयेस्वर. 'र' वर
 अनुस्वार नाही. ११ 'प्रणम्यादां' बदल 'प्राणमाधव'. १२ 'र्थ' बदल 'थी'.
 अर्थे=अथ्ये=आथे=आते. 'ते' हा चतुर्थाचा प्रत्यय 'अर्थे' ह्या संस्कृत शब्दापासून
 निघाला आहे. १३ 'सिद्धये' बदल 'सीधीये'. १४ ऱ्हस्व 'इ' बदल दीर्घ 'ई'. १५ 'नु'
 बदल 'नु'. १६ 'शा' बदल 'सा'. १७ 'शा' तील 'ह' निराळा काढून 'साह' अशी
 दोन अक्षरे व अर्थात् उच्चार केले. १८ 'ली' बदल 'ळी'. १९ 'ह' बदल 'वा'
 च्या संगतीने 'हा'. २० 'वर्षे' बदल 'वरुसे'. २१ 'स' वरील अनुस्वार 'व' वर
 नेला. २२ 'त्स' बदल 'स'. २३ 'ले' बदल 'ळे'. २४ 'ष' बदल 'स'. २५ वा=आणि.
 २६ वार्तिक=वातीक. २७ कृष्ण=कृष्ण. २८ भूपाल=भूवाल=भूआल=भुयाळ.

- १७ याळ येवं मिळाले ग्रामपुरुसे
 १८ येराँ चुकले ग्रामपुरुसाचेँ नी अ-
 १९ नैमते मिळोन केलेँ कुंत गावपण
 २० यैसा जे तैथां गामे कादळंगावाचा
 २१ रामकुंण जोँ सी कौनजोसी याचाँपासी
 २२ लिहून दीधले पैटेचे क्रमु यैसाँ
 २३ जे क्षेत्रपाळ देवाजवळील भूम-
 २४ का बा॥ रागो वाळकी त्याचे चैतुरसाँ-
 २५ मा पूर्व दीँ से पाँणलोटचे मेरेँ । दक्षीणै
 २६ दीसे पुँजारेचे देवसुवाँची मेर । पछीमेँ दी-
 २७ से वँहळाची मेर । वुँतर दीसे कोनीचे
 २८ व्हळाची मेर । ऐसी चैतुरसीमामेँधील
 २९ भूमका तुमाँसी वुर्णजैना कैरावेया ज-
 ३० लमंतभासे इनामत दैत करून दीळे
 ३१ आसे ते भुमकेमधे नैरगाळ माड वा
 ३२ बाँजे हर जीनस झाडे बैसवुन की-
 ३३ द मादामुरी करुनी सुके भोगवटा
 ३४ करणे वा राजेश्री क्षेत्रपाळ देवासी का-

३४ इतर=यर. सामान्यरूप यरा, ३५ पुरुसाचें अनुमत (प्रथमा). पुरुसाचेनि अनुमते (तृतीया). 'चेनि' ही षष्ठीविशेषणाची तृतीया, एकवचन आहे. ३६ अनुनासिक नाही. ३७ अनुनासिक नाही. ३८ 'कृ' बदल 'कु'. ३९ अनुनासिक दिला आहे. ४० ग्रामेस्थ=गावांच्च=गावांच. पुल्लिङ्ग, गावांचा. ४१ 'कृ' बदल 'कु'. ४२ ज्योतिषी=जोईसी जोसी=जोशी (वर्तमान उच्चार). ४३ कृष्ण=कन्ह=कान्ह-कान. ४४ 'च्या' बदल 'चा'. अर्थे 'च' चा उच्चार संस्कृतांतल्याप्रमाणे आहे. ४५ 'चा' बदल 'चे' अशुद्ध. ४६ 'ऐ' बदल 'ये'. ४७ जमीन- ४८ विस. ४९ दिशा=दीस. चतुर्थाचें एकवचन, दीसे. ५० 'ची' बदल 'चे' अशुद्ध. ५१ मर्यादा=मयराआ=मेरा=मेर. ५२ ऋस्वाबदल दीर्घ. ५३ 'पुजा-रियाचे' बदल 'पुजारेचे' अशुद्ध. ५४ जमीनाचें नांव, देवसुव. ५५ पश्चिम=पाच्छिम=पछीम ५६ वाह=अलि=बाहालि=वोहोळ=व्हळ. ५७ 'उ' बदल 'वु'. ५८ विसर्गाबदल 'र'. ५९ अनुनासिक नाही. ६० 'म्हा' बदल 'मा'. 'ह' चा लोप. ६१ उपार्जना=वुर्णजना. खडगळ अपभ्रंश. ६२ 'करावे' याचें सामान्यरूप चतुर्थ्यर्था. ६३ जलमंत्रभाषे=जलमंतभासे. ल=ळ. मंत्र=मंत. भाष=भास, तृतीया एकवचन, भासे. ६४ 'त्त' बदल 'त'. ६५ 'ल' बदल 'ळ'. ६६ नारि (पाणी)+कदल=नारकेळ=नारगेळ, नारगीळ, 'क' चा 'ग'. ६७ इतर. फारशी. ६८ कीर्द=कीद. रेफ अलीकडे घेतला. ६९ 'ख' बदल 'क'.

- ३५ तार्क मासी सोमवाराचे दीवसी अपसे-
 ३६ क करणे आता तुमी वा तुमचे जाले
 ३७ जातेने ते भुमकेमधे भोगवटा करणे
 ३८ आमी वा आमचे जाले जातेने पाळणे
 ३९ वार्चादत मनोदत धारादत मदीये ते ते नर नद
 ४० का ये ती यावच्चंद्रदीवाकराः ॥ छ छ ॥
 ४१ Xभाद्रुपद सुध संपतमी व्रीस्पतवीरी
 ४२ निशाणी केसोदास
 ४३ रजपुत सीलेदार रा॥ हजरती
 ४४ साहेब मोकदम मांजे मजकूर
 ४५ रामसेणवी
 ४६ राकूदखजा काबळी
 ४७ कानकाबळी
 ४८ तातकाबळी
 ४९ भीवकाबळी
 ५० फटकाबळी
 ५१ निशाणी वार्तिक
 ५२ ललल
 ५३ दस्तुर कुळकर्णी
 ७० अभिषेक=अपसेक, 'भ' बदल 'प'. ७१ 'म्ही' बदल 'मी'. ७२ झाल्या संत-
 तनिं=जाले जातेने. ७३ हकाराचा लोप. ७४ 'त्त' बदल 'त' एकेरी. ७५ 'धी' बदल 'ठी'
 ७६ 'ये' वर अनुस्वार. अनेकवचन. यंति=येती. ७७ 'रौ' द्विवचनाबदल 'राः' अनेक-
 वचन मराठींत द्विवचन नाही. ७८ 'दृ' बदल 'द्र'. ७९ शुद्ध=सुध. ८० स=पत ८१
 वृहस्पति=व्रीस्पत.

(२)

- १ श्रीगणेश प्रसन्न
 २ श्रीनारायणदेव
 ३ श्रीरामेश्वरदेऊ

१६१५ चैत्र वद्य ७ रविवार

- ४ -॥ विनायकगुरुभान ब्रह्मा विष्णु मयेस्वर शेरस्वती प्रणी मा—
 ५ -॥ दौ सर्वकार्यार्थसीधये ॥स्वती श्रीनृपशालिवाहान सके—

X श. १५८५ स रुधिरोद्गारी संवत्सर येत नाही, शोभन येतो; आणि भाद्र० शु॥
 ७ स गुरुवार येत नसून शनिवार येतो; शक १५८६ धरल्यास संवत्सराशिवाय बाकी
 सर्व जुळते.

- ६ -॥ १६१५ वेव्हारिक श्रीमुखनामछेवसरें चैत्र बहुल स—
- ७ -॥ तमी रविवार मौजे मालवण त ॥ मसुरें प ॥ कुडाल सु ॥ सलास
- ८ -॥ तिसैन अलफ बैसकें श्रीदुर्गावाडी वडाखाली मिलाले ग्रा—
- ९ -॥ मपुरुसे बित—
- १० सोनगावडा बीन भुजगावडा रामगावडा बीन पाक
- ११ कृष्णागावडा बीन अतगावडा गावडा बडकर ए
- १२ ए समत १ समत १
- १३ नागगावडा बीन
पाकगावडा मत (?)
कानगावडा बीन एल
गावडा मत
- १४ धाकगावडा बीन पालगावडा
गावडा मत
- १५ मत
कृष्ण घाडी मत
- १६ गोमधुरी मत
जोगा बीन जमाल (?)
- १७ बलनाक धाननाक मत
- १८ ऐसे मिलाले ग्रामपुरुसे वा येरा चुकलें ग्रामपुरुशाचे० अनुमते केलें कृतें
- १९ गावपण ऐसे जे वेदमुहुर्ता दादजोशी बीन रामकृजोशी
- २० गाडगालि मौजे मजकूर यासि दिला दत शाहासन इनामपटा
- २१ ऐसा जे वाडी दुर्गाडी दुर्गादेवी भीतर आहे ते मोडून तुमास
- २२ घर करून राहावेयासी दत करून दिले त्याचे चतुर्सीमा पूर्वी
- २३ दीसे व्हालाची मेर १ पछीम दिसे डोंगराची गारेची मेर १ दक्षीण दिसे जानभट्ट
- २४ अभ्यंकराचे मोडणाची मेर १ उतर दीसे सोनगावडा गावकर याचे मोडणाचे मेर १
- २५ या चतुर्सीमामधील जमीन व्हावटा गलवाडौनु पडिली होती त्यामधील
- २६ माड व फणस व हरजीनस झाड आहेत व जी कराल ती व ते जमीन तुमास दत इनाम—
- २७ पटा करून चंद्रार्कवेरी दीधली आहे व ती जमीन खारीचे खाजन
- २८ ते सेत दत इनाम करून दीधले असे त्याचे चतुर्सीमा पूर्व दीसे भोग १ मेर १
- २९ दक्षेण दीसे बालसेणवी कुलकर्णी याचे सेताची मेर १ पछीम दीसे घाडियेचे सेताची
- ३० मेर १ उतर दीसे दादगावडा याचे सेताची मेर १ या चतुर (सी) माम्धील जमीन खार भरुनु
- ३१ पडिली होती असाध देखौनु ते तुमास यार्कचंद्रवेरी दतपटा करून दीली आहे सुखे भोग—
- ३२ टा करून खाणें या दोनी उभयेंता जमी (नी) स दीवाण माहासूल धवडिले त्यातूनपासून ने—
- ३३ वेया समध नाही आमी गावी पाकू सदरहु तुमास जेतीसपणाची वृत आमचे वडिलानी

- ३४ पूर्वीपासून दिर्लाच
 ३५ होती तुमचे वडील चालवीत होते
 ३६ ऐसेयास तुम्हास सेत बेडजर खाजन
 ३७ दिले होते जे भुतवाधान तुम्हा समाधा (न) न्हवे
 ३८ देखौनु हाली मनास आणून घरभाट
 ३९ व सेतखार दाले असे तुमचे जाले जातेंने
 ४० खावे आमचे जाले जातेंने पा
 ४१ लावे जोसीपणाचे मानमहत्व
 ४२ तु मी सुखे भोगवटा करून
 ४३ खाणे हा गाउपटा सही
 ४४ छ १९ साभान
 ४५ कुसऊ गावडा गावकार
 ४६ नाशाणी गाऊकर

— + —
 (३)

श्रीगणेशायनमाः १६१५ मार्गशीर्ष शुद्ध १ शनिवारः

पातालेस्वरदेवली

- १ वीनायेकं गुरु भानुं ब्रह्माविष्णुम्हे—
 २ स्वरंः सरस्वती प्रणीमाधव सर्वका—
 ३ र्यार्थसीधहे : ॥ स्वस्ती श्रीशत्रुप शाली—
 ४ वाहानसके १६१५ वेव्हारीक—
 ५ श्रीमुखानाम छवछरे मार्गसीर—
 ६ मासे सुध प्रतीपदा सनवारे वै—
 ७ सको श्री मौजे चेदवण
 ८ तर्फ पाट पा॥ कुडाळ सुन्दुसन अर्बा
 ९ तीसेन अलफ मीलाले ग्रामपुरुसा—
 १० चेनी अनुमते केले कृत गावपण
 ११ ऐसा जे
 १२ भोगले प्रभु वी— भुजे प्रभु हरदे
 १३ ठे प्रभु गावकर १ प्रभु गावकार १
 १४ हीरसेणवी र— नीलो तानशु
 १५ लसेणवी कुळकर्णी १ वाली १
 १६ मादगाधाई
 १७ भीयाल
 १८ हे ग्रामपुरुसे समस्त वैसेके बैसोनु केले
 १९ कृत जे वा येर चुकले त्याचेनी अनु—

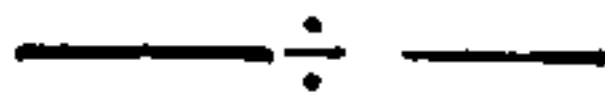

- २० मते ऐसा जे मौजेमजकुरी पैला
 २१ जोतीसी होता जोतीस यरयेक बा—
 २२ बे सागावे ते हाली जोतीसी नाही मौजे—
 २३ मजकुरी श्रीकुळदेवत हे जागते देव—
 २४ स्तान होते तेयाचे पैले स्तापना होती
 २५ तेव्ह गाव म्हामुरी नादत होता येसेया—
 २६ स आज ७ ॥ ८ ॥ वरुशे राजकिरीस क—
 २७ यापासोन श्रीदेवाचे स्तापना जाया
 २८ जाली होती स्तापना केलेवेघळे गावास ब—
 २९ रवे होत नाहीं देखौनु श्री देवास स्ता-
 ३० पना करावेयासे व हरयेक बाबे मुहुर्त
 ३१ देणेयाबइल वेदमुहुर्ता राजेश्री
 ३२ मौजे माळवण त॥ मसुरे यास
 ३३ ग्रामपहसाना नमसपणसाचे वौळ
 ३४ हे नेम करुनु दीले असे हे आमचे
 ३५ जाले जातेने तुह्मास पाळावे तुमचे
 ३६ जाले जातेने भागावे नमसीचे सीमा
 ३७ पूर्व दीसे चामारकोड उत्तर दीसे पगे
 ३८ पछीम दीजे घा- रेंचे वौळ
 ३९ ड कुणगा दक्षेण दीसे वी-
 लीहीत ही-
 ४० दाणीयाचे वौळ
 रसेणवी र-
 तनसेणवी मौजे मज
 ४१ हे मेरेने मेर है तुमास नमस करुनु दी-
 कुर
 ४२ ले असे हे आमी भुजउन देउ आमचे
 तेरीख २९
 ४३ जाळें जातेने दीवाणा राउळा पासोन
 रबीलावल
 ४४ तुमास भुजउन यावे तुमचे जाळे जाते-
 ४५ ने भोगावे तुमी हरयेक गावकार्याचे मुहुर्त
 ४६ वा लग्नकार्याचे मुहुर्त आमास सांगावे येणे-
 ४७ प्रमाणे नमसपटा सही

दामोशायन.

“हा शब्द ‘ इतिहास संग्रह ’ मासिक पुस्तकांतील महेश्वर दरबारचीं वातमीपत्रें लेखांक ४९, पंक्ति १४, येथें आला आहे. ह्याचा अर्थ द्विधाभाव. दामोशायन हा दामुष्यायण ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. कोणी पुरुषानें स्वार्थाकरितां व परार्थाकरितां गुरूंच्या आज्ञेनें दुसऱ्याच्या बायकोच्याठायीं जो पुत्र उत्पन्न केला, त्याचें नांव दामुष्यायणपुत्र हा द्विगोत्री असतो. बीज देणाऱ्या पित्याचें एक गोत्र व परस्त्रीच्या नवऱ्याचें दुसरें गोत्र. त्यामुळे ह्या दामुष्यायणाला दोन श्राद्धे करावीं लागतात. अर्थात् कोणत्याही एका श्राद्धांत तो एकनिष्ठ असू शकत नाही. एकाचें श्राद्ध करावयाला जावें तो दुसऱ्याची स्मृति होते; व दुसऱ्याचें श्राद्ध आरंभावें, तो पहिल्याची आठवण होते. असें द्विधा मन दामुष्यायणाचें होतें. हा दृष्टांत अहिल्याबाईला विठ्ठल शामराजानें दिला आहे. तुकोजी होळकराला अहिल्याबाईनें नाना फडणिसाच्या कृपेनें मल्हारराव होळकरांचा वारस केलें. म्हणजे राजकीय दृष्ट्या तुकोजी हा दामुष्यायण पुत्र झाला. त्याची निष्ठा धड अहिल्याबाईच्याकडे राहिली व धड पेशव्यांकडेही राहिली. पुणें दरबारचें तुकोजीनें ऐकिलें म्हणजे अहिल्याबाईस वाईट वाटे, व अहिल्याबाईच्या तंत्रानें तुकोजी वागला, तर तें पुणें दरबारला खपत नसे. अशा कठिण प्रसंगी, तुकोजीनें वरिष्ठ व बलिष्ठ जो पुणेंदरबार त्याचा पक्ष धरला. तो अहिल्याबाईला खपला नाही. ह्या न खपण्याच्या अवस्थेला विठ्ठल शामराजानें दामुष्यायणत्व ऊर्फ दामोशायन शब्द लाविला आहे. दामुष्यायणाची स्थिति म्हणजे भाव जो, तें दामोशायन. भाववाचकनाम बनविलें आहे.

[२१]

‘छत्रपती’ विषयीचे एक शंकाकार

१. ग्रंथमालेच्या ८१ व्या अंकांत, रा० देऊसकरांनीं कांहीं शंका काढल्या आहेत व त्यांचें समाधानही आपलें आपणच करून घेतलें आहे. शंकाकारानें आपल्या शंकांचें समाधान आपणच करून घेतल्यावर, खरें पाहिलें तर, शंकाकाराचें समाधान सशास्त्र झालें आहे, किंवा अशास्त्र झालें आहे हें जोंपर्यंत शंकासमाधानाचें स्वरूप सार्वजनिक नाहीं तोंपर्यंत, इतर लोकांना पहाण्याची जरूर नाहीं. शंकासमाधानाचें स्वरूप सार्वजनिक असल्यास मात्र, त्या समाधानाची व त्या शंकांची विचिकित्सा करणें अत्यंत महत्वाचें होतें. रा० देऊसकरांच्या कांहीं शंका एकाप्रकारे ह्या अलीकडील मासल्याच्या असल्यामुळे, त्यांची परीक्षा करण्याचा माझा इरादा आहे.

२. प्रस्तुत शंकाकाराचा एक पूर्वपक्ष येणेंप्रमाणें आहे. राज्याभिषेकानंतर म्हणजे अर्थात् इ. १६७४ नंतर ‘छत्रपति’ ह्या उपपदानें शिवाजीला लोक संबोधूं लागले. कांकी [१] रायगडच्या शिवाल्यांतील लेखाचा तसा रोख दिसतो; [२] करणकैस्तुभस्व श्लोकांत ‘छत्रपति’ हा शब्द नाहीं; [३] शामराजपंताच्या शिक्यांत ‘छत्रपति’ हा शब्द नाहीं; [४] रामदासाच्या खऱ्या ओर्वात तो शब्द नाहीं; [५] सहा अभंगापैकी, पहिले जे तुकारामाचे चार अभंग त्यांतील ‘छत्रपति’ हा शब्द केवळ राजशब्दवाचक आहे. तेव्हां छत्रपति हें उपपद इ. १६४९ पूर्वी शिवाजीला साधुमंडळी लावीत नव्हती; इतकेंच नव्हे, तर १६७४ पर्यंतही शिवाजीसंबंधानें ही पदवी प्रचलित नव्हती.

३. पूर्वपक्षांतील कोटांची सिद्धता करण्यास हीं अशीं पांच कारणें दिलीं आहेत. पैकीं शामराजपंताच्या शिक्याचा प्रथम विचार करूं. ज्या वर्षांच्या शिक्यांत छत्रपति हा शब्द नसेल त्यावर्षी शिवाजीला छत्रपति म्हणत नसत, ही रा० देऊसकरांनीं गृहीत गोष्ट धरली आहे; परंतु ही गृहीत गोष्ट अगदीं निराधार आहे. कित्येक छत्रपतींच्या प्रधानांचे असे शेंकडो शिके दाखवून देतां येतील, कीं त्यांत छत्रपति हा शब्द नाहीं. उदाहरणार्थ—

राजा शाहू नरपति हर्षनिधान । माधवराव नारायण मुख्य प्रधान ।

राजा शाहू नरपति हर्षनिधान । बाळाजी बाजीराव प्रधान ।

(म० इ० सा० खंड १, ले. २६)

‘ग्रंथमाला’ मासिकांत (इ. १९०१ मे) हा निबंध १-१२ वर स्वतंत्र प्रसिद्ध झाला आहे.

वगैरे. ह्या शिक्यांतील दोघे शाहू छत्रपतिपदधारी होते. असें असून त्यांच्या प्रधा नांच्या शिक्यांत त्यांना छत्रपति म्हटलें नाहीं. परंतु ह्यावरून त्या त्या वेळीं छत्रपति ही पदवी त्यांना नव्हती अशा कोटी काढणें सयुक्तिक होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें शामराज- पंत पेशव्याच्या शिक्यांत छत्रपति हा शब्द नाहीं, म्हणून त्यावेळीं शिवाजीला छत्रपति म्हणत नव्हते हीहि कोटी अयुक्तिकच होय.

४. काव्येतिहाससंग्रहकारांनीं सभासदी बखरीच्या परिशिष्टांत दिलेल्या शिवाजीच्या स्वतःच्या शिक्यांत हा शब्द नाहीं. तेव्हां तो शिक्या जेव्हां शिवाजीनें बनविला त्यावेळीं त्याला छत्रपति म्हणत नव्हते, अशी पूर्वपक्षाची दुसरी कोटी आहे. हीहि कोटी पहिली इतकीच शुद्ध आहे. कारण हा शिक्या शिवाजीनें राज्याभिषेकाच्या वेळींच काढिलेला नाहीं. शिवाय इ. स. १६७७/१६७८ तील शिवाजीचें एक पत्र मजजवळ आहे. त्यांतही हाच शिक्या आढळतो. हें पत्र राज्याभिषेकानंतर तीन वर्षांनीं लिहिलें आहे. तेव्हां शिवा- जीच्या स्वतःच्याही शिक्यांत छत्रपति हा शब्द नसला, तरी तो त्यावेळीं छत्रपतिपद- विशिष्ट नव्हता असें म्हणण्याची सोय नाहीं.

५. करणकौस्तुभांत शिवाजीला छत्रपति हें पद लाविलें नाहीं, तेव्हां त्यावेळीं तें पद त्यानें आपल्या नांवाला जोडून घेतलें नव्हतें, अशी ह्या लेखकाची तिसरी कोटी आहे. तिचीही पहिल्या दोहोंसारखीच व्यवस्था लावतां येते. भूषणकविकृत *शिवराजभूषण काव्यांत, तें काव्य X करणकौस्तुभानंतर कित्येक वर्षांनीं लिहिलें गेलें असतांही, छत्रपति हा शब्द शिवाजीला लावलेला नाहीं; इतकेच नव्हे, तर त्या काव्याचें नांव देखिल संकाविषयक पदानें भूषित झालें नाहीं.

६. तुकारामाच्या पत्रांतील पहिल्या चार अभंगांतील छत्रपति शब्द सामान्य राज वाचक आहे, असें वर्तमान संकाकार म्हणतात. हें विधान करतांना त्यांनीं तीन उप- विधानें केलीं आहेत. (१) संस्कृतसारस्वतांत हा शब्द नाहीं; (२) राजव्यवहार- कोशांत हा शब्द नाहीं; व (३) हा जुना मराठी शब्द असावा. आतां आपल्यांच्या कोशांत हा शब्द आहे. ह्याचा अर्थ चक्रवर्ती, सम्राट्, असा देतात, व जंबुद्वीपांतील एका पुरातन राजाचें हें नांव होतें, असेंही ते लिहितात. ह्यावरून हा शब्द जुना मराठी नसून, संस्कृत आहे व पुरातन काळीं जंबुद्वीपांत हा शब्द प्रचलित होता हें उघड आहे. गजपति, छत्रपति, अश्वपति आणि नरपति हे राजे जंबुद्वीपाच्या दक्षिण, पश्चिम, उत्तर आणि पूर्व प्रदेशांत राज्य करतात अशी पुराणांतरी कथा आहे. ह्या कथेचा उल्लेख बालकृत सी-यू- की नांवाच्या चिनी पुस्तकाच्या भाषांतरांत आला आहे. येणेंप्रमाणें उपविधानांचें नैरर्थ्य स्पष्ट झाल्यावर मुख्य विधानांत विशेष तात्पर्य रहात नाहीं, हें सांगावयास नकोच. शंकर पांडित यांनीं पाहिलेली देहू येथील गाथा महीपतीच्या पूर्वी लिहिलेली आहे. तेव्हां मही- पतीनें योजिलेल्या चार ह्या शब्दाचा वाच्यार्थ घेऊन चालणार नाहीं. चार हा शब्द अल्पसंख्यादर्शक मराठींत योजतात. चार शब्द म्हणजे थोडे शब्द, तसेंच, चार अभंग म्हणजे थोडे अभंग, असा अर्थ घेतल्यास वरें पडेल. येणेंप्रमाणें तुकोबाच्या पत्रांतील अभंग

प्रमाण ठरल्यावर, छत्रपति हा शब्द इ. स. १६४९ त तुकारामाने शिवाजीला लावला ह्या विधानानुसार शंका घेण्यास कारण रहाणार नाही.

नरपति, हयपति । गजपति, गडपति ॥
पुरंदर आणि शक्ति । पृष्ठभार्गी ॥

असा मूळ अभंग असावा, असे शंकाकार समाधान करून घेतात. ह्या समाधानांत सोय म्हटली म्हणजे एवढीच की त्याने छत्रपति हा शब्दच गळला जातो. हा शब्द गळला म्हणजे १६७४ पूर्वी शिवाजीस छत्रपति, म्हणत नव्हते, असे मात्र सिद्ध होत नाही. गजपति, छत्रपति, अश्वपति व नरपति हे शब्दचतुष्टय समर्थानीं योजिलेले आहे हे उघड आहे. त्यांतून छत्रपति हा शब्द नसलेला पाठ स्वीकारण्यांत विशेष फायदा दिसत नाही. ग्रंट डफ लिहितो की, १६६४ त म्हणजे शहाजीच्या मृत्यूनंतर, शिवाजीने नाणे पाडण्यास सुरवात केली. शिवाजीच्या नाण्यावर छत्रपति ही अक्षरे तेव्हांपासून आहेत. १६४९ त शिवाजीस जलपति हे विशेषण लावून घेण्याची योग्यता आली होती, हे १६४८ त शिवाजीने कल्याण^x घेतले इतकेच नव्हे तर भोंवतालील सर्व किल्ले घेतले, ह्या गोष्टीवरून ध्यानांत घेण्यासारखे आहे * कल्याणभोवतीं किल्ले घेणे, कोकणची मोठमोठी गावे व शहरे लुटणे, कांहीं तरी समुद्रावर हालचाल करण्याचे साधन व सामर्थ्य असल्याशिवाय, नुसत्या इच्छामात्रेकरून शक्य नाही. १६४८ त शिवाजी जलपति असून, अश्वपति, गजपति, नरपति, गडपति, पुरंदरपति होता; इतकेच नव्हे, तर त्याच्या पुढे छत्रपतित्वाचेही चित्र समर्थानीं व तुकारामाने काढून ठेविले होते. रामदासाचे हे पत्र १६४९ तच लिहिलेले आहे. ह्याला प्रमाण ह्या पत्रांतिल 'शिव कल्याणराजा' हा शब्दसमूह आहे. कल्याणराजा म्हणजे कल्याण शहराचा राजा. कल्याण शहर घेतल्यावर लवकरच समर्थानीं वाईहून शिवाजीला हे पत्र लिहिलेले आहे. ह्या पत्रांत शिवाजीस अनुलक्षून समर्थ लिहितात:—

कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांस धाक सुटले
कित्येकांस आश्रय झाले । शिव कल्याणराजा ॥ १२ ॥
यशवंत, कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत, वरदवंत ॥
पुण्यवंत, नीतिवंत । जाणता राजा ॥ ४ ॥
धीर, उदार, गंभीर । शूर क्रियेसि तत्पर ॥
सावधपणे नृपवर । तुच्छ केले ॥ ६ ॥

* आबाजी सोनदेव pushed on to कल्याण surprized the Governor, took him prisoner, and procured the surrender of all the parts in that quarter. 'Several rich towns were plundered—in the Concans and the booty with great regularity conveyed by the Mawales,' (Duff Chapter IV). × इ. १६५७

उदंड पंडित, पुराणिक । कवीश्वर, याज्ञिक, वैदिक ॥
धूर्त, तार्किक, सभानायक । तुमच्या ठायीं ॥ ९ ॥

१६४९ त शिवाजीचें प्रस्थ व सामर्थ्य किती वाढलें होतें, ह्याचा अंदाज वरील ओव्यावरून होण्यासारखा आहे. शिवाजीच्या पदरीं त्या वेळीं पंडित, पुराणिक, कवीश्वर, याज्ञिक, सभानायक, वगैरे विद्वान्, राजकार्यकुशल व कर्ती माणसें होतीं. ह्यावरून तुकारामानें उल्लेखिलेले अष्टप्रधान शिवाजीच्या दरबारीं त्या काळीं होतें ह्यांत संशय नाहीं.

उदंड राजकारण तटलें । तेणें चित्त विभागलें ॥
धन्य धन्य तुमची कीर्ति । विश्वां विस्तारली ॥

वगैरे ओव्यांवरून शिवाजी १६४९ त, रा. देऊसकर समजतात त्याप्रमाणें क्षुद्र, नसून महाराष्ट्रांतील राजकारणांत पराकाष्ठेच्या महत्त्वाचें पात्र बनला होता. व त्याच्यापुढें नामांकित नृपवरही तुच्छ भासूं लागले होते.

८. “ नरपति, हयपति असें म्हटल्यावर भूपति म्हणण्यांत अर्थ काय ? ही फाजील-स्तुति आहे,” असें प्रस्तुत शंकाकाराचें म्हणणें आहे. गजपति, छत्रपति, अश्वपति, नर-पति ह्या परंपरागत शब्दसमूहाचा उच्चार करून समर्थानीं शिवाय भूपति, गडपति, जल-पति, पुरंदरपति. वगैरे नवीन विशेषणें शिवाजीला लाविलीं आहेत. शंकाकाराच्या विचारसरणीचें अनुकरण केलें असतां, असाहि प्रश्न विचारतां येईल कीं, नरपति हा शब्द उच्चारिल्यावर आणखी हयपति, गजपति, गडपति हे तरी फाजील शब्द कशाला उच्चा-रावयाला पाहिजेत ? तसेंच गडपति शब्द योजिल्यावर पुरंदर शब्दाची तरी पुनरुक्ति कशाला हवी ? तर ह्या वायफळ बोलण्यांत अर्थ नाहीं. रामदासांनीं जी शब्दयोजना केली आहे ती यथार्थ आहे. तींत काडीमात्रहि सत्याचा अपलाप नाहीं. रायगडावरील शिवालयांतील श्लोकांत छत्रपति व नृपति हे दोन्ही शब्द एका ठिकाणांच योजिले आहेत. त्यांनाहि, रा. देऊसकरांच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, पुनरुक्त अतएव कृत्रिम, अमूल्य पाठ असें म्हणावें लागेल. परंतु तें म्हणणें केवळ तिरस्करणीय होईल.

९. शंकाकाराच्या तिसऱ्या व चवथ्या शंकांची विचिकित्सा येथपर्यंत झाली. शंका पाहिल्या तर त्या इतक्या एकदेशीय व अशास्त्र आहेत कीं, त्यांचा विचार न केला असतां तरीदेखील इतिहासांत यत्किंचित्हि कांति होण्याचा संभव नव्हता. परंतु केसरीं-तील आपल्या पत्रास उत्तर दिलें नाहीं, ह्या तरी पत्रास उत्तर द्यावें, असें पुनरुक्त आव्हान प्रस्तुत शंकाकारानें आग्रहानें केलेलें पाहून व केसरी व ग्रंथमाला ह्या सारख्या लोकमान्य व भारदस्त प्रकाशकांच्या संपादकांस शंकाकाराच्या शंका विचारणीय वाटल्या असाव्या असें दिसल्यावरून शंकाकाराच्या आव्हानाचा आदर करावा लागला.

१०. यद्यपि प्रस्तुत शंकाकाराच्या शंकांत विशेष तात्पर्य नाहीं, तत्रापि ज्या शब्दासंबंधानें त्याला ह्या शंका आल्या, तो शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्या शब्दांत मराठ्यांचा बराच इतिहास गर्भित आहे. चवथ्या खंडाची प्रस्तावना लिहितांना छत्रपति ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति व पूर्वपरंपरा ह्या संबंधींची माहिती मीं जमविली होती. ती शिव-

कालीन अस्सल पत्रव्यवहार छापतांना यावी असा संकेत होता. परंतु प्रस्तुत शंकाकाराच्या शंकांची परीक्षा करतांना ती माहिती दिली असतां वावगें होणार नाही असें वाटल्या-वरून, ती येथें नमूद करतो.

११. छत्रपति हा शब्द छत्र आणि पति ह्या दोन संस्कृत शब्दांच्या समासानें झाला आहे. छत्र म्हणजे अहैम आतपत्र. हा छत्र ह्या शब्दाचा वाच्यार्थ झाला. छत्राचा जो पति म्हणजे धनी तो छत्रपति अथवा छत्रीवाला. छत्रपति ह्या शब्दाचा हा वाच्यार्थ वृद्ध नाही. छत्रीवाला ह्याला छत्रधारी असा संस्कृत शब्द आहे. हैम छत्राचा जो पति तो छत्रपति. ह्या शब्दाचा हा दुसरा अर्थ वृद्ध आहे. छत्रपति अथवा चक्रवर्ती राजा म्हटला म्हणजे त्याला सोन्याची छत्री असावयाचीच. नुसत्या सोन्याच्या छत्रीनेच चक्रवर्तित्वाची चिन्हें संपतात असें नाही तर, श्वेतातपत्रैकशंखपंचमहाशब्दपालिकेन-प्रतिढक्कावराहलांछनपिच्छकुंतसिंहासनमकरतोरणकनकदंडगंगायमुनादीनि साम्राज्यचिन्हानि चक्रवर्तीला असावीं लागतात; व असा जो चक्रवर्ती राजा त्याला छत्रपति असें म्हणतात. तुकारामाचा विश्वाचें छत्रपतिसूत्र चालवणारा राजा, सामान्य राजा नसून वर सांगितलेल्या प्रकारचा छत्रपति राजा अथवा चक्रवर्ती राजा होता. “ छत्रपत तुम शैखदार शिव ” असा शिवाजीच्या पदांत ज्याचा उल्लेख आहे तो छत्रपत चक्रवर्तिसवरूपाचा होय. सामान्य राजा अथवा संस्थानिक विश्वाचें छत्रपतिसूत्र कितपत चालवील तें तुकाराम जाणून होता. साम्राज्याचीहि सूत्रे चालविण्याचें सामर्थ्य शिवाजीत होतें असा अर्थ तुकारामाच्या अभंगाचा आहे. शिवाजीच्या वेळीं सोन्याची छत्री व बाकीची साम्राज्याची चिन्हें एकट्या दिल्लीपतीला मात्र असत; भारतवर्षातील इतर राजांना नसत. रामदास व तुकाराम ह्यांच्यासारख्या भूतभविष्यवर्तमान जाणणाऱ्या दूरदृष्टी विचारवंत साधूंना साम्राज्याची सर्व चिन्हें शिवाजीला शोभण्यसारखी आहेत असें कळून आल्या-वरून त्यांनीं त्याला छत्रपति ह्या सम्राट्संज्ञेनें संबोधण्यास प्रारंभ केला; आणि सातत्यानें व कालान्तरानें शिवाजीच्या नांवाशीं तो शब्द सायुज्यता पावून, भोसल्यांच्या राज-लक्ष्मीचें विरुद्ध झाला.

१२ छत्रपति म्हणजे सम्राट् एवढ्यानेंच ह्या शब्दाच्या अर्थाची व्याप्ति होत नाही. पृथ्वीत कोणी छत्रपति राजा झाला म्हणजे त्यावेळीं अन्य छत्रपति संभवत नाही. छत्रपति राजाच्या शासनानें पृथ्वी आकांत झाली असतां ती एकछत होते.

एकछत्रा मही यस्य प्रतापाद्भवत्पुरा ॥ ३२ ॥

भारत, शांतिपर्व, अध्याय २९

शिवाजीच्या वेळीं दिल्लीचे पातशाहा सम्राट्पदवी भोगीत होते हें प्रसिद्ध आहे. असें असून शिवाजीला छत्रपति हें पद मिळालें कसें व तें भारतवर्षातील सर्व हिंदूंना संमत झालें कसें ? मेवाडचा सूर्यवंश हयात असतांना, रजपुतस्थानांत अनेक क्षत्रिय कुले जिवंत असतांना, दक्षिणेंत वृसिंहाच्या किष्किंधा येथील राज्याचे वंशज समूळ नष्ट झाले नसतांना शिवाजीलाच हें अनन्यसामान्य असें महत्पद सर्वसंमतीनें प्राप्त झालें कसें ? छत्रपति ह्या

शब्दाच्या अर्थाची पूर्ण व्याप्ति कळल्याशिवाय ह्या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे देतां यावयाचीं नाहींत.

१३. राजा शिवाजी अवतरण्यापूर्वीं भारतवर्षातील पूर्वपश्चिमदाक्षिणोत्तर दिशांतील एकोनएक राजे क्षात्रधर्मच्युत होऊन दीन वनून गेले होते; हिमालयापासून सेतु-बंधापर्यंत ही भरतभू यवनांनीं आक्रमण करून टाकिली होती. इ. स. ११९३ त पृथ्वीराजाचा पराभव झाल्यापासून तो इ. स. १५६४ त विजयानगर अथवा किष्किंधा येथील नरसिंहाच्या राज्याचा नाश होईपर्यंत यवनांची सदा सरशी होऊन हिंदूंचा सदा पाडावच होत गेला. १५६४ च्या पुढे स्वतंत्र असे हिंदूंचे राज्य हिंदुस्थानांत राहिले नाहीं. ११९३ पासून १५६४ पर्यंत सम्राट्, चक्रवर्ती ह्या संज्ञेला पात्र असा हिंदु राजा झालाच नाहीं. हम्मीर, कर्ण, संग वगैरे महान् शूर पुरुष हिंदुस्थानांत त्या कालांहीं झाले. परंतु ज्या पराक्रमानें सम्राट्, चक्रवर्ती, छत्रपति ही पदवी सार्वलौकिक संमतीनें एखाद्या अद्वितीय पुरुषाला दिली जाते तो पराक्रम दाखवणारा एकही क्षत्रिय त्यावेळीं ह्या देशांत निपजला नाहीं. अकराव्या शतकापासून सोळाव्या शतकापर्यंतच्या निरनिराळ्या राज्यांच्या ताभ्रशासनांत महाराज, अधिराज, परमभट्टारक, सम्राट्, चक्रवर्ती, परममाहेश्वर, राजाधिराज, वगैरे बिरुदे अथवा पदव्या सांपडतात. परंतु त्या केवळ औपचारिक होत, अन्वर्थक नव्हत. १५६४ च्या पुढे हिंदुस्थानांत स्वतंत्र असा हिंदु राजा राहिलाच नाहीं हें मागे सांगितलें आहे. अर्थात् चक्रवर्ती हिंदु राजा त्यावेळीं कोणी नव्हता हें विधान करणें म्हणजे शब्दांच्या अमूल्य शक्तीचा दुसूपयोग करण्यासारखेंच आहे. १५६४ च्या पुढे हिंदु-समाज अवरुणनीय अशा दीन स्थितीत सांपडला. हिंदु भाषा, हिंदु रीति, हिंदु रिवाज, हिंदु नीति, हिंदु धर्म, हिंदु विद्या, हिंदु शास्त्र, ह्या सर्वांचा, अथवा समुच्चयार्थी शब्द योजावयाचा म्हटला म्हणजे, हिंदु संस्कृतीचा, अत्यंत लोप होण्याचा दारुण प्रसंग आला; जिकडे पहावे तिकडे यावनी गाजू लागली; उच्छृंखल लोक धर्मभ्रष्ट होत चालले; गाईचा वध जारीनें सुरू झाला; दरबारी लोकांनीं स्वभाषा व स्वरीति सोडून दिली; दुष्ट, आपमतलबी, व धर्मभ्रष्ट लोकांचा सुकाळ झाला. ब्राह्मणांनीं ब्राह्मण्य सोडिले. क्षत्रिय क्षात्रधर्म विसरले; ब्राह्मण, क्षत्रिय एकमेकांचा विरोध करूं लागले व ह्या दोघांच्या स्वधर्मच्यवनानें यवनांचें सर्वत्र प्राबल्य झालें.

ब्रह्मक्षत्रं यत्र विरुद्ध्यतीह । अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजंते ॥

भारत, शांतिपर्व, अध्याय ७३, ८.

ही उक्ति खरी झाली. ब्राह्मण व क्षत्रिय दोघेही सत्वहीन झाल्यावर व ह्या पृथ्वी-वरून हिंदुत्वाचा समूळ उच्छेद होतो अशी पूर्ण खात्री झाल्यावर, ब्राह्मण्याचा क्षत्रिय-कुलाचा, हिंदुधर्माचा कोणी त्राता उत्पन्न झाला तरच यवनांच्या कचाटीतून, सुटण्याची आशा आहे, अशी सर्वत्र विवेचना सुरू झाली. हिंदुस्थानच्या दक्षिणेस, पूर्वेस, पश्चिमेस व उत्तरेस सर्व देशांतून, लवकरच कोणी तरी अवतारी त्राता पुरुष उत्पन्न होईल, अशी भाकितें होऊं लागली. त्यावेळीं लोकमत कोणत्या दिशेला वहात होतें, ह्याचीं दर्शक हीं

भाकितें आहेत. हीं लोकमतदर्शक भाकितें शेवटीं महद्भाग्यानें एकदाचीं योग्य समर्थी खरी ठरलीं. ब्राह्मणांचा आश्रयदाता व क्षत्रियांचा पुढारी जो शिवाजी राजा त्याचा या भूमंडळावर उदय झाला.

‘या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म राक्षि ऐसा नाहीं ।’

ही जी रड गेल्या तीन शतके चालली होती, ती बंद पडली; व आणिकही धर्मकृत्ये चालती । आश्रित होऊन कित्येक रहाती। धन्य धन्य तुमची कीर्ती । विश्वां विस्तारली ॥

असा धन्यप्रवाद १६४९ त ऐकूं येऊं लागला. हा प्रवाद ज्या प्रतापाच्या जोरावर पोसला गेला, त्या प्रतापाचे उतराई होण्याकरितां साधुसंत व ब्राह्मणक्षत्रिय शिवाजीला छत्रपति अथवा क्षत्रपति ह्या नांवानें ओळखूं लागले.

१४. हा क्षत्रपति शब्द फार जुना आहे. ‘क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि,’ म्हणून वेदही गातो (तैत्तिरीय संहिता, प्रथम कांड, अष्टम प्रपाठक, अनुवाक १४). ‘क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याह । क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति,’ असें ब्राह्मणांतही म्हटलें आहे. (तैत्तिरीय ब्राह्मण, प्रथमकांड, षष्ठः प्रपाठकः). षोडशपैति (Shoitra-Paiti) या रूपानें झेंड भाषेत हा शब्द सांपडतो. जुन्या इराणी भाषेतही हा शब्द आहे. ग्रीक भाषेत सत्रप (Satrap) ह्या रूपानें हा शब्द अवतरला. हिंदुस्थानच्या पश्चिमेस पंजाबापासून आशियामायनपर्यंत आलेक्झांडराच्या पश्चात् जे ग्रीक अधिकारी झाले, त्यांना सत्रप ही संज्ञा देतात. जुन्नर, कांहीं कोंकण किनारा, अंशतः गुजराथ व राजपुताना ह्या प्रांतांत इ. सनापूर्वी एक शतकापासून इसवी सनानंतर तीन शतके राज्य करणाऱ्या कांहीं यवनांना क्षत्रप हें नांव असलेलें प्रसिद्ध आहे. ह्याच उपद्वयापी व परम प्रतापी क्षत्रपांच्या वेळेस शक, संवत् आपल्या ह्या देशांत प्रचलित झाली. सी-यू-की नांवाच्या चिनी पुस्तकांत जो ‘छत्रपति’ शब्द आढळतो, तो ह्या ‘क्षत्रपति’ शब्दाचेंच रूपांतर होय. हिंदुस्थानच्या पश्चिमेकडील राजांस छत्रपति म्हणतात असें सी-यू-कींत विधान केलें आहे. हे सी-यू-कींतील छत्रपति म्हटले म्हणजे क्षत्रपति होत, दुसरे कोणी नव्हत. राजपूतस्थानांत क्ष चा अपभ्रंश छ होत आहे. त्या प्रांतांतील लोकांच्या उच्चाराच्या नाज्याच क्ष ह्या अक्षराचा छ असा उच्चार करतात. ‘क्षत्रसार’ ह्या शब्दाचें ‘छत्रसाल’ असें रूप त्या प्रांतांत होतें. रामदास स्वामी उत्तरेस चवदा वर्षे तीर्थयात्रा करीत असतां, कोणी छत्रपति राजा प्रस्तुत काली नाहीं असा प्रवाद त्यांनीं ऐकिला. वेदशास्त्र, पुराणें, इतिहासादि पूर्वपरंपरा ज्यांना अथपासून इतिपर्यंत अवगत, त्या समर्थानीं क्षत्रपति शब्दाचें हें छत्रपति रूप शिवाजीला लावण्याच्या उद्देशानें योजून ठेविलें. दक्षिणेंत समर्थ आल्यावर संतमंडळांत वारंवार उच्चार होऊन तो शब्द शिवाजीसंबंधानें प्रचलित झाला. १६४९ त तो समर्थांच्या व तुकारामाच्या पत्रांत दिसला व त्यापुढें गंगानदीच्या पवित्र नांवाप्रमाणें आज दोनशें वर्षे पृथ्वीवरील बहुतेक लोकांच्या तोंडी तो कायमचा झाला.

१५. क्षत्रपति शब्दाचें हें छत्रपति रूप व मूळ क्षत्रपति हा शब्द, ह्या दोहोंचा, उच्चारसाभ्यामुळें एकजीव होऊन छत्रपति हा शब्द शिवाजीच्या संबधानें अस्तित्वांत आला. क्षत्र म्हणजे क्षत्रियाचें कुल, त्यांचा पालक किंवा रक्षण करणारा जो तो क्षत्रपति अथवा अपभ्रष्ट उच्चारानें छत्रपति होय. सोन्याची काठी, शंख, पिच्छ वगैरे इतर चिन्हें छत्रपतित्वाचीं दर्शक होत. परंतु छत्रपति हा शब्द उच्चारल्याबरोबर क्षत्रियांचा पालन करणारा, क्षत्रियांचा पुढारी, क्षत्रियांचा आश्रयदाता, हा अर्थ ध्यानांत येता व छत्रपति या शब्दाला ही शक्ति कोठून प्राप्त झाली ह्याविषयीं मन विचार करूं लागतें. शिवाजीचा विरुद्ध झालेला जो छत्रपति शब्द त्यांत क्षत्रपति व छत्रपति ह्या दोन्ही शब्दांच्या शक्त्या एकवट होऊन शंकाकाराची शोधकशक्ति कसास लावतात.

१६. संस्कृत ' छत्रपति ' शब्द वा ' क्षत्रपति ' ह्या संस्कृतशब्दापासून अपभ्रष्ट झालेला ' छत्रपति ' शब्द ह्या दोन शब्दांचा अर्थ भिन्न आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. संस्कृत छत्रपति ह्या शब्दाचा अर्थ सम्राट् राजा असा आहे व अपभ्रष्ट छत्रपति शब्दाचा अर्थ क्षत्रकुलाचा पुढारी असा आहे. अपभ्रष्ट छत्रपति शब्द सम्राट् राजा ह्या अर्थीं योजिलेला कधींही नसतो. हा अपभ्रष्ट छत्रपति शब्द भूषणकवीच्या काव्यांत, 'छत्री छत्रपति कों जीत्यो' [शिवराजभूषण, कवित्त १२] व 'सबै छत्रपति छांडी' (कित्ता १०१) ह्या दोन स्थलीं छ चा छ होऊन आलेला आहे. दछिछन, छितपाल लछमन, सिछक, छिति, म्लेच्छच्छय वगैरे स्थलीं क्षचा छ झालेला ह्या काव्यांत सांपडतो. हा अपभ्रष्ट छत्रपति शब्द शिवाजीचें अन्वर्थ विरुद्ध आहे. राठोड, कछवाह, घेलोट, चौहान, यादव, कदंब वगैरे क्षत्रकुलें यवनांच्या पुढें केवळ नम्र होऊन राहिलीं होतीं. शिवाजीनें व शहाजीनें अहमदनगर, विजापूर, दिल्ली येथील पातशहांना नरम आणिल्यामुळें, एकट्या महाराष्ट्रांतील नव्हे, तर सर्व हिंदुस्थानांतील क्षत्रकुलें यवनांच्या जुलमापासून मुक्त झालीं. आपल्या राज्यांतील क्षत्रियांचा छल केला असतां शिवाजी त्यांचा सूड उगवील अशी भीति अवरंगजेबाला वाटत होती. अवरंगजेबाच्या विरुद्ध छत्रसालाला शिवाजीनें प्रोत्साहन दिलें होतें. तेव्हां शिवाजीला क्षत्रपति अथवा छत्रपति ही पदवी पूर्णपणें शोभत होती हें सिद्ध आहे, व शहानशहा जे दिल्लीपति त्यांच्या जोडीला हिंदुस्थानांतील सर्व हिंदूंना महाराष्ट्रांतील छत्रपतीला बसविण्यांत अभिमान वाटला ह्यांत नवल नाहीं. वरील वाक्यांत ' जोडीला ' हा शब्द वापरण्यांत आला आहे; परंतु तो वस्तुस्थितीहून बराच हीनार्थदर्शक आहे. भूषणकवि व रामदास शिवाजीला दिल्लीद्रापेक्षांही जास्त योग्यतेचा समजतात.

१७. प्रस्तुत शंकाकाराची पांचवी शंका शिवाजी रजपूत होता किंवा मराठा क्षत्रिय होता, ह्यासंबंधाची आहे. ? ' मला तरी असें वाटत नाहीं ' व ' मला तरी असें वाटतें ' ह्या प्रमाणाखेरीज इतर शास्त्रसिद्ध प्रमाणें जोपर्यंत शंकाकारानें पुढें आणिलीं नाहींत, तोपर्यंत शंकाकार सुखानें असाच वाद राहो; त्याच्या वाटण्यापासून शिवाजीच्या मराठा क्षत्रियत्वाचें पेषण एक रेसभरही होणार नाहीं. " राजवाड्यांस ही सारी वंशा-

वळ कृत्रिम भासते, पण ही वंशावळ कशा स्थितीत लिहिली गेली हे लक्षांत घेतलें असतां तीं चूक असणें अगदीं संभवनीय आहे ” असें एक शंकाकारांचें विधान आहे. माझे तरी हेंच म्हणणें आहे. वंशावळ अत्यंत चुकीची आहे. अतएव ती अविश्वसनीय आहे हेंच मी प्रतिपादीत आलों आहे. चुकीची असली तरी ती विश्वसनीय आहे असें शंकाकारांचें मत आहे. तें कितपत माननीय आहे ह्याचा उलगडा केला पाहिजे असें नाहीं.

१८. प्रस्तुत शंकाकारांच्या पहिल्या व दुसऱ्या शंकांशीं माझ्या लेखाचा कांहीं संबंध असेल असें वाटत नसल्यामुळे, त्यांची परीक्षा करण्याच्या भरीस मी पडत नाहीं.

कोंकण व नागलोक.

१

नागानन्दनामक श्रीहर्षकृतित्वाने प्रसिद्ध असलेल्या नाटकांत खालील उल्लेख आहे. हिमालयाकडे राज्य करणाऱ्या जीमूतकेतुनामक विशाधराचा पुत्र जीमूतवाहन हा मलय-पर्वतांतील गोकर्णक्षेत्राजवळ *शंखपालकुलोत्पन्न शंखचूडनामक नागाचे प्राण वांचविण्या-करितां सिद्ध झाला. गोकर्णक्षेत्र व मलय पर्वत पातालांत किंवा पातालाशेजारी पश्चिम-समुद्राजवळ होते. पातालांत नागलोक रहात.

*नागानंद, अंक चौथा, पृष्ठ ६४, भानप .

तदापाते च पातालं त्रासनिर्जीवराजिलं ।

कृत्स्नमेकपदे नष्टं नागलोकममन्यत ॥

(कथासरित्सागर, तरंग बावीस)

रसातलांतहि नागलोक रहात.

विसृष्टस्तेन च ययौ शंखचूडो रसातलं ।

(कथासरित्सागर, तरंग बावीस)

सारांश, गोकर्ण व मलयपर्वत, पातालांत किंवा रसातलांत अथवा पातालाशेजारी किंवा रसातलाशेजारी होता, अशी समजूत नागानंदनाटकरचनाकारांनी व कथासरित्सागररचनाकारांनी होती. श्रीहर्ष शकसंवताच्या सहाव्या शतकांत (शक ५३०) हयात होता. पातालांत किंवा रसातलांत पुरातनकारांनी नागलोक रहात असत, अशीहि समजूत त्या कारांनी होती.

२

नागानंदाच्या पांचव्या अंकांत नायकाच्या तोंडीं खालील भाषण घातलेले रा. भानपांच्या आवृत्तींत टीपेंत दिलेले आहे:—

नायकः—फणिपते शंखचूड किमेवमाविमोसि । किमु स्थानमिदमागमनस्य ।

स्वशरीरेण शरीरं ताक्ष्यात्परिरक्षितं त्वदीयमिदम् ।

नेतुं युक्तं भवता पातालतलादपि तलं तत् ॥ १९ ॥

अर्थः—शंखचूडा ! असा घाबरलास कां ? येथे ह्या जागी परत कां यावयाचें ? गरुडापासून तुला मीं राखले. तर, आतां त्वां पातालतलांतून तलांत निघून जावें, हेंच इष्ट आहे.

ह्या भाषणावरून असे दिसते की, पातालाजवळच तल म्हणून एक प्रांत पुरातन-काली होता, असे श्रीहर्षाला माहीत होते. म्हणजे, मलयपर्वत, गोकर्ण, पाताल व तल इतके भूभाग एकमेकांच्या सन्निध होते.

३

नागलोकाचा राजा वासुकि ह्याची राजधानी भोगवती होती, हे कांहीं अक्षरशः सिद्ध करावयाला नको. पुराणांतून व भारतांतून तत्संबंधी अनेक उल्लेख आहेत. येथे इतकेच पहावयाचे आहे की, ही भोगवती नगरी कोठे होती, कोणत्या दिशेस होती, व कोणत्या देशांत होती. उद्योगपर्वाच्या एकशेंनवव्या अध्यायांत तक्षक व ऐरावत या नागांनी रक्षिलेली आणि वासुकि नागाने पाळिलेली भोगवती नगरी ब्रह्मावर्ताच्या दूर दक्षिणेस असलेली वर्णिलेली आहे. ह्या भोगवतीनगरीच्या दिशेनेच रावणाचे राज्य असलेले सांगितले आहे. म्हणजे भोगवती, पाताल, तल, गोकर्ण, व मलय हे भूप्रदेश पश्चिम-समुद्रालगत दक्षिण दिशेला होते, हे उघड आहे.

अत्र (दक्षिणदिशि) भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९ । २० ॥

(उद्योगपर्व १०९ अध्याय)

४

विष्णुपुराणाच्या द्वितीयांशाच्या तिसऱ्या अध्यायांत खालील श्लोक आहेत:—

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।

इंद्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥ ६ ॥

नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वस्त्वथ वारुणः ।

अयं तु नवमस्तेषां द्वीप सागरसंवृतः ॥ ७ ॥

म्हणजे, नागद्वीप व वारुणद्वीप हे भारतवर्षाच्या नऊ विभागांपैकी होते. दोन पैक नागद्वीप अथवा नागलोक ब्रह्मावर्ताच्या दूर दक्षिणेस होता, हे वर दाखविलेच आहे. वारुणद्वीप कोठे होते, ते आतां पहावयाचे आहे.

५

उद्योगपर्वाच्या एकशेंदहाव्या अध्यायांत वरुणाचे वारुणद्वीप (ब्रह्मावर्ताच्या) पश्चिमदिशेस होते, असे वर्णन आहे

इयं (पश्चिमा) दिग्दयिता राक्षो वरुणस्य तु गोपतेः ॥ १ ॥

यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।

कश्यपो भगवान्देवो वरुणं साभ्यषेचयत् ॥ ३ ॥

६

उद्योगपर्वाच्या अठ्ठ्याणवाव्या अध्यायांत नारदाने मातलीळा वारुण्यनगरांतून व वारुण्यद्वीपांतून नागलोकांत नेल्याचा वृत्तांत आहे.

वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८ ॥

म्हणजे, वारुण्यद्वीपालाच लागून नागद्वीप अथवा नागलोक होता. वारुण्यद्वीपाला व नागलोकाला प्रवासास निघण्यापूर्वी मातली

कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलं ॥ २१ ॥

(उद्योगपर्व, ९७ अध्याय.)

अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलं ॥ ५ ॥

(उद्योगपर्व, ९८ अध्याय.)

ह्याचें तात्पर्य एवढेंच कीं, वारुण्य व नाग हे दोन्ही लोक, महीतल अथवा वसुधा-
तलनामक भारतवर्षाच्या भागांत पुरातनकालीं मोडत असत. वरुणलोक नाग-
लोकाच्या उत्तरेस लागून असे, आणि नागलोक वरुणलोकाच्या दक्षिणेस लागून असे.
दोन्ही देशांना पश्चिमसमुद्राची मर्यादा असे.

अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले ।

द्विभ्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७ ॥

अशास्यान्नपि शास्येष रक्षोबंधुषु राजसु ॥ २१ ॥

(उद्योगपर्व, ९८ अध्याय.)

म्हणजे, वर्तमानकालीन सिंधकाठेवाडापासून गोकर्णमलयगिरीपर्यंतचा पश्चिमसमु-
द्राकडील जो मुलूख, त्याला महीतल अशी महाभारतरचनाकालापूर्वी फार पुरातनकालीं
संज्ञा असे. मातलिवरान्वेषणपर्व पुरातनेतिहास म्हणून उद्योगपर्वांत भारतकारांनीं आणि-
लेले आहे. भारतरचनाकालीं पश्चिमसमुद्राकडील प्रदेशाला अपरान्त, अपरान्तक अशी
संज्ञा असे.

सोपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १ ॥

(आदिपर्व, २३८ अध्याय.)

७

मातलि, महीपृष्ठावरून म्हणजे अरावली व विंध्यपर्वताच्या वरघाटावरून मही-
तलांत उतरल्यावर, प्रथम तो वरुणदेशांत गेला (उद्योगपर्व, ९८ अध्याय.) नंतर नाग-
लोकांतील पातालप्रांतांतील पातालनगरीस आला (उद्योगपर्व, ९९ अध्याय). तेथून
दैत्यांच्या हिरण्यपुरास पोहोचला (उद्योगपर्व, १०० अध्याय). पुढें सुपर्ण लोकास थड-
कला (उद्योगपर्व, १०१ अध्याय). तेथेंहि मनाजोगता जावई न मिळाल्यामुळे, त्यानें
रसातलांत प्रवेश केला (उद्योगपर्व, १०२ अध्याय). ह्या रसातलाविषयी पुराणगाथा म्हणून
भारतांत (उद्योगपर्व, १०२ अध्याय) खालील अनुष्टुप् दिला आहे.

न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।

परिवासः सुखस्तादृक् रसातलतले यथा ॥ १५ ॥

रसातलाची राजधानी जी भोगवती नगरी तेथील चिकुरनामक नागाचा सुमुख नामक नाग मातलीला पसंत पडला. तात्पर्य, भोगवती नगरी रसातलाची राजधानी, रसातल महीतलाचा एक भाग. महीतल म्हणजे पर्वतांच्या वरील जो पृष्ठभाग त्याच्याहून खोल असा पश्चिमसमुद्राच्या कांठचा प्रदेश. ह्याच प्रदेशाला किंवा प्रदेशाच्या कांही भागाला पुढे अपरान्तक असे नांव पडले. ते टॉलेमीला ' आरिआके ' या प्राकृत अपभ्रष्ट नांवाने माहीत होते. अपरान्त म्हणजे अपरसमुद्राच्या कांठचा अन्त म्हणजे प्रांत. अन्तः-प्रान्तान्तिकेषु च. अपरसमुद्र म्हणजे पश्चिमसमुद्र. पूर्वसमुद्राच्या उलट अपरसमुद्र. अपरसमुद्राच्या कांठी पुष्कळ प्रांत असत. सबब, अपरान्तेषु असा अनेकवचनी प्रयोग बाहुल्याने आढळतो.

८

रसातलांत नागांची नाना कुले असत. पैकीं कांहीं प्रमुख कुलांचा निर्देश उद्योग-पर्व्या एकशतिसन्या १०३ अध्यायांत येणेप्रमाणे केला आहे:—

वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
 कालियो नहुषश्चैव कंबलाश्वतरावुभौ ॥ ९ ॥
 बाह्यकुंडो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगाः ।
 वामनश्चैलपत्रश्च कुरुरः कुकुणस्तथा ॥ १० ॥
 आर्यको नंदकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।
 कैलासकः पिंजरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११ ॥
 सुमनोमुखो दधिमुखः शंखो नंदोपनन्दकौ ।
 आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्टूरिकस्तथा ॥ १२ ॥
 तित्तिरिर्हास्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिंडकः ।
 द्वौ पद्मौ पुंडरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३ ॥
 करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
 पिंडारो विल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥ १४ ॥
 दिलीपः शंखशर्षिश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।
 कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहुरः कुशकस्तथा ॥ १५ ॥
 विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
 बधिरान्धौ विशुंडिश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६ ॥
 एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।

ह्या सर्वांचा वंश एक (उद्योगपर्व, १०३ अध्याय. श्लोक ८). पैकीं एका कुलाचे नांव विचार करण्यासारखे आहे. उपरिक्षित श्लोकांतील दशमांकक श्लोकांत कुकुण म्हणून एका नागकुलाचे नांव आले आहे. संस्कृतांत कुंकण, कौंकण व मराठीत कौंकण, कोकण म्हणून जो शब्द आहे, तो ह्या कुकुणनामक नागकुलाच्या नांवावरून प्रचलित झालेला दिसतो. भारतांत पुराणेतिहासकथा सांगतांना ह्या कुकुणनामक नागकुलाचा उल्लेख झाला

आहे. पांडवांच्या नंतर ह्या कुकुणकुलानें अशी कांहीं तरी जबरदस्त व चिरस्मरणीय काम-गिरी केलेली असावी कीं, अपरान्त म्हणून ज्याला पुढें नामाभिधान मिळालें, त्यालाच कुकुणदेश, कौकण, कौकॅण, हेंहि नांव लोकांत रूढ झालें. तें इतकें कीं, आतां महीतल, पाताल, रसातल, अपरान्त, हीं नांवां अजीवात लुप्त होऊन, कौकॅण हें एकच नांव पृथ्वी-तलावर गाजत आहे. ह्या नांवाचा उल्लेख आज सुमारे पंधराशें वर्षे संस्कृत काव्यांतून, पुराणांतून, शिलालेखांतून व ताम्रपटांतून येत असलेला आढळतो. कित्येक मुसलमान प्रवाशांनींहि कौकॅणठानें ह्या समासांत ह्या नांवाचा उल्लेख केलेला आहे.

९

येणेंप्रमाणें ज्याला पुरातनकालीं महीतल म्हणत, त्या प्रदेशांत नागलोक होता. ह्या नागलोकाचे पश्चिमसमुद्राकडील जे भाग, त्यांना तल, अतल, पाताल, रसातल, वगैरे तलान्तक नांवां पुरातन कालीं होती, कांहीं काल ह्या पश्चिमसमुद्राकडील प्रांताला अपरान्त ही संज्ञा असे. पुढें त्याच प्रदेशाला कौकण ह्या नांवानें लोक ओळखूं लागले. कौकण हें नांव त्या प्रदेशांत रहाणाऱ्या नागांच्या एका पराक्रमी कुळाच्या नांवावरून पडलें आहे. त्या कुळानें पराक्रम काय केला व केव्हां केला, हें माहित नाहीं; परंतु अनुमेय आहे. इंद्राचा सारथि जो मातलि त्याचा शरीरसंबंध नागांशीं होत असे.

१०

कश्यपाला विनता व क्रदू ह्यांच्यापासून गरुड व नाग झाले, अशी भारतांत आस्तीक पर्वांत कथा आहे. तेव्हां गरुड व नाग हे बंधु. गरुड ऊर्फ सुपर्ण यांची जात कोण, तें उद्योग पर्वाच्या एकशेंएकाव्या अध्यायांत सांगितलें आहे:—

कर्मणा क्षत्रियाश्चैते (सुपर्णा) निर्घृणा भोगिभोजिनः ॥
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद् ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६ ॥

यद्यपि सुपर्णाची मूलोत्पत्ति मातृपितृद्वारा ब्राह्मणद्वारा होती, तत्रापि क्रूरकर्म पडल्यामुळें त्यांची गणना क्षत्रियांत होत असे. प्रायः नागांचीहि क्षत्रियजातच समजली जाई. नागांच्या पातालांत गोव्रत नामें ब्रह्मर्षि रहात अमत. त्यांचेच वंशज प्रस्तुतचे गोवर्धन, ब्राह्मण तर नुसतील ! हे गोवर्धनब्राह्मण पाल, नागोठणें, नागांव, तळें, वेगैर प्रदेशांत अद्या-पहि आढळतात. जरत्कार ब्राह्मणानें वासुकिनागाची बहीण वारिल्याचें आस्तीकपर्वांत लिहिलें आहे. ब्राह्मण नागांचें अन्न घेत. हरिवंशांत नागपुरस्य एका नागाच्या येथें पाहुणा जेजेन्ना ब्राह्मणाची कथा पहावी.

११

कौकणांतील व देशांतील कांहीं मराठे लोकांची आडनांवां चिंतनीय आहेत. आठव्या कलमांत उद्योगपर्वांत जी याद दिली आहे, तींतून संस्कृत नांवां महाराष्ट्रांतून मराठींत कशीं उतरलीं आहेत, तें पहाण्यासारखें आहे.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
(१) वासुकि	वासुइ	वासे, भासे
(२) तक्षक	तखअ	तखे, तिखे
(३) कर्कोटक	कक्कोडअ	कोकटे, गोकटे
(४) कालीय	कालीअ	काळिय, काळ्ये, काळे
(५) वामन	वामण	वामणे
(६) कुकुर		कोकरे
(७) कुकुण		कोंकणे
(८) नंदक	णंदअ	नंदे, णंदे
(९) कलश	कलस	कळशे
(१०) पोतक	पोतअ	पोते
(११) पिंजरक	पंजरअ	पिंजरे
(१२) नाग	नाग	नाग
(१३) शंख	संख	संक
(१४) कोटकर	कोट्टरअ	कुटरे
(१५) निष्ठुरिक	निष्ठुरिअ	निचुरे
(१६) तित्तिरि		तितरे
(१७) मुद्गर	मोग्गर	मोगरे
(१८) करवीरकर	करवीअअ	करवे
(१९) पीठरक		पिठरे
(२०) दिलीप		दुळीप, धुळप
(२१) शिरीषक	शिरीखअ	शिखें, शिकें
(२२) शंखपाल (नागानंदनाटक)		संकपाल
(२३) विरजा		बिरजे

म्हणजे ह्या आडनांवांचे कोंकणांतील कित्येक मराठे नागवंशी आहेत, असें विधान करण्याकडे प्रवृत्ति होते.

१२

राजतरंगिणींत काश्मीरांत पुरातनकालीं नागांचें राज्य होतें, असें विस्तृत उल्लेख आहेत. भारतांतील आस्तीकपूर्व येथूनतेथून सर्व नागासंबंधीच आहे. खांडवप्रस्थाच्या व यमुनेच्या दक्षिणेस असलेल्या खांडववनांत नाग असल्याचें लिहिलें आहे. हरिवंशांत नागपुंगस नागांची वस्ती असल्याचा निर्देश केलेला आहे. तेव्हां, पुरातनकालीं, पांडवांच्या वेळेस व पांडवांच्या नंतर भारतवर्षाच्या बऱ्याच भागांत नागांची वस्ती होती, ह्यांत संशय नाहीं. सर्पसत्राच्या वर्णनावरून असें विधान करतां येतें कीं, मानवांचें व नागांचें कांहीं काळ घोरंदर युद्ध झालें. अर्जुनाचें ऊलूपीशीं लग्न लागलें, त्याअर्थीं कित्येक

नाग मानवांचे मित्र होते, असेंहि म्हणण्यास अवकाश सांपडतो. तात्पर्य, कोंकणाखेरीज भारतवर्षाच्या इतरहि भागांत नागांची वस्ती होती. परंतु, त्यांचा मूळ रहाण्याचा प्रदेश नागलोक ऊर्फ महीतल ऊर्फ अपरान्त ऊर्फ कोंकण होते, व तेथून ते चोहोंकडे पसरत चालले असतां, मानवांची व त्यांची गांठ पडली.

१३

गुप्तांच्या लेखांत नागांचा उल्लेख येतो. येलबुर्ग्यांचे सिंदे नागवंशी होते. सेंद्रक व अल्प हेहि नागवंशी असावे.

मराठ्यांच्या शहाण्णवकुळांत प्रस्तुतकाळीं शिंदे, नागवे, वणवे, तळेकर, फणिवर, विराळे इत्यादि आडनांवें धारण करणारे मराठे शेषवंशी ऊर्फ नागवंशी गणलेले आढळतात.

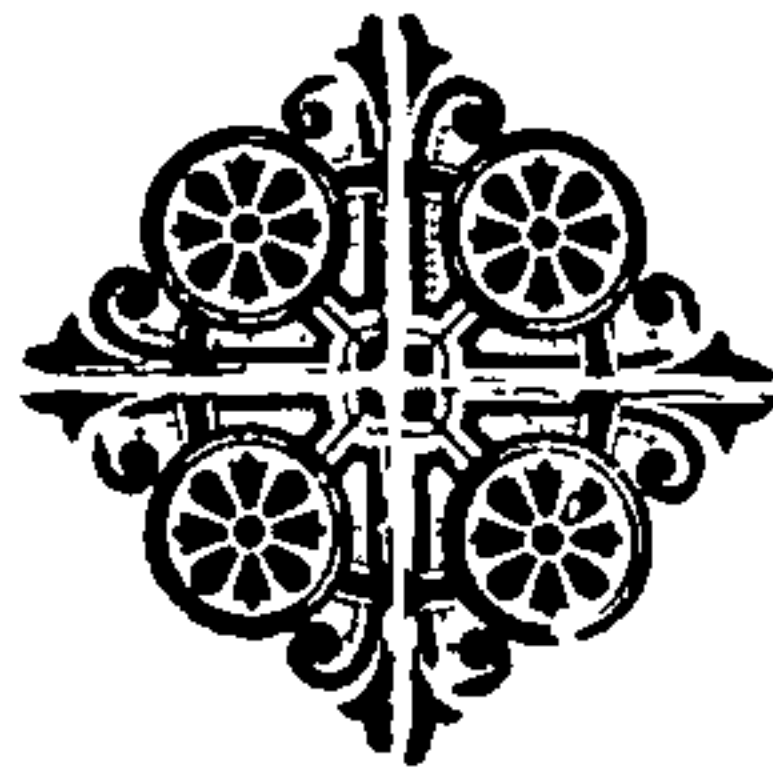
नागपति= नागवड =नागर्वा= नागवे

पर्णपति= वणवड =वणर्वा= वणके

तलकर= = = तळेकर (तल प्रांतांत रहाणारे).

फणिवर= = = फणिवर

अशा परंपरेनें मराठींतहि नांवें आलेलीं आहेत. कोंकणांतील व वरघांटावरील कित्येक मराठ्यांचीं आडनांवें शेषवंशी असल्याचा उलगडा अकराव्या कलमांत केलेलाच आहे. तेव्हां, सध्यांच्या कित्येक मराठ्यांच्या अंगांत पुरातन क्षत्रिय जे नाग, त्यांचें शुद्ध रक्त खेळत आहे, हें इतिहासपरंपरेनें सिद्ध आहे.

बडोद्यांतील सुधारणा.

१. १८७५ पासून १९०७ पर्यंतच्या ३१ वर्षांत बडोदे संस्थानांत लहानसहान सुधारणा व कुधारणा बऱ्याच झाल्या. महारराव खंडेराव यांच्या कारकीर्दीतील उर्मट बेवंदशाही व रानटी अव्यवस्था यांना आळा पडून, सर माधवराव यांच्या हस्ते सभ्य कारभार व सुधारलेली व्यवस्था बडोद्यांत सुरू झाली. इंग्रजी शाळा, इंग्रजी कायदा, इंग्रजी दवाखाने, इंग्रजी इमारती, इंग्रजी नळ, इंग्रजी हाफिस, व इंग्रजी इनामकामिशन संस्थानांत स्थापिली गेली आणि तत्कालीन विचारी पुरुषांस असे समाधान वाटू लागले की बडोदे संस्थान एकदांचे सुधारणेच्या मार्गाला लागले अथवा साक्षात् सुधारले. आणि हे समाधान बऱ्याच अंशां वाजवी होते. अव्यवस्थेच्या ऐवजी, ओबडधोबडच कां होईना, पण व्यवस्था सुरू झाली. १८७४ पर्यंत, राज्यकारभारांत जो गोंधळ व बखेडा माजला होता तो त्या सालानंतर संपून, कारभार व्यवस्थित व सुयंत्र होण्याच्या रस्त्याला लागला व थोड्याच वर्षांनीं लगतच्या सुरत, खेडा, अमदाबाद वगैरे इंग्रजी जिल्हांतील इंग्रजी कारभाराच्या तोडीला येऊन ठेपला. ह्या व्यवस्थेचे सर्व श्रेय माधवराव यांस देणे रास्त आहे.

२. पुढे, श्रीमंत महाराज सयाजीराव यांस १८८१ त मुखत्यारी मिळाली आणि त्यांनीं कांहीं वर्षे माधवरावांचे धोरण तसेच चालवून कारभाराची शिस्त हुबेहुब इंग्रजांतल्याप्रमाणे कायम केली. इतकेच नव्हे तर, इंग्रजांत ज्या गोष्टी अद्यापहि अमलांत आल्या नाहींत त्या त्यांनीं आपल्या संस्थानांत थोड्याफार जारी केल्या. हिंदुस्थानांत ज्याप्रमाणे इंग्रजांचे राज्य परकीयांवर आहे, त्याप्रमाणेच पुष्कळ अंशांनीं बडोद्यांत मराठ्यांचे राज्य परकीयांवर आहे. गुजराथी लोक जिकलेले व मराठे लोक जिकणारे, हा भेदभाव गेली दीडशे वर्षे बडोद्यांत उत्कटत्वाने भासत होता व अद्यापहि किंचित् भासत आहेच. परंतु हा भेद समूळ नाहींसा करण्याकडे महाराजांची उत्कट प्रवृत्ति आहे, असे गेल्या पंधरा वर्षांच्या कारभारावरून दिसून येत आहे. राज्यकारभाराच्या निरनिराळ्या खात्यांत जिकलेल्या गुजराथ्यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत आहे, इतकेच नव्हे, तर योग्य गुजराथी मिळाल्यास तो खात्याचा मुख्याधिकारी किंवा प्रसंगी दिवाणहि होऊं शकतो. इंग्रजांत योग्य हिंदी मनुष्य, सरकारचा चीफ सेक्रेटरी किंवा गव्हर्नर झालेला अद्याप आढळलेला नाहीं. आणि ह्यापुढे कधी आढळेल कीं काय, ह्याची शंकाच आहे. परंतु, असला हा अपूर्व चमत्कार, जिकलेल्या लोकांतील एकाला आपखुशीने—

विश्ववृत्त मासिकांतील (इ. १९०७ आगष्ट-सप्टेंबर) हा लेख आहे.

एजंटाच्या दपटशानें नव्हे—दिवाण नेमल्याचा चमत्कार, बडोद्यांतील मराठेशाहींत घडून आलेला आहे व उत्तरोत्तर वारंवार घडून येण्याचा संभव आहे.

३. जेते व जित हा गर्ह्य भेद जितका बुजवेल तितका बुजविण्याचा महाराजांचा मनोदय इतरहि एकदोन कृत्यांवरून दिसून येतो. आपल्या अंमलाखालील गुजराथी व इतर अज्ञ प्रजा सुशिक्षित व्हावी अशी व्यवस्था महाराजांनी जारी केलेली आहे तिच्यावरून प्रजेचें जितकें महाराजांना बिलकूल मान्य नसून, ती व आपण सजातीय आहों, असा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय असावासे दिसते. राजकारणांत प्रजेच्या अल्प शिक्षणाचे काय परिणाम होतील, ही बाब अलाहिदा. महाराज आपल्या प्रजेला प्रेमानें पहातात ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे. महाराष्ट्र भिक्षुक ब्राह्मण किंवा भिक्षुक वतनदार ब्राह्मण यांच्यासंबंधानेंहि महाराजांची कृत्ये विचार करण्यासारखी आहेत. यद्यपि महाराष्ट्र ब्राह्मण महाराजांचे देशभाई आहेत, तथापि, वेदोक्तविरुद्धत्वामुळे त्यांची वतने त्यांनीं गोंधळ व अव्यवस्था होऊं न देतां जप्त केली व महाराष्ट्रब्राह्मणांच्या ऐवजी वेदोक्ताचें काम गुजराथीब्राह्मणांकडून ते विकल्पानें चालवून घेऊं लागले. यावरूनहि महाराजांची समबुद्धि उत्कटत्वानें दृष्टीस पडते. गुजराथी ब्राह्मण, स्वदेश-ब्राह्मणांइतकेच किंवाहुना त्याहून हि जास्त आपल्याला प्रिय आहेत, असें ह्या कृत्यानें जगजाहिर झालें आहे. सारांश, सुयंत्रणा, सुव्यवस्था, समदृष्टि व न्यायप्रियता, हे गुण सध्यां बडोद्याच्या प्रस्तुतच्या अधिपतीच्या ठाई भासमान होत आहेत. अशा समयीं बडोद्यांत बहिःस्थाच्याष्टीनें काय काय सुधारणा करणें अवश्य व शक्य आहे, तें नमूद करण्याची संधि वाया दवडणें रास्त नाहीं. गेल्या पंचवीस वर्षांत बडोद्यांत व बडोदें संस्थानांत मी पंचवीस तीस वेळां गेलों व हिंडलों आहे. निरनिराळ्या दर्जांच्या व पेशांच्या, प्रतिष्ठित व सामान्य, जित व जेत्या लोकांशीं बोललों आहे, आणि त्यांच्या वर्तनाकडे बारीक लक्ष पोहोचविलें आहे. अर्थात्, बडोद्यांतील प्रजेसंबंधानें, राज्यकारभारासंबंधानें व राज्ययंत्रासंबंधानें कांहीं विचार प्रकट करण्याची बुद्धि मला व्हावी, हें साहजिक आहे.

४. गायकवाडांच्या संस्थानांत जेव्हां जेव्हां मी जातो तेव्हांतेव्हां माझ्यापुढें सदा असा एक प्रश्न उभा रहातो कीं, ह्या संस्थानाचें हिंदुस्थानाच्या राजनीतींत कार्य काय ? हा प्रश्न बडोदें संस्थानांतील सरकारी नोकरांस व खाजगी गृहस्थांस मी वारंवार विचारीत आलों आहे; परंतु एकाच्या उत्तराचा दुसऱ्याच्या उत्तराशीं मेळ बसेल तर शपथ ! मुळीं कित्येकांना ह्या प्रश्नाचा अर्थच कळलासें दिसत नसे; आणि ज्यांना कळलासें दिसे, ते प्रश्नाला सोडून उत्तर देत. एकां तर असा स्पष्ट जबाब दिला कीं, हिंदुस्थानच्या राजनीतींत ह्या संस्थानचें कार्यच कांहीं नाहीं; प्रजेनें कर द्यावा व राजानें तो खावा, ह्या षलीकडे दुसरें कोणतेंहि कार्य ह्या संस्थानांत होत आहे, असें म्हणवत नाहीं. ह्या गृहस्थानें असें बजाविलें कीं, राष्ट्रकार्य म्हणून ज्याला म्हणतात त्याची कल्पनाहि, इतर संस्थानांप्रमाणेंच, ह्या हि संस्थानांत अद्याप उद्भवली नाहीं; सर टी माधवराव यांनीं व्यवस्था केली म्हणजे दुसरेंतिसरें कांहीं नाहीं; कर गोळा करण्याकरितां कचेऱ्या वगैरे

इंग्रजी यंत्रें तयार केलीं; पूर्वीचीं यंत्रें ओबडधोबड होतीं, सध्यांचीं इंग्रजी धर्तीचीं तीक्ष्ण आहेत, इतकाच काय तो फरक; बडोदें संस्थानांत ह्यालाच राजनीति म्हणतात व ह्यालाच तुम्ही पाहिजे तर राष्ट्रकार्य म्हणा. दुसरा एक गृहस्थ भेटला, तो, वरच्या इतका जहाल नव्हता. तो म्हणे कीं, इंग्रजी शिक्षण देणें, इंग्रजी औषधोपचार करणें व इंग्रजी तऱ्हेनें क्रियांची उन्नति करणें हें ह्या संस्थानचें कार्य आहे. तिसरा एक वृद्ध गृहस्थ आढळला, त्याचा तर असा आग्रह दिसला कीं, हें संस्थान वरिष्ठसरकारचें मांडलिक होण्यास व त्यांशीं पुत्रत्वाच्या नात्यानें राहण्यास निर्माण झालें आहे. म्हणजे राष्ट्रकार्य साधण्यापेक्षां आंग्लराष्ट्रकार्य साधण्याकडे याच्या अल्पसामर्थ्याचा उपयोग होत आहे. हें उत्तर ऐकून थोडेंसें समाधान झालें. इतर लोक हें संस्थान कोणतेंच राष्ट्रकार्य करीत नाहीं, असें जें म्हणत, त्याच्या विरुद्ध, आंग्लराष्ट्रकार्य कां होईना, पण कांहीं तरी व कोणाचें तरी राष्ट्रकार्य हें संस्थान करीत आहे, असें हा गृहस्थ आग्रहानें प्रतिपादन करी. परंतु, हेंहि मूळ प्रश्नाला उत्तर नव्हतें. बडोदें संस्थान स्वराष्ट्रकार्य करतें किंवा परराष्ट्रकार्य करतें, हा मूळ प्रश्न नव्हता. हिंदुस्थानच्या राजकारणांत बडोदें संस्थान काय कार्य करितें, हा प्रश्न होता.

५. बडोद्यांतलि प्रस्तुतकालीन सरकारी व खासगी लोकांकडून जेव्हां समाधान होण्याचा संभव दिसेना, तेव्हां ह्या संस्थानच्या पूर्वचरित्रावरून ह्याच्या स्वभावाची परीक्षा करावी व हें हिंदुस्थानच्या राजकारणांत कोणतें कार्य करीत आलें तें पहावें, आणि त्यावरून प्रस्तुतकालीं हें कोणतें कार्य करीत आहे व पुढे करीत राहिल त्याचा अंदाज बांधावा, असा विचार केला.

६. अवरंगझेबाच्या जुलमी कारकीर्दीच्या शेवटल्या वीस वर्षांत ज्या साहसी व देशभक्त मराठा सरदारांनीं मोंगलाच्या प्रांतांत खराज्य-मराठ्यांचें स्वराज्य-स्थापण्याच्या स्तुत्य उपक्रम केला त्यांतल्या प्रमुखांतला प्रमुख असा सरदार म्हटला म्हणजे खंडेराव दाभाडे हा होय. राणोजीराव भोसले, चिमणाजीराव दामोदर, कंठाजीराव बांडे, वगैरे सरदार, खानदेश, वऱ्हाड, माळवा, नागपूर, वगैरे प्रांत मोंगलापासून सोडवीत असतां, खंडेराव दाभाडे तीच कामगिरी मोंगलांच्या गुजराथेंत व काठेवाडांत करीत होता. ह्या खंडेराव दाभाड्याच्यापदरीं गायकवाड नामेंकरून एक शूरसरदार होता. दाभाड्यांच्या वतीनें गुजराथेंत तो अंमल करीत असे व मोंगलाचा म्हणजे तत्कालीन मुख्यसरकारचा अंमल झुगारून देत असे. मोंगलांचा अंमल झुगारल्यावर, कालांतरानें बाजीरावसाहेबांच्याहस्ते त्रिवकराव दाभाड्याचा मोड झाला व गायकवाड पेशव्यांचें हाताखालीं आला. पेशव्यांचें वर्चस्व दुःसह होऊन तत्कालीन गायकवाड ताराबाईंच्या पक्षाला मिळाला आणि इ. स. १७५१ त ताराबाईंच्या सहाय्यार्थ साताऱ्यावर चाल करून आला. तेथें गोंड्यांच्या माळावर पराभव पावून, पेशव्यांचें वर्चस्व त्याला कबूल करावें लागलें. वरिष्ठ सरकार जे पेशवे त्यांच्या कचाटीतून निसटून जाण्याच्या हेतूनें लवकरच गायकवाडानें मुंबईच्या इंग्रज कंपनीशीं स्वतंत्र तह केला. आणि मराठ्यांच्या संयुक्तसत्तेत फूट पाडून, ती सत्ता आपल्यापुर्ती पंगू करण्याचा प्रयत्न केला. नाना फडणिसाच्या कारकीर्दीत गायकवाडींत

भाऊबंदकीचे तंटे माजले व गायकवाडी अगदी दुर्बल झाली. परंतु पेशव्यांचे शत्रू जे इंग्रजांच्या कास धरून, पेशव्यांचे वर्चस्व झुगारून देण्याचा त्यांचा उद्योग चाललाच होता. तो उद्योग दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत सफल झाला. गंगाधरशास्त्र्याच्या साहाय्याने बाजीरावाची धूळदाण झाल्यावर, पेशव्यांची सत्ता वृष्ट झाली व गायकवाड इंग्रजांच्या बगलेंत गेले. हा बबलबच्चेपणा इ. स. १८०३ पासून आतांपर्यंत ते करीतच आहेत असा ह्या संस्थानचा स्थूल इतिहास आहे.

७, गेल्या दोनशें वर्षांत ह्या संस्थानचा स्वभाव वरिष्ठ सरकाराची सत्ता झुगारून देऊन, जमल्यास स्वतंत्र होण्याचा आहे, असें वरील स्थूल उद्धाटनावरून उघड सिद्ध होत आहे. स्वतंत्र होण्याचा मूळ हेतु, मात्र, कधीहि सिद्ध झाला नाही. असलेली वरीष्ठ सत्ता झुगारून देण्याकरितां ज्या कोणा दुसऱ्याची मदत घ्यावी, तोच पुढें त्याच्यावर कुरघोडी करतो, असा प्रकार चालला आहे. मोंगलांची सत्ता झुगारून देण्याकरितां दाभाड्यांचें अनुयायी बनावें लागले; दाभाड्यांना उलथून पाडण्याकरितां पेशव्यांची कास धरावी लागली; पेशव्यांना पाडण्याकरितां ताराबाईचा आश्रय करणे भाग पडले, आणि तो आश्रय फसल्यानंतर, इंग्रजांच्या बगलेंत जाणे कपाळीं आले. एवंच कोणा नाही कोणाची तरी शागीर्दी करावी लागली. प्रत्येक प्रयत्नांत स्वातंत्र्याच्या जवळ येण्याच्या ऐवजीं, पारतंत्र्याच्या दुःसह गर्तेत जास्त जास्त खोल डुबावे लागले. परिणाम असा झाला कीं, दाभाड्यांच्या वेळीं जी कुवत होती ती पेशव्यांच्या वेळीं राहिली नाही; आणि पेशव्यांच्या वेळचे सामर्थ्य आजमितीला नाही.

८. ही अशी उत्तरोत्तर दुर्बलतर स्थिति कशानें झाली ? अशी कोणती व्यंगें ह्या संस्थानच्या हाडीं खिळून गेलीं कीं ज्यांच्यामुळे तें उत्तरोत्तर क्षीणतर होत चाललें ? ह्या प्रश्नाला उत्तर येणेप्रमाणें:—

१. (१) स्वतंत्र होण्याच्या इच्छेनें, एकाची सत्ता झुगारून देऊन दुसऱ्याच्या गळीं पडतांना, त्या दुसऱ्याची शक्ति वरचढ होऊं न देण्याची तजवीज ह्या संस्थानानें केली नाही.

(२) ही तजवीज करावयाची म्हटली म्हणजे ह्या संस्थानाला सार्वजनिक राजकारणाची बारीक परीक्षा करून, साहाय्यार्थ बोलाविलेल्या दुसऱ्या संस्थानांचीं ममें व व्यंगें ओळखणे जरूर होतें.

आणि, (३) सार्वजनिक राजकारणाच्या परीक्षेबरोबर आपले स्वतःचे घर सुधारून व त्यांतील व्यंगें काढून टाकून, ते भक्कम व अभेद्य करणे आवश्यक होतें.

ह्या तीन्ही बाबींतून एका हि बाबकिडे ह्या संस्थानचे लक्ष गेल्या दोनशें वर्षांत यत्किंचित् हि गेलेले दिसत नाही. ' फारसें ' असा शब्द न योजतां, ' यत्किंचित् ' हा शब्द मुद्दाम योजलेला आहे. कारण, वस्तुस्थिति तशीच होती. स्वातंत्र्य मिळविण्याची स्तुत्य इच्छा होती, परंतु स्वातंत्र्यलब्धि म्हणजे काय अर्थ आहे व केवडी जबाबदारी आहे, ह्याची कल्पना ह्या संस्थानाला बिलकुल आलीच

नव्हती. एका सावकाराच्या अर्ध्यामुर्ध्या मगरमिठीतून सुटून स्वतंत्र होण्याच्या सदिच्छेने दक्षिणेतील अज्ञ शेतकरी ज्याप्रमाणे दुसऱ्या मारवाड्याच्या सर्वस्वी तावडीत सांपडतो, त्याप्रमाणेच, ह्या संस्थानची गत मोठ्या प्रमाणावर झाली. दुसऱ्या मारवाड्याचे मूळ काय, जोर काय, गोत काय, मर्म कोणते, भयस्थान कोठे, ह्याचा शोध दक्षिणेतील शेतकरी करीत नाही, तसेच, आपल्या कुटुंबातील व भाऊवंदांतील तंटे मोडून आणि शेतावरील राखणदारांना व चाकरमाणसांना शिस्तीत ठेऊन, स्वतःचे घर व मालमत्ता सुरक्षित व अभेद्य करण्याचाहि विचार करीत नाही. तीच हुबेहूब स्थिति, हिंदुस्थानांतील इतर संस्थानां प्रमाणे, बडोद्याची होती व अद्याप बऱ्याच अंशाने आहे. सर टी. माधवराव व महाराज नयाजीराव यांच्या कारकीर्दीत एकच व्यवस्थित बाब संस्थानांत अमलांत आली आहे. ती ही की, रयतेपासून वसूल गोळा करण्यास लागणारी जी खातेयंत्रे ती इंग्रजी धर्तीवर बरीच शिस्तवार तयार झाली आहेत. म्हणजे, शेतसारा व्यवस्थेने वसूल करण्याची शिस्त तेवढी अमलांत आली आहे. ह्यापलीकडे स्वतःचे घर व शेत ह्यांची शिस्तवार सुधारणा व व्यवस्था करण्याचा फारसा प्रयत्न झालेला दिसत नाही. तेव्हां, सुधारणा करण्याच्या इतर बाबी किती आहेत व त्यांचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे आहे, ते पहाणे जरूर आहे. प्रस्तुत रकान्याच्या प्रारंभी नमूद केलेल्या ज्या तीन बाबी त्यांच्या अनुसंधानाने ही पहाणी केली पाहिजे, हे सांगायला नकोच.

१०. बडोदे संस्थान म्हणजे कोण ? ह्या संस्थानांत सत्ता कोणाच्या हाती आहे ? सध्या, बडोदे संस्थान म्हणजे एकटे नयाजीराव महाराज आहेत. सर्व, बहुतेक सर्व सत्ता त्यांच्या एकट्याच्या हाती आहे. कांहीं महत्वाच्या, अत्यंत महत्वाच्या बाबीत, कर्तुं अकर्तुं अन्यथाकर्तुं शक्ति सार्वभौम जे इंग्रज सरकार त्यांच्या हाती आहे. परंतु, ह्या बाबी वगळल्या असता बडोदे संस्थान म्हणजे फक्त तेथील संस्थानिक होय. शहरांतील दिवाणापासून खेडेगांवच्या रखवालदारापर्यंतचे सर्व कामदार सारा वसूल करणारी त्याची हत्यारे होत. संस्थानिक फर्मावतील तो सारा देण्याचे काम प्रजेचे आहे. प्रत्येक प्रजाजन जर लाकडाचे निर्जीव बाहुलें असते व कळेंने शेताची लागवड त्याला करता येण्याची शक्यता असती, तर संस्थानिकाच्या संस्थानिकत्वांत यत्किंचित् हि फरक झाला नसता. तसेच दिवाणापासून रखवालदारापर्यंतचे आहेत ते कामगार काढून त्यांच्या ऐवजी दुसरे कोणी नेमले तत्रापिहि संस्थानिकाच्या संस्थानिकत्वांत कोणतेच स्थित्यंतर होत नाही. सारा वसूल करणारी जिवंत हत्यारे संस्थानाच्या हद्दीत जन्मलेली माणसे असोत किंवा बाहेरची असोत, संस्थानिकाच्या संस्थानिकत्वांत बिलकुल फेरबदल होत नाही. ह्याचा अर्थ असा की, हे संस्थान म्हणजे सर्वतोपरी तेथील संस्थानिक होय. सारा देणारी प्रजा व तो वसूल करणारे सेवक यांचा वचक संस्थानिकावर असण्याचे कांहीं एक कारण नसून, त्यांच्या मताची कांहीं एक किंमत नाही. उत्पन्न झालेल्या पैशाची तो वाटेल ती व्यवस्था करू शकेल आणि हवी तशी उधळपट्टी करील—ह्या कामी त्याची प्रजा त्याचा हात धरू शकत नाही. असली अपरंपार सत्ता ज्या पुरुषाच्या हाती, तो पुरुष अत्यंत भागवान्,

निदान अत्यंत प्रबल तरी, असला पाहिजे, असे सकृदर्शनी भासते. ज्याची प्रजा काडीची हि तक्रार न करतां निमूटपणें सारा देते व ज्याचे सेवक यंत्राप्रमाणें सारा वसूल करण्याचें काम बिनबोभाट करतात, त्या एकसत्ताक राजाची शक्ति, निःसंशय प्रचंड असली पाहिजे, असे प्रथमदर्शनी वाटण्याचा संभव आहे. परंतु, हा केवळ आभास आहे. वस्तुस्थिति अगदीं निराळी आहे. संस्थान म्हणजे एकटा संस्थानिक पडल्यामुळें, त्याला काढून टाकले किंवा तो नाहीसा झाला, म्हणजे संस्थान लंगडें पडलें. संस्थानिक जर खासगी संकटांत पडला किंवा सार्वभौम सरकारशी त्याची तेढ पडली तर सारा देणाऱ्या निर्जीव प्रजेपैकी किंवा तो वसूल करणाऱ्या भाडोत्री यंत्रापैकी कोणीहि त्याच्या साहाय्यास येण्यासारखें नाही. उलट, या दोहोंतून संकटसमयीं दुर्बलतेनें किंवा अज्ञानानें किंवा मूढपणानें त्याच्याविरुद्ध कोणी गेलें नाही, म्हणजे मिळविला. असा हा एकाकी पुरुष प्रजेच्या व सेवकांच्या संबधानें अत्यंत दुर्बल आहे. त्याचें संस्थानिकत्व केवळ सार्वभौम सरकारच्या कृपादृष्टीवर व स्नेहभावावर अवलंबून आहे. सार्वभौम सरकार आहे म्हणून संस्थानिक आहे; सार्वभौम सरकार जर नष्ट झालें तर संस्थानिकाचा एकच जो आश्रय तो गेला. हिंदुस्थानांतील इतर संस्थानांप्रमाणें, ह्या संस्थानाची अशी स्थिति आहे. सार्वभौम सरकारचा आश्रय असल्यामुळें संस्थानिकाला सत्ता प्राप्त झाली आहे. संस्थानांतलि प्रजेच्या प्रेमाचा किंवा सेवकांच्या भक्तीचा पाठिंबा संस्थानाच्या अथवा संस्थानिकाच्या सत्तेला नाही. म्हणजे प्रजा किंवा सेवक ह्यांपैकी कोणीहि संस्थानिकाच्या सत्तेचे अंशभाक् नाही. तात्पर्य, बडोदें संस्थानांतील सत्ता राजा व प्रजा यांच्यामध्ये समायिक नाही. सत्ता समायिक नसल्यामुळें सत्ताधारी संस्थानिकाचें बरें वाईट कांहीं झालें, तत्रापि प्रजेला त्याची पर्वा नाही. खंडेराव राज्यावर असोत, किंवा मल्हारराव असोत, किंवा सयाजीराव असोत; इंग्रजांचें सार्वभौमत्व होवो, किंवा पेशव्यांचें असो किंवा काँग्रेसचें साम्राज्य होवो; प्रजा निवळ उदासीन आहे. फार काय सांगावें, उद्या जर संस्थान नष्ट झालें, तर प्रजाजनांपैकी एकालाहि त्याबद्दल मनापासून वाईट वाटेल, असें तर्कवत नाही.

११. संस्थानिकाच्या एकसत्तेवर अथवा एकसत्ताक संस्थानिकावर प्रजेचें प्रेम नाही. ही गोष्ट कांहीं लपवितां येत नाही. सत्ता जर प्रजेमध्ये वांटली जाईल, तर त्या समायिक सत्तेवर प्रजेचें प्रेम बसेल. कारण, सत्ता व स्वहित ह्यांचें तादात्म्य होऊन, प्रजेच्या ठायीं स्वहिताबद्दल म्हणजे स्वसत्तेबद्दल सहजच प्रेम उद्भवेल. तेव्हां, बडोदें संस्थानांत पाहिली व एकच सुधारणा जी पाहिजे आहे ती ही होय की, प्रजेला संस्थानिकानें सत्तेचें अंशभाग् करावें. प्रजेला अंशभाक् करावयाचें म्हटलें म्हणजे संस्थानांत प्रजेचे वर्ग किती आहेत तें पाहिलें पाहिजे. माझ्या मतें, बडोद्यांतील प्रजेचे वर्ग येणेंप्रमाणें पडतात.

- १ संस्थानिकाच्या कुटुंबांतील राजपुत्र.
- २ संस्थानिकाचें गणगोत.
- ३ जहागीरदार, इनामदार व धर्माधिकारी.
- ४ पैकेवाले व्यापारी व कारखानदार.

५ सामान्य लोक.

आणि ६ रानटी अनार्य जाती.

ह्यांपैकी प्रत्येक वर्गाला व वर्गातील सर्व जाणत्या पुरुषव्यक्तींना राजसत्तेचे म्हणजे राजकीय सत्तेचे त्यांच्या त्यांच्या मगदुराप्रमाणे वांटेकरी केले पाहिजे. राजसत्ता एकंदर सर्व जाणत्या लोकांत वांटली गेल्यामुळे विस्तृत पायावर स्थिर होऊन, केवळ एकट्या संस्थानिकाच्या बऱ्यावाईटावर अवलंबून राहणार नाही व सत्ताधारी सर्व लोक नष्ट होई-
तोपर्यंत ती नष्ट होणार नाही. हा शेवटला प्रसंग प्रायः असंभवनीय असल्यामुळे, नाशाचा प्रसंग कालान्तरींही येणे दुरापास्त आहे.

१२ जी सत्ता सध्यां एकट्या संस्थानिकांच्या ऊर्फ राजाच्या ठायीं मवत्याप्रमाणे एकवटली आहे व जिचा भार एकट्याला तोलतां न आल्यामुळे संस्थानिक दुर्बलतेनें स्वस्थानावर बळमळतो आहे, त्या सत्तेचे स्वरूप प्रसिद्धच आहे. राजा स्वतःकरतां व प्रजेकरतां कायदे ऊर्फ नियम करतो. ह्या त्याच्या शक्तीला कानूबंदी म्हणतात. केलेले कायदे तो अंमलांत आणतो. ह्या अधिकाराला अंमलदारी म्हणतात. आणि केलेले कायदे मोडले असतां, मोडणाऱ्यांचा तो इनसाफ करतो. ह्या त्याच्या तिसऱ्या शक्तीला इनसाफी म्हणतात. हे तीन्ही अधिकार तो आपल्या संस्थानांत चालवितो. ह्याशिवाय, चौथा एक जबाबदारीचा व जोखमीचा अधिकार त्याचे ठायीं असतो. पृथ्वीवर इतर संस्थाने असतात. त्यांच्याशीं स्नेहद्वेषादि संबंध त्याला ठेवावे लागतात. त्याच्या ह्या चौथ्या शक्तीला वकालती म्हणतात. ह्या चार शक्त्या संस्थानिकांच्या ऊर्फ राजाच्या ऊर्फ मुख्य अधिकाऱ्यांच्या हातीं एकवटल्या म्हणजे त्या एकट्या प्राण्याला बेजबाबदार व एकसत्ताक सरकार (सर=मुख्य व कार=अधिकारी) अशी संज्ञा प्राप्त होते. अशा ह्या एकट्या सर्वाधिकारी राजाच्या ऊर्फ सरकारच्या सत्तेला दोन बाजूनीं अपाय होण्याचा संभव असतो. युद्धादिप्रसंगांत किंवा वकालतीच्या घासाघिशींत इतर बलिष्ठ सरकारांच्या अंकित होऊन त्याची मुख्याधिकारितां संपुष्टांत येते. अथवा, सर्व प्रजाजन किंवा प्रजेपैकीं कांहीं भाग अथवा व्यक्ति त्याच्या विरुद्ध संघशक्तीनें उठून, त्याची सत्ता साधेल त्या मानाने हिरावून घेतात. पाहिल्या प्रकारच्या संकटांत पडला असतां, परराष्ट्राच्या शत्रूंचा स्नेह संपादणे अथवा परराष्ट्रांतील प्रजेला आपल्या राजाच्या विरुद्ध बंड करण्यास प्रवृत्त करणे, किंवा स्वराष्ट्रांतील प्रजेचे प्रेम संपादून सामर्थ्यवान् होण्याकरितां स्वसत्तेचे प्रजेला वांटेकरी करणे, राजाला इष्ट असते. दुसऱ्याप्रकारचे संकट आले असतां, स्वप्रजेला राजी राखणे व तिला स्वसत्तेचा अंश देणे, हा उत्तम उपाय गणला आहे; आणि स्वप्रजेची किंवा स्वजनांची तंबी जिरविण्याकरितां परराष्ट्राची मदत मागणे, हा अधमाधम उपाय समजला आहे. ह्या उपायाने स्वजनांचा तर नाश होतोच; परंतु स्वतःचाहि नाश झाल्यावांचून रहात नाही. अशी हीं दोन प्रकारचीं संकटे कोणाहि सरकारावर येण्याचा संभव असतो. प्रस्तुत स्थली त्यांचा विशेष विचार करण्याचे प्रयोजन नाही. राजाची एकसत्ताक राजाची, चतुर्विध

सत्ता—कामूवंदी, अंमलदारी, इनसाफी व वकालती—प्रजेमध्ये कशी वांटून देतां येईल म्हणजे राजसत्तेची वाटेकरी प्रजा कशी करितां येईल, हा प्रस्तुतचा प्रश्न आहे.

१३ अकराव्या कलमांत बडोद्यांतील प्रजेचे सहा वर्ग केलेले आहेत. त्यांतून, राजपुत्रांचा जो वर्ग आहे तो चतुर्विध राजसत्तेतील वाटेल ती सत्ता पेलण्याजोगा आहे. कांहीं काम नसल्यामुळे आळसून गंजण्यामध्ये किंवा मत्सरबुद्धीने कुलगडीं रचून स्वबांधवांना खड्यांत पाडण्यामध्ये ह्या थोर लोकांची बेहमत खर्च होण्याचा संभव असतो. परंतु प्रथम शिक्षणाने व पुढे संवईने संस्थानकार्य करण्याचे जर त्यांना वळण लागले, तर चतुर्विध राजसत्तेचे ते मोठे आधारस्तंभ होऊं शकतात व जे कोणते सत्तायंत्र निर्भिले असेल त्यांतील कार्यकर्ते व वजनदार इसम बनतात. सत्ताधारित्वाची होतां होईल ती लवकर संवय लागण्यास व त्यांतील मर्मे अनुभवाने कळण्यास, अशा लोकांच्या मानेवर राजसत्ताधारित्वाचे जूं वयांत आल्याबरोबर घालणे अगत्याचे आहे व ते त्यांना आनंदाने व बेहमतीने वाहणे त्याहून अगत्याचे आहे. सर्पिंड गोत्रजांचा जो दुसरा वर्ग त्यांचेहि महत्त्व ह्या कामी लहानसहान नाही. गादीचा वारसा प्रथम युवराजाला, नंतर अनुक्रमाने इतर राजपुत्रांना आणि शेवटी सर्पिंड गोत्रजांना आहे. तेव्हां ह्यांना हि सत्तेची ओळख करून देणे व तिच्यावर त्यांची भक्ति बसवणे अत्यंत इष्ट आहे. तशीच कारणे दिसल्यास, गोतापैकी वाटेल तो पुरुष गादीवर बसविण्याचा नवीन अधिकार ब्रिटिश सरकार बजावू लागल्यास, सर्वच गोत कर्तव्यनिष्ठ व सत्ताभक्त असले म्हणजे फार उपयोगाचे पडते. पूर्वपरंपरा कायम राहून, संस्थानाचे राजधोरण अखंड रहाते. एतदर्थ, झालून सर्व सर्पिंड गोत्रज स्वसंनिध जमवून त्यांना शिक्षणाने व संवईने सत्ताधारी व राजनिष्ठ बनण्याची सोय करून देणे फायद्याचे आहे. तिसरा वर्ग जहागीरदार, इनामदार व धर्माधिकारी यांचा. हा सुखवस्तु वर्ग संस्थानांत सध्या निव्वळ रिकामटेकडा पडला आहे. मूळ जहागिरी व इनामे सेवाधर्म बजाविल्याबद्दल व अभीष्ट चिंतन करण्याकरितां दिलेली होती. वस्तुतः पहातां, राजकीय प्रश्नांचा खोल विचार करून, राजकीय सत्तेचे वाटेकरी बनण्याचा विशेष आग्रह व औत्सुक्य ह्या लोकांनी पन्नास वर्षांमागेच दाखवावयास हवे होते. परंतु, तसा कांहीं एक प्रकार झालेला अद्यापहि दिसत नाही. म्हणजे ह्या लोकांनी आपली जबाबदारी ओळखिली नाही. शिवाय, वंशपरंपरेने जबाबदारी ओळखत रहाणेहि अशक्य आहे. एक वंशधर कर्ता निघाला म्हणजे पुढील दुसरा तसाच निपजतो, असे नाही. जहागीरदार व इनामदार यांना जहागिरी व इनामे यावच्छंद्रदिवाकरौ दिलेली असतात अशा समजुतीवर की ते लोक यावच्छंद्रदिवाकरौ राजनिष्ठ व स्वकर्तव्यदक्ष राहतील. परंतु, अनुभव असा आहे की, हे लोक कालांतराने कर्तव्यभ्रष्ट हटकून होतात. अशा लोकांची चालना वारंवार केली पाहिजे. आळशी, ब्यसनी व कर्तव्यभ्रष्ट असे जहागीरदार किंवा इनामदार आढळले म्हणजे त्यांच्या जहागिरी व इनामे त्यांच्याच वंशांतील योग्य व लायक इसमाला देणे संस्थानाच्या हिताचे आहे. अभीष्ट चिंतन करण्याच्या इनामदारांची तर चालना बरच्याहून जास्त वारंवार झाली पाहिजे. अभीष्ट

म्हणजे संस्थानाचें जें अंतिम इष्ट तें. त्याचा विचार करण्याला व तो संस्थानिकांच्या कानावर घालण्याला हा वर्ग मुळां अस्तित्वांत आणिलेला आहे. अभीष्टचिंतन सुटलें म्हणजे इनामदारीवरील हक्क सुटला. सारांश, जहागीरदार व इनामदार यांची सदोदित चालना करून, कर्तव्यभ्रष्टांची बडतर्फी करणे व नव्या कर्तव्यदक्ष लोकांची भरती करणे, संस्थानाच्या कल्याणाला पोषक आहे. केवळ काबाडकष्ट करून पोटापाण्याची व्यवस्था करणाऱ्याहून निराळा असा सुखवस्तू लोकांचा वर्ग संस्थानाचें अभीष्ट चिंतण्याकरितां व त्याची राजकीय सेवा करण्याकरितां अवश्यमेव हवा. परंतु, त्याला गंज न चढेल अशी व्यवस्था ठेवणे संस्थानिकांचें कर्तव्य आहे. जहागीरदारांच्या व इनामदारांच्या वर्गाला चतुर्विध सत्तेचे वांटेकरी केले असतां हा वर्ग, केवळ कर्तव्य करण्याच्या संवईनें सुद्धां, राजकीयदृष्ट्या उपयोगाचा होतो. गेलीं दीडशें वर्षे, व विशेषतः गेलीं पाऊणशें वर्षे, राजानें ह्या वर्गाच्या अंगावर राजकीय जबाबदारी कधीहि टाकिली नाहीं. अर्थात्, त्यांना राजकीयदृष्ट्या रिकामटेकडे बनण्याशिवाय दुसरें गत्यंतरच राहिलें नाहीं. उपयोग करून घेणारा भेटल्यास, ह्या लोकांकडून संस्थानाची मोठी महत्त्वाची कामगिरी करून घेतां येईल. इंग्रज सरकारची हमी असलेले जहागीरदार व इनामदार औद्धत्यानें व आडदांडपणानें संस्थानाची कामगिरी पतकरण्याचें कांहीं काल नाकारतां. परंतु, एकंदर लोकमताच्या विरुद्ध वागल्यानें, ते संकटांत पडल्याशिवाय रहाणार नाहींत. अर्थात्, केवळ स्वहितार्थ, कर्तव्यनिष्ठ व संस्थाननिष्ठ बनणे त्यांना जरूर पडेल. बाकीचे जे जहागीरदार व इनामदार आहेत त्यांना अंमलदारीचे व इनसाफीचे हक्क आपापल्या जहागिरी व इनामें यांपुढें त्यांच्या त्यांच्या सनदांतून स्पष्ट रीतीनें पूर्वीपासूनच दिलेले आहेत. अशाकरितां कीं, मुख्य संस्थानिक ऊर्फ सत्ता जर प्रसंगोपात संकटांत पडण्याची दुर्दैवानें वेळ आली तर जहागिरदार व इनामदार यांच्या ठायीं आरोपिलेली राजसत्ता शत्रूला प्रतिरोध करण्यास तयार असावी. पूर्वीं राजाराम महाराजांना चंजीस उत्तरेकडील स्वराज्य सोडून जावें लागलें, त्यावेळीं त्यांनीं ज्या शेकडों जहागिरी व इनामें मोगलांनीं जिंकलेल्या स्वराज्याच्या प्रांतांत नवीन कार्यकर्त्या लोकांस दिलीं तीं देण्यांत तरी हेतु हाच होता. आणि पुढें वेळोवेळीं छत्रपतींनीं व संस्थानिकांनीं ज्या जहागिरी व इनामें कर्त्या लोकांस दिलीं त्यांचाहि आशय असाच होता. परंतु, हा आशय ज्याप्रमाणें संस्थानिक, त्याप्रमाणेंच जहागीरदार व इनामदार पुढेंपुढें विसरत गेले व ते स्वकर्तव्यभ्रष्ट झाले. खेरीज, जुटीनें व संघशक्तीनें राजसत्तेचें संरक्षण करण्याचें वळणहि त्यांना देण्याचें काम मुख्य सत्तेनें केलें नाहीं. त्यामुळेहि हे जहागीरदार व इनामदार निरूपयोगी बनले. त्यांची अशी जरी दुर्बल स्थिती होती, तत्रापि पेशव्यांचें राज्य घेण्याच्या पूर्वीं व घेतांना, इंग्रजांना ह्या जहागीरदारांचा व इनामदारांचा बराच वचक वाटला आणि त्यांनीं जहागिरी व इनामें सुरक्षित चालविण्याचें आश्वासन दिलें. म्हणजे राजसत्ता ज्यांच्या ठायीं वांटली गेली होती त्या त्या जहागीरदारांच्या व इनामदारांच्या वजनाचा उपयोग इंग्रज सरकारानें स्वहितार्थ करून घेतला. स्वकर्तव्यभ्रष्ट झाला असतां, अशा युक्तीनें, ह्या वर्गाचा दुरुपयोग होण्याचा संभव असतो; परंतु, स्वकर्त-

व्यनिष्ठ व संस्थाननिष्ठ जर हा वर्ग राहिला, तर राजाराममहाराजांच्या वेळेप्रमाणे केव्हांहि तो मुख्यसत्तेचा संरक्षक होऊं शकतो. राजाराममहाराजांप्रमाणे दुसऱ्या बाजारावाला ह्या वर्गाचा स्वाहितार्थ उपयोग करून घेतां आला नाहीं. इंग्रजासारख्या प्रतिस्पर्ध्यांशीं तेढ उत्पन्न झाली असतांच, जहागिरी व इनाम खालसा व जप्त करण्याचा मोसम ह्या गृहस्थानें मांडला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, हा कर्तव्यभ्रष्ट वर्ग प्रतिस्पर्ध्यांच्या आश्रयाला गेला. तात्पर्य, इतर कोणत्याहि संस्थेप्रमाणेही ही संस्था सदुपयोगी, निरुपयोगी किंवा दुरुपयोगी होण्यासारखी आहे. सारांश, सदुपयोग, निरुपयोग किंवा दुरुपयोग योजकाच्या करामतीवर अवलंबून असतो. कर्तव्यभ्रंशाचें प्रायश्चित्त हा वर्ग आतां यथोचित भोगित आहे. इंग्रजसरकार आपला सारा वर्षाच्या वर्षास वसूल करून घेतें. परंतु जहागीरदारांचा व विशेषतः इनामदारांचा सारा-जो कायम रहाण्याकरितां ते कर्तव्यभ्रष्ट झाले-दोन दोन चार चार वर्षांनींही मोठ्या मिनतवारीनें पैदा होतो. भिकार करकून, हलके शिपाई व उर्मट गांवकरी यांच्याकडून क्षणोक्षणां उपमर्द होतो तो निराळाच ! असो. ह्या वर्गाची अशी शोचनीय स्थिति इंग्रजी मुलखांत आहे. गायकवाडांत इतका प्रकार अद्याप झालेला नाहीं व होण्यांत फायदाहि नाहीं. अंमलदारी व इनसाफी हे दोन अधिकार हा वर्ग आपापल्या जहागिरींत व इनामांत पूर्वीपासून गेल्या पाचपंचवीस वर्षांपर्यंत चालवीत होता. माधवरावांच्या कारकीर्दीत खातेयंत्रानें सरकारी अम्मल सुरू झाल्यापासून, हे दोन अधिकार आस्ते आस्ते माजी पडत चालले आहेत. कानूबंदीचा अधिकार चालविण्यास हा सुखवस्तु वर्ग व्यक्तिशः किंवा प्रतिनिधित्वानें योग्य आहे.

१४ सावकार, व्यापारी व कारखानदार यांचा परिचय बडोदेसंस्थानाला फार पूर्वीपासून आहे. हरिभक्ति, मैराळ वगैरे सावकारांची ह्या संस्थानांत ब्रिटिशसरकारच्या हमीमुळे चांगली छाप असे व कधीं कधीं राजकारणांत हि ह्यांची सल्ला घेत असत. परंतु, ह्यांच्या व्यापारी सुखदुःखाकडे किंवा सलामतीकडे संस्थानानें म्हणण्यासारखें व्यवस्थित रीतीनें लक्ष फारसें कधीं पुरवले असेल, असें विधान करण्याला अत्यंत अल्प अवकाश सांपडतो. आजपर्यंत किंवा गेल्या पंचवीस वर्षांमागे व्यापारी किंवा आर्थिक मुत्सद्देगिरीचें वारें देखील या संस्थानाला शिवलें नाहीं. अलीकडे दोन चार वर्षांत आर्थिक स्थितीकडे संस्थानाचें लक्ष लागत चाललें आहे. तेव्हां, जर एखादी प्रतिनिधिसत्ताक यंत्रव्यवस्था निर्मिली गेली तर तीत या लोकांचे प्रतिनिधि अवश्यमेव असले पाहिजेत. हा वर्ग ह्या हकाला सर्वथैव पात्र आहे. पांचवा वर्ग जो सामान्य लोकांचा त्यांत उदमी, दुकानदार शेतकरी, व इतर लहानसहान धंदेवाले येतात. ह्यांच्याहि मताचा समावेश सत्तायंत्रांत प्रतिनिधींच्या रूपानें करण्यास कोणतीच हरकत नाहीं. त्यांतल्यात्यांत स्थानिक स्वराज्याच्या यंत्रांत घालून, यांना गौणसत्तेचे वांटेकरी विशेष सौलभ्यानें बनवितां येईल. भिल्ल, ठाकूर, वगैरे रानटी अनार्य जाती व मांग, वैदू, वगैरे चौर्यकर्मप्रवीण जाती यांचा समावेश प्रतिनिधिसत्ताक राज्यव्यवस्थेत करण्याचें कारण उद्भवण्यास वराच काल गेला पाहिजे. सक्तीच्या शिक्षणानें त्यांच्यांत काय फेरबदल होतो त्याचा अनुभव आल्यावर त्यांना सत्तेचा कोणता वांटा द्यावा हें सावकाश ठरवितां येईल.

१५ ह्या सहाहि वर्गाहून निराळा असा एक वर्ग अलीकडील तीस वर्षांत वडोदें संस्थानांत उदयास आला आहे. ह्या वर्गाचें विशेष लक्षण म्हटलें म्हणजे हा वर्ग इंग्रजी शिकलेल्या लोकांचा होय. पदवीवाले, बिनपदवीवाले, प्रवेशपरीक्षावाले, ट्रेनिंगस्कूलवाले, वगैरे सर्व लोक ह्या सदरांत पडतात. ह्यापैकी बहुतेक सर्व, निदान बरेच, उपरि असून, संस्थानांत जन्म पावलेले व संस्थानाची पिढ्यानपिढ्या प्रजा असलेले फारच थोडे सांपडतील. माधवरावांनी निर्मिलेल्या नवीन खातेयंत्रांत भाडोत्री नोकऱ्या करण्याकरितां हे लोक संस्थानांत जमलेले आहेत. ह्यांना इंग्रजी अक्षर काढतां येतें व इंग्रजी भाषा समजते, ह्या पलीकडे ह्यांच्यांत दुसरा गुण नाहीं. श्रेष्ठ मुत्सद्देगिरी, श्रेष्ठ कायदेपंडितत्व, श्रेष्ठ वैद्यविद्या, श्रेष्ठ स्थापत्यविद्या, किंवा इतर कोणत्या हि मानवी व्यवहारांत अत्यंत श्रेष्ठपणा पोहोचलेला पुरुष या नोकरलोकांतून गेल्या तीस वर्षांत एकहि निघालेला नाहीं. ह्यांच्यांतील उत्तमोत्तम लोक म्हटले म्हणजे ब्रिटिश मुलखांत ज्यांना हेड क्लार्क म्हणतात त्या दर्जाचे लोक होत. ह्या उपरि लोकांत मराठे, गुजराथी, पारशी, मुसलमान, इंग्रज जैगैरे सर्वप्रकारचे लोक आहेत. एकसत्ताक राज्यव्यवस्थेत, ह्या लोकांचें प्रस्थ जाल्याच अतोनात असतें. वडोद्यांतील सध्याचें राज्य-यंत्र ब्रिटिश अंमलांतील राज्ययंत्राचा बहुतेक हुबेहुब नमुना असल्यामुळें, सेवकसत्तेचे बहुतेक सर्व दोष त्यांच्यांत आढळल्यास नवल नाहीं गुलामगिरी, हाजीहाजी व जुलूम हे सेवकसत्तेचे उर्फ Bureaucracy चे मुख्य दोष होत. प्रतिनिधिसत्ताक राज्यव्यवस्था जसजशी अमलांत येते तसतसे त्याचें महत्त्व उत्तरोत्तर कमीकमी होत जातें. कानुबंदी, अंमलदारी, इनसाफी व वकालती ह्या चतुर्विध राजसत्तेचे हुकूम जारी करण्याचें काम सध्यां हे नोकरलोक बजावीत असतात. प्रतिनिधिसत्तेच्या उदयाबरोबर ही चतुर्विध सत्ता त्यांच्या हातांतून सुटतसुटत संस्थानांतील प्रजेच्या हातांत जाईल व ते सत्तावत्वाच्या बाबतींत कालांतरानें पंगू होतील.

१६ दुसरा एक असाच उपरि वर्ग संस्थानांत आहे. तो लष्करी शिपायांचा होय. हे लोक, बाहुल्यानें, संस्थानांतील मूळ प्रजेपैकीं नसून, बाहेरचे निव्वळ भाडोत्री आहेत. संस्थानांतील प्रजा स्वसंरक्षणार्थ व संस्थानसंरक्षणार्थ शिपाईगिरीचें काम स्वतःच बजाऊं लागली, म्हणजे ह्याहि उपरि लोकांना खो मिळेल. हा लष्करी लोकांचा वर्ग व वरील लेखणीबहादरांचा वर्ग, एकसत्ताक राज्यव्यवस्था जोपर्यंत असते, तोपर्यंतच, उमेदीत असतो. संस्थानांतील लोक आपलें काम आपण पाहूं लागले म्हणजे ह्या भाडोत्री लोकांचा वर्चष्मा आस्ते आस्ते खालीं उतरतो. प्रजेत कांहीं दंगाधोपा झाला किंवा अंमलदा-रांचा अंमल लोक एकजुटीनें मानीनासे झाले, तर दंगेखोरांना व उमेदलोकांना दहशत बसविण्याकरितां वडोद्यांतील लष्कर बाळगलेलें आहे. शिवाय, प्रसंग पडल्यास, इंग्रज सरकाराच्या मदतीला हि ही फौज द्यावी लागण्याचा करार आहे. पैकीं, वडोद्यांतील मूळ प्रजा इतकी शांतताप्रिय व निरुपद्रवी आहे कीं, त्यांच्यासंबंधानें लष्कराचा उपयोग अद्यापपर्यंत कधींच करावा लागला नाहीं. बाघेर वगैरे सरहद्दीवरील पांचचारशें बखेडेखोर

लोकांचा पांचचार वेळां पन्नास शंभर वर्षांत उठाव झाला व तो थोड्याच अवधीत शमून गेला. तेव्हां, प्रजाजनांत शांतता ठेवण्याला फाँजेचें संस्थानाला फारसें काम कधीं पडलेंच नाहीं. पोलिसावरतीं हें काम बडोद्यांत यथास्थित भागण्यासारखें आहे. इंग्रज-सरकाराच्याहि मदतीला फौज पाठविण्याचा प्रसंग गेल्या पन्नास वर्षांत आलेला नाहीं. एवंच ही फौज सध्यां निव्वळ गंजत पडली आहे. संस्थानांत शोभेला जसे चार हत्ती पाळलेले आहेत, तशीच ही फौज हि पाळलेली असावी, असा भास बहिःस्थ प्रेक्षकास होतो. परंतु, ह्या कार्या बडोदेसंस्थानालाच तेवढीं नांवे ठेवावयाला नको; इंग्रजसरकारालाहि हें व्यसन लागलेलें आहे. गेल्या पन्नास वर्षांत सर्व हिंदुस्थानांत एकहि दंगा किंवा बंड झालेलें नाहीं, व प्रजा गोगलगाईप्रमाणें शांत व स्तब्ध आहे. तत्रापि, जागोजाग हजारों शिपायांचा लष्करें सरकारानें रिकामटेकडी ठेविलीच आहेत व त्यांच्या पोटा-याण्याची बरदास्त दरिद्री प्रजेला ठेवावी लागतच आहे. सारांश, बायको व चूल, डोंगर व दरी, व वाघ व नखें, ज्याप्रमाणें सदा साहचर्यानें सांपडतात, त्याप्रमाणेंच राजा व सैन्य ह्यांचें साहचर्य असतें, असा सिद्धान्त बांधून समाधान मानलें पाहिजे.

१७ खातेयंत्रांतील नोकरलोकांचा वर्ग व लष्करी शिपाई लोकांचा वर्ग हे काढून टाकिले म्हणजे बाकी राहिलेले जे प्रजेचे सहा वर्ग त्यांच्यांत राजसत्तेची वांटणी करावयाची आहे. परंतु, वांटणी करण्याचा प्रश्न तपशीलवार हातांत घेण्यापूर्वी, जिची वांटणी करावयाची त्या राजसत्तेचें स्वरूप काय आहे तें पाहिलें पाहिजे. बडोद्यांतील संस्थानिक एकसत्ताक राजा आहे, असें विधान येथवर मी वारंवार करीत आलों आहे. हें एकसत्ताकत्व केवळ प्रजेच्या संबधानें आहे, हें ध्यानांत धरलें पाहिजे. बडोद्यांत राजा प्रजेला कोणत्याहि प्रकारें जबाबदार नाहीं, हें सांगण्याचा कटाक्ष आहे. म्हणजे, प्रजेकडून राजाची सत्ता कोणत्याहि प्रकारें मर्यादित नाहीं, अथवा, प्रजेच्या हातीं राजकीय सत्ता काडीचीहि नाहीं ह्या बाजूनें बडोद्यांतील संस्थानिक पूर्णपणें एकसत्ताक ऊर्फ बेजबाबदार-ऊर्फ अनियंत्रित आहे. परंतु, दुसऱ्या एका बाजूनें त्याची सत्ता फारच मर्यादित झालेली आहे. सध्यां बडोद्यांतील संस्थानिक स्वतंत्र सत्ताधारी नसून सार्वभौम ब्रिटिशसरकाराचा मांडलिक आहे. सार्वभौमाशीं झालेल्या कित्येक तहांतील अटींनीं संस्थानिकाची सत्ता अनेक बाबतींत नियंत्रित आहे. (अ) हिंदुस्थानाच्या बाहेरील राष्ट्रांशीं किंवा हिंदुस्थानांतील इतर मांडलिक संस्थानांशीं स्नेहद्वेषादि कोणत्याहि प्रकारचा संबंध संस्थानिकाला, इंग्रज-सरकाराच्या परवानगीशिवाय, ठेवतां येत नाहीं. ही अट इतकी कडक आहे कीं, शरीर-संबंधाचें देखील इतर मांडलिक संस्थानांशीं बोलणें करावयाचें असल्यास सार्वभौम सरकाराच्या द्वारां तें करावें लागतें. याचा अर्थ असा कीं, परराष्ट्रांशीं किंवा हिंदुस्थानांतील इतर मांडलिकांशीं कोणत्याहि प्रकारचा राजकीय संबंध संस्थानिकाला ठेवितां येत नाहीं. परराष्ट्रांचे व्यापारी, वकील किंवा गुमास्ते देखील स्वतःच्या दरबारी न ठेविण्याची अट आहे. त्याप्रमाणेंच स्वतःचे व्यापारी, वकील परराष्ट्रांच्या दरबारीं पाठवितां येत नाहींत. एकटी धर्माची बाब, मात्र, मोकळी आहे, असें वाटतें. हिंदुस्थानांतल्या इतर मांडलिकांशीं

संस्थानिकाला धर्माच्या बाबतीत, सार्वभौम सरकाराची परवानगी न मागतां, कोणताहि संबंध ठेवतां येईल. उदाहरणार्थ, सध्यां शंकराचार्यांच्या पदावदल महाराष्ट्रांत बखेडा उत्पन्न झाला आहे. तेव्हां कोणत्या शिष्याला आचार्य मानावें, याचा निर्णय करण्याकरितां सर्व सनातनधर्मी संस्थानिकांना एकत्र जुळतां येईल व आपसांत व्यवस्था करतां येईल. तसेंच, फ्रेंच, जर्मन, अमेरिकन, किंवा कॅनेडियन मिशनांना, इंग्लिश, स्काच किंवा क्याथोलिक मिशनांप्रमाणेच संस्थानांत जागा देण्यास हरकत नाही. स्वतःच्या राज्यांत कॅनेडियन मिशनच्या प्रवेशाला हरकत न करण्याबद्दल मागे इंदोरच्या संस्थानिकाला सार्वभौम सरकारानें ताकीद दिलेली महशूर आहे. तेव्हां धर्माच्या बाबतीत परदेशांशी किंवा इतर मांडलिकांशी व्यक्तिशः किंवा समुदायानें व्यवहार करण्यास संस्थानिकाला स्वातंत्र्य आहे, हें स्पष्ट आहे. (आ) परचक्र किंवा इतर संकट आलें असतां, हिंदुस्थान सरकारला सैन्याची मदत करण्याची संस्थानिकांवर जबाबदारी आहे. म्हणजे संस्थानिकाला आपलें सैन्य रद्द किंवा खलास करतां येत नाही. तसेंच संस्थानिकाची सत्ता सार्वभौमसरकाराकडून डोईजड होऊं नये व इतर मांडलिकांना अपायकारक होऊं नये म्हणून, संस्थानिकानें आपलें सैन्य विवाक्षित संख्येच्या बाहेर वाढवूं नये, अशी अट आहे. सैन्याची शिस्त ब्रिटिश तऱ्हेनें रहावी एतदर्थ, कांहीं ब्रिटिश लष्करी हुद्देदारहि संस्थानाच्या सैन्यांत अवश्य ठेवावे लागतात. (इ) नवीन किल्ले किंवा गळ्या बांधतां कामा नये. (ई) दारूगोळा, तोफा व बंदुका तयार करण्याचें कारखाने घालूं नये अशीहि एक अट आहे. संस्थानांत ह्या जिनसा स्वस्ताईनें बनविण्याची सोय यद्यपि असली, तत्रापि त्या ब्रिटिश सरकारच्याच द्वारां व नियमित मर्यादेपर्यंतच महागाईच्या दरानें घेतल्या पाहिजेत. (उ) कित्येक बाबतीत संस्थानिकाच्या निकालावर सार्वभौमसरकाराकडे अपील चालतें. म्हणजे, इनसाफाच्या कामांत संस्थानिकाची सत्ता मर्यादित आहे. (ऊ) होतां होईल तों ब्रिटिश इंडियांतील कायद्याप्रमाणें संस्थानिकानें आपला कायदा केला पाहिजे. म्हणजे, कानूंबंदीतहि संस्थानिकाची सत्ता मर्यादित होते. (ऋ) ब्रिटिशसरकारला जे नकोत ते अंमलदार संस्थानिकाला बाळगतां येत नाहींत. म्हणजे अंमलदारीत हि संस्थानिकसत्ता नियंत्रित आहे. (ॠ) संस्थानिक स्वप्रजेशीं भांडूं लागल्यास, किंवा वैषम्यानें वागूं लागल्यास, त्याला बरतर्फ करण्याचा किंवा देखरेखाखाली ठेवण्याचा अधिकार सार्वभौमसरकाराकडे आहे. (ॡ) सार्वभौमसरकारच्या संमतीनें किंवा आज्ञेनें संस्थानिक गादीनशीन होतो, केवळ वंशपरेच्या हक्कानें होत नाही. (ॢ) संस्थानांतील प्रांताची वांटणी स्ववंशीयांत करून देण्याची मनाई आहे. म्हणजे संस्थान सवंद राखण्याची अट आहे. (ए) संस्थानांतील जमीन किंवा कोणती हि वसुलाची बाब वंशपरंपरेनें इनाम किंवा जहागीर देतां येत नाही. (ऐ) सार्वभौम सरकारानें हमी घेतलेल्या जहागिरी किंवा इनाम खालसा करतां येत नाहींत. (ओ) संस्थानच्या वार्षिक खर्चवेचाचा खर्डा सार्वभौम सरकाराला दाखवावा लागतो. वाटेल तितकें कर्ज परराज्यांतील लोकांकडून करतां

येत नाहीं. (औ) स्वप्रांताबाहेर किंवा हिंदुस्थानाबाहेर प्रवास करण्यास सार्वभौमार्चि परवानगी लागते. म्हणजे गतिस्वातंत्र्य संस्थानिकाला नाहीं. (अं) रेलवे, टेलिग्राफ, पोस्ट, रस्ते, क्यांपाच्या जागा, वगैरे बाबींची व्यवस्था संस्थानिकाच्या हद्दींत हि सार्वभौम सरकाराकडे निखालस असते. (अः) स्वतंत्र अशा परराष्ट्रांतिल यूरोपियन प्रजाजनानें संस्थानांत अपराध केला असतां, त्याची चौकशी व न्याय सार्वभौम सरकार करते. अरब, इराणी, अफगाण, तिबेटी, चिनी वगैरे लोकांना हा कायदा लागूं नाहीं. जपानी लोकांना बलिष्ठ राष्ट्रमंडळांत त्यांचा समावेश झाल्यापासून, अर्थात् आहे, असे वाटते. (क) संस्थानिकाला सत्ताधारी राजा या नात्यानें स्वप्रांताबाहेर जमीनजुमला करतां येत नाहीं. (ख) सती, वगाड, कन्याघात, नरमेध, गुलामगिरी, वगैरे प्रघात जे सार्वभौम सरकारास अन्यायाचे वाटतात—ते वंद केले पाहिजेत. (ग) सार्वभौमाच्या प्रतिनिधीच्या भेटीच्या वेळीं व केव्हांहि योग्य मानमरातव राखला पाहिजे. (घ) ब्रिटिश सरकारच्या परवानगीवांचून संस्थानिकानें परराष्ट्रांनीं दिलेले किताब स्वीकारतां कामा नये. (ङ) मृत्यूनें वंड केल्यानें, पोटचे वारस नसल्यानें, संस्थानिकाच्या इच्छेनें किंवा सार्वभौमाच्या इच्छेनें संस्थान नष्ट होत नाहीं. एतद्देशीय संस्थान म्हटलें म्हणजे तें यावच्छंद्रादिवाकरो अजरामर आहे. “ O'neca Native State always a Native State ” संस्थानिक व्याक्तिशः नाहींसा होईल; परंतु संस्थान कधीहि नाहींसें होत नाहीं. हा १८५७ सालचा परिणाम आहे. हें इतिहासज्ञांस सांगावयाला नकोच. Annexation हा शब्द हिंदुस्थानाच्या राजकारणी कोशांत सध्यां नाहीं. (च) संस्थानिक १८७७ च्या दरबारच्या प्रसंगापासून हिंदुस्थानसरकारचे कौन्सिलर आहेत. (छ) सार्वभौम सरकारच्या दरबारीं कायमचा किंवा हंगामी वकील ठेवण्याचा हक्क संस्थानिकाला नाहीं. पेशव्यांच्या वेळीं होता. त्या काळीं loose confederacy चा हें संस्थान अवयव होतें. सध्यां subordinate isolation मध्ये आहे. स्वतः संस्थानिक सार्वभौम सरकाराचे कौन्सिलर पडल्यामुळे वांकिलाची आवश्यकताच राहिली नाहीं.

१८ अशी नानातःहानां मर्यादित झालेली सत्ता प्रस्तुतकालीं वडोद्यांत विद्यमान आहे, व हिचे वांटेकरी प्रजाजन व्हावयाचे आहेत किंवा करावयाचे आहेत. सध्यां ह्या सत्तेच्या अमर्यादित सत्तेच्या अमलाखालीं प्रजा निमूटपणें नांदत आहे. ह्यापुढें, सत्तेचे वांटेकरी बनून तिची नांदणूक व्हावी, अशी संस्थानिकांची इच्छा आहे. संस्थानिकाची सत्ता ज्याप्रमाणें स्वतंत्र नाहीं, अनेक बाबींत लंगडी आहे, त्याप्रमाणेंच संस्थानांतिल प्रजाहि अनेक बाबींनीं व्यस्त आहे. ठोकळ मानानें संस्थानांत वीस लाख हिंदू, दीड लाख मुसलमान, हजार पांचशें पारशी व इतर लोक आहेत. हिंदूपैकीं, बहुतेक प्रजा गुजराथी व काठी असून, सुमारे चारपांच हजार मराठे आहेत व ते संस्थानिकाचे देशभाई आहेत. म्हणजे ते जेत्या लोकांपैकीं आहेत. जित जे गुजराथी ते मराठे नसल्यामुळे, संस्थानिकाचे देशभाई नाहींत आणि शिवाय जात्या बिनलढाऊ आहेत. लीवार्नर “ हिंदुस्थानांतिल मांडलिक राजे ” ह्या पुस्तकांत एके ठिकाणीं म्हणतो कीं, 'The Guzara-

These are essentially an unwarrior race. गुजराथ्यांपैकी, बरेच जैन असून, कांहीं स्वामीनारायण पंथी आहेत. बाकीचे सनातनधर्मी आहेत. मुसलमान बहुतेक बोहरी असून विनलढाऊ आहेत. पारश्यांचाहि स्वभाव विनलढाऊच आहे, सारांश, राजकीय सत्ता संरक्षण करण्यास जो झुंझारपणा लागतो, तो मराठ्यांच्या खेरीज ह्या संस्थानांत इतर लोकांपाशीं नाही. म्हणजे हें संस्थान प्रजेच्या बाजूनें निर्वाय आहे. गुजराथ्यांपैकी कांहींना किंवा सर्वांना स्थानिकसत्ता किंवा संस्थानिकसत्ता दिली व ते अधिकारीवर्गाकडून किंवा शिपायी लोकांकडून दबले जाऊं लागले, तर दिलेली सत्ता अपात्रीं दिल्याचा दोष घडेल व इष्टार्थ सफल होणार नाही. निर्वाय लोकांना सत्ता व स्वातंत्र्य त्रिभुवनांतहि शक्य नाही. ग्रामसंस्था, लोकलबोर्ड, म्युनिसिपालिट्या किंवा प्रतिनिधिसभा ह्यांच्यांत ह्या लोकांचा यद्यपि समावेश केला, तत्रापि ह्यांचे हुकूम अंमलांत आणण्यास, ह्यांना परदेशी व विदेशी शिपायांचा किंवा सत्तेचा पाठिंबा लागणार. ब्रिटिश मुलखांत लोकलबोर्डीत व म्युनिसिपालिट्यांत हे लोक कामें करतात. परंतु, यांचा अंमल, त्यांच्या पाठिंब्यानें ब्रिटिश सत्तेचा व शक्तीचा जोर आहे म्हणून होतो. ही सत्ता व शक्ति जर कधीं काळीं नष्ट झाली तर ह्यांची लोकलबोर्ड व म्युनिसिपालिट्या मातीच्या ढिकळाप्रमाणें विरघळून जातील. बडोदें संस्थानांत आजपर्यंत जे दंगेघोषे झाले आहेत ते ह्या लोकांकडून नाहींत. बडोद्यांतील मराठे जहागीरदार व इनामदार ह्यांच्याकडून संस्थानिकाला अडचण वारंवार झाली आहे. तसेंच वाघेर वगैरे कडव्या रानटी लोकांकडूनहि बरेच बखेडे माजले आहेत. गुजराथी प्रजा गेलीं दोनशें वर्षे आपला पोटपाण्याचा व देवधूपार्तीचा उद्योग करून स्वस्थ आहे. बडोद्यांतील मुख्य प्रजा जी आहे ती असल्या मासल्याची आहे, म्हणजे जात्याच राजकीय सत्तेचा उपभोग घेण्यास स्वतः सिद्ध नाही. तिला दुसऱ्या कोण्यातरी बलिष्ठ व परकी सत्तेचा पाठिंबा लागतो. पाठिंबा असल्यावर, कानूंबंदीची, अंमलदारीची व इतसाफीची कामें ह्या प्रजेकडून करून घेतां येतील. इत्यर्थ, नामर्दपणाचा दोष बडोद्यांतील मुख्य प्रजेच्या ठायीं खिळलेला आहे. शिवाय, राजसत्तेचे वांटेकरी आपण व्हावें, अशी इच्छाहि त्यांनीं, जोरानें व निकरानें राहण्याच, पण सौम्यपणानें हि कधीं प्रदर्शित केलेली नाही. म्हणजे राजकीय भावना व राजकीय जागृति ह्या लोकांचे ठायीं उद्धूत झालेली नाही. बडोद्यांत मराठ्यांचा जो वर्ग आहे तो स्वभावानें झुंझार व मुत्सद्दी आहे. परंतु त्याचा झुंझारपणा व मुत्सद्देगिरी सध्यां अनुपयोगामुळें गंजत पडलेली आहे, व अशीच गंजत राहिल्यास ते लवकरच गुजराथी होऊन जातील. रानटी अनार्य प्रजा बखेडेखोर आहे. परंतु त्यांना राजकीय भावना नाही. बडोद्यांतील प्रजेचीं व्यंगें हीं अशीं आहेत.

१९. एवंच, पंगू राजा व पंगू प्रजा, असा पांगळ्यांचा संयोग बडोद्यांत झाला आहे, व ह्या पांगळ्यांना सर्वांगसंपूर्ण व्हावयाचें आहे. पैकीं, राजाचे ठायीं राजकीय भावना व जागृति चांगली व्हावी तशी झाली आहे. प्रजा मात्र भावनाविहीन व निद्रिस्थ आहे. ती जागृत कशी होईल हा पहिला प्रश्न; ती मर्द व स्वसंरक्षणक्षम कशी

होईल हा दुसरा प्रश्न; आणि ती स्वजातीय किंवा सजातीय कशी होईल, हा तिसरा प्रश्न. ह्यांतील तिसऱ्या प्रश्नाचा विचार सामाजिक सुधारणेपैकी असून काहींसा महत्त्वाचा आहे.

२० बडोद्यांत राजा व मुख्य प्रजा सजातीय नाहींत. राजा मराठी आहे व मुख्य प्रजा गुजराथी आहे. राजा व प्रजा सजातीय असले, म्हणजे अनेक अडचणी दूर होतात. स्वदेशज म्हणून राजाच्या ठायी प्रजेचे सहज प्रेम असू शकते किंवा कांहीं कारणांनी म्हणजे अज्ञानांत किंवा राजकार्य भावनेच्या अभावामुळे प्रेम लुप्त झाले असल्यास ते नव्याने उत्पन्न करण्यास सुलभ जाते. तसेच, प्रजेचे गुणदोष सजातीयत्वामुळे राजामध्ये सहज उतरले असल्याने, समानशीलत्व राजाप्रजांमध्ये असू शकते. तेव्हां राजा व प्रजा सजातीय होणे बडोद्यांत अत्यंत इष्ट आहे. हे सजातीयत्व दोन तऱ्हांनी उत्पन्न करता येईल. गुजराथी प्रजेच्या ठिकाणी मराठी प्रजा आणून ठेवणे, हा एक उपाय; अथवा बडोद्यांत राजा, जहागीरदार व इनामदार वगैरे जे मराठे आहेत, त्यांनी गुजराथी होणे हा दुसरा उपाय. पैकी पहिला उपाय किंचित् आसुरी असून, तो कामवेलसारख्या पाषाणहृदयानांच आयर्लंडसारख्या देशांत अंशतः अंमलांत आणतां आला. बडोद्यांतहि तो अठराव्या शतकांत अंमलांत आणतां येता. हजारों मराठे शिपाई, मुत्सद्दी, कारकून, भिक्षुक व इतर लोक त्या काली जिकलेल्या प्रांतांत मराठे सरदारांवरोबर जात व ह्या लोकांना जिकलेल्या प्रांतांतील दरोबस्त जमीन दिली असती म्हणजे मूळ प्रजा कालान्तराने नष्ट झाली असती आणि राजाप्रजा सजातीय झाली असती. परंतु, हे राजकारण अंमलांत आणण्याचा प्रसंग त्या काली उद्भवला नाहीं. सांप्रत, हा आसुरी उपाय बहुतेक अशक्य आहे. एक, ह्या उपायाने प्रजेत यद्यपि दंगधोपे न झाले, तत्रापि असंतोष उत्पन्न होईल; व दुसरे, हा उपाय अंमलांत आणण्याचे पूर्वीचे सामर्थ्यहि संस्थानिकाच्या ठायी सध्यां नाहीं शिवाय, प्रजेच्या असंतोषाकडे लक्ष देण्यास सार्वभौमाला अधिकारहि आहे. अशा तीन कारणांनी हा उपाय सध्यां योजनीय नाहीं. महाराष्ट्र ब्राह्मण, क्षत्रिय व शूद्र यांनी गुजराथी बनण्याचा जो दुसरा उपाय तो मात्र सांप्रतच्या शांततेच्या व अंतस्थ सुधारणेच्या काली शक्य दिसतो. राजपुत्र, जहागीरदार, इनामदार, शिपाई, कारकून वगैरे जे महाराष्ट्रीय ब्राह्मणादि लोक बडोद्यांत आहेत त्यांनी आपापल्या जातीप्रमाणे गुजराथी ब्राह्मण, शूद्र वगैरे छियांशी लग्नादि कायदेशीर शरीरसंबंध केले तर, पुढील शंभर दीडशें वर्षांत ह्या संस्थानांतील जिकलेली गुजराथी प्रजा, व जिकणारे मराठे लोक सजातीय होऊन, त्यांचे हितसंबंध व मनोरचना एक होतील. फार काय सांगावे, ह्या उपायाने गुजराथी-मराठी असे नवनिच एक सजातीय राष्ट्र उत्पन्न होईल. केवळ देशभेदामुळे आजपर्यंत गुजराथी व मराठे यांच्यांत शरीरसंबंध झालेले नाहींत. बाकी, धर्म, आचार विचार, व संस्कृति ह्या चार बाबींत मराठ्यांत व गुजराथ्यांत फारसा म्हणण्यासारखा भेद नाहीं, भाषाभेद आहे; पण तो कालांतराने मोडून जाण्याजोगा आहे. ह्या सुधारणेपासून एक मोठा फायदा होईल. तो हा की, गुजराथ्यांची व्यापारदृष्टि मराठ्यांत येईल व मराठ्यांचा झुंजारपणा गुजराथी मिश्रप्रजेत उद्भवेल.

२१ स्वजातीयत्वाची सुधारणा सध्यां अंमलांत आणण्याजोगी नाही; व सजातीयत्वाची सुधारणा आस्ते आस्ते शंभर दीडशें वर्षांनीं पूर्णपणें साध्य होण्याचा संभव आहे. ही सजातीयत्वाची सुधारणा चालू असतांच, स्वसंरक्षण करण्याची संवय प्रजाजनांत रूढ करणें अत्यवश्यक आहे. वडोद्यांतील प्रजेच्या ठायीं स्वसंरक्षणक्षमत्व येण्याच्या मार्गांत दोन मोठे अडथळे आहेत. एक स्वसंरक्षणाची जबाबदारी त्यांच्या अंगावर कधीही टाकलेली नाही. त्यांचें संरक्षण भाडोत्री परकी शिपाई व लष्कर आजयंत करित आलें आहे. दुसरें, भाडोत्री शिपाई व लष्कर ह्यांचा बाऊ व भय त्यांना अतोनात वाटतें. तेव्हां, प्रजा स्वसंरक्षणक्षम होण्यास हे दोन अडथळे काढून टाकले पाहिजेत. पोलीस शिपाई व लष्कर गुजराथी लोकांतील धणधाकट लोकांचेंच बनविलें पाहिजे. ह्यावर, कोणी अशी शंका आणील कीं, नामदांचे मर्द कसे बनवितां येतील? तर, ह्याला उत्तर आहे. गुजराथी लोक यद्यपि आतांपर्यंत शेंकडों वर्षे नरम व निर्वार्य राहिलेले असले, तत्रापि यापुढें संवयीनें, अनुभवानें, शिक्षणानें व क्वाइतीनें, त्यांच्यांत मर्दपणाचा गुण उत्तरणार नाहीच असें नाही. शस्त्रास्त्रांचें शिक्षण व क्वाइत दिली असतां, वायकादेखील शिपायगिरीचें काम यथास्थित करूं शकतात. गुजराथी जवान, तर, पुरुष आहेत. तेव्हां त्यांना शिपायगिरीचें शिक्षण व संवय लाविली असतां, ते स्वसंरक्षणक्षम निपजण्यास हरकत कां यावी तें समजत नाही. सार्वभौम इंग्रज सरकारच्या लष्करांत एकहि गुजराथी पलटण नाही, आणि गुजराथी लोक लढवय्ये नाहीत म्हणून गुजराथी पलटण नाही, असा आक्षेप कोणी घेईल. पण, हा आक्षेप प्रस्तुत प्रकरणीं सर्वथा अप्रयोजक आहे. सार्वभौम इंग्रजसरकार लष्करी सुधारक म्हणून ह्या देशांत कधींच मिरवलें नाही. आपल्या इष्ट हेतूंच्या सिद्ध्यर्थ हिंदुस्थानांतील लढवय्या लोकांचा उपयोग करून घेण्याचें तेवढें त्याला माहीत आहे. लढवय्या लोकांना जास्त पटाईत करणें किंवा तिनलढवय्यांना लढवय्ये बनविणें त्यांच्या प्रस्तुतच्या कामगिरीच्या बाहेरचें आहे. तेव्हां हा न्याय येथे बिलकूल लागू पडत नाही. महार, मांग, वगैरे लोकांस पांढरपेशांची कारकुनी करतां येणार नाही, कारण, आज हजारों वर्षे ती त्यांनीं कधींच केली नाही, असा आक्षेप वरच्याप्रमाणेंच अतिशूद्रादि लोकांवर शंकाखोर मंडळी आणित असत. परंतु ब्राह्मणतर जातींकडून कारकुनीचीं कामें सार्वभौम सरकार यथास्थित करून घेतें, ही महशूर गोष्ट आहे. खुद्द वडोद्यांतहि दिवाणापासून क्षुद्र खड्डेघाश्यापर्यंत कारकुनीचें काम करणारे ब्राह्मणतर लोक आहेत. तोच प्रकार लष्करी पेशाचाहि आहे. ताःपर्यंत; पोलीस व लष्कर यांच्यांत गुजराथी लोकांचा भरणा आस्ते आस्ते वाढवीत, तीं दोन्ही खातीं संबंध गुजराथ्यांचीं बनविलीं असतां, ह्या लोकांचा हा अवगुण कालान्तरानें समूळ लोपून जाईल अशी खात्री वाटते. पलटणींत किंवा पोलीसांत पठाण, हिंदुस्थानी, रजपूत, शीख मराठे किंवा नायद लोकच असले पाहिजेत अशी कांहीं सार्वभौमाची अट नाही. तेव्हां, सार्वभौमाकडूनहि ह्या सुधारणेला अडथळा येईल, असें दिसत नाही. पोलीसासंबंधानें सार्वभौमाच्या पसंतीनापसंतीचा प्रश्नच नाही.

२२ सजातीयत्वाची व स्वसंरक्षणक्षमत्वाची सुधारणा संस्थानांत जारीनें सुरू

होण्यास फक्त एकट्या राजाचेच तेवढे प्रयत्न पुरे पडणार नाहीत. ह्या सुधारणेची उत्कट इच्छा प्रजेमध्ये, गुजराथी प्रजेमध्ये उद्भवली असता, हे महत्त्वाचे कार्य सुकर होईल, अशी इच्छा शेकडों वर्षे निर्जीव व दुर्बल राहिलेल्या लोकांत स्वयमेव उद्भवण्याचा संभव अत्यंत सूक्ष्म असतो. प्रायः जनता जी आहे ती गतानुगतिक असते. तिला चलन मिळण्यास व तिच्यांत खळबळ उत्पन्न होण्यास तद्बाह्य प्रेरणांचा जबर व सतत आघात तिच्यावर व्हावा लागतो. संवयीचा व तज्जन्य अनुभवाचा परिणाम, तर महत्कलप्रद गणलाच आहे. परंतु, ह्या दोन कारणांच्या मुळाशी जनतेच्या मनोरचनेचा बदल होणे हे प्रबलतर कारण आहे. **मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।** तेव्हां, हे मन बदलले पाहिजे. मनाच्या बदलालाच त्याची जागृति होणे, असे म्हणतात. अमनस्क योग्याखेरीज वस्तुतः मन हे स्तब्ध निद्रिस्त कधीच नसते. आपल्याला जी वस्तु अभीष्ट असते, तत्प्रवणमत्त्व नसले, म्हणजे त्या वस्तूपुरते मन निद्रिस्थ व स्तब्ध आहे, असा आपल्या बोलण्याचा ओघ असतो. आपल्या अभीष्टाच्या बाजूला मन वाहू लागले, म्हणजे त्याची जागृति झाली, असे आपण उत्कटत्वाने म्हणतो. सध्या, राजकीय भावनेच्या दृष्टीने गुजराथी प्रजेचे मन स्तब्ध व निद्रिस्थ आहे. ते त्या राजकीय भावनेने जागृत कसे होईल, ही विवंचना आहे. बाकी, पोटापाण्याची व देवधुपातींची यथाशक्ति व्यवस्था लावण्याच्या कामी गुजराथ्यांचे मन चांगले जागृत आहे, ह्याबद्दल बिलकुल शंका नाही. राजकीय सुस्थिति संपादण्याच्या कामी, मात्र, त्यांचे मन निद्रिस्थ आहे. ही निद्रा व ही तंद्रा उतरून टाकण्यास, व राजकीय भावनेची स्थापना तद्रिक्त स्थली करण्यास, राजकीय शिक्षणाच्या अंजनाची महती वर्णावी तितकी थोडी आहे. ज्या प्रकारचे शिक्षण प्रजेला द्यावे त्या प्रकारची मनोरचना प्रजेची होते. प्रजा शांत, भक्तिमार्गी व टाळकुटी करावयाची असल्यास, तिला बालपणापासून भजने करण्याचा अभ्यास लावावा. प्रजा शांत, मिथ्यायोगी, चमत्कारश्रद्ध व निरुत्साही बनवावयाची असल्यास, आनी बेझाटच्या थियासोफीचे सबगोलंकारी व असत्प्राणायामी शिक्षण द्यावे. प्रजा व्यापारी व उदमी करावयाची असल्यास, व्यापार व उदीम जेथे चालतो त्या दुकानांत व कारखान्यांत प्रजा बालपणापासून घालावी. प्रजा लढाऊ व पराक्रमी व्हावी अशी इच्छा असल्यास, लष्करी कवायतीचा लहानपणापासून तिला सराव करावा. प्रजा मुत्सद्दी व धोरणी बनवावयाची असल्यास, राजनीति व व्यवहार ह्यांची तत्त्वे तिला बालपणापासून शिकवावी. प्रजा एकसत्ताक राजाची केवळ सेवक बनवावयाची असल्यास, सध्या हिंदुस्थानांत जी इंग्रजी शिक्षणपद्धति आहे तिचा अवलंब करावा. आणि प्रजा नुसती लिहिती वाचती करावयाची असल्यास, तिला सक्तीने लिहिणेवाचणे शिकवावे. प्रजा ख्रिस्ती करावयाची असल्यास, तिला मिशनऱ्यांच्या शाळांत घाडावी आणि मुसलमानी करावयाची असल्यास तिला मुळांच्या स्वाधीन करावी. प्रजा विश्वबंधु बनवावयाची असल्यास, तिला वेदान्त शिकवावा आणि खुळी निपजवावयाची असल्यास, तिला मंत्रशास्त्र व जादूटोणे पढवावे. प्रजा वावदूक व उथळ मनाची करावयाची असल्यास, वक्तृत्वोत्तेजक

सभा काढाव्या आणि तिचे हद्दत तिच्याकडून ओकवावयाचे असल्यास, तिला मुद्रणस्वा-
तंत्र्य देऊन मनांत असेल नसेल तें लिहूं द्यावें. प्रजा भोळी व भावडी बनवावयाची अस-
ल्यास भाकडकथांची पुराणें व कथानकें तिच्या दररोज कानावरून जातील अशी व्यवस्था
करावी आणि चावट व रंगेल व्हावी अशी मनीषा असल्यास नाटकें, तमाशे व झगडे
यांचे ताफे गावगन्ना तयार करावे. प्रजा निवृत्तमांस करावयाची असल्यास, भक्षिलेल्या
प्राण्यांच्या योनीस जन्मान्तरी जाऊन दिलेले दुःख भोगावें लागतें, अशी मते प्रजेपुढे
प्रतिपादावी आणि प्रवृत्तमांस करावयाची असल्यास, **जीवो जीवस्य जीवनं हं**
तत्त्व डार्विनकडून पुकारावे. प्रजा जन्मोजन्म गुलाम ठेवावयाची असल्यास, शूद्रधर्माचे
व दासधर्माचे शास्त्र बनवावे आणि तिला सदा जयिष्णु राखावयाची असल्यास,
क्षात्रधर्माच्या व ब्राह्मणधर्माच्या सार्वभौमत्वाचे पोवाडे तिच्या कानांत लहानपणापासून
धुमवावे. प्रजेला स्वजनद्रोह, स्वदेशद्रोह, स्वधर्मद्रोह व स्वद्रोह शिकवावयाचा असल्यास
स्वजन, स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा व खुद्द स्वतः यांची निंदा करण्यास तिला शिक्षणानें
प्रवृत्त करावी; आणि परजन, परदेश, परधर्म, परकी कोंक, व परकी भाषा
यांच्यासंबंधानें तिच्या मनांत अत्यंत प्रेम सतत शिक्षणानें उत्पन्न करावें. सारांश, ज्या
ज्या अभीष्ट प्रकारचे शिक्षण व वळण प्रजेला बालपणापासून द्यावें त्या त्या प्रकारची
ती योग्य कालावधीने तयार होते. बडोद्यांत प्रजा लढाऊ, स्वसंरक्षणक्षम, राजनीति-
निपुण व संस्थाननिष्ठ व्हावी अशी इच्छा असल्यास, तिला कवायतीचे, तालमीचे, राज-
नीतीचे व राजनिष्ठेचे शिक्षण बालपणापासून सतत मिळणें अवश्य आहे. आनी बिझां-
टच्या नित्यानंदाच्या, मिशनऱ्यांच्या किंवा इंग्रजी व देशी खुषमस्कऱ्यांच्या किंवा शता-
वधान्यांच्या लेक्चरांनी हा कार्यभाग होणार नाही. राजकीय भावना उद्भवण्यास राज-
कीय शिक्षणच पाहिजे. सैरावैरा कांहीं तरी उपाय योजले असतां, कांहीं तरी अनिष्ट-
प्राप्ति होईल, इष्टप्राप्ति होणार नाही.

२३ येणेंप्रमाणें अभीष्टसिध्यर्थ प्रजेला अभीष्ट शिक्षण देणें अत्यंत आवश्यक आहे.
प्रजा म्हणजे राजपुत्रांपासून अनार्य जातीपर्यंतचे सर्व लोक-विशेषतः तरुण लोक. राज-
पुत्रवर्गांत संस्थानिकांच्या आश्रयांचीं मुलें व मोठमोठ्या पोट संस्थानिकांचीं मुलें येतात.
ह्या मुलांना व अर्थात् मुलांना लढाऊ, स्वसंरक्षणक्षम; राजनीतिनिपुण व संस्थाननिष्ठ
बनविण्याची शिक्षणसंस्था सध्यां बडोद्यांत एकाहि नाही. राजपुत्रविद्यालय म्हणून वाड्यां
तल्यावाड्यांत एक निव्वळ राजपुत्राकरितां घरगुती शाळा आहे. तींत इंग्रजी व मराठी
शब्द घोकविले जातात. परंतु चार वर्षांपासून चौवीस वर्षांपर्यंतच्या वयांत संस्थानकार्य
क्षमत्व अंगां बाणण्यास ज्या शिक्षणपरंपरेची जरूर आहे ती शिक्षणपरंपरा ह्या शाळेंत नाही.
हें उघड आहे. नाहींतर, इंग्लंड, पुणे, मुंबई वगैरे ठिकाणीं राजपुत्रांना पाठवून कांहीं तरी
शिक्षण मिळविण्याचा खटाटोप करावा लागला नसता. संस्थानकार्यक्षमत्वपोषक शिक्षण
ह्या बहिःस्थ स्थलीं मिळतें अशांतला भाग मुळींच नाही. बडोद्यांत तें मिळत नाही, सबब
बाहेर कोठें मिळत असेल, अशा संशयावर हा अंध उपक्रम चालला आहे. ह्यानें म्यर्थ

कालक्षेप मात्र होतो. मुंबईच्या युनिव्हर्सिटीची प्रवेशपरीक्षा पास झाल्याने आठ दहा रुपयांची नोकरी मिळाली तर मिळविण्याची लायकी आली, असा समज आहे. पांच चार इंग्रजी व संस्कृत नाटके शिकून पसार झालेल्या डेकन कालेजांतील ग्राजुएटस पंधरा रुपयांची खर्बेघाशी करण्याची ताकद येते. आणि इंग्लंडांत दोन चार वर्षे कोठे तरी राहिल्याने इंग्रजी भाषेचे उच्चार थेट इंग्रजांप्रमाणे करता येतात आणि इंग्लिश मध्यम स्थितीची नकल करता येते. ह्या पलीकडे लहानपणी बाहेर हिंडण्याने जास्त फायदा कांहीं एक होत नाही. परदेशांत प्रवास फायदेशीर होतो केव्हां? स्वसंस्थानांत व स्वदेशांत असेल नसेल तें सर्व शास्त्रीय व व्यवहारिक राजकीय ज्ञान मिळविल्यावर, इतर देशांतील राजकीय स्थिति तोलून पहाण्याची ताकत येईल तेव्हां, तत्पूर्वीचा परदेशप्रवास मतिभ्रंशाला मात्र कारण होतो. तेव्हां, संस्थानिकपुत्रांना व आप्तेष्टांना वीस पंचवीस वर्षांपर्यंत स्वसंस्थानचा, स्वदेशाचा व जगाचा इतिहास व राजनीति यथास्थित जेणेकरून समजेल असे शिक्षण दिले पाहिजे. गणपतराव, खंडेराव व मल्हारराव आणि ह्या सर्वांच्या स्त्रिया ह्यांची उपरिनिर्दिष्ट ज्ञानाच्या अभावामुळे कोण फजिती झाली ती सर्वश्रुत आहे. तसेंच, खंडेरावाचा लेकवळा मल्हाररावांच्या विरुद्ध कसा गेला, हें पाहिले, म्हणजे जवळच्या व दूरच्या आप्तेष्टांनाहि इतिहास व राजनीति यांची माहिती असणे किती अगत्याचे आहे, तें कळून येते. संस्थानाचे उद्दिष्ट काय व हित कोणतें, तें संस्थानिकाच्या सर्व संबंध्यांना स्पष्टपणे माहित असणे अत्यंत जरूर आहे. मोठमोठ्या जहागीरदारांच्या व इनामदारांच्या मुलांना हि द्याच दंडक लागू आहे. तात्पर्य, जन्माने व द्रव्याने थोर पदप्रत प्राप्त झालेल्या ह्या सर्व तरुण लोकांच्याकरितां एक उत्तमोत्तम शाला पाहिजे. तीं राजकीय ज्ञानाप्रमाणेच लष्करी ज्ञानाचा परिचय व कवायतीचा सराव ह्या लोकांना लहानपणापासून झाला पाहिजे. ह्या कामाला इकडील कारकुनी पेशाचे खर्बेघाशे ग्रेजुएट अत्यंत निरुपयोगी होत. ह्या खर्बेघाशांना स्वतःलाच इतिहासाचे किंवा राजनीतीचे ज्ञान ह्या जन्मीं येणे दुरापास्त जेथे झालेले आहे, तेथे ते इतरांना ह्या विद्या कसे शिकविणार ? तेव्हां, राजनीतिनिपुण असे जर कोणी पुरुष खुद्द प्रस्तुतच्या महाराजांच्या तालमीत गेल्या वीसपंचवीस वर्षांत सुदैवाने तयार झाले असतील तर त्यांच्या देखरेखीखाली ह्या थोर तरुण लोकांना ठेवणे इष्ट आहे. चार वर्षांच्या वयापासून अठरा वर्षांच्या वयापर्यंत लहान राजपुत्रांना, पोटसंस्थानिकपुत्रांना व जहागीरदारजाद्यांना हलक्या खिसमतगारांच्या व सेवकांच्या वाऱ्यालाहि उभे करण्यांत अर्थ नाही. खुद्द आईबापांनी अशा थोरकुलोत्पन्न मुलांची जोपासना करणे अगत्याचे आहे. ह्या कामी प्रस्तुतच्या जर्मन पातशाहाचा किता गिरविण्यासारखा आहे. जाणतीं सवरतीं होत तीं पर्यंत आपलीं मुले आपल्या देखरेखीखाली ठेवून आपली चालशीत त्यांना लागेल अशी व्यवस्था पाहिजे. पहाटेच्या चार वाजल्यापासून रात्रीच्या दहा वाजेपर्यंतचा काल ह्या मुलांचा सतत उद्योगांत गेला पाहिजे. आळसाचा एकहि क्षण जातो कामा नये. जो मुलगा ह्या अटीला टिकणार नाही, तो कुचकामाचा म्हणून खड्यासारखा निवडून काढावा व त्याला संस्था-

नांत किंवा कोठेहि किंमत नाही, अशी व्यवस्था करावी. किडकें माणूस संस्थानकार्याला अत्यंत घातुक होय. मर्दाना, सुविद्य, व उद्योगी राजपुत्रांखेरजि इतर दुबलांचें संस्थानांत विलकुल काम नाही. संस्थानांतील राजसत्ता प्रस्तुतकालीं सर्वस्वी वैयक्तिक पडल्या-कारणानें, पुढें अधिकारूढ होणाऱ्या राजव्यक्ति संस्थानधर्म जाणणाऱ्या व तो अंमलांत आणणाऱ्या निपजण्यास, ह्याहून दुसरा सोपामार्ग नाही. प्रतिनिधिसत्तेत वेडा, खुळा, अर्धवट, स्त्री, पुरुष, असाहि राजा प्रसंगी खपवून घेतां येतो. इंग्लंडच्या तिसऱ्या जार्जाला दोन चार वेळां वेड लागलें होतें. परंतु, तेवज्यानें राज्याचा सर्व गाडा खिळून गेला नाही. वैयक्तिक सत्तेत अशी सोय खपत नाही. अज्ञ, अर्धवट, खुळे, आळशी किंवा भोळसट माणूस राज्यपदारूढ झाल्यास, सर्वत्र वेवंदशाही माजते. हिंदुस्थानांतील संस्थानिकांच्या चरित्रांत हा प्रकार गेल्या शंभर वर्षांत अनेकदां दृष्टोत्पत्तीस आला आहे.

२४ असो. राजपुत्र, पोटसंस्थानिकपुत्र व जहागीरदारजादे ह्यांच्या शिक्षणा-इतकेंच लक्ष संस्थानांतील सिव्हिल सर्व्हिसला लायक लोक तयार करण्याकडे दिलें पाहिजे. सध्यां बडोद्यांत एक इंग्रजी कॉलेज आहे. तें ब्रिटिश सरकारची कॉलेजे जें काम करतात तेंच करतें; म्हणजे इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या खालील ज्या क्षुद्र कारकुनीच्या नोकऱ्या, त्यांना लायक असे उमेदवार पसार करतें. तात्पर्य, ब्रिटिश इंडियन-सिव्हिल सर्व्हिसच्या योग्यतेचे लोक तयार करणारी महाशाळा बडोद्यांत नाही. ह्या उणीवीचा परिणाम असा झाला आहे की, वरिष्ठ दर्जाचे सिव्हिल सर्व्हंट बडोदें सरकारला हिंदुस्थानांतील भिकार कालेजातून पसार झालेल्या ग्राजुएटांनाच करणें भाग पडतें, म्हणजे कनिष्ठ कारकुनी करण्याची ज्या माणसांची लायकी त्यांना निरुपायानें वरिष्ठ दर्जाचे अधिकारी बनविणें जरूर होतें. संस्थानाचा स्वभाव काय, संस्थानाचे हिंदुस्थानच्या राजकारणांत कार्य काय, संस्थानिकाचे हेतू काय, हे ह्या लोकांना, योग्य राजनैतिक शिक्षण न मिळाल्यामुळे, कळण्याची ऐपत नसते; इतकेंच नव्हे तर, संस्थानकार्याच्या उलट दिशेनेहि नकळत ह्यांच्या हातून प्रसंगी वर्तन होतें. हा दोष ह्या लोकांचा नाही; ह्यांची योजना अयोग्य स्थळीं करणाऱ्या संस्थानिकांचा आहे. इंग्लिश किंवा फ्रेंच किंवा जर्मन किंवा रशियन सरकारें आपापल्या डिपेंडन्सांत कारभार करण्यास जसे उच्च दर्जाचे सिव्हिल सर्व्हंट तयार करतात तसे उच्च दर्जाचे अधिकारी बडोदें सरकारानें बनविण्याची महाशाला स्थापिल्यास, हा दोष निघून जाईल. म्हैसूर सरकारनें असाच कांहींसा उपक्रम केला आहे. परंतु तो अपूर्ण आहे. म्हैसूरच्या सिव्हिल सर्व्हिसच्या परिक्षेला म्हैसूर सरकार हिंदुस्थानांतील, कदाचित् पृथ्वीवरील, वाटेल त्या मनुष्याला येऊं देतें आणि परीक्षेला येणाऱ्या मनुष्याला संस्थानाच्या राजकारणाला इष्ट असें शिक्षण देत नाही. त्यानें होईल काय की, परीक्षेत पास झालेल्या उमेदवाराच्या मनांत संस्थानकार्याला विघातक निदान अपोषक अशा, कल्पना राहूं शकतील आणि उमेदवार धर्मानें, राष्ट्रानें किंवा जातीनें संस्थानांतील अधिकतर जनांच्या विरुद्ध असल्यास संस्थानकार्याला सर्वस्वी विघातक होईल. तेव्हां म्हैसूर सरकारनें केलेला उपक्रमहि बराच सुधारून

घेतला पाहिजे. ह्या कामी कंपनी सरकारच्या वेळचे हेलबेरी कालेज बरेंच अनुकरणीय आहे. इंग्लिश राष्ट्राचें राजकारण, हेतु, आशय, स्वभाव व धोरण हेलबेरीतील उमेदवारांना दोन चार वर्षे सशास्त्र पद्धतीने शिकवून, मग त्यांना कंपनी हिंदुस्थानांत पाठवी. तोच प्रकार बडोद्याच्या वरिष्ठ सिव्हिल सर्व्हिस कालेजांत झाला तर; मामलेदारापासून तों दिवाणापर्यंतचे सर्व अधिकारी संस्थानकार्यक्षम निपजतील आणि त्यांच्या ठायी सशास्त्र व पद्धतशीर अशी संस्थाननिष्ठा उद्भवून, संस्थानिकांचे उच्च हेतु सफल होण्यास बहुत साहाय्य होईल. सध्या बडोदाकालेजांतून जे ग्राज्यूट व अंडरग्राज्यूट निघतात त्यांना संस्थानाचा इतिहास, राजकारण, धोरण हें तर बिलकुल माहीत नसतें तें नसतेंच; शिवाय हिंदुस्थानाचा इतिहास व राजकारण यांचें त्यांच्या ठिकाणी पूर्ण अज्ञान असतें; आणि जगाच्या इतिहासासंबंधानें किंवा राजकारणासंबंधानें तर बोबड्या पोराहून हि त्यांचें अज्ञान आश्चर्यकारक असतें. असले अर्धवट तरुण लोक राजकार्य किंवा प्रजाकार्य उरकण्यास सर्वथा नालायक ठरावे, ह्यांत नवल कसचें ? बडोदा कालेजांतून जे पूर्ण किंवा अपूर्ण शिक्षण मिळून बाहेर पडतात, ते सर्वच बडोदा संस्थानच्या उपयोगी पडतात असे हि नाही. त्यांच्यापैकी बरेंच संस्थानाबाहेर खर्बेघाशीच्या नोकऱ्या धरतात आणि शिक्षणाचा खर्च मात्र बडोदे संस्थानावर पाडतात. दुसऱ्याला नोकर तयार करून देण्याचें हें परोपकाराचें कृत्य बडोदे सरकार काय म्हणून करतें, तें समजणें मुष्कील आहे. बडोदे हायस्कूलासंबंधानें हि हीच तक्रार करतां येईल. बडोद्याबाहेरील रेल्वे, पोष्ट, तारायंत्रे, यांना नोकर पुरविण्याचा उपद्रवाप बडोदे सरकारनें कोणत्या मसलतीनें केला आहे, त्याचें समर्थन नीट करितां येईलसें दिसत नाही' तात्पर्य बडोदे कॅलेज व हायस्कूल या संस्था काहीं तरी अहेतुक कार्य, संस्थानहितबाह्य कार्य करतात आहेत, असें मत देणें अपरिहार्य होतें.

२५. बडोद्यांतील प्रजेला ज्याअर्थी राजसत्तांशभाक करावयाची आहे, त्याअर्थी सिव्हिल सर्व्हिस कालेजांत संस्थानिक प्रजेखेरीज इतरांना मज्जाव असावा, हें उघडच आहे. गुजराथी व मराठी प्रजेतून रुंद छातीचे व योग्य उंचाचे जे उमेदवार असतील त्यांनाच तेवढें पसंत करावें, आणि परीक्षेच्या वयाची इयत्ता चोवीस वर्षांपेक्षां जास्त असून नये. खुजे, खिरटे, निस्तेज व क्षयी तरुण कालेजाच्या वाऱ्यालाही उभे करूं नयेत; मग त्यांची बुद्धिमत्ता किंवा घोकंपट्टीची ताकद कितीहि असो. असले लोक अल्पवयांत मरतात; व संस्थानाला ब्यर्थ खर्चांत मात्र आणितात; कदाचित् जगलेच तर आपला बोज व आपलें काम संस्थानाच्या इभ्रतीप्रमाणें करण्यास लवकरच नालायक होतात. हे लोक अल्पवयांत मेल्याकारणानें, राजकीय अनुभवाचा व मुत्सद्देगिरीचा सांठा संस्थानांत परंपरेनें राहत नाही, हें तर संस्थानाचें मोठें भयंकर नुकसान होतें. ब्रिटिश मुलखांतील मामलतदार, मुनसफ, अन्वलकारकून, सामान्य कारकून व शिपाई लोक पेन्शन घेईतों, पर्यंत फारच थोडे टिकतात; कारण, हे खालच्या दर्जाचे नोकर लोक छाती, उंची-

शक्ति वगैरे बाबतीत कडक तपासणी करून घेतलेले नसतात. ह्या कनिष्ठ नोकरांचा अनुभवहि मोठासा महत्त्वाचा असतो असे नाही. ज्यांचा अनुभव विशेष महत्त्वाचा व जबाबदारीचा असतो त्या इंग्लिश सिव्हिल सर्व्हिसचे लोक मात्र इंग्लंडांत फार कडक तपासणी करून निवडतात. इंग्लंडांत खुजे व किरटे लोक नाहीत असे नाही. परंतु जिकलेल्या परदेशस्थ लोकांवर शरीराने व मनाने यथास्थित वचक व वजन ज्या तरुणांचा पडेल असेच तरुण लोक इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये घेणे जरूर पडते. खुद्द इंग्लंडांतील सिव्हिल सर्व्हंट शरीराने व मनाने किंचित् कमजोर असला तरी चालण्यासारखे असते. कारण, तेथील सिव्हिलसर्व्हंटाना फार झाले तर एखाद्या खात्याचे कायम शिरस्तेदार व्हावयाचे असते; हिंदुस्थानांतल्या सारखे अम्मलदार-मुनसफ-कानूनकार व्हावयाचे नसते. ब्रिटिशसरकाच्या पद्धतीचेच बडोद्यांत सध्या अनुकरण होत असल्यामुळे. बडोद्यांतील सिव्हिल सर्व्हंट आंग्लोइंडियन सिव्हिलसर्व्हंट-प्रमाणेच शरीराने व मनाने सुसंपन्न असला पाहिजे. त्याच्या व ह्याच्या मनोरचनेत शिक्षणाने भेद एवढाच करावयाचा की कालांतराने प्रजेला राजसत्तांशभाक् करावयाचे आहे; हे पक्के ध्यानांत ठेऊन बडोद्यांतील सिव्हिल सर्व्हंटाने आपले वर्तन ठेविले पाहिजे. हा निर्बंध आंग्लोइंडियन सिव्हिल सर्व्हंटाना लागू नाही, हे सर्वप्रसिद्धच आहे. बडोद्यांतील सिव्हिल सर्व्हंट संस्थानांतील प्रजेपैकी असल्यामुळे, नोकरी संपल्यानंतर तो संस्थानांतच राहिल व सामान्य लोकांच्या खांद्यास खांदा लावून स्थानिक, ग्रामिक, व राजकीय संस्था चालविण्यास आपल्या अनुभवाचा फायदा प्रजेला व राजाला देईल; सध्याचे आंगंतुक अधिकारी नोकरी संपल्यानंतर जसे संस्थानाबाहेर आपल्या प्रांती निघून जाऊन आपला अनुभवहि बरोबर नेतात; तसा प्रकार संस्थानस्थ सिव्हिल सर्व्हंटानांच्या हातून होणार नाही. गेली दीडशे वर्षे राजकीय मुत्सद्देगिरी व अनुभव यांच्या नांवाने बडोदे संस्थानांत नकारघंटा वाजत आहे; तो ही ह्या सिव्हिलियनांच्यामुळे बंद होईल आणि राजकीय बाल्यावस्थेतून राजकीय तारुण्यांत येण्यास संस्थानाला साहाय्य होईल. उच्च सिव्हिलियनांच्या संस्थेचे महत्त्व बडोद्याच्या सध्यांच्या किरट्या बाल्यावस्थेत इतके आहे की, इतर सर्व सुधारणा वाजूला राहिल्या तरी चालेल, ही एकटी सुधारणा बडोद्याला प्रौढपदाप्रत पोहोचवील. अमात्य रमेशचंद्र दत्तासारखा एकटा अनुभवी व विचारी सिव्हिलियन किती उपयोगाचा होतो, हे संस्थानाच्या नजरसे आलेच आहे.

२६. बडोद्यांत सिव्हिल सर्व्हिस इन्स्टिट्यूट झाले, म्हणजे सध्याचे जे बडोदा कॉलेज आहे त्याचा उपयोग कुलकर्णी, अब्दुल कारकून, बेलीफ, वगैरे खालच्या प्रतीचे नोकर तयार करण्याकडे होईल. हे कॉलेज हिंदुस्थानांतील इतर कॉलेजांप्रमाणे कनिष्ठ दर्जाचे नोकर तयार करते, हे मागे सांगितलेच आहे. ह्या नोकरांना स्वदेशाभिमान, स्वसंस्थानाभिमान, स्वदेशेतिहास, स्वदेशराजनीति, स्वसंस्थाननिष्ठा वगैरेचा गंध बिलकुल नसतो.

इंग्रजी दोन चार नाटके व कादंबऱ्या ह्यांनी वाचलेल्या असतात व ह्यांना शुद्ध इंग्रजी लिहितां वाचतां येतें. यापलीकडे यांची विद्वत्ता गेलेली नसते. जर हें कॉलेज बडोदा-संस्थानाकरितां मध्यम व कनिष्ठ प्रतीचे नोकर तयार करण्याची शाळा बनलें, तर ह्याचा संबंध मुंबई युनिव्हर्सिटीशी जो आहे तो तावडतोब तोडून टाकणें हितावह होईल. मग इंग्रजी प्रिन्सिपालाचीहि जरूर राहणार नाही. बडोद्याच्या भावी सिव्हिल सर्व्हिसमधील एखादा नाणावलेला सिव्हिलियन प्रिन्सिपालाचें काम उत्तमोत्तम करील. संस्थान-निष्ठा, संस्थानेतिहास व संस्थानराजनीति ह्यांचें स्थूल शिक्षण या लोकांना अवश्यमेव हवें. म्हणजे संस्थानाच्या कार्यक्रमांत आपली कांहीं एक विशिष्ट जबाबदारी आहे, असें ह्या लोकांच्या ध्यानांत येईल व निव्वळ पाठ्या टाकणारे भाडेकरी आपण नव्होत, अशी उच्च-तर भावना ह्यांच्याठायीं उद्भवेल.

२७ पहिल्या प्रतीचे सिव्हिलियन आणि मध्यम व कनिष्ठ प्रतीचे नोकर तयार करणाऱ्या ह्या दोन संस्था निर्माण झाल्या म्हणजे बडोद्याच्या मुलकां, दिवाणां वगैरे खात्यांना उत्कृष्ट व निष्ठावंत सेवक मिळण्याची सोय झाली. कवि, तत्त्ववेत्ते, तार्किक, नैय्यायिक सध्यां बडोद्यांत निपजले पाहिजेत, अशी कांहीं जरूरी नाही. अध्यात्मशास्त्राच्या शिक्षणाकडे किंचित् कानाडोळा केला तरी पांच पंचवीस वर्षे चालेल. पुढें फारच जरूर दिसली व बडोदेसंस्थानांतून एखादा नैय्यायिक किंवा तत्त्ववेत्ता असामान्यप्रतिभेचा निपजला, तर त्याच्या योगक्षेमाकरितां, एखादी प्रोफेसरशिप निर्माण करावी. भौतिक-शास्त्रांची मात्र अशी हेळसांड करून भागावयाचें नाही. कांहीं भौतिक कलांचें प्राथमिक शिक्षण देणारें कलाभवन बडोद्यांत सध्यां आहे; परंतु भौतिकशास्त्रांचें सांगोपांग शिक्षण देणारें महाविद्यालय बडोद्यांतच काय, पण साऱ्या हिंदुस्थानांत कोठेंहि नाही. टाटा इन्स्टिट्यूट दहा बारा वर्षे होऊं घातलें आहे, परंतु, त्याचा उपयोग व्हावा तसा आपल्या लोकांना होणार नाही, हें उघड आहे. पंक्तिप्रपंचाची कारणे स्पष्ट आहेत व त्यांच्यासंबंधानें वाद घालण्यांत कालक्षेप करणें व्यर्थ आहे. टाटा इन्स्टिट्यूट चालविण्यास दरवर्षाचें पांच लाख रुपये लागतात. बडोदासंस्थानानें इतकी रक्कम खर्चून जर एक शास्त्रकलाभवन चालविलें तर संस्थानाचें मोठेंच हित होईल. प्रो. बोससारख्या विद्युज्ज्ञाकडे किंवा प्रोफेसर रायसारख्या रसायनज्ञाकडे भवनाचें चालकत्व सोंपविलें व त्यांच्या पसंतीची इतर शिक्षकमंडळी युरोपांतून आणविली तर अत्युत्कृष्ट काम होईल, अशी खात्री वाटते. इंग्लिश भाषा शिकविणाऱ्या साध्या गोऱ्या मास्तराला जर हजार दीड हजार पगार देणें सोईचें होतें, तर बोससारख्या विद्वानाला दोन हजार रुपये दरमहा कांहीं फार नाही. शिवाय, भवनाचें काम व बनावहि मनाप्रमाणें उठण्यास सुलभ होईल. कां कीं स्वदेशी-याला, विद्वान् स्वदेशीयाला आपली मनोरचना जितकी उत्कृष्ट कळते तितकी परदेश्याला कळत नाही. बडोद्यांत असलें सर्वांगसुंदर, सर्वांगसंपूर्ण शास्त्रकलाभवन जर स्थापिलें गेलें तर, संस्थानांतील इतर शहरांतून व तालुक्यांतून क्षुद्र कलाभवनें स्थापण्याचे जे वायफळ प्रयत्न लोकांच्याकडून होण्याचा संभव आहे, त्यांत दरिद्री लोकांचा तुटपुंजा पैसा व्यर्थ

खर्च होणार नाही. कला व कारखाने ह्यांचे माहेरघर बडोदेसंस्थान होईल, आणि संस्थानाचे उत्पन्नहि त्याबरोबर वाढेल. अमदावादेस कारखाने व्हावे आणि बडोद्यास होऊ नये, ह्याची कारणे शोधून काढण्यांत सतत निमग्न असणाऱ्या एकाद्या अर्थशास्त्री कौन्सिलराकडे शास्त्रकलाभवनाची देखरेख ठेविली असतां विशेष उपयोगाचे होईल. सार्वजनिक शिक्षण-खात्याच्या अनर्थशास्त्रज्ञ अधिकाऱ्याला शास्त्रकलाभवनाची किंमत जोखतां येणार नाही व बहुशः भवनाच्या नाशाला तो अज्ञानाने कारण होईल—शास्त्रकलाभवनाच्या द्वारा निर्माण होणाऱ्या कारखान्यांतील मालाची व जमिनीवर होणाऱ्या जिनसांची देवघेव करणाऱ्या उदम्यांना, व्यापाऱ्यांना, पेढीवाल्यांना व इतर कारखानदारांना व्यापारी शिक्षण देणारी शाळाहि अर्थशास्त्रज्ञ कौन्सिलराच्या देखरेखीखाली उत्तम चालेल.

२८ राजपुत्र, जहागीरदारजादे, उच्च-मध्यम-कनिष्ठ नोकर, कलावंत, उदमी, व्यापारी व पेढीवाले यांच्या शिक्षणाची सोय लागल्यावर, ज्याच्या मेहनतीवर ह्या सर्व लोकांची भाकर अवलंबून आहे, त्या शेतकरी वर्गाच्या व मजूरदारवर्गाच्या शिक्षणाकडे वळणे साहजिक आहे. ह्या कष्टाळू वर्गाला सक्तीने मोफत शिक्षण दिले, तर तोटाहि होईल व फायदाहि होईल. शेतकीची सुधारणा करण्यास जे ज्ञानोपार्जन लागते, ते होण्यास लिहिण्यावाचण्याच्यायोगाने बरीच मदत होईल. परंतु, ज्ञानोपार्जन म्हणजे अर्थोपार्जन नव्हे, हे मात्र लक्षांत ठेविले पाहिजे. अमक्या एका महाग यूरोपियन रसायनाच्या खताने जमीन सुपीक होते, हे यद्यपि पुस्तकांतून शेतकऱ्याला वाचतां आले, तत्रापि ते महाग रसायन घेण्यास लागणारा पैसा निरक्षर कुणव्याइतकाच साक्षर कुणव्यापारी असणार. प्राथमिकशिक्षणाने एक, मात्र, फायदा कुणव्याला, निःसंशय होईल. कोणत्याहि दम्तएवजावर त्याला स्वदस्तुर करता येईल. त्याजबरोबर तोटेहि अनेक होतील. सवंग थोतांडी वर्तमानपत्रे त्याची मति भ्रष्ट करतील. आतांपर्यंत कर्णोद्रियानेच तेवढी फसण्याची त्याची लायकी होती. ह्यापुढे नेत्रोद्रियानेहि तो नवशिकी फसू लागेल. प्राथमिक शिक्षणाने शेतकरी वर्गाच्या सामाजिक, राजकीय किंवा औद्योगिक स्थितीत मोठासा फरक पडेल, असा अंदाज करवत नाही. अल्पज्ञानाने त्याच्या ठायीं कांहीं काल किंचित् उर्मटपणा येईल. परंतु, त्यांत विशेष कांहीं अर्थ नाही. असे दिसून आल्याबरोबर, शेतकरी आपल्या परंपरागत रुढीला पुनः लागेल. तत्रापि, नरसी मेहता वगैरे साधुसंतांची काव्ये स्वतः वाचून शेतकरी जास्त वेदांती व भक्तिमार्गी बनेल, यांत संशय नाही. वेदांताचा किंवा भक्तिमार्गाचा रोंख विश्वबंधुत्वाकडे आहे. तो बदलावयाचा असल्यास, राष्ट्रभक्ति-दर्शक किंवा संस्थाननिष्ठोत्तेजक नवीन सोपे सारस्वत गुजराथी शेतकरी प्रजेकरतां निर्माण करणे प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थानिकांचे कर्तव्य आहे. नाही तर, ज्या इच्छेने प्राथमिक शिक्षण सक्तीने देण्याची मुद्दवात केली अशी आमच्यासारख्यांची समजूत आहे, ती इच्छा भंग होईल. इतकेच नव्हे, तर राष्ट्रभक्तिविघातक असे जे विश्वभक्तित्व त्याची वृद्धि वेगुमार होऊन, राष्ट्रत्वाच्या दृष्टीने संस्थानस्थ शेतकरीसमाज निरुपयोगी बनेल.

शिक्षणानें शुद्ध गुजरार्थी भाषा शेतकरी वोलूं लागेल. राष्ट्रदृष्ट्या हा फायदा किंवा ताया आहे, हें सांगणें कठीण आहे.

२९. शेतकरी, मजुरदार, शिल्पी व स्त्रिया ह्यांच्यांत निव्वळ प्राथमिक शिक्षणानें मोठासा फरक पडणार नाही, हें यद्यपि खरें आहे, तत्रापि ह्यांच्या खालच्या अतिशूद्रांना नुसतें उच्चप्रकारचें राष्ट्रभक्तिहीन व सनातनधर्मभक्तिहीन शिक्षण जर मिळालें, तर सर्व समाजांत एकच गोंधळ व बखेडा माजेल. तशांत एखादा महार स्पेन्सरमतवादी झाला म्हणजे तो प्रथम आपला विरोधी मोर्चा शूद्रादिवर्गाकडे वळवील. शूद्रादिवर्ग महाराजा मांगाच्या पंक्तीस बसावयाचा उपदेश करतील. ह्या कामीं इतर महार कुधारक महारावर वाळीत घालतील अशी मोठी विलक्षण सामाजिक चळवळ जातिव्यवस्थेसंबंधानें माजेल. आणि इतर संकटें मध्ये आलीं नाहींत, तर दोनशें वर्षांच्या अवधीत सर्व समाज एकजाति होईल; किंवा जातीजातीत महान् विरोध उत्पन्न होऊन संस्थान उजाड होईल. धर्मभक्तिहीन व राष्ट्रभक्तिहीन शिक्षणाचे असे अघोर परिणाम होतील. यांत काडीचा हि संशय नाही. स्वातंत्र्याच्या ऐवजी स्वैरतेचा फैलाव होईल; आणि बडोदे संस्थान सामाजिक, धार्मिक व अर्थात् राजकीय बखेड्याचें माहेरघर वनेल. ही भावी दुःस्थिती दिद्यमान संस्थानिकांच्या पुत्रपौत्रांच्या अनुभवास उत्कटत्वानें येईल व ह्यांतच संस्थानाचा कदाचित् नाश होईल. बडोदेसंस्थानांत दोनशेंवर्षांनीं चातुर्वर्ण्याचा विध्वंस झाला, असें जरी मानलें, तत्रापि बडोद्याबाहेरील इंग्रजशाहींत तो होईल किंवा काय, हा संशयच आहे. इंग्रजांच्या अंमलाखालील हिंदुलोक व हिंदुपुढारी जें धोरण ठेवतील त्या धोरणाला सोडून बडोद्याचें चालणार नाही. इंग्रजशाहींत चातुर्वर्ण्य मोडण्याचा निश्चय झाला तर ठीकच आहे; जर न झाला, तर राष्ट्रीय प्रगतीच्या भाड चातुर्वर्ण्य मोडणारें हें संस्थान हटकून येईल. येत्या दोनशें वर्षांत इंग्रजशाहींत चातुर्वर्ण्य मोडेल, असा अंदाज दिसत नाही. तेव्हां, अतिशूद्रादिवर्गांत उच्च शिक्षणाचा फैलाव करणें, बडोदे संस्थानांत सध्या इष्ट आहे, असें म्हणवत नाही. आधी, ब्राह्मणक्षत्रियादि वर्ग राजकीयदृष्ट्या सर्व अथवा बऱ्याच प्रकारें समर्थ होऊं या, आणि मग अतिशूद्रादिवर्गाला समर्थ करण्याच्या खटपटीला लागू. नाही तर, राजकीयदृष्ट्या संस्थानस्थ समाजाचें खालीं डोकें वर पाय होऊन सर्वत्र नाश व उपहास होण्याचा संभव आहे.

३०. येथें असा एक प्रश्न उद्भवतो की महाराज सयाजीराव यांना उत्कृष्ट सामाजिक सुधारक म्हणून मिरवावयाचें आहे किंवा संस्थानाचें राजकीय सामर्थ्य वाढविणारा दूरदृष्टि मुत्सद्दी म्हणून नांव करावयाचें आहे ? ब्राह्मणांच्या विधवांचे पुनर्विवाह केल्याने किंवा मांगांना महाराजांच्या विरुद्ध उठविल्याने, किंवा शूद्रांना वैश्यांशीं झुजावयाला लावण्याने किंवा ब्राह्मणांचे क्षत्रियांशीं वितुष्ट पाडल्याने, सामाजिक सुधारक म्हणून कांहीं काळ मिरवतां येईल. परंतु, ह्या कृत्यांनीं राजकीय सामर्थ्य कसे वाढेल तें कळत नाही. राजकीयदृष्ट्या संस्थान किती पराकाष्ठेचें पंगू आहे, तें मागे सांगितलेंच आहे. हा

पंगूपणा काढून टाकणें, कोण्याहि संस्थानिकाचें प्रथम कर्तव्य होय. तें न करतां राजकीय सामर्थ्याच्या दृष्टीनें सर्वथा झुल्लूक अशा सुधारणा करण्यांत लुडवुडत वसणें थो मुत्सद्दोगीरीला निव्वळ दूषणावह आहे. राजकीय दृष्ट्या संस्थान सुदृढ झालें, म्हणजे मग सामाजिक, धार्मिक वगैरे अंतरचर्चनेच्या सुधारणा आस्ते आस्ते व धिमे धिमे प्रचलित करणें श्रेयस्कर होय. सध्यांच्या पंगुत्वाच्या काळां, संस्थानस्थ समाज विस्कळित करणाऱ्या सुधारणा संस्थानाला जास्त पंगू करतील व संस्थानाच्या राजकीय पंगूपणाला सामाजिक व धार्मिक पंगूपणाची पुस्ती लावतील. जी दशा इंग्रजशाहींतील सामाजिक व धार्मिक सुधारकांचीं सध्यां झाली आहे, तीच दशा महाराज सयाजीरावांची होईल. ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, ब्राह्मणविधवापुनर्विवाहोत्तेजक सभा, वगैरे अकालसुधारणांची जी वासलात इंग्रजशाहींत लागली तीच बडोद्यांत लागेल; आणि नंतर डोळे उघडतील. इंग्रजशाहींत ह्या सुधारणा आतां पार मार्गें पडल्या व त्यांच्या ऐवजीं राजकीय सुधारणेकडे कार्यकर्त्या मुत्सद्यांचें लक्ष लागलें. इंग्रजशाहींतील सुधारणांच्या अथवा सुधारणांच्या ह्या अवदशेपासून बटोदराधिपतींनीं चांगलाच बोध घेण्यासारखा आहे. राज्यसंस्थेचें प्राथमिक कर्तव्य राज्यसंरक्षणार्थ राज्ययंत्र अत्यंत सुदृढ करणें हें होय. हें प्राथमिक कर्तव्य यथास्थित सिद्ध झाल्यानंतर, सुखाच्या इतर आनुषंगिक सुधारणा केल्यास हरकत नाहीं. परंतु, राज्ययंत्र अत्यंत दुर्बल व पंगू ठेवून उगाच वखेडा माजविणाऱ्या न्हावगंडी सुधारणा करीत बसणारा राजपुरुष स्वतःच्या व स्वराज्ययंत्राच्या नाशास, मात्र, कारण होतो.

३१ राजपुत्र, जहागीरदारजादे, इनामदार, व सिव्हिल सर्व्हंट ह्यांना जें शिक्षण द्यावयाचें तें मुख्यतः किंवा सर्वस्वी राजकीय शिक्षण, इतिहास, राजनीति, कायदा, अंमलदारी वगैरेचें शिक्षण असलें पाहिजे हें उघड आहे. ह्या लोकांना काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या, सुतारकी, लोहारकी, चित्रकला, गाणें, नाचणें वगैरे शिकवून कवी, सुतार, चांभार किंवा नाचे करण्यांत कोणताच अर्थ साधत नाहीं. सशास्त्र संस्थाननिष्ठा व सशास्त्र संस्थानहितकारक अंमलदारी जेणेकरून त्यांच्या ठायीं उद्भूत तेंच शिक्षण ह्या लोकांना श्रेयस्कर होय. वैश्यांना व कारागिरीना व्यापार व कला ह्यांचें शिक्षण दिलें असतां, त्यांचें स्वतःचें व संस्थानचें द्रव्यदारां हित होऊन, द्रव्य मिळवून देण्याच्या सोई करणाऱ्या संस्थानवर त्यांची निष्ठा सहजच बसू लागते. ज्याच्या राज्यांत व्यापार व कारागिरी वाढत्या उत्कर्षाने चालत नाहींत त्या राजावर व्यापाऱ्यांचें व कारागिराचें प्रेम काय म्हणून बसावें ? हाच न्याय प्रजेपैकीं नव्वद हिस्सा जो शेतकरी व मजूरदार यांचा वर्ग त्याला लागू आहे. बावन मातृका शिकविण्यांत लाखो रुपये दरवर्षी खर्चण्यापेक्षां शेतकऱ्याला शेतकींत सुधारणा करण्याची माहिती व मदत देण्याकडे पैसे खर्चिले असतां, शेतकरी जास्त राजनिष्ठ बनेल. सध्यां संस्थानांत वाणकशाची आहे ? राजनिष्ठेची. हाच राजा व ह्याचेच वंशज आपल्याला हवे, अशी भावना

शेतकरीवर्गांत कशानें उत्पन्न होईल ? शेतसारा कमी केल्यानें व शेतीचे उत्पन्न वाढल्यानें; वावन्न मातृका शिकल्यानें नव्हे. या दृष्टीनें पाहतां, सार्वत्रिक शिक्षणाचा उपक्रम जो सध्यां बडोद्यांत होत आहे तो दूरदृष्टी मुत्सद्देगिरीचा आहे, असें वाटत नाहीं. हा उपक्रम रिकामटेकड्या व निष्फल सुधारणेचा किंवा कुधारणेचा किंवा फरकाचा किंवा चैनीचा आहे, असें पाहिजे तर म्हणा; परंतु संस्थानाच्या हिताचा किंवा संस्थानिकावरलि निष्ठेचा पोषक हा खचित नाहीं.

३२ तात्पर्य, सुधारणा शब्दाचा अर्थ बडोद्यांत इंग्रजशाहींतल्याहून अगदीं निराळा केला पाहिजे. ज्या सार्वजनिक कायद्यांनीं व पद्धतींनीं संस्थाननिष्ठा व संस्थानसामर्थ्य वाढेल ते कायदे व त्या पद्धती तेवढ्या सुधारणेच्या, बाकीच्या निव्वळ रिकामटेकड्या कुधारणेच्या होत. वेदोक्तानें राजनिष्ठा व राजसामर्थ्य वाढत असलें तर तें सुधारणा समजावें, नसलें तर तें कुधारणा म्हणून खुशाल निंदावें. इनामकमिशनानें राजनिष्ठा व राजसामर्थ्य वाढलें असल्यास, त्याचें आमिनंदन करावें, नसल्यास राजकीय चुकीच्या सदरांत त्याला बिनधोक काढावें. ब्रह्मद्वेषानें निष्ठा व सामर्थ्य वाढत असेल, तर तो हटकून करावा, नसेल तर त्याचें नांव काढूं नये. जाती मोडल्यानें येत्या पंचवीस वर्षांत संस्थान समर्थ होत असेल व प्रजा राजनिष्ठ होत असेल, तर त्या नष्ट करण्याचे उपाय जांरिनें सुरू करावे. राष्ट्रसभेला मिळाल्यानें सामर्थ्य व निष्ठा वाढत असतील तर तिच्याशीं स्नेह करावा, नसतील तर द्वेष करावयाला चुकूं नये. स्थानिक ग्रामसंस्थांनीं राजनिष्ठा व संस्थानसामर्थ्य वृद्धिंगत होत असेल, तर त्या सुरू कराव्यात, नसेल तर त्या भानगडींत पडूं नये. एवंच सांगण्याचा मुद्दा काय, कीं निष्ठा व सामर्थ्य, जेणेंकरून वाढेल व पोसेल तीं तीं कृत्ये बडोद्याच्या सद्यःस्थितींत श्रेयस्कर होत. अशा श्रेयस्कर कृत्यांची वानगीदाखल याद खालीं देतो.

(१) हिंदुस्थानाच्या उपयोगाकरितां इंग्लिश अर्थशास्त्र्यांनीं Nationalisation of land नांवाचा एक तात्त्विक सिद्धान्त बनविला. जेथें प्रजा पूर्णपणें सत्ताधीश आहे तेथें हा सिद्धान्त कदाचित् लागू होण्याचा संभव आहे; इतरत्र नाहीं. खुद्द इंग्लंडांतील एक टाचभरहि खासगी जमीन nationalise झालेली नाहीं. परंतु, हिंदुस्थानांतील बंगाल, अयोध्या व मद्रासेंतील कांहीं भाग ह्यांब्यतिरिक्त बाकीची सर्व जमीन-तत्त्ववेत्त्या इंग्रज सरकारनें nationalisation च्या तत्त्वाखालीं स्वायत्त केली आहे. ह्या Nationalisation ला Governmentalisation हें नांव उत्तमोत्तम शोभते. इतउत्तर हिंदुस्थानांतील सर्व जमिनीचें मालक सरकार ठरलें व शेतकरी निव्वळ मजूरदार बनला. मालकानें मजूरदाराला मनास वाटेल तेव्हां लाथ मारून हाकून द्यावें, असा न्याय झाला. हा न्याय वटोदराधिपतींनीं आपल्या राज्यांत सुरू न करावा, हें श्रेयस्कर आहे. इंग्रजी गांव व गायकवाडी गांव जेथें शेजारीशेजारी असतील तेथें हा भेद शेतकऱ्यांच्या सहज लक्षांत येईल. इंग्रजी गांवांत सरकारच्या जप्त्या येत आहेत व

गायकवाडी गांवात शेतकरी आपल्या शेतांत राजाप्रमाणे नांदत आहेत. असा प्रकार दृष्ट्युत्पत्तीस आल्यास, निष्ठेचा आशीर्वाद कोणाच्या पदरांत पडेल ते सांगावयास नको.

(२) इंग्रजशाहींतील मजूरदार-शेतकऱ्यांपासून मालक या नात्याने इंग्रज सरकार जो खंड घेतो (सारा हा शब्द इतउत्तर रद्दी समजावा) त्यापेक्षां गायकवाडीतील स्वतंत्र शेतकऱ्यांपासून सरकार या नात्याने संस्थानिकाने सारा सदा कमी घ्यावा. सध्यांचा गायकवाडी सारा जरा जबरच आहे, असे दिसते.

(३) इंग्रजांतल्यापेक्षां गायकवाडीत धान्याची जास्त सवंगाई जेणेकरून राहिल ते आयातनिर्याताचे कायदे जारी करावे. देशांतलं खाद्य धान्य बळजबरीने व अज्ञानाने निर्यात झाल्यामुळे, संस्थानांत बहुतेक इंग्रजांतल्याइतकीच महर्गता होते. तेव्हां निर्यात खाद्य मालावर अशी योग्य जकात बसविणे जरूर आहे की तेणेकरून देशांत धान्य मुबलक राहिल व प्रजा उपासमारिने मरणार नाही.

(४) आयातमालावर जबर जकात बसवावी; व संस्थानांत वाहेरून येणारा माल तयार करणारे कारखाने बक्षिसे देऊन चालवावे. बडोद्याला Free Trade बऱ्याच बाबतीत घातुक आहे.

(५) गायराने व फॅरेस्टे शेतकऱ्यांना मोकळी करावी. याने गाईची खिळारें फोफावून देशांत गोरसाची चंगळ होईल व प्रजा धष्टपुष्ट निपजेल. गोवध कायद्याने बंद करावा. दूध व तूप परदेशांत म्हणजे मुंबईस न जाईल अशी जकात बसवावी. गोमातेचे संरक्षण करणे हे हिंदुधर्माचे व क्षात्रधर्माचे कर्तव्य आहे, गोमातेच्या प्रीत्यर्थ शिवाजी महाराजांचा अवतार झाला व तिच्या शत्रूंचा निःपात झाला.

(६) तहाची हरकत नसल्यास, मुंबईचे मीठ अजीवात बंद करावे आणि खाऱ्या जमिनीपासून मीठ करण्याचे सरकारी कारखाने काढावे.

(७) परदेशी साखर अजीवात बंद करावी.

(८) परदेशी दवाखाने व हास्पिटल असिस्टंट रद्द करावे. देशी वैद्य इंग्रजी डाक्टरांहून जास्त माणसें मारतील, असा अनुभव नाही. विद्वान् इंग्रजी डाक्टरांकडून देशी औषधे देववावी व शस्त्रक्रिया करवावी.

(९) संस्थानची भाषा मराठी किंवा गुजराथी करावी. इंग्रजी भाषा बिलकूल काढून टाकावी. इंग्रजी रिपोर्ट गुजराथी प्रजेला कळत नाहीत. राजपुत्र, जहागीरदार व सिव्हील सर्व्हंट हे सर्व जेपर्यंत लग्नादिसंबंधाने गुजराथी झाले नाहीत तेपर्यंत दरबारी भाषा मराठी असावी. कारण राजा मराठा आहे. पंधराशे इंग्रज सिव्हीलियनांकरितां जर साऱ्या हिंदुस्थानची दरबारी भाषा इंग्रजी ठेवणे न्याय्य आहे, तर मराठ्या राजाकरितां त्याच्या संस्थानाची भाषा तो गुजराथी वनेपर्यंत मराठीच असणे श्रेयकर आहे. असें जरी आहे तत्रापि, खऱ्या न्यायाकडे पाहून व इंग्रजशाहींतील प्रघाताहून श्रेष्ठ म्हणून, दरबारी रिपोर्टांची भाषा गुजराथी करावी.

(१०) दारूचें उत्पादन व ते विकणारे गुते अर्जाबात बंद करावे. बडोद्यांतील ब्राह्मणेतर इनामदार वगैरे लोकांत दारूचें ब्यसन फार आहे. शेतकऱ्यांना शरीरपोषणार्थ लागणारी सौम्य दारू पिऊं द्यावी. दारू पिणाऱ्या ब्राह्मणाला किंवा सिव्हिल सर्व्हंटाला दर गुन्ह्यास शंभर फटक्यांची शिक्षा असावी. ह्या निबंधानें यूरोपियन, पारशी, मुसलमान, यहूदी, सुधारक वगैरे लोकांना बडोद्याची सिव्हिल सर्व्हिस बंद झाल्यासारखीच होईल. परंतु, ह्या क्षुद्रक गोष्टीची पर्वा करतां नये. ज्यांना सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये यावयाचें असेल, ते दारू सोडून देतील, हा कांहीं लहानसहान फायदा नाही.

(११) बडोद्यांतील संस्थानी पोशाला सेव्हिंग ब्यांका जोडाव्या. म्हणजे बडोद्यांतील मध्यम व कनिष्ठ प्रतीचे लोक व बायाबापडे आपले पैसे संस्थानी ब्यांकेंत ठेवतील व ब्यांक चालविणाऱ्या संस्थानिकांच्या सत्तेला दीर्घायुष्य चिंतितील. इंग्रज सरकारच्या सेव्हिंग ब्यांकेंत पांच रुपड्या ठेवणारी प्रत्येक गरीब विधवा त्या सरकारच्या दीर्घायुष्याचा विमा उतरते. कर्ज दिलेला रिणको मरावा अशी इच्छा कर्ज देणारा धनको कर्ज वारेपर्यंत करीत नाही. इंग्रजी सेव्हिंग ब्यांकेहून एक पै ब्याज जास्त द्यावें, म्हणजे संस्थानबाह्यहि लोक पैसे ठेवतील.

(१२) संस्थानानें सरकारी इन्शुरन्स आफिसहि उघडावें. म्हणजे व्यापारी, उदमी, नोकर व इनामदार वगैरे लोक आपल्या आयुष्याच्या विम्यावरोबर संस्थानाच्या आयुष्याचाहि विमा उतरतील. सध्या बडोद्यांतील प्रजेचा पैसा मुंबई, लंडन, न्यूयार्क किंवा क्यानडा या स्थली विम्याच्या रूपानें जातो व त्याच्यावर संस्थानबाह्य लोक व सरकारें गबर होतात. संस्थानी इन्शुरन्स आफिसांत संस्थानबाह्य आफिसांहून किंचित् जास्त सवलती ठेवाव्या.

(१३) बडोद्यांतील सिव्हिल सर्व्हंटाना इंग्रजशाहींतील सिव्हिल सर्व्हंटानाहून पगार व पेन्शन जास्त असावें. त्याबरोबर ते संस्थान सोडून न जातील असा निबंध असावा.

(१४) बडोद्यांत सरकारी ब्यांक अवश्य हवी, व तिनें गायकवाडी नाणें पाडावें. इंग्रजी नाणें जारी केल्यानें बडोदेसंस्थानचें व प्रजेचें अतोनात नुकसान होतें. पोतदारी, सराफी व अर्थशास्त्र जाणणारा देशी कौन्सिलर नसल्यानें, बडोद्याला हें नुकसान मुकाट्यानें सोसावें लागत आहे. सरकारी ब्यांकेनें नोटा काढाव्या. संस्थानी ब्यांकेनें मुंबई ब्यांकेपेक्षां एक पै ब्याज जास्त द्यावें.

(१५) गवय्ये, नायकिणी, कवी, क्षुद्र ग्रंथकार, जादूगार, शतावधानी, Ventriloquists, नट, तमासगीर, मस्कऱ्ये वगैरे प्राण्यांना एक कवडी हि देऊं नये. ह्या देणग्यांनी संस्थानाचें सामर्थ्य हि वाढलें नाही व कीर्तीहि झालेली नाही.

(१६) सिव्हिल सर्व्हिस इन्स्टिट्यूटांतून किंवा पॉलिटिकल इन्स्टिट्यूटांतून पसार झालेले इसम दहापांच वर्षे संस्थानांत रुळल्यावर नंतर त्यांपैकी योग्य दिसतील

त्यांना परदेशी अनुभव मिळविण्यास पाठवावे. आजपर्यंत पाठविलेल्या दोनशें खुशाल-चेंडूपैकीं एकाचा हि उपयोग संस्थानाला किंवा हिंदुस्थानाला झालेला नाही.

(१७) हत्यारांच्या बंदीचा कायदा बिलकुल नसावा.

(१८) वर्तमानपत्रांना स्वतंत्र विचार प्रकट करण्याची बरीच सवलत असावी. इतकेंच नव्हे तर, शुद्ध अंतःकरणानें संस्थानिकांचे दोष दाखवून देणारा कोणी महात्मा वर्तमानपत्रकार उद्भवला, तर तसें करण्यास त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य असावें.

(१९) संस्थानिकापार्शीं हक्क मागणाऱ्या सभांना बरीच मोकळीक असावी.

(२०) पोलिस डोक्यावर बसवून घेऊं नये. पायची वहाण पायांच असावी. इंग्रजांत police rule आहे; बडोद्यांत National rule असावा.

(२१) खिचडी बंद झालीच आहे. शास्त्रीभिक्षुकांची दक्षिणा हि बंद करावी. ह्या दक्षिणेनें संस्थानाचें सामर्थ्य किंवा प्रजेची निष्ठा वाढते असें दिसत नाही.

(२२) लेकवळ्यांना व संकरजातींना संस्थानांत नोकऱ्या देऊं नयेत. अल्प स्वहिताकरितां, संस्थानाचें हि वांकडें करण्याला हें चुकणार नाहीत.

(२३) सुधारणेच्या अशा शेंकडों बावी सुचवितां येतील. त्या सर्वांचा तपशीलवार निर्देश करावयाचा म्हटलें तर भला मोठा ग्रंथ होईल. तेव्हां त्यांना सध्यां एकीकडे सारून, दोन चार विशेष महत्वाच्या मुद्याकडे वळतो, बडोद्यांत सध्यांत तीन ट्रेनिंग शाळांची जरूर आहे:— (१) लष्करी ट्रेनिंग स्कूल. (२) पोलिस ट्रेनिंग स्कूल व (३) गुजराथीमराठी शिक्षकांचें ट्रेनिंग स्कूल. सध्यां, अमदाबाद, पुणे व धुळे येथील ट्रेनिंग शाळांतून पसार झालेले लोक संस्थानांत नोकरीस येतात. त्यांना संस्थानाचें धोरण जितकें माहीत असणें जरूर आहे तितकें नसतें. तें धोरण संस्थानी ट्रेनिंग स्कूल असल्या-विना शिक्षकांच्या ध्यानांत येणार नाही. पोलिस व लष्कर यांत हफीसरी करणाऱ्यांना कवायतखेरीज, संस्थानचा इतिहास व राजकारण यांची माहिती अवश्य हवी. लष्करी हफीसरांना लष्करी इतिहास माहीत नसणें म्हणजे मोठेंच दुर्भाग्य होय. बडोद्याच्या लष्करांत अठरापगड जातीचे लोक फार आहेत. जातिवंत मराठे, परभू व ब्राह्मण यांच्या खेरीज इतर लोकांना प्रतिबंध असावा. हफीसर, इनामदार व जहागिरिदारांपैकीं असावे. हे लोक इनामे व जहागिरी उगाच खात पडले आहेत. ह्यांचा पूर्वापार पेशा लष्करी आहे तोच ह्यांच्याकडून सध्यां करवून घ्यावा.

३४ बडोद्यांतील गुजरार्था, पारशी व बोहरी प्रजा जातींचीच मवाळ आहे. मराठी रानटी प्रजा काय ती किंचित् कणखर. ह्या कणखर भागाला मवाळपणा आणणाऱ्या ज्या संस्था संस्थानांत असतील त्यांचा निर्दयपणें नाश करणें उचित आहे. मवाळपणा आणणाऱ्या असल्या संस्थांपैकीं मुख्य संस्था म्हंटली म्हणजे बडोद्यांतील गायनवादनशाला होय. कडकडं, किणकिण, गुडगुडं वगैरे नरम आवाज उत्पन्न करणारी सतार, दंतवाद्य, गितार वगैरे भिकारवाद्यें खुद्द भीमसेनाला हि वृहन्नडा करतालि; मग सामान्य पोलिस-

शिपाई व खड्डेघाशे ह्यांना त्यांनी साक्षात् छेणपणा आणला तर त्यांत नवल नाही. बायकी आवाज काढणारे जे जनानखां किंवा फुटक्या मडक्यासारखा थालिपिठ्या व रेंक्यां आवाज काढणारे जे लंबकंठशास्त्री त्या दोघांना हि संस्थानिक प्रजा विघडविण्याची सक्त मनाई असावी. नाकांतून गाणाऱ्या पारशी नाटककंपन्या व ताणावर ताण घेणाऱ्या मराठी नाटककंपन्या संस्थानांत विलकूल शिरकूंदेकं नये. ह्यांच्या ऐवजो पवाडे म्हणणारे शार्डर, एकतारीवर भजन करणारे महार, गंभीर वीण्यावर व मर्दानी डफावर आलपणारे लावणीकार, ह्यांचा परामर्ष कदाचित् प्रजेला जास्त हितकर होईल. सगळ्यांत, रणभेरी रणतंबूर, रणज्ञांज्ञ वगैरे हत्यारें प्रजेकडून ऐकविल्यास व योजविल्यास, तिच्यांत मर्दानी बाणा उमळेल. रडकीं गाणी व किरटो वाद्ये वाजविण्यास किंवा भिकार नाटकें पहाण्यास जेथील प्रजेला मुबलक वेळ आहे तेथील प्रजा खुळी, परतंत्र, जनानी व झिंगलेली आहे, असें खुशाल समजावें. दुष्काळानें व महर्गतेनें पोटभर अन्न न मिळालें तरी चालेल; परंतु भांडीं विकून व बायको गहाण टाकून नाटकें पहाणारें कारागीर ज्या देशांत फार झाले तो देश पक्का वेडा बनला असला पाहिजे यांत विलकूल शंका नाही. दहा वर्षांच्या खटपटीनें पैसाफंडाचे महाराष्ट्रांत अठराहजार रु. मिनतवारीनें जमतात ! एकट्या मुंबईतील सर्व नाटक कंपन्यांचें दर आठवड्याचें उत्पन्न वीस हजारांवर आहे ! ! तेंव्हां, गायनशाळा, नाटककंपन्या व वाद्ये यांचा संस्थानांत वीमोड करणें येत्या पन्नास वर्षे अत्यंत अगत्याचे आहे.

३५ महाराजांना हिंदुधर्माची आस्था आहे, असें दिसतें. नाही तर वेदोक्तासंबंधानें ब्राह्मणावर ते इतके तुटून पडले नसते. वेदोक्त अंमलांत आणण्यासंबंधानें त्यांनी जो मार्ग स्वीकारला तो जरा तडकाफडकीचा व गैरमुत्सद्देगिरीचा होता, असें म्हणणें प्राप्त आहे. कां की, राजकीय दृष्टीनें तर सोडूनच द्या, परंतु स्वहिताच्या दृष्टीनें हि भिक्षुकब्राह्मणांना सुबुद्ध म्हणतां येणार नाही, असा दरबारी आक्षेप होता. मराठे वेदोक्त करूं लागले, तर दक्षणा जास्त आपल्यालाच भिळेल, ही गोष्ट भिक्षुकांना कळली नव्हती, असें नाही. पण मराठे क्षत्रियच नव्हत, अशी जेथें समजूत, तेथें रागावण्यांत तात्पर्य नव्हतें; समजूत बदलण्याची खटपट केली पाहिजे होती. असो. झालें तें झालें. बडोद्यांत सध्यां श्रौती, वैदिक व धर्मशास्त्री तयार करण्याची एक ट्रेनिंग शाळा हवी आहे. ह्या ट्रेनिंगांतून पसार झालेल्या वैदिकांनाच तेवढी प्रजेची गृह्यधर्मकृत्ये करण्याची परवानगी असावी; इतरांना नसावी. म्हणजे वैदिक लोक राजाच्या तंत्रानें राहून, संस्थानाचें सामर्थ्य वाढवितील. सिव्हिल सर्व्हिस इन्स्टिट्यूटांत जे राजकीय विषय शिकवावयाचे तेच वैदिक शाळेंतहि अवश्य शिकविलें पाहिजेत. ह्या शाळेंतून जे बुद्धिमान् व नीतिसंपन्न विद्याधर निघतील त्यांच्या हवाली संस्थानचें धर्मखातें करावें. म्हणजे, ख्रिस्ती, इस्लामी, फारशी, यहुदी, स्वामीनारायणी, जैन वगैरे पंथाचें नियमन करण्याच्या शकला ते काहूं शकतील व संस्थानांतिल बहुतेक प्रजा सनातनधर्मा करतील असले पाश्चात्य व पौरवात्य विद्या शिकलेले भिक्षुक खऱ्या मराठ्यांच्या येथें वेदोक्त मोठ्या अभिमानानें करतात. त्याबरोबरच, कडू व संकर या लेकवळ्यांना पुराणोक्त पद्धतीच ते चालूं ठेवतील. कारण, लेकवळ्यांची

जात किती पाजी असते तें शेवप्रपियरनें किंग लियर नाटकांत नामी दाखविलेले त्यांच्या ध्यानांत असेल. १८८० त जर वैदिकांची ट्रेनिंग शाळा बडोद्यांत निघती, तर १९०७ त बडोद्यांतील धर्मखाते सुयंत्र बनते, खडोखेडी वैदिक ब्राह्मण, देवस्थाने, व शाळा चालविते आणि धर्माच्या अप्रतिहत वाजूनें संस्थानाचे सामर्थ्य वाढवते. सिव्हिल सर्व्हिस इस्टिब्ल्यूग्राइनकीच वैदिक ट्रेनिंग कॉलेजची महती आहे.

३६ उपरिनिर्दिष्ट पाचपन्नास सुधारणा व इतर शेकडों अनिर्दिष्ट सुधारणा अंमलांत आणण्यास सध्यां एकटे महाराज सयाजीरावच आहेत. यद्यपि महाराजसाहेबांच्या विचाराचा प्रांत विस्तीर्ण आहे आणि कर्तृत्वाची मर्यादा थोर आहे, तत्रापि तत्तज्ञांच्या ज्ञानाचा कारभांत उपयोग करून घेण्याचे आंदाय महाराजांच्या ठायीं विलक्षण आहे, हे सर्वश्रुतच आहे. प्रतिनिधिसभा, ग्रामसभा, प्रांतसभा, राष्ट्रीय कायदे, राष्ट्रीय शिक्षण, काळीचे उत्पन्न, सिव्हिल सर्व्हिस, मिलिटरी सर्व्हिस, पोलीस, धर्मखाते, व्यापार, कला, पेढ्या, द्रव्य, बुद्धि, भूमि, जळ, वायु वगैरे राज्यातील नाना बाबींचा योग्य परामर्श घेण्यास व महाराज साहेबांच्या विचारांना साक्षात्काराच्या प्रदेशांत आणण्यास तत्तज्ञांचे एक कौन्सिल जहर आहे. ह्या कौन्सिलांत सध्यां प्रायः इतके मुत्सद्दी असावेः—

- १ रेसिडेण्टाशी संबंध ठेवणारा मुत्सद्दी.
- २ कायदेकानु संभाळणारा मुत्सद्दी.
- ३ कारभारयंत्र पाहणारा व साफसूफ ठेवणारा मुत्सद्दी.
- ४ शिक्षणयंत्र पाहणारा व साफसूफ ठेवणारा मुत्सद्दी.
- ५ व्यापारयंत्र, पेढ्या वगैरे पाहणारा व साफसूफ ठेवणारा मुत्सद्दी.
- ६ कृषियंत्र पाहणारा मुत्सद्दी.
- ७ रस्ते, तारा, डाका पाहणारा मुत्सद्दी.
- ८ धर्मयंत्र पाहणारा मुत्सद्दी.
- ९ लष्करयंत्र पाहणारा मुत्सद्दी.
- १० खानगी पाहणारा मुत्सद्दी.

हे मुत्सद्दी महाराजांचे केवळ हेडक्वार्टर असूं नयेत; महाराजांचे मनोगत जाणणारे व आर्थसंस्कृतीचे पुरस्कार करणारे महात्मे असावे. संस्थानद्वारा राष्ट्ररचना कर्तव्य आहे. ही भावना मुत्सद्द्यांच्या मनात जागृत असली पाहिजे आणि संस्थानाच्या हितार्थ स्वहितावर पाणी सोडण्यास ते तयार असले पाहिजेत. अगळे मुत्सद्दीमंडळ प्रथम तयार झाल्याविना, कोणतीहि चिरस्थायी सुधारणा अंमलांत यावयास वाव मिळणार नाही.

३७ मुत्सद्दीमंडळाची स्थापना झाल्यानंतर, प्रजेला राजसत्तांशनाक करण्याच्या उद्योगाला लागण्यास सोईचे होईल. सार्वभौम सरकाराच्या सत्तेच्या रेख्यानें संस्थानिकाची जी सत्ता दबून गेलेली आहे, त्या पंगू व दवलेल्या दुर्बळ सत्तेचे आपण वांटेकरी होत आहो व झालो आहो. असे प्रजेच्या विचारा प्रतिनिधींच्या ध्यानांत

तेव्हांच येईल. आणि ही ओळख पटली म्हणजे संस्थानाच्या राजकीय प्रगतीला व राम-दास म्हणतात त्याप्रमाणे धकावुकीच्या मामल्याला प्रारंभ होईल. हैसूर संस्थानांतील प्रातिनिधिक सभेच्या प्रथमाधिवेशनाच्या समयी इंग्रज सरकाराने हैसूर सरकाराला पाठविलेला निरोप जगजाहीर आहे. " हैसूर संस्थानाशी निरनिराळ्या तहांतील अटींनी सार्वभौम इंग्रज सरकाराचा जो संबंध जडलेला आहे, त्या संबंधाला वगळून बाकीच्या वाटतील त्या बाबींशी प्रतिनिधिसभेने खेळावे, " असा त्या निरोपाचा मथितार्थ आहे.

३८ निरोपाचा योग्य परामर्ष भावी प्रतिनिधिसभा घेईल. तेव्हां त्या संबंधाने येथे काथ्याकूट करित नाही.

३९ येथपर्यंत संस्थानिकांनी प्रजेला राजसत्तांशभागी करण्याला काय काय सुधारणा अथवा योजना कराव्या त्यासंबंधी स्थूल सूचना केल्या. आतां, भावी प्रतिनिधिसभेला एक व एकच सूचना करतो ती ही की, प्रतिष्ठापनेच्या वेळी, प्रतिनिधि-सभेने संस्थानिकांशी एक करारपत्र करावे. त्यांत इतर मुद्यांबरोबर एक मुद्दा हा असावा की, बडोद्याच्या राजाने यावच्चंद्रदिवाकरौ सनातनधर्माच असले पाहिजे, जो सनातनधर्माने व आचाराने वागणारा पुरुष नसेल त्याला बडोद्याची प्रतिनिधिसभा संस्थानिक म्हणून मान्य करणार नाही. प्रतिनिधिसभा व सार्वभौमसरकार ह्यांच्यांत हा वादाचा प्रश्न होईल व संस्थानिकाला घटकाभर करमणूक होईल. संस्थानिक फारशी, ख्रिस्ती, मुसलमान, जैन, बौद्ध किंवा नास्तिक झाला, तत्रापि प्रोटेस्टंट धर्माभिमाना इंग्रजसरकारला त्याची पर्वा नाही. बडोद्याच्या प्रतिनिधिसभेला इतके वेपवा रहातां येणार नाही. उद्यां संस्थानिक ख्रिस्ती झाला आणि प्रजा वाटविण्याच्या कामी आपले वजन खर्चू लागला, तर करतां काय ! तेव्हां हे धर्मवादींचे करारपत्र अवश्यमेव लिहून घ्यावे. मार्गे तंजावरांत असा प्रकार झाला. श्वाझ नांवाच्या मिशनऱ्याच्या शिकवणीने सर्फोजीराजा इतका दुरळून गेला की, हिंदू लोकांचा व खजनांचा तो द्वेष करूं लागला. कित्येक शिख संस्थानिकहि ख्रिस्ती झालेले आहेत. तोच प्रकार बडोद्यांत झाल्यास, मोठीच विपत्ती ओढवल्यासारखे होईल. प्रतिनिधींनी कोणत्याहि बाबतीत-आणि विशेषतः ह्या बाबतीत-गुळमुळीत राहू नये. अशा स्थली रोखठोकीचा व्यापार दोन्ही पक्षांना अंती फायदेशीर होतो. असले करारपत्र लिहून देण्यांत संस्थानिकांना कोणत्याहि प्रकारचा कर्मापणा येतो, असे दिसत नाही. प्रतिनिधिसभा निर्माण करून प्रजेचे प्रेम व पाठिंबा मिळविण्याची जर अवश्यकता घाटते, तर ह्या धर्माच्या बाबतीत प्रजेच्या नम्र विनंतीप्रमाणे वागणे केवळ व्यवहाराला अनुसरूनच आहे.

पाठारे ऊर्फ पाताणे

१ पाताणे ऊर्फ पाठारे परभू ऊर्फ प्रभू हे लोक कोंकणांत कोठून आले, एतत्संबंधानें निश्चित अशी माहिती विलकूल नाहीं. पाताणे हा शब्द पत्तन ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा असा कित्येकांचा तर्क आहे, परंतु तो साधार नाहीं. पत्तन ह्या संस्कृत शब्दाचा मराठी अपभ्रंश पातन होईल किंवा पातण होईल, परंतु पाताण होणार नाहीं. पट्टण या शब्दापासूनहि पाताणे हा मराठी शब्द निघूं शकत नाहीं. पट्टण ह्या संस्कृत शब्दाचा मराठी किंवा गुजराथी अपभ्रंश पाटण होतो, पाताण होत नाहीं. सबब, अनहिलपट्टण किंवा अनहिलपत्तन या शहरांशीं पाताण्याचा संबंध जोडतां येण्यास अशी ही भाषिक अडचण येते. शिवाय, इतर ऐतिहासिक पुरावा, पाताणे अनहिलपत्तन शहरां किंवा प्रांतीं मध्ययुगीन काळीं रहात होते असा, विलकूल उपलब्ध नाहीं. करतां, पट्टण, पाटण, पतन व अनहिलपट्टण किंवा अनहिलपत्तन या शब्दांशीं पाताणे या मराठी शब्दाचा कांहीं एक संबंध नाहीं हें स्पष्ट झालें.

२ पाठारे या मराठी शब्दाचा तर पट्टण, पट्टन, पतन व अनहिलपट्टण किंवा अनहिलवाट किंवा अनहिलवाड या शब्दांशीं, दूरचाहि आपभ्रांशिक संबंध नाहीं. पाताणाणे ह्या मराठी शब्दांत पत्तन ह्या संस्कृत शब्दांतील प, त, न, ह्या अक्षरांचें समानास्तित्व तरी आहे, फक्त त चा ता कां व कसा झाला, एवढेंच विषमत्व उरतें. परंतु, पाठारे ह्या मराठी शब्दांत पत्तन ह्या संस्कृत शब्दांतील प हें अक्षर तेवढेंसमान आहे, बाकी सर्व अक्षरें विषमान आहेत. पट्टन ह्या संस्कृत शब्दांतील पाठारे ह्या मराठी शब्दांत प हें एक अक्षर समान आहे. बाकीचीं सर्व अक्षरें विषमान आहेत. सबब, कोणतीहि घालमेल केली, तरी पत्तन किंवा पट्टन अथवा पाटण ह्या शब्दापासून पाठारे हा मराठी शब्द निर्वचितां येणें मुष्कील आहे.

३ इतर कोणत्याहि संस्कृतशब्दापासून पाठारे हा मराठी शब्द यथायोग्य निर्वचिलेला माझ्या पहाण्यांत नाहीं.

४ पाताणे व पाठारे अशीं दोन नांवे ह्या लोकांचीं प्रसिद्ध आहेत. पाताणे प्रभू व पाठारे प्रभू, किंवा नुसतें पाताणे किंवा पाठारे, अशा चार तऱ्हांनीं ह्या जातीचा निर्देश लौकिकांत होत असलेला आढळतो. प्रस्थपुरवहान्ताच्च (४-२-१२२) ह्या सूत्रावर भाष्य करतांना पतंजलि वाहीक देशांतील एका गांवाचा उल्लेख असा करतो:—पातानप्रस्थं नाम वाहीक ग्रामः । वाहीक देशांत म्हणजे सध्यांच्या पंजाबाच्या पूर्वभागांत पातानप्रस्थ नांवाचें एक गांव आहे, असें पतंजलि म्हणतो. पातानप्रस्थ हें त्या तर्फेतील प्रमुख गांव

होते, हे तदवयवभूत प्रस्थ ह्या शब्दावरून उघड आहे. प्रस्थं म्हणजे प्रकर्षण पाचुर्येण स्थायते अत्र इति प्रस्थं. जेथे पुष्कळ लोकांची वसती असे त्या मोठ्या गांवाला प्रस्थ म्हणत अशा मोठ्या गांवा वरून त्या गांवाच्या भोंवतालील तर्फेला किंवा तालुक्याला नांव पडे. त्या काली तर्फेला किंवा तालुक्याला आहार ही एक संज्ञा असे. पातानप्रस्थ ह्या मोठ्या गांवावरून सभोंवतालील तर्फेला पातानप्रस्थाहार असे नांव पडले. ह्या पातानप्रस्था-हारांत रहाणारे जे लोक त्यांना पातानप्रस्थाहारकाः म्हणत. पातानप्रस्थाहारकाः ह्या लांबलचक अष्टाक्षरी नांवांतील “ पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ” ह्या वार्तिका-प्रमाणे उत्तरपदाचा लोप होऊन पातानकाः असा एक संक्षेप होई व पूर्व पदाचा लोप होऊन प्रस्थाहारकः असा दुसरा संक्षेप होई. अश्या तऱ्हेने वाहीक देशांतील पातानप्रस्था-हार प्रांतांत रहाणाऱ्या ह्या लोकांना उच्चारसौलभ्यार्थ पातानक व प्रस्थाहारक अशीं दोन नांवे पडलीं. पैकीं पातानक ह्या संस्कृत शब्दाचा मराठी अपभ्रंश पाताणा, आणि प्रस्था-हारक ह्या संस्कृत शब्दाचा मराठी अपभ्रंश पठारा, पाठारा.

५ पतंजलीचा हा पातानप्रस्थ शब्द हेमचंद्राने आपल्या द्वयाश्रयमहाकाव्याच्या सोळाव्या सर्गाच्या तेविसाव्या श्लोकांत वातानुप्रस्थ अशा अपभ्रंशरूपाने योजिला आहे. प्रस्थपुरवहान्त व योपध जे सांकाश्य फाल्गुनीवह, नांदीपुरं व वातानुप्रस्थ शब्द सत्संबंधक सोदाहरण व्याख्यानाच्या निमित्ताने हेमचंद्राने वातानुप्रस्थ हा प्रस्थान्त शब्द उद्धरिला आहे. पतंजलीचा पातानप्रस्थ शब्द हेमचंद्राजवळील महाभाष्याच्या पोथींत वातानुप्रस्थ असा लिहिलेला असल्यामुळे हेमचंद्राने तो भ्रष्ट पाठ उद्धरिला आहे, हे सांगावयाला नको. वातानुप्रस्थे भवः नृपः ब्राह्मणः वैश्यः अथवा कोपि जनः वातानुप्रस्थकः । वातानुप्रस्थ ऊर्फ पातानप्रस्थ गांवांत किंवा प्रांतांत रहाणाऱ्या मनुष्याला वातानुप्रस्थक ऊर्फ पातानप्रस्थक म्हणत.

६ पातानप्रस्थ ह्या पतंजलिकालीन ग्रामनामाचा व प्रांतनामाचा पाआणपत्तपान-पत असा सध्यां दिल्ली प्रांतांत व महाराष्ट्रदेशांतील मराठी भाषेत उच्चार प्रचलित आहे. ह्याचा अर्थ असा होतो की, हे पाताणे ऊर्फ पाठारे प्रभू लोक मूळचे पंजाबांतील पानपत तालुक्यांत रहाणारे लोक होते. ते पंजाबांतलि शुक्लयजुर्वेदी ब्राह्मणांबरोबर व क्षत्रियांबरोबर दक्षिणारण्यांत व विशेषतः कोंकणकिनाऱ्यास वसाहत करण्यास आले. केव्हां आले त्याचा हि स्थूल अंदाज करता येतो. शकाच्या अकराव्या शतकांत झालेल्या अनहिलपट्ट-णच्या हेमचंद्राला वातानुप्रस्थ असा उच्चार माहीत होता. ह्या वातानुप्रस्थ शब्दाचा अप-भ्रंश वाताणे, वाआणे, वाणे असा झाला असता, पाताणे असा झाला नसता; सबब पाताणे लोक हेमचंद्राच्या वेळीं म्हणजे शक अकराशेंत अनहिलपट्टणाहून कोंकणांत उतरले अस-त्याचा संभव नाही व हे लोक अनहिलवाडप्रांतांतलि मूळचे रहाणारे नव्हत. हे लोक ज्याप्रमाणे शक अकराशेंच्या सुमारास अनहिलवाडप्रांतांतून कोंकणांत उतरले अस-ण्याचा संभव नाही, त्याप्रमाणेच महाराष्ट्री भाषा ज्या काली महाराष्ट्रांत जिवंत बोलत असत त्या काली हि उतरले असण्याचा संभव नाही. महाराष्ट्रांत पातानप्रस्थ ह्या शब्दाचे

रूपांतर पाआणपठ असे होऊन तद्वारा मराठीत पाणपाठ असे रूप निपजले असते. तसा अपभ्रंश ज्याअर्थी मराठीत झालेला नाही, पाताण असा अपभ्रंश झालेला आहे, त्या अर्थी महाराष्ट्रांत महाराष्ट्री भाषा बोलली जात असतां हे लोक कोंकणांत उतरले असल्याचा संभव नाही. म्हणजे शकपूर्व २०० पासून शकोत्तर ११०० पर्यंतच्या अवधीत हे लोक महाराष्ट्रांत व कोंकणांत उतरले नाहीत. पातान ह्या संस्कृत शब्दाचा पाताण असा अपभ्रंश चंड ज्या प्राकृतभाषेचे व्याकरण देतो व ज्याला आर्ष प्राकृत म्हणून सोईखातर कित्येक युरोपियन नांव देतात, ती आर्ष प्राकृतभाषा प्रचलित असतां म्हणजे शकपूर्व २०० च्या पूर्वी किंवा सुमारास हे लोक कोंकणांत उतरले असले पाहिजेत. त्या काळी ह्या लोकांना पातानकाः व प्रस्थाहारकाः ह्या संज्ञा पडून त्यांची आर्ष प्राकृत रूपे पाताणे व पाठारे अशी त्या काळी प्रचलित झाली.

सध्यांचें भारतीय राजकारण

*नोकरशाहीच्या विरुद्ध उठण्यांत महात्मा गांधींचा मुख्य हेतू कोणता आहे ?

महात्मा गांधींचा मुख्य हेतू नोकरशाहीला उच्च नीति शिकविण्याचा म्हणजे तिच्यांत माणुसकी आणण्याचा आहे.

सध्यां नोकरशाहींत उच्च नीति व माणुसकी नाही काय ?

नाहीं. बिलकुल नाही. हिंदुस्थानाशी वागतांना नोकरशाही केवळ पाशववृत्तीचा अवलंब करते, असें गांधीं म्हणतात.

पाशववृत्ति म्हणजे काय ?

एका जीवानें दुसऱ्या जीवावर आपला चरितार्थ निर्घृणपणें चालविणें यालाच पाशववृत्ति म्हणतात.

नोकरशाही हिंदुस्थानांत पाशववृत्तीचा अवलंब कां करत्ये ?

नोकरशाही ही संस्था हिंदुस्थानांत इंग्लंडचा प्रतिनिधि आहे म्हणजे ही संस्था एका प्रकारें इंग्लिश राष्ट्र आहे आणि राष्ट्र हा सामुदायिक जीव प्राधान्येंकरून पाशव असतो. सबब, हिंदुराष्ट्राशी पाशववृत्ति प्रकट करणें हा इंग्लिश राष्ट्राचा ऊर्फ नोकरशाहीचा प्रकृतिसिद्ध स्वभाव आहे. राष्ट्रें राष्ट्रांशी पाशववृत्तीनेच आज हजारों वर्षे वागत आलेली आहेत.

असें जर आहे, म्हणजे परराष्ट्रीयसंबंधांत पाशववृत्ति हा जर राष्ट्रांचा स्वभावसिद्ध धर्म आहे, तर महात्मा गांधी हा स्वभावसिद्ध गुण कोणत्या शहाणपणाच्या तत्त्वावर बदलूं चहातात ?

मानवसमाज किंवा राष्ट्रें बळशेंकरून यद्यपि पाशव असतात, तत्रापि किंचित्कत्वेकरून त्यांच्यांत नीतीचा उर्फ माणुसकीचा अंश जागृत नसला तर सुप्त तरी असतो. तो सुप्त अंश गांधी जागृत करूं चहातात.

सुप्त माणुसकी ऊर्फ नीति जागृत करण्याच्या किती तऱ्हा आहेत ?

तीन तऱ्हा आहेत.

त्या कोणत्या ?

(१) पहिली छंदानुवर्तनाची (२) दुसरी लढाईची आणि (३) तिसरी संबधट्टालनाची.

पहिलीने काय प्राप्त होतें व कोणती नीति जागृत होते ?

खाद्य राष्ट्राला खादनक्रिया पसंत आहे अशी खादकराष्ट्राची उत्तरोत्तर खात्री होते,

* हा लेख ' चित्रमय जगत् ' मासिकांतील (१९२२ आगष्ट) आहे. ह्याच मासिकांत हा लेख पुनः सप्टेंबरच्या अंकांत सारांशानें छापला होता.

खादक राष्ट्र खाद्य राष्ट्राला संबंद खाऊन टाकतें आणि खाद्य राष्ट्रावर उपकार केला म्हणून वरती धन्यता मानतें. ह्या पद्धतीनें खादकराष्ट्राच्या पशुवृत्तीला उत्तेजन तेवढें मिळून नीतीची ऊर्फ माणुसकीची जागृति बिलकुल होत नाहीं. खाद्य राष्ट्र तर जिवानिशी मरतें व त्याचें सर्वस्वाचें नुकसान होतें. आणि खादक राष्ट्र जास्त पाशव बनून तें केवळ सैतान बनतें. तात्पर्य, ही पद्धत कोणत्याहि पक्षाला हितकर नाहीं.

दुसऱ्या पद्धतीचा काय परिणाम होतो ?

लढाईचे जय, पराजय किंवा बरोबरी असे तीन पर्याय होतात. खाद्य राष्ट्राचा जय झाला तर खादकराष्ट्राची पाशवी धुंदी समूळ उतरते. खाद्यराष्ट्राचा पराजय झाला, तरी खादकराष्ट्राचें बहुत नुकसान होऊन, त्या मानानें त्याचा पाशवी माद उतरतो. आणि बरोबरी झाली, तर खादक राष्ट्र खाद्य राष्ट्राला वचकून वागूं लागतें; परंतु खाद्य-राष्ट्राची लगट सोडीत नाहीं. ह्या तिन्ही प्रकारांनीं खादक राष्ट्राची माणुसकी ऊर्फ नीति कमजास्त जागृत होते. तेव्हां ही पद्धत मानवसमाजहितसाधक आहे; परंतु परिणामतः मध्यम आहे. कारण खाद्य व खादक ह्यांच्यांतून पाशवीवृत्तिचें उत्पादन ह्या पद्धतीनें समूळ होत नाहीं.

तिसऱ्या पद्धतीपासून काय निष्पत्ति होत्ये ?

तिसरी पद्धति जर खाद्य राष्ट्रानें एकदिलानें अमलांत आणिली तर खादक राष्ट्र कुंठित होऊन महिना पंधरा दिवसांत मट्यास येतें व त्यांच्यांत माणुसकीचा व नीतीचा पूर्ण उदय होतो. ही पद्धत परिणामदृष्ट्या सर्वश्रेष्ठ होय. कारण खाद्य व खादक हे दोघेहि या पद्धतीनें अन्योन्यनीतिमान बनतात.

पैकीं गांधींनीं कोणती पद्धत स्वीकारिली ?

तिसरी.

पहिली पद्धत कोणी स्वीकारिली ?

मवाळ, प्रागतिक, उदार इत्यादि थोर नांवे घेणारांनीं.

दुसरी पद्धत कोणी अंगिकारिली ? नाना फडणवीस, बाजीराव, धोंडोपंत पेशवे, तात्या टोपी, वासुदेव बळवंत व हरि रामोशी यांनीं.

ह्या दुसऱ्या पद्धतीपासून त्या त्या कालीं काय फायदे झाले ?

(१) नाना फडणवीस व इंग्रज यांची बराबरी होऊन, दोघेहि एकमेकांना वचकून वागूं लागले व मराठ्यांचें साम्राज्य आणिक पंचवीस वर्षे टिकलें. (२) बाजीरावाचा समूळ पराभव होऊन महाराष्ट्र आचारस्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य, लेखनस्वातंत्र्य, गतिस्वातंत्र्य, व्यापारस्वातंत्र्य, अन्नस्वातंत्र्य व जीवनस्वातंत्र्य ह्यांना मुकलें. (३) सत्तावनसालच्या युद्धापासून देशी संस्थानिक अजरामर झालें. (४) वासुदेव बळवंत व हरि रामोशी ह्यांचे दंगे ऊर्फ (मोठा शब्द योजिला तर) युद्धाचे प्रयत्न अत्यंत शुद्ध होते. तत्रापि त्यांच्यापासूनहि जितांत व जेत्यांत नीतीचा उदय झाल्याची चिन्हे

आढळतात. फडक्यांच्या दंग्याचा परिणाम रानडे व चिपळूणकर यांच्या मनावर होऊन स्थानिकस्वराज्य व लोकशिक्षणसंस्था यांचा उदय महाराष्ट्रांत अंशतः झाला अशी माझी समजूत आहे. आणि (५) हरि रामोशी यांच्या दंग्यापासून रयत शेतकरी व सावकार यांच्या संबंधांचे कायदे पसार होण्यास अंशतः मदत झाली असें मी समजतो.

ह्या दुसऱ्या युद्धपद्धतीत दोष काय होता ?

प्रतिपक्षी शास्त्रानें, विद्येनें, शस्त्रानें, गतीनें व सामर्थ्यानें अतीच अती श्रेष्ठ होता. असेंहि असून निरुपाय म्हणून खाद्यांना खादकांविरुद्ध आपली ओबडधोबड शस्त्रे उपसावीं लागलीं ही बाब चिंत्य व विचारणीय आहे. प्रतिपक्षी बलिष्ठ आहे हें त्या त्या कालचे लोक जाणत असावे असें म्हणण्यास आधार आहेत.

ही दुसरी पद्धत गांधींनीं काय म्हणून स्वीकारिली नाहीं ?

(१) एक तर गांधींनीं स्वतःतील पशूचा आत्यन्तिक वध केलेला आहे. त्यामुळे ही दुसरी पद्धति स्वीकारणें त्यांना स्वभावतःच असंभाव्य होतें. (२) दुसरें असें कीं, लढाई म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर एका प्रकारची पाशवी मारामारी आहे. सबब, ह्या पाशवी व्यवसायांत पडणें त्यांना शक्य नव्हतें. (३) तिसरें शस्त्रयुद्धानें न्याय मिळविणें म्हणजे प्राचीन अर्धरानटी दिव्यसंस्थेचाच पाशवी आश्रय करणें आहे. तेव्हां ह्याहि दृष्टीनें म्हणजे मानवनीतिसुधारणादृष्टीनें युद्धाचा आश्रय करणें गांधींच्या तत्त्वाला हानिकारक होतें. ह्या नीतीच्या उच्च पाहण्या सोडिल्या आणि पाशवपाह्यरीवर येऊन विचार करूं गेलें, तर युद्धाचा आश्रय केलेल्या आयलंडला काय अनुभव आला तें पाहूं. प्रतिपक्षाची प्रचंड तयारी पहातां, गनीमी युद्धाखेरीज तेथलि अस्वस्थ लोकांना गत्यंतर नसल्यामुळे मोठमोठ्या छावण्या एकीकडे ठेवून, देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत हजारों खेड्यांत चार सहा महिने प्रतिपक्षांचा अंमल उठविणें त्यांना शक्य झालें. तेवढ्या अवधींत करवसुली, आयात व निर्यात व्यापार, स्ट्रॉप इत्यादि सर्व उत्पन्न वुडून प्रतिपक्षाचें बरेंच नुकसान करतां आलें. साक्षात् मारामारी किंवा लढणें टाळून सर्वत्र अस्वस्थता साजविणें यद्यपि धाडसाचें तत्रापि सोपें असें त्यांना वाटलें. विमानांतून किंवा मशीनबंदुकांनीं प्रतिपक्षी गनीमी कावेबाजांना मारूं जाईल, तर त्याच्याबरोबर निरुपद्रवी कर देणाऱ्या तन्निष्ठ प्रजाजनांनाहि तो मारील. त्यानें गांवेंचीं गांवें ओस पडतील. तीं तशीं ओस पडणें प्रतिपक्षालाच हानिकारक आहे. जमिनीचा सारा पुष्कळ वर्षें येत नाहीं व व्यापार चालू रहाणेंही अशक्य होतें. शांतता राखून प्रतिपक्षांची मूर्खपणें भर करीत बसण्यापेक्षां त्याचें नुकसान करून देश बेचिराख करणें गनीमीकावेबाजांना जास्त नीतिमत्तेचें दिसण्याचा संभव होता. ह्या सर्व बाबी हिंदुस्थानांतील विचारवंतांच्या विचाराचे विषय होण्याची जशी संभाव्यता आहे तशीच त्या गांधींच्या हि विचाराचे विषय झाले असण्याचा संभव नाहीं असें नाहीं. हिंदुस्थानचें दुसरें आयलंड किंवा रशिया बनविणें मानवी शक्यतेतील बाब यद्यपि ही अशी असली, तत्रापि

गांधींच्या स्वभावाला व निसर्गप्रवृत्तीला ती रुचणें शक्य नव्हतें. सबब, त्यांनीं सशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग प्रथमदर्शनीच वावडा व दुष्ट ठरविला. ह्या दृष्टीनें पहातां, या थोर गृहस्थाच्या नीतिमतेच्या अगाधत्वाची प्रशंसा करण्यास भाषेतील शब्द अपुरे पडतात. गांधीजीसारखा सर्वजनप्रिय पुढारी ह्या आयरिश किंवा बोल्शेव्हिक कुमार्गांत शिरता, तर केवढी घोर आपत्ति प्रतिपक्ष्यावरच नव्हे तर सर्व पृथ्वीतलावर पडती; तिची कल्पना हि करतां येणें शक्य नाहीं. हा अमानुष मार्ग सर्वजनक्षयकारक आहे. असें मत असल्यामुळे, गांधींनीं तो अवलंबिला नाहीं हें उघड आहे.

तिसरा मार्ग जो संबंधट्टालनाचा ऊर्फ असहकारितेचा तो स्वीकार. थ्याला गांधींना काय कारणें झालीं ?

अनेक कारणें झालीं.

ह्यांपैकीं मुख्य मुख्य सामान्य कारणें कोणतीं ?

(१) हिंदुस्थानांतील खनिज, उद्भिज्ज, समुद्रज, व्यापारज, भूमिज, प्राणिज व प्रजाजन्य बहुतेक सर्व संपत्ति नोकरशाही खाऊन टाकते हें एक कारण.

आणि

(२) हिंदी लोकांची नीतिमत्ता बिघडून समूळ नष्ट होते व ते लोक केवळ पशु बनतात, आणि पृथ्वीवरील सर्व अमानुष राष्ट्रें ह्या पशू बनलेल्या लोकांना पशूहूनहि नीच जे गुलाम त्याप्रमाणें वागवितात, हें दुसरें कारण.

विशेष कारणें कोणतीं ?

(१) जालियनवाला वागेतील हिंदुमुसलमानांवरिल अमानुष अत्याचार

व

(२) मुसलमानांच्या खिलाफतीचा विध्वंस.

गांधींच्या असहकारितेचें मुख्य तत्त्व कोणतें ?

नोकरशाहीशीं काँग्रेस ठरवील तेवढ्या बाबी पुरता सहकार न करणें.

गांधींच्या मते हीं दुःखें कायमचीं कशानें नाहींशीं होतील ?

स्वराज्यप्राप्तीनें व नोकरशाहीसमाप्तीनें.

स्वराज्य कशानें मिळेल ?

नोकरशाहीशीं सहकार न केल्यानें.

असहकार कोणत्या बाबींत करावा ?

काँग्रेस फर्मावील तेवढ्या च बाबींत.

अश्या बाबी कोणत्या ?

(१) वकिलांनीं वकिली सोडणें.

(२) मुलांनीं शाळा सोडणें.

व

(३) सर्वांनीं खादी वापरणें.

वकिलांनीं वकिल्या व कज्जेदलाली सोडून आपलें व आपल्या बायकापोरांचें पोट कोणत्या धंद्यानें भरावें ?

त्यांनीं शिक्षकाचा धंदा पोट भरण्याकरितां करावा, देशांत ब्राह्मणेतर सर्व प्रजा अशिक्षित आहे. सध्यांचे सर्व वकील जरी शिक्षकाच्या धंद्याला लागले तरी तेवढ्यानें हिंदुस्थानांतील लक्षावधि गांवांतील एक सहस्रांश गांवांना हि शिक्षक पुरणार नाहींत. ग्रामपंतोजीच्या कुटुंबाचें ज्या तऱ्हेनें पोट भरतें त्या च तऱ्हेनें ह्या स्वार्थत्यागी वकील शिक्षकांचेहि पोट भरेल. हा च स्वार्थत्याग स्वराज्य सध्यां मागत आहे. तो केला नाहीं तोंपर्यंत स्वराज्य मिळणार नाहीं. शिक्षकाचा धंदा करून वेळ राहिल त्यांत चरक्यावर सूत काढून मागा वर खादी विणावी, आणि वेळांत वेळ काढून गांवांत काँग्रेसमताचा प्रसार करावा. ह्या स्वार्थत्यागाला किंवा स्वहितसाधनाला ऊर्फ स्वराष्ट्रहिताला सध्यांचा खोटा मोठेपणा व हलका कज्जेदलालीचा धंदा सोडणें अत्यावश्यक आहे.

मुलांनीं शाळा सोडून काय करावें ?

सोळा किंवा अठरा वर्षांच्या वरील वयाच्या हायस्कुलांतलि व कॉलेजांतील इंग्रजी शिकलेल्या मुलांनीं व मराठी शाळांतून मराठी शिकलेल्या मुलांनीं खेडोखेडी जाऊन प्राथमिक व मध्यम शिक्षणाच्या शाळा काढाव्या व मुलांचे आईबाप जें धान्य किंवा द्रव्य देतील त्यावर आपलें व आपल्या बायकोचें पोट भरावें. सध्यां अठरा वर्षांच्या वयाचीं इंग्रजी शिकणारीं हिंदुस्थानांतील सर्व मुलें जरी स्वार्थत्यागी शिक्षक बनलीं तत्रापि हिंदुस्थानांतील सर्व खेड्यांना तीं खचित पुरणार नाहींत. त्यांनींहि खादी काढावी व काँग्रेसमतांचा प्रसार करावा. हेंच स्वराज्यार्थ सध्यां अत्यंत आवश्यक आहे.

वकिलांनीं वकिल्या सोडल्या म्हणजे कोर्टें बंद होतील काय ?

पुढें काय होईल व काय केलें पाहिजे हा विचार करण्यास काँग्रेस समर्थ आहे. तें काम वकिलांचें नाहीं. वकिलाचें काम फक्त काँग्रेसचा हुकूम मानण्याचें आहे. सैन्यांत शिपायांचें काम ज्याप्रमाणें सेनापतीचा हुकूम मानण्याचेंच तेवढें आहे, पुढें काय होईल हें विचारण्याचें नाहीं, तद्वत्च काँग्रेसभक्तांचें काम काँग्रेसचा हुकूम मानण्याचें आहे, पुढें काय होईल हें विचारून हुकूम टाळण्याचें नाहीं—अठरा किंवा सोळा वर्षांवरील विद्यार्थी शिक्षकांनाहि हाच दंडक लागू आहे. आज्ञाधारकत्वाची सध्यां देशांत महागाई भासत आहे.

सोळा वर्षांच्या खालील वयाच्या मुलांनीं शाळा सोडून काय करावें ?

वकिलांनीं व प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं काढलेल्या शाळांत जावें, तेथें मिळण्यासारखी असेल ती विद्या शिकावी, खादी काढण्यांत ग्राजुएट व्हावें आणि वयांत आल्यावर शाळा नसलेल्या गांवांत शिक्षकांची जरूर असणाऱ्या राष्ट्रीयशाळांत शिक्षक वनावें.

वकिल्या सोडल्या, शाळांना रामराम ठोकला व खादी बनविली म्हणजे स्वराज्य काय व्हावून मिळेल ?

कांग्रेस सांगत्ये म्हणून व महात्मा सांगतात म्हणून.

कांग्रेस व महात्मा यांच्या म्हणण्यावर अपील नाहीच काय ? नाही. गांधींना डिक्टेटराचे अधिकार राष्ट्राने दिलेले आहेत. मग महाराष्ट्रातील व वऱ्हाडांतील व इतरत्र काँग्रेसभक्त म्हणविणारे कित्येक लोक काँग्रेस व महात्मा यांच्या म्हणण्यावर आपले शहाणपण चालवितात ते लोक चुकत आहेत की काय ?

सर्वस्वी चुकत आहेत.

कसे चुकत आहेत ?

डिक्टेटर जे गांधी त्यांनी व काँग्रेसने सध्या जो उपक्रम केलेला आहे तो अशाच असला तरी एका प्रकारे युद्धाचा आहे. युद्ध पुकारलेले आहे तेव्हा सर्वमनःपूर्वक गांधींची व काँग्रेसची आज्ञा बिनतक्रार मानण्यांतच सर्व विचारस्वातंत्र्य आहे. ह्या आणीबाणीच्या वेळी अन्यथा विचार स्वराज्याला घोर हानि करणारा आहे. हिंदू लोक गुरूंवर मोक्षार्थ जसा अनन्य विश्वास ठेवतात; रोमन क्याथोलिक लोक पोपवर व बायबलवर जसा मोक्षार्थ अनन्य विश्वास ठेवतात; किंवा मुसलमान लोक कुराणावर व महमद पैगंबरावर जसा अनन्य विश्वास ठेवतात किंवा पार्लमेंटरी देश पार्लमेंटच्या हुकमापुढे स्वतःचे वैयक्तिक शहाणपण कृतीत चालवीत नाहीत व चालवू लागल्यास शिक्षा पावतात, तोच दाखला काँग्रेसच्या व महात्म्यांच्या हुकमासंबंधांत ह्या वेळी घ्यावयाचा आहे.

गांधींनी व काँग्रेसने असहकारकांना कोणत्या अटी घातल्या आहेत ?

(१) हिंदुमुसलमानांनी परस्परांस सोदर बंधू मनःपूर्वक समजावे व अन्यान्य आकांक्षांकडे लक्ष्य द्यावे.

(२) अतिशूद्रांना स्पृश्य करावे.

आणि

(३) फक्त खादी वापरावी.

मुसलमानांना मुख्य चीड कश्याची येत्ये ?

मशीदीपुढे वाघे वाजाविण्याची. तेव्हा मशीदीपुढे वाघे वाजाविले हिंदूंनी बिलकूल बंद करावे. त्यांत हिंदूंची कोणतीच धार्मिक हानि नाही.

हिंदूंना मुख्य चीड कश्याची येत्ये !

गोवधाची. तेव्हा मुसलमानांनी गोवध बिलकूल करू नये. हेच हिंदुमुसलमानांच्या स्वराज्याला उपकारक आहे. त्यांत कुराणाची कोणती हि आज्ञा मोडली जात नाही.

अतिशूद्रांना कश्याची चीड येत्ये ?

अस्पृश्यत्वाची. तेव्हा हिंदूंनी अतिशूद्रांना हिंदू विहिरीवरती बिनहंरकत पाणी भरू द्यावे.

हिंदूंना अतिशूद्राबद्दल कोणत्या कारणाने चीड येत्ये ?

मेलेले मांस अतिशूद्र खातात व गलिच्छ राहतात म्हणून—सबब, अतिशूद्रांनी मेलेले मांस व वसा खाण्याचे बंद करावे. मेलेले मांस व वसा बिलकूल जाळून टाकावी किंवा

शेतात खत म्हणून पुरून टाकावी. आणि स्वच्छ खादांचे धुतलेले कपडे घालून स्वच्छ भांड्यांनीं चातुर्वर्णिकांच्या विहिरीवर पाण्याकरितां यावें.

हीं काँग्रेसचीं व गांधींचीं मते सर्वत्र कोणीं पसरवावीं ?

गांवोगांवीं गेलेल्या स्वार्थत्यागी वकील व विद्यार्थी शिक्षकांनीं. एवढ्याच करितां वकिलांना वकिल्या व विद्याध्यांना शाळा सोडण्यास काँग्रेस हुकुम करिते.

असहकाराची मोहीम सुरू होऊन कितपत कार्य झालें ?

कार्य अंदाजाबाहेर सफल झालें. कित्येक हजार लोक कारागृहांत जाऊन, नोकर-शाहीचे आजन्म प्रतिस्पर्धी बनले. तुरुंगांत गेलेल्या लोकांपैकीं बहुतेक चळवळीये लोक होते. लेखक किंवा वक्ते किंवा स्वयंसेवक नसून नोकरशाहीचे प्रतिस्पर्धी असे लोक बहुशः लाखानें मोजावे लागतील. स्त्रियांत, मुलांत व मजुरांत असहकाराचा प्रसार वराच झाला आहे. आणि हा सर्व प्रकार केवळ दोन वर्षांत घडून आला. तेव्हां भविष्यकाळीं असहकाराचा प्रसार ह्याहून द्वि जास्त होईल असा अंदाज होतो.

वकिलांच्या बाबतींत कितपत यश आलें ?

ह्या लोकांना कर्तव्याची नीट दिशा दाखविली गेली नाही. खेड्यापाड्यांत जाऊन शाळा व माग काढून जुन्या पंतोजीप्रमाणें पोट भरा व असहकाराचें मत पसारा असा उघड उपदेश करणें जरूर होतें. वकील म्हणजे नोकरशाहीचा नोकर आहे. नोकर पडल्या-मुळें, स्वतंत्र विचार करून युक्त आचरण कोणतें तें स्वतंत्रपणें स्वतः ठरविण्याची अकल ह्या लोकांची लोपून गेली आहे आणि दासमनस्कता या लोकांत पिढीजात झालेली आहे. तत्रापि ह्या हि लोकांचीं मने गांधीमतानें बदलून जात आहेत यांत संशय नाही. प्रथम हे लोक गांधी-काँग्रेसचे अनुयायी झाले. काँग्रेसमध्ये जे ठराव होत त्यांना हें लोक माना डोलावीत. परंतु, त्या ठरावांची व्याप्ति केवढी, परिणाम कोणता व शक्यता कितपत यांची जाणीव ह्यांच्या हृदयांत अगाऊ उतरेल असे ह्यांना राजकीय शिक्षण मिळालेलें नव्हतें. काँग्रेसच्या पहिल्या तास वर्षांत काँग्रेसवाल्यांचें मुख्य काम म्हणजे वर्गणी भरावी, पुढारी जे विनंतिठराव आणतील त्याला हात वर करून संमति द्यावी आणि विनंतिठराव नोकरशाही कडे पाठविण्याचें महत्कृत्य पुढाऱ्यांकडे सोंपवून आपल्या गांवीं वर्षभर चैनीत पुढील काँग्रेसबैठकीची वाट पहात असावें. एवढेंच असें. मवाळ काँग्रेस मध्ये आचरणाचा व कृतीचा प्रश्नच नव्हता. गांधीकाँग्रेस मध्ये तो प्रकार बदलून, ठरावा-प्रमाणें आचरण व कृती झाली पाहिजे, असा मनू प्रचलित झाला. तो ह्या सुस्त वकिलांच्या लक्ष्यांत येतां येईना. शेवटीं गांधींनीं जेव्हां प्रांतिक पुढारपणा वरून ह्या लोकांना बडतर्फ केले, तेव्हां नवीन कृतीचा मनू सुरू झाला आहे, हें ह्या मंदबुद्धीच्या प्रत्ययास आलें. असें हें ह्यांच्या मनोरचनेचे पृथक्करण आहे. त्यामुळें धंदा सोडणें ह्या लोकांच्या हातून झालें नाही. पुढें झाल्यास उत्तम. नाही तर ह्यांना सोडून काँग्रेस आपला मार्ग आक्रमण करील हें स्पष्ट दिसत आहे.

मुलांच्या बाबतींत कितपत यश आलें ?

जी वकिलांची गोष्ट ती च मुलांची. शाळेत जाणारीं बहुतेक मुलें नोकरशाहीच्या नोकर लोकांची आहेत. त्यांची हि मनें गांधीमतानें प्रथम भाळून गेलीं; त्यांना हि नोकरापेक्षां स्वराज्य किती तरी पटीनें जास्त आवडत होतें, परंतु शाळा सोडून पोट कसें भरेल याची विवंचना तीं व त्यांचीं पितरें करूं लागलीं. खंडोपाडीं जाऊन ग्रामजनाना शिकविण्याच्या शाळा काढाव्या, माग घालावे व काँग्रेसप्रचारक वनावें, हीं बाब त्यांच्या हि लक्षांत येईना. जसजसा हा मार्ग त्यांना कळूं लागेल व राष्ट्र कशाची मागणी आपल्या जवळ करीत आहे हें ह्या तरुणांच्या लक्षांत उतरेल, तसतसे हे लोक शाळा सोडतील, यांत काडीचा संशय नाहीं.

शाळा व वकिली सोडावयास सांगण्यांत काँग्रेसचा काय हेतू होता ?

- (१) नोकररूप सहकारिता सोडण्याची लोकांना संवय लागावी हा एक हेतू.
- (२) गावगना राष्ट्रीय शाळा व माग ह्या लोकांनीं घालावे हा दुसरा हेतू.
- (३) काँग्रेसप्रचारक देशभर पसरावे हा तिसरा हेतू.
- (४) नोकरशाहीच्या कचाट्यांतून कजेदलालींतून लोक सुटावे हा चवथा हेतू.

खादीप्रसार करण्यांत काय हेतू होता ?

इंग्लिश कापड बंद होऊन इंग्लंडचे पैशाचे नुकसान व्हावें.

त्यांत कितपत यश आलें ?

कांहीं लाखांचीं खादी तयार झालीं. परंतु, कित्येक कोटींची तयार व्हावी अशी काँग्रेसची इच्छा आहे .

खादी तयार होण्यास कोणती अडचण आहे ?

(१) हें काम मर्दाना बाण्याला शोभण्यासारखें नाहीं असा चुकीचा समज बऱ्याच लोकांचा आहे.

(२) बहुतेक प्रांतांत खादी काढण्याची संवय नाहीं.

(३) खादी वापरण्यानें शरीराला शोभा येत नाहीं, वेगळपणा येतो, असें कित्येक गृहस्थांना अज्ञानानें वाटतें. स्वराज्याची अपरिहार्य आवश्यकता जसजशी भासत जाईल तसतऱ्या ह्या अज्ञ गैरसमजुती निःसंशय लोप पावतील.

असहकारितेनें विद्येचा लोप होईल काय ?

ह्या देशांत आधीं मुळां विद्याच गाहीं. नोकरशाहीच्या शाळांतून जी विद्या मिळते ती केवळ विद्येचा आभास आहे. जें कांहीं शिक्षण मिळतें तें नोकरशाहीच्या निरनिराळ्या खात्यांत कनिष्ठ नोकऱ्या करण्याचें मिळतें. तेव्हां शाळा सोडल्यानें विद्येचा व शास्त्रज्ञानाचा लोप होण्याचा यथे प्रश्नच नाहीं. विद्याच जेथें नव्हती, तेथें तिचा लोप होण्याची भीति कसची ?

असहकारितेनें राजकारणज्ञानाचा लोप होईल काय ?

वरचे च उत्तर ह्या हि प्रश्नाला शोभतें. येथील कौन्सिलांत भरोंव राजकारणाचें व

सूची.

[श्री. शं. ना. जोशी, वाईकर.]

अकबरकालीन महाराष्ट्रीय समाज १८९,
१९०.

अव्यक्ष कसा असावा ११३,
” —चें कार्य ११४.

अनार्य-हिंदु दैवतोपासकत्वाची मीमांसा ९०,
९१.

अनुच्चारित अ ८२.

अनुनासिक व अनेकवचन-२०८.

अनुनासिकोच्चाराचा प्रघात कोंकणाप्रमाणें
देशावरहि स्वातंत्र्यानें व जुना आहे १८२.

अनुनासिक व त्यांचें कार्य ८

” (व्यंजन व स्वरहि नाहीं १८१.)

अनुनासिकाच्या खुणा ८२.

अनुनासिकांची पूर्वपरंपरा मराठी १८१, १९१.

अनुनासिक भेद व लेखन १७४, १७५.

अनुस्वार = व्यंजन व त्यांचें कार्य १८१.

अपभ्रंश व मराठी १९५.

अपभ्रंश-शिष्ट }
अशिष्ट } २५.

अपरान्त-अपरान्तक २३१, २३२, २३३.

अभीष्टचितक वर्गाची चालना २४३, २४४.

अभ्यंकर-मालवण (श. १६१५) २१६.

अमुर्या ५, ६, -वर स्वारी ७.

अस्पृष्टांचें नुसतें शिक्षण २६१.

अहमदाबाद व बडोदे २६०.

आडनांवें मराठे लोकांची (२३) २३३,
२३४, २३५.

आरूस जाति १३७.

आर्यांची प्रवृत्ति व शुद्धता १३१-३२.

आर्यांचें भारतवर्षांत आगमन ९.

आर्यांची भारतवर्षांत येण्यापूर्वीची वस्ती
५, ६.

आर्यांचा मूळ ऋग्वैदिक स्वभाव ४, ९.

आर्यांचें मूल स्थानाविषयांचीं दोन मते व
त्यावरिल आक्षेप ४.

आर्यराज काल (ख्रिस्तपूर्व १४ वें शतकच्या
पूर्वी) ६.

आशिया मायनर ६, ७.

आहार = तर्फे किंवा तालुका २७१.

आंग्लो इंडियनाचें अजब व्युत्पत्ति ज्ञान
७१-७४.

इतिहासकथनाचा अशास्त्रीय प्रकार १, २, ३,

” ” एकदेशी प्रपंच २, ३.

इतिहास व त्याचीं मूलतत्वे ३.

इनामें, वतनदारी २४३.

इराणवर आर्यवंशीयांचीं स्वारी ७.

ईजिप्त ७.

उकारान्त १९५-१९६.

उद्गार चिन्ह १७१.

उदासीन पक्ष ११५, ११६.

उरतु म्ह० वृत्र ५.

उरल पर्वत ८, ९.

ऋभू लोक ६.

एज्यूकोटिह व इफेक्टिह परिणाम १०४.

एशिआटिक धोरण-मोर्ले १०४.

ओकारान्त १९५-१९६.

अंत्यज १३२.

अंत्यज जाति (७) १३४.

अंत्यजोद्धार १३०-१४२.

” व सुधारक १४२.

” म्हणजे काय १३२.

” ची आस्था व कारणें १३०.

अंत्यजोद्धारक कोण व त्यांचे अंतस्थ हेतु
१३०, १३१.

इंग्लडसंबंधी लेकीचा गुरुमंत्र १६४.
 इंग्लडची सध्यांची मनोरचना १०३.
 इंग्रज सरकार व लष्करी दृष्टी २५२.
 इंग्रजांतील अक्षरांच्या दोन तऱ्हांची मीमांसा
 १६७.
 इंग्रजी वाक्यारंभीचें अक्षर मोठें कां
 विराम चिन्हा भाव १६७.
 इंग्रजी शिक्षण व इंग्लडचा प्रवास २५४-
 २५५.
 इंग्रजी शिक्षणपद्धतीचा पारिणाम २५३.
 इंग्रजी शिक लेखणीबहादर २४६.
 इंग्लिश राज्ययंत्रांचें बीज व पीठिका(=गुप्त-
 मंडळ) ९७, ९८.
 इंडियन १००, १०१.
 इंडिया कौन्सिल १०९.
 इंदूर संस्थानिकांस ब्रिटिश सार्वभौमाची
 ताकीद २४८.
 इंद्रवृत्र युद्धांचा काल, देश व त्या युद्धांचें-
 कारण ५, ६.
 इंद्राचा देश ६.
 उंदीर मार १४१.
 क नामक प्राचीन इजिप्तांतलि देवता ७.
 करण कौस्तुभ ग्रंथ (श. १५७५) २२१.
 करुस् (सायरस्) राजा-विषयीं चुकीची सम-
 जूत ७.
 कर्णराजा २२५.
 कलाल जाति १४०.
 कल्हेकर जाति १४०.
 कश्यप देश ८.
 कहार भोई जाति १३६.
 कात्यायन ९.
 कादळगांव (श. १५८५) २१४.
 कॉन्स्टीट्यूशन व इंपीरियलॅस्टिक गव्हर्नमेंट
 १०१-१०२.

कॉन्स्टीट्यूशनल गव्हर्नमेंट कोणांचें असूं
 शकतें? १६०.
 कायथ जात १३६.
 कारा रमणी १३७.
 कारावर १३२.
 कारावर १३३.
 कालगणन १४३-१४५.
 काल निर्णयाचे आधार १४८-१४९.
 कालिदासकालचा समाज १९१.
 कॉलेज सिव्हिल सर्विस = महाशाला बडोदें
 २५६-२५७, २५८.
 कावळे-कावळी व्यक्ति वडगांव (श. १५८५)
 २१३, २१५.
 कावाणी जाति १४१.
 कासार जाति १३७.
 किष्किधा २२४, २२५.
 कुमुग कुल २३२, २३३.
 कृष्णाजीपंत शेषे १८९.
 केसरी वर्तमानपत्र ११७.
 केसरी २२३.
 कोकण ठाणे २३३.
 कोकण व नागलोक २२९-२३५.
 कोल्हापुरांतील अव्यवस्था १२८.
 कोल्हापूरचें वैशिष्ट्य-अप्रस्तुत तें करण्याची
 परंपरा १२४, १२६.
 कोल्हाटी जाति १३८.
 कोशकाराचें काम ८३.
 कोशाचे गुण व रूप ८३.
 कोश फारशी मराठी ७६.
 कोश संपूर्ण कोणाचा ७८, ७९, ८२.
 कोष्टी जाति १३९.
 कोळी जाति १४०.
 कौन्सिलची रचना-बडोदें २६८.

- कौन्सिलांतील बोलण्याची पूर्तता करणारी राष्ट्रसभा १५६.
 कंबुजीय राजा-विषयी चुकीची समजूत ७
 कंस-महत्व दर्शक १६५.
 कंसवध १८९.
 कुंभारजाति १३७.
 क्रामवेल २५१.
 खाटिक जाति १४१.
 खिल-कांड-संज्ञार्थ १५१.
 खेर ११.
 खंडेराव दामाडे २३८.
 खांडव वन २३४.
 ख्रिस्त पुराण १९८.
 गजानन १४८-१५४.
 गणपती १४७.
 गणपती देवता २३०० वर्षांची जुनी आहे १४७.
 गरुड जात २३३.
 गाडगीळ जोसी-मालवण (श. १६१५) २१६.
 गाणपत्य १४९.
 गाथा सप्तशती १ ८३.
 गाथा सप्तशती १९०.
 गाथा सप्तशती ग्रंथकाल १४७, १५०.
 गायकवाडीचा स्थूल इतिहास (स्वातंत्र्य प्रवृत्ती) २३८, २३९, २४०.
 गायनवादनशाला व तसलेच कारागीर आणि मद्यपी २६६-६७.
 गारुडी जाति १४१.
 गांवकार-मालवण (श. १६१५) २१७.
 गावडा-वईकर-मालवण (श. १६१५) २१६.
 गुजराथी २४९-२५०, २५२, २५३.
 गुरवजाति १३८.
 गोखले-विगरजोर १६२.
 गोखल्यांची इंग्लंडांतील कामगिरी १५५-१६४.
 गोखल्यांची भावडी आत्मभावना १५८.
 गोड जाति १४०.
 गोडबोले कृष्णशास्त्री १०.
 गोवर्धन ब्राह्मण २३३.
 गोवारी जाति १३८.
 गौळी जाति १३६.
 गंगा ७४.
 गंध १६५.
 गंधर्व ७४.
 गांधारी ७४.
 गुंजीकर (ना. मि.) ११.
 मोष जाति १४१.
 ग्रॅज्यूएट २५५.
 ग्रंथकारांचे संमेलन बडोदे ८५-९६.
 ग्रंथमाला २२३.
 चर्चा मान्य कोणती १५६.
 चारणजाति १३८.
 चिताराभांड १४१.
 चिपळोणकर कृष्णशास्त्री १०.
 चुनाडा १४०.
 चुनाडा १४०.
 चेदवण-कुडाळ (श. १६१५) २१७.
 चांडाळ १३२.
 चांडाळजाति १३५.
 चांभारजाति १४०.
 छत्रपत्रांच्या प्रधानांचे शिके २२०, २२१.
 छत्रपती व महाराष्ट्रेतिहास २२३.
 " —उल्लेख २२४, २२६.
 " —व्युत्पत्त्या २२७.
 " —संज्ञा २२०-२२८.
 " —संज्ञेचा उल्लेख=पश्चिमदिशे-कडील राजा २२१, २२२-२२६.
 छत्रसार=क्षत्रसार २२६.

जलमंडपकार जाति १३९.
जहागिरदार व त्रि. मुख २४५.
जातीचें मूळ-बजिशादि १३१.
जाति ब्राह्मण व अंत्यज १३२
जातिसंख्या (८०६४) १३१, १३२.
जाती-बाह्यजाति १३२.
जाति-स्थिरजाति १३१, १३२.
जात्युत्कर्षाच्या पायऱ्या १३१.
जात्युत्कर्षाची सिद्धि १३४.
जिवंतभाषा व प्रत्यय इत्यादि १९०.
जेठी जाति १३६.
जोशी रामचंद्र भिकाजी १०, ११.
झारीजाति १४०.
टैग्रिस ६.
टंकमाळी जाति १३९.
डोंब जाति १४१.
ढोकणेकार १३७.
ढोर ऊर्फ दुर्भर १३२.
ढोरजाति १४१.
तद्भव=संस्कृतोद्भव नव्हे; प्राकृतिकोद्भव १९५.
तरिवाजाति १४०.
तल प्रात २२९.
तह व मागण्या केव्हां संभवनीय १६२, १६३.
तागडी जाति १४०.
तिड्त विचार १०-७०.
तुकाराम गाथा (इ. स. १६४९) २२१, २२२
तेली जाति १३९.
तांबट जाति १३७.
तांबोळी जाति १३८.
थिऑसफी २५३.
दनु=डान्यूनदी ७.
दशरथ राज्यकाल (ख्रिस्तपूर्व १४ वें
शतक) ६.
दस्यू ९१, ९२.
दादोबा पांडुरंग तखडकर १०.

दानव ८.
दामले व इतर व्याकरणकार ४०.
दामले व्याकरणाचें प्रयोजन ११.
दारवटकार जाति १३८.
दीनबंधु १२४, १२५.
दीर्घविरामाचें चिन्ह नवीन १७६.
दु-एक-रेघेचें कारण १७९, १८०.
देवळा जाति १३६.
देवांचे राज्याचा काल व देश ६.
इंतकथा ८.
द्वामोशायनत्व २१९.
धनगर जाति १४०.
धर्म, सर्वसाधारण १३३.
धातुपाठ ६९, ७०.
धार्मिक ट्रेनिंग शाळा
धीवर जाति १४०.
धूर्तांचे राजे १६१.
नटवा जाति १३५, १३८.
नवलकर ११.
नागद्वीप २३०.
नागलोक २२९, २३३.
नाग व मानव २३४.
नागांचें राज्य २३४.
नाटकें १९१.
नाथपंथी ७६.
नानाफडणवीसांचें कार्य (मराठ्यांचें साम्राज्य
आणीक २५ वर्षे टिकविणें) २७४.
नानासाहेब (बाळाजी बाजीराव) पेश-
व्यांची सुधारणा १४३.
नामविभक्ति मराठी १९२, २१२.
नारायणोपनिषत्-काल १५१, १५२, १५३.
नियंत्रित सत्तेचीं ४ अंगें १०५.
नियम म्हणजे काय ? ३१.
निपात ३१.

निष्कृति १९९.
 निर्देशाभाव हें प्रमाण नाही १५३.
 निळारी जाति १३९.
 नेमस्तपक्ष ११५, ११६, ११७, १२०,
 -उद्देश १२१, १२२, १२३.
 नोकरशाहीची नीति व माणुसकी २७२.
 न्हावी जाति १३६.
 पतंजलि १८६.
 परदेशचा प्रवास फायदेशीर केव्हां? २५५
 परदेशी शिक्षणाचा दुष्परिणाम १४४.
 परभाषा संसर्ग २०५.
 पराशर ७४.
 परिशिष्ट संज्ञा १५१.
 परीट जाति १३९.
 पाटोळेकार जाति १३९.
 पाठारे ऊर्फ पाताणे २७०-२७२.
 पाणिनी ९, १८८, १८९.
 पाणिनी-शब्दव्याकर्ता आहे; शब्देतिहास-
 कार नाही १६, २७, २८, ३१.
 पाताणे प्रभु २७०.
 पातानप्रस्थ-आहार २७०-२७१
 पाताल-गोकर्णक्षेत्र व मलयपर्वत २२९.
 पाथरवट जाति १३५.
 पानपत २७१.
 पारधी जाति १३५.
 पारशी २५०.
 पाली १८५.
 पाशववृत्ति म्हणजे काय? २७३.
 पाश्चात्यानुकरणांचा फोलपणा १५३.
 पूर्णविराम चिन्ह १६९-१७०.
 पोट्रिस कवी-गाथा सप्तशतीकर्ता १५१.
 पांढरपेशे लोक १५५-१५६.
 पिंगलसूत्र-प्राकृत १८३.
 प्रजा म्हणजे कोण २५४.
 प्रमण्यालु वरालु (शालक्य) जाति १३८.

प्रश्नचिन्ह १७०-१७१.
 प्रस्थानत्रयी-रचनाहेतु १५२.
 प्राकृतभाषा व संस्कृत आणि मराठी, हिंदी
 इ० १९०.
 प्राकृत वैयाकरण व पाणिनी २०५.
 प्राकृताचे प्रकार १९४, १९५.
 प्रातिनिधिक व वैयक्तिक सत्ता २५६.
 बखरी लिहिण्याचा परिपाठ फारसीचा संबंध
 येण्यापूर्वीचा आहे १६६.
 बडवा जाति १३६.
 बढवई जाति १३६.
 बडोदे संस्थानचें हिंदुंच्या राजनीतीतील
 कार्य २३७.
 ” चें राष्ट्रकार्य २३८,
 बडोदे सं० लोकसंख्या व त्यांची व्यंगे
 २४९-२५०.
 बडोद्यांतील १ ली सुधारणा-सत्तेचे अंश-
 भाक् प्रजेला करणें २४१, २४२.
 बडोद्यांतील व इंग्रजांतील सुधारणा
 २६३-२६९.
 बडोद्यांतील सुधारणा २३६-२६९.
 बहुरूपी जाति १३७.
 बाधेर जाति २४६.
 बाजीराव दुसरे व जहागीरदार २४५.
 बाजीरावां (२३) च्या पराभवाचा परिणाम
 २७४.
 बाह्य संज्ञा व अर्थ (चातुर्वर्ण्यबाह्य) १३१-
 बिन लडाऊ जाति २४९-२५०.
 बिरुदे २२५.
 बीम्स १९८, २०१, २०२-२०८, २०९-
 बुरुड जाति १४१.
 बोहरी २५०.
 ब्युराकसीचा रोग ९९, १०३, १०४.
 ब्राह्मणांचें काम ९६.
 ब्रिटिश राज्याचा अर्थ १६३.

भजनं करण्याचा परिणाम २५३.
 भट्ट नारायण १८९.
 भट्टोजी दीक्षित १८६.
 भारतवर्षाचे विभाग (९) २३०.
 भारतीय इतिहासाची मूलतत्वे १-९.
 भारतीय राजकारण सध्यांचें २७३-२८१.
 भारतीय लोकसंज्ञेचे भिन्न अर्थ ३
 =ची मूळराशी ४.
 भारतीयसंज्ञार्थ १, २, ३.
 भाषाशास्त्र व तत्कालीन ग्रंथ १९१.
 भोगवती राजधानी २३०, २३२.
 भांडारकर डॉ० ८७, ८८, ८९, ९०,
 १९३, २०१.
 मग्य १४२.
 मध्य आशिया ९.
 मनाची उन्नति २५३
 मराठीची चतुर्विध परंपरा १९४
 मराठीचे प्रांतिकभेद ७९
 मराठीचे व्याकरण संस्कृतांत १०
 मराठीचे व्याकरणकारांचे कृतिविशेष १०
 मराठीभाषा-महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यापासून
 निघाली. ३५; ७०
 मराठी-मध्यकालीन १८३
 मराठी व फारसीत विरामचिन्हांचा अभाव
 १६५
 मराठी व गुजराथी ऐक्य २५१.
 मराठी वर्णमाला १७६.
 मराठी व संस्कृत ५१.
 मराठीचे विशेष २६, २३, १८, १६, १५,
 ३६, ३७, ५३, ५६, ६७, ६९.
 मराठी वैयाकरणांची अडचण व तिचा
 परिणाम १२.
 मराठी ही प्राकृतिकोद्भव आहे १९५.
 मर्दनी जाति १३७, १३८.

महादेव मोरेश्वर कुंटे १२५.
 महाडी जाति १४१.
 महाभारत २.
 महाभारत व अनुनासिक १८९,
 महारजाति १४१.
 महार व्युत्पत्ति १३२, १३३.
 महाराष्ट्र १३२.
 महाराष्ट्री १८२, १८३.
 महाराष्ट्री व मराठी १८९, १९२.
 महीतल = सिंधकाठेवाड पासून [तों गोकर्ण
 मलयगिरीपर्यंतचा पश्चिम समुद्र कडील
 प्रांत २३१.
 " कोंकण २३२, २३३.
 मागणी व स्वजन आणि परजन १५७.
 मागधी १८५.
 माणुसकीच्या जागृतीच्या तीन तऱ्हा २७३,
 २७४.
 मातली २३३.
 मातली प्रवास २३१.
 मारवाडी १११.
 मालवणकरांचा संबंध २१२.
 मालवण-मसुरे पा कुडाल (श० १६१५)
 २१६.
 मालवण येथलि ३ शिलालेख २१३-२१८
 (माळीजाति) १३७.
 मिठावरील कर १०२
 मितानी देश ६.
 मूर्तिमंत साक्षात् जुलूम कोणता ? १०८.
 मेरोडिथ टौनसेडचे मत १५९, १६०
 मैराळ २४५
 मोची जिनगर जाति १४०
 मोनापोली ९९, १००, १०२.
 मोर्ले ९७, १०१, १०२.
 मंत्रशास्त्र शिक्षण २५३.

- मांडलिकीच्या अटी (२२) म्ह० परतंत्र-
तेचो गमके २४७.
- मांदली जाति १३७.
- म्लेच्छ देश व लोक, नांवे ९१, ९२, ९३.
- म्हैसूर सं० तील शिक्षणोपक्रम २५६
- यति दर्शक चिन्ह एकरेघ (१) १८०.
- यवनांचे दोन प्रकार ९२, ९३.
- यास्क ९, २८.
- युग १३१.
- युफ्राटीस ६.
- युरोपियन गृहस्थांचें मुख्य लक्षण १६२.
- युरोपियन व मराठी वैयाकरणांची चूक
१९५
- रसातल २२९, २३२.
- राऊत जाति कोण ? १३५.
- राज ७३
- राजकारण २८०-२८१.
- राजकीय सुधारणा २६१, २६२.
- राजगुरु जाति १३६.
- राजपुत्र शिक्षण २५५-२५६.
- राजवाडे व युरोपियन गृहस्थ-संवाद
१६१-१६२.
- राजसत्तेचें स्वरूप-बडोदें २४७
- राजाराम म० व इनामदारी २४४-२४५
- राजाराम शास्त्री भागवत १२४, १२५.
- राजा व चतुर्विध सत्ता २४२.
- राजयंत्र व धर्मयंत्र १०७.
- राधा ७३.
- राम ७२.
- रामनु ७३.
- राष्ट्रभाषा व प्रांतिक भाषा १९०--१९१
- राष्ट्र म्ह० दोघे गृहस्थ (गोखले व टिळक)
१५७,
- राष्ट्रसभा १५६.
- राष्ट्रसभा व कौन्सिल १५७.
- राष्ट्रसभा व विलायतेंतलि कामगिरी १५७.
- राष्ट्रसभावाले लोक-पौर आहेत : (पोलिटि-
कल चिल्ड्रन १६१, १६२.
- राष्ट्रसभेची हुकमत व कार्ये १०५, १०६.
- राष्ट्रीय पक्ष ११५, ११६, ११९, १२०.
- ” उद्देश १२१.
- राष्ट्रीय मराठी कोश ७५, ८४
- राष्ट्रीय सभा ११२, १२३.
- राष्ट्रीयसभा महत्त्व २७७, २७८.
- राष्ट्रीयसभा व अर्थशास्त्रांची कमेटी. १११
- राष्ट्रीय सभेच्या मागण्या १६२.
- रासक्रीडा ७३
- राहू ७२.
- रिचर्ड टॅपलचे मत-राष्ट्रीयसभा १६३.
- रेवू=ऋभुलोक व देश ६.
- रंग=अनुनासिक १८७.
- रांधवण जाति १३८.
- लढाईचे परिणाम २७४.
- लिपी-शंकु (असुरांची) ५.
- लेकवळे २६६-६७, ६८.
- लोकमत आजकालचें म्हणजे काय ? १५५.
- लोक सरकार १०९.
- लोणारी जाति १४०.
- लोहार जाति १३९.
- वकीलवर्गाची मीमांसा २७९.
- वक्तृत्वोत्तेजक सभांचा परिणाम २५३, २५४.
- वडगांव-वडिग्राम (श० १५८५) २१३.
- वररुंची व्याकरणकार (श० ४ व ५)
१८४, १८९.
- वर्णसंकरा (८८)चें कौटुक १३५, १४१.
- वाई २२२.
- वारुण द्वीप २३०, २३१.
- वालाखिल्य-काल १५२.
- वासुदेव बळवंत फडके. यांच्या युद्धाचा परि-
णाम (स्थानिक स्वराज्याचा व लोक-
शिक्षण संस्थांचा उदय २७३-२७४.

- वाहिक देश २७०.
 विजयानगर २२५.
 विणकर जाति १३९.
 विभागायक वैष्णवजाति १३५, १३६,
 १३८, १३९.
 विराम चिन्ह-सूचना १६५, १८०.
 विराम चिन्हें एकूण (३५) १७६-७७.
 विराम चिन्हें (प्रथमर्ची ३) १६५.
 विरामचिन्हें व इंग्रजी लेखन १६६.
 विरूपाक्ष ७४.
 विसर्ग १७६.
 विस्मृतीचीं उदाहरणें, कारणें व परिणाम
 ८, ९.
 वीरसेन ७४.
 वृत-संज्ञार्थ ५, ७.
 —ची प्राचीन वस्ती ८.
 वेणीसंहार १८९.
 वेवपूर्वकालीन भाषेतील प्रत्यय २८.
 वेदान्त शिक्षणाचा परिणाम २५३.
 वेदोक्त १२४, १२९.
 वेदोक्त चळवळीचे पांच० परिणाम १२४,
 १२५.
 वेदोक्त-बडोदें २६७.
 वेसकर-एस्-वेस-कर १३३.
 वैदेही स्त्री कोण ? १३२.
 वोट जाति १३८.
 व्यंजन १८१.
 व्याकरणशास्त्र त्याचें प्रयोजन १२.
 व्याकरण म्हणजे काय ? २७, २८.
 व्याकरणशास्त्राची प्रगती ३९.
 शक यवनादींचे प्रकार दोन; नांवे ९०, ९१,
 ९३.
 शक शब्दार्थ १४६.
 शरत् ७४.
 शत्रुयुद्धपाशवी, अर्धवट, रानटी पण दिव्य
 संस्था २७६.
 शातवाहन १४५.
 शातवाहन शूद्र ९३.
 शातवाहनांची कारकीर्द (इ. स. पूर्व ७३ ते
 इ. स. २१८) १५०.
 शामराजपंत पेशवे २२१.
 शालिवाहन शक संज्ञा १४५.
 शालिवाहनशकाचे चतुर्विध गुण व श्रेष्ठत्व
 १४३, १४४.
 शास्त्रकला भवन २५९.
 शास्त्राशिक्षणाची झाला १०५.
 शिक्षा व छत्रपती संज्ञा २२०, २२१.
 शिवराजभूषण ग्रंथ (इ. स. १५८९-९६,)
 २२१.
 शिवाजीचे अष्ट प्रधान (इ. स. १६४९) २२३.
 शिवाजी जलपती (इ. स. १६४८-४९)
 २२२.
 शिवाजी नाणें पाडतो (इ. स. १६६४)
 २२२.
 शिक्षकांची उणीव २७७.
 शिक्षण नुसतें २६१.
 शिक्षण व मनोरचना २५३, २५४, २५५.
 शीख संस्थानिक २६९.
 शुद्धलेखन-सूचना १६५, १८०.
 शेतकऱ्यांचें नुसतें शिक्षण २६०.
 शंकराचार्य १४२.
 शंकराचार्य-गुरुशिष्यांमधील तेंढ १२६,
 १२७, १२८.
 शंकराचार्य कसे पाहिले १२९.
 शंकू लिपी ५.
 शिंदे २३५.
 श्राद्ध ७४.
 श्रीहर्ष (श० ५३०) २२९.
 सत्तावनसालचे बंडाचा परिणाम (संस्थानिक
 स्थिर झाले) २७४.
 सामान्य पक्ष व अनिष्ट तट ११२.

समदुःखमुखत्व ८५.

समर्थ रामदास व शिवाजी (इ. स. १६४९)

२२२, २२३.

सर माधवराव व वडोदें. २३६.

सर्पसत्र २३४.

सयाजी म० व वेदोक्त १३७.

सयाजीराव गायकवाड १३०.

सयाजीराव गायकवाड (इ. १८८१)

२३६.

सयाजीरावांचा अभिप्राय २३७.

सयाजीरावांची मनीषा २६१, २६२.

सयाजीराव व प्रजा—इंग्रजप्रभु २४०, २४१,

सरण्यू ७४.

सरमा ७४.

सर्फोजीराजे भोसले (तंजावर) मिशनरी

२६९.

सल्हार जाति १३८.

सामान्यरूप प्रारंभ २११, २१२.

साम्राज्य चिन्हें २२४.

सार देवता ७४.

सारा ७३, ७४.

सावासी जाति १३५.

साहचर्याच्या गोष्टी २४७.

साहित्यसंमेलनाचीं कार्ये पांच ९४, ९५.

सिंहिलियन १६०, १६२.

सीरिया ६.

सुधारक व अंत्यजोद्धार १४२.

सुधारकांच्या अकाल सुधारणा २६२.

सुभाषितांचें ऐतिहासिक प्रामाण्य १४८,

१४९.

सुयंत्रणा ११०, १११.

सुरत येथील राष्ट्रीय सभा ११२.

सृनु संज्ञेचे दोन अर्थ. ९.

सूफी पंथ. ७६.

सूर्य ६.

सेजवळा जाति १३८.

सेवणी कुलकर्णी-वडगांव (श० १५८५)

२१३.

सेतुबंध १८३, १८४.

सेवकसत्तेचे दोष २४५.

सेविहजर्वका व आयुष्याचा विमा २६५.

सौराष्ट्र ७२.

संकर अनुलोम १३१.

“ प्रतिलोम ” १३१.

संकर स्थिर कसा झाला. १३१, १३२.

”- वर्णःचें कोष्टक १३५ ते १४१.

संकराचें कारण व संकरज अधर्म्य प्रजा १३१.

संगराजा २२५.

संबंध ट्वालन=असहकारिता २७५, २७६.

संमेलनाचें कार्य ८५, ८६.

संयुक्त क्रियापद २६, २७, २९.

संशोधित ऐ० कागदपत्रें कोठें ठेवावीं ?

८८, ८९ नाहींशीं कोण करतात ९४.

संस्कृतभाषा व प्राकृतभाषा

—तलि ग्रंथांची आवश्यकता १९९.

संस्कृतभाषेचा बोलभाषेतून संकोच १८९.

संस्कृतभाषेचें अमरत्व व राष्ट्रभाषात्व १९१.

संस्कृत ही राष्ट्रभाषा कां. १९०.

संक्षेपचिन्ह १६९-१७०, १८०.

संक्षेपचिन्ह = दुरेघ १८०.

स्वतंत्र पक्ष ११५, १२०.

स्वदेशमंत्र १०९, ११०.

स्वदेशी १०७-१११.

स्वदेशी (प्रामाणिक) ची व्याख्या १२१,

१२२.

स्वराज्य ९७-१०६.

स्वराज्यप्राप्तीच्या कारणांची मीमांसा २७७,

२७८.

स्वराज्यप्राप्ति = नोकरशाहीसमाप्ति २७६.
 हॅफकॅस्ट व फुलकॅस्ट १६१.
 हम्मीरराजा २२५.
 हर ऊर्फ हरि ७४.
 हरिभक्ति २४५.
 हरिरामोशी याच्या युद्धाचा परिणाम
 (शेतकरी कायदा) २७३, २७४.
 हालराज्य काल (इ. स. १५०) १५०.
 हिरोडोटस २.
 हुइटचे व्युत्पात्तिज्ञानांतील चमत्कार ७२,
 ७३, ७४.
 हेमाद्री ७५.
 होर्नल २०१, २०२, २०९.

हिंदुस्थानचें प्रस्तुतचें राज्य १६०.
 हिंदुस्थान व इंग्रज दुर्भेद्य अंतर १६०.
 हिंदुस्थान व इंग्लंड यांतलि फरक १०८.
 हिंदुस्थानांतील एकंदर पक्ष ११५.
 हिंदुस्थानांतील दीनास्थिति (इ. ११९३-
 १५६४) २२५.
 हिंदुस्थानांतलि विद्या—सध्यांची २८०.
 ” ” व व्यापार २८१.
 क्षत्रपती=छत्रपती २२६, २२७.
 क्षत्रप सत्रप, यवन (इ. स. पूर्व व इ. स.
 नं. ३ श.) २२६.
 क्षत्रिय जातीचें शूद्रत्वाप्रत जाणें ९१.
 ज्ञानप्रकाश पत्र ८७.

